

E-ISSN: 2583-746X



# ਵਿਦਿਆ ਸਾਗਰ

VIDIYA SAGAR PATRIKA ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ

UGC Care Listed E-Journal

ਬਹੁ-ਭਾਸ਼ਾਈ ਛਿਮਾਰੀ ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨਕ ਮਾਹਰ ਸਮੀਖਿਆ ਖੋਜ-ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ

Multilingual Biannual Social Sciences Peer E-Research Journal

VOLUME: VI, ISSUE-II

ਦਸੰਬਰ 2024



ਸੰਨੀ ਓਬਰਾਏ ਵਿਵੇਕ ਸਦਨ:

ਐਡਵਾਂਸ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਆਫ ਸੋਸ਼ਲ ਸਾਇੰਸਜ਼

ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ

[WWW.SOVVS.in](http://WWW.SOVVS.in)



ਰਾਮਕਲੀ ਮਹਤਾ ਤ ਅਨੰਦੁ  
ੴ ਸਤਿਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ॥  
ਅਨੰਦੁ ਭਇਆ ਮੇਰੀ ਮਾਏ  
ਸਤਿਗੁਰੁ ਮੈ ਪਾਇਆ ॥  
ਸਤਿਗੁਰੁ ਤ ਪਾਇਆ ਸਹਜ ਸੇਤੀ  
ਮਨਿ ਵਸੀਆ ਵਾਧਾਈਆ ॥  
ਰਾਗ ਰਤਨ ਪਰਵਾਰ ਪਰੀਆ  
ਸਬਦ ਗਾਵਣ ਆਈਆ ॥  
ਸਬਦੋ ਤ ਗਾਵੁ ਹਰੀ ਕੇਰਾ  
ਮਨਿ ਜਿਨੀ ਵਸਾਇਆ ॥  
ਕਹੈ ਨਾਨਕੁ ਅਨੰਦੁ ਹੋਆ  
ਸਤਿਗੁਰੁ ਮੈ ਪਾਇਆ ॥੧॥

**Multilingual Biannual  
Social Sciences Peer Reviewed Journal  
UGC Care Listed E-Journal**

**ਵਿੱਦਿਆ ਸਾਗਰ**

**ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ**

**ਦਸੰਬਰ ਅੰਕ 2024**

**ਮੁੱਖ ਸੰਪਾਦਕ  
ਡਾ. ਭੁਪਿੰਦਰ ਕੌਰ**



**ਸੰਨੀ ਓਬਰਾਏ ਵਿਵੇਕ ਸਦਨ  
ਐਡਵਾਂਸ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਆਫ਼ ਸੋਸ਼ਲ ਸਾਇੰਸਜ਼  
ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਜਾਬ**

**Disclaimer: The views expressed by the Authors / Research Scholar in the articles / research papers published in this journal are their own. They do not necessarily reflect the views of the principal. Multilingual biannual social sciences peer reviewed research journal is no way responsible for any liability arising out of the contents / texts of these articles / research papers.**

**Multilingual Biannual  
Social Sciences Peer Reviewed Journal  
Vidiya Sagar Patrika**

**ਵਿੱਦਿਆ ਸਾਗਰ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ**

ਯੂ. ਜੀ. ਸੀ ਕੇਅਰ ਲਿਸਟਡ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ

**ਦਸੰਬਰ 2024**

**E-ISSN : 2583-746X**

**ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ**

**ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ**

**ਸੰਨੀ ਓਬਰਾਏ ਵਿਵੇਕ ਸਦਨ:**

**ਐਡਵਾਂਸ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਆਫ਼ ਸੋਸ਼ਲ ਸਾਇੰਸਜ਼**

**ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਜਾਬ**

**ਸੰਪਰਕ ਨੰਬਰ: 01887-292286**

**ਈ-ਮੇਲ : sovs6571@gmail.com**

**ਵੈੱਬਸਾਈਟ: www.sovs.in**

**Printed by**

**Azad Soch, Factory Area, Patiala (Punjab)**

**Published by**

**Sunny Oberoi Vivek Sadan: Advanced Institute of Social Sciences, Sri Anandpur Sahib**



## ਸਰਬੱਤ ਦਾ ਭਲਾ ਚੈਰੀਟੇਬਲ ਟਰਸਟ (ਰਜਿ.)



### ਸੰਦੇਸ਼



ਵਿੱਦਿਆ ਸਾਗਰ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ ਦਾ ਦਸੰਬਰ 2024 ਅੰਕ ਮੇਰੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਸ ਦਾ ਸ਼੍ਰੇਅ ਇਸ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ ਦੇ ਮੁੱਖ ਸੰਪਾਦਕ ਅਤੇ ਸੰਪਾਦਕੀ ਮੰਡਲ ਨੂੰ ਦੇ ਕੇ ਫਖਰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਸਾਡੀ ਇਸ ਹੋਣਹਾਰ ਟੀਮ ਨੇ ਇਹ ਸਥਾਪਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਜੇਕਰ ਆਪਣੇ ਇਰਾਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਸੰਕਲਪ ਹੈ, ਜੇ ਆਪਣੇ ਕਿੱਤੇ ਤੇ ਸੰਸਥਾ ਪ੍ਰਤੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਮਾਨਦਾਰ ਹੈ, ਮਿਹਨਤ, ਲਗਨ ਵਰਗੇ ਨੈਤਿਕ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਗੁੜ੍ਹਤੀ ਲੈ ਕੇ ਉਹ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤਾਂ ਫਿਰ ਸਥਾਪਤੀਆਂ ਲਈ 'ਕਾਲ ਗਿਣਤੀ' ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਬਹੁਤੇ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੀ। ਮੈਂ ਪੂਰੇ ਮਾਣ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ ਇਹ ਗੱਲ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਕਿ ਸਾਡੀ ਇਸ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ ਨੇ ਐਨੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਜਿਹੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਹੀ ਅਕਾਦਮਿਕ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਜੋ ਆਪਣਾ ਸਥਾਨ ਬਣਾ ਲਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਬਾ-ਕਮਾਲ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਲਾ-ਮਿਸਾਲ ਵੀ। ਮੈਂ ਬਿਨਾਂ ਝਿਜਕ ਇਹ ਗੱਲ ਫਿਰ ਦੁਹਰਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਮੋਹਰੀ ਭੂਮਿਕਾ ਉਪਰੋਕਤ ਸਦਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਲਬਰੇਜ਼ ਸਾਡੀ ਅਕਾਦਮਿਕ ਟੀਮ ਦੀ ਹੀ ਹੈ। ਦੇਸ਼ ਵੰਡ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਈਆਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਅਕਾਦਮਿਕ ਅਦਾਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਛੇ-ਸੱਤ ਦਹਾਕੇ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾਵਾਂ ਨਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਉਤਰਨਾ, ਫਿਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪੱਧਰ ਦੇ ਮਿਆਰੀ ਖੋਜ-ਜਰਨਲ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਨੀ ਤੇ ਮੂਹਰਲੀ ਕਤਾਰ ਵਿਚ ਜਾ ਖਲੋਣਾ, ਨਾ ਤੇ ਸੋਖਾ ਹੀ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਸਹਿਜ ਪਰ ਅਸੀਂ ਇਹ ਕਰ ਦਿਖਾਇਆ ਹੈ।

‘ਸਰਬੱਤ ਦਾ ਭਲਾ ਚੈਰੀਟੇਬਲ ਟਰਸਟ (ਰਜਿ.)’ ਦੇ ਚੇਅਰਮੈਨ ਅਤੇ ਮੈਨੇਜਿੰਗ ਟਰਸਟੀ ਵਜੋਂ ਮੇਰਾ ਸਿਰ ਫਖਰ ਨਾਲ ਉੱਚਾ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਇਹ ਅੰਕ ਸੰਪਾਦਕੀ ਬੋਰਡ ਵਲੋਂ ‘ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ’ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਤੀਸਰੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਦਾ ‘450ਵਾਂ ਜੋਤੀ-ਜੋਤ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਸਮਾਰੋਹ’ ਪੂਰੇ ਸਿੱਖ ਜਗਤ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸ਼ਰਧਾ ਅਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ ਮਨਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਅੰਕ ਰਾਹੀਂ ਅਸੀਂ ਉਹਨਾਂ ਸਮਾਗਮਾਂ ਦੇ ਹਿੱਸੇਦਾਰ ਵਜੋਂ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਅ ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਦੀਆਂ ਬਖ਼ਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਦੇ ਪਾਤਰ ਬਣਾਂਗੇ, ਇਹ ਮੇਰਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਭਰੋਸਾ ਵੀ। ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਮੁਹਾਵਰੇ ਵਿਚ ਜੇ ਮੈਂ ਇਹ ਗੱਲ ਕਹਿਣੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਕਹਿ

ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਕਿ 'ਜੇਕਰ ਵਿਰਾਸਤ ਲਹੂ ਵਿੱਚੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੋਈ ਮਸਤਕ ਵਿਚ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹੋ ਜਾਵੇ' ਤਦ ਹੀ ਇਹੋ ਜੇਹੇ ਕਾਰਜ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ ।

ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਮੈਂ ਸੰਨੀ ਓਬਰਾਏ ਵਿਵੇਕ ਸਦਨ ਦੀ ਪੂਰੀ ਟੀਮ ਨੂੰ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਥਾਨ ਦੀ ਮਹਿਮਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾ ਇਸ ਮੁਕੱਦਸ ਕਾਰਜ ਲਈ ਸ਼ਾਬਾਸ਼ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ :

ਇਹ ਗੁਰਾਂ ਵਾਲੀ ਧਰਤੀ ਹੈ, ਇੱਥੇ ਸੱਚਾ ਦਰਬਾਰ ਹੈ,  
ਇੱਥੇ ਦਿਲ ਪਿਆ ਝੁੱਕਦਾ, ਸਿਰ ਪਿਆ ਨਿਵਦਾ  
ਇੱਥੇ ਪਿਆਰਾਂ ਮੱਲੇ ਮੱਲੀ ਪੈਂਦੀਆਂ, ਇੱਥੇ ਹੁਸਨ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਤੰਬੂ ਆਣ ਲੱਗਦੇ,  
ਇੱਥੇ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਪਿਆਰਾ ਰਾਖਾ ਸਾਡਾ ।  
ਇਹ ਥਾਂ ਸੱਚੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੀ, ਇੱਥੇ ਉਸ ਪਿਆਰੇ ਦਾ ਮਿੱਠਾ ਮਿੱਠਾ ਆਸਰਾ ।

ਪ੍ਰੋ. (ਡਾ) ਐੱਸ.ਪੀ. ਸਿੰਘ ਓਬਰਾਏ  
ਮੈਨੇਜਿੰਗ ਟਰੱਸਟੀ  
ਸਰਬੱਤ ਦਾ ਭਲਾ ਚੈਰੀਟੇਬਲ ਟਰੱਸਟ (ਰਜਿ.)



## ਸੰਪਾਦਕੀ



“ਤੁਸੀਂ ਕਿਹੜੇ ਸਮੁੰਦਰ ਤੇ ਉਸਦੇ ਕਿਹੜੇ ਰਹੱਸ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਜੋ, ਜੇ ਸਮੁੰਦਰ ਵੇਖਣਾ ਏ ਜਾਂ ਉਸਦੇ ਰਹੱਸ ਦਾ ਅਨੰਦ ਮਾਨਣਾ ਜੋ, ਤਾਂ ਫਿਰ ਪੁਰੀ ਅਨੰਦ ਵਲ ਵਹੀਰਾਂ ਘੱਤ ਲਓ” ਭਾਈ ਬਖਸ਼ਾ ਗੁਰੂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੀ ਮੁਹੱਬਤ ਵਿਚ ਪੂਰਾ ਸੂਰਾ ਹੋ ਜਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਅੱਖਾਂ ਆਪ-ਮੁਹਾਰੇ ਮੁੰਦ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪਾਕ-ਪਵਿੱਤਰ ਧਰਤਿ ਵਿਚ ਛੁਪੀਆਂ ਰਮਜ਼ਾਂ ਰੂਪਮਾਨ ਹੋਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਧਿਆਨ ਰਹੇ ਇਹ ਰਮਜ਼ਾਂ ਹਰੇਕ ਦੇ ਮਸਤਕ ਦਾ ਭਾਗ ਨਹੀਂ ਬਣਦੀਆਂ, ਇਸ ਦੇ ਰਹੱਸ ਦਾ ਹਾਣੀ ਹੋਣ ਲਈ ਤੇ ਸਿਰ ਦੇਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਸਿਰ ਦੇਣਾ ਕੋਈ ਸਹਿਜ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਤੇ ਹੈ ਨਹੀਂ ਪਰ ਕੋਈ ਸਿਰ ਦੇਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੀਆਂ ਬੁੱਲੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਹ ਦੈਵੀ ਨਾਦ ਫੁੱਟਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਸਿਰ ਦੇਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਆਭਾ ਸਦੀਵੀ ਕਰ ਉਸਨੂੰ ਚਹੁੰ-ਕੂਟਾਂ ਦਾ ਭਾਗੀ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ:

ਜੁਪ ਜਿਤੇ ਇਨਹੀ ਕੇ ਪ੍ਰਸਾਦਿ, ਇਨ ਹੀ ਕੇ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਸੁ ਦਾਨ ਕਰੇ ।

ਅਘ ਅਉਘ ਟਰੇ ਇਨਹੀ ਕੇ ਪ੍ਰਸਾਦਿ, ਇਨ ਹੀ ਕੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਫੁਨ ਧਾਮ ਭਰੇ ।

ਇਨ ਹੀ ਕੇ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਸੁ ਬਿਦਿਆ ਲਈ, ਇਨ ਹੀ ਕੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਸਭ ਸਤ੍ ਮਰੇ ।

ਇਨ ਹੀ ਕੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਕੇ ਸਜੇ ਹਮ ਹੈ, ਨਹੀ ਮੋ ਸੇ ਗਰੀਬ ਕਰੋਰ ਪਰੇ ।

ਜਦ ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਅਨੰਦਪੁਰ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਕਰਦੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਦ ਦੂਰੋਂ ਅਨੰਦਪੁਰੀ ਦੇ ਚੀਦਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਇਉਂ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਅਸਮਾਨ ਦੀ ਇੱਕ ਕੰਨੀ ਕਿਸੇ ਨੇ ਪਰੇ ਹਟਾ 'ਪਾਰ' ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤੇ ਹੋਣ । ਵੱਡਿਆਂ ਦੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਜਿਸਦੀ ਅਸੀਂ ਸਧਾਰਣ ਜੀਵ ਥਾਹ ਪਾਣ ਦੀ ਸੋਚ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ ਪਰ ਇਹ ਸਾਰਾ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਧਰਤਿ ਉਪਰ 'ਸੰਨੀ ਓਬਰਾਏ ਵਿਵੇਕ ਸਦਨ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਿਉਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ।

ਜੇਕਰ ਇਸ ਕੇਂਦਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੋਈ ਸ਼ੌਹਰਤ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਇਸਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵੱਡੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਜਿੱਥੇ ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੁੱਝ ਕਰਨਾ ਵੀ ਸੌਖਾ ਸੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਵੀ ਵਧੀਕ ਕਰ ਲੈਣ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਸਨ । ਪਰ ਜਦ ਇਸਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਪਿੱਛੇ ਇੱਕੋ-ਇੱਕ ਪਵਿੱਤਰ ਭਾਵਨਾ ਗੁਰੂ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਦਾ ਹਿੱਸੇਦਾਰ ਹੋ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਣ ਦੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਫਿਰ ਅਨੰਦਪੁਰ ਦੀ ਧਰਤਿ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਕੋਈ ਧਰਤਿ ਹੋ ਵੀ ਕਿਵੇਂ ਸਕਦੀ ਹੈ ।

ਇਸੇ ਧਰਤਿ ਬਾਰੇ ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ ਜੀ ਦਾ ਇੱਕ ਬਾ-ਕਮਾਲ ਅਤੇ ਖੂਬਸੂਰਤ ਫੁਰਮਾਨ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਇੱਥੇ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਲਿਖਦੇ ਹਨ "ਅਨੰਦਪੁਰ ਦੀ ਧਰਤਿ ਜਿੱਥੇ ਮੰਗਤੇ ਵੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀਆਂ ਵੰਡਦੇ ਹਨ" । ਸ਼ਾਇਦ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਮੰਗਤੇ ਬਣ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀਆਂ ਵੰਡਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੇ ਹੀ ਸਰਦਾਰ ਸੁਰਿੰਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਓਬਰਾਏ ਜੀ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਕੇਂਦਰ ਦਾ ਸੁਪਨਾ ਚਿਤਵਿਆ ਸੀ । ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਸ ਧਰਤਿ ਦੇ ਬਾਲਾਂ ਨੂੰ ਵਿੱਦਿਆ ਬਾਰੇ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਚਾਨਣ ਤੋਂ ਅਗਾਂਹ ਕਰਾਉਣਾ ਸੀ। ਇਹ ਸੁਪਨਾ ਸਾਕਾਰ ਹੋਇਆ, ਪ੍ਰਵਾਨ ਚੜ੍ਹਿਆ, ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਦੇ ਮਾਰਗ ਪੈ ਗਿਆ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇੱਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀ 'ਵਿੱਦਿਆ ਸਾਗਰ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ' ਹੈ ਤੇ ਅੱਜ ਅਸੀਂ ਇਸ ਦਾ ਦਸੰਬਰ 2024 ਅੰਕ ਤੁਹਾਡੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਦੇ ਭਰੇ-ਭਰੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ ਤੇ ਸਤਿਕਾਰ 'ਚ ਹੱਥ ਜੋੜ ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਬੋਲਾਂ ਦਾ ਅਜੱਪਾ-ਜਾਪ ਕਰਦੇ ਸਿਜਦੇ 'ਚ ਹੋ ਜਾਣ ਲਈ ਮਨ ਕਰਦਾ ਹੈ:

ਖਾਲਸਾ ਜੋਤ ਅਕਾਲ ਦੀ, ਘਟ ਘਟ ਜਗਸੀ,

ਕਦੀ ਨਾ ਹਾਰ ਸੀ, ਇਹ ਲਾਟ ਸਦਾ ਫਤਹ ਦੀ,

ਨਾਮ ਰਬ ਦਾ ਖਾਲਸਾ, ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸਾਜਸੀ,

ਰਬ ਵਿਚ ਆਪ ਖਲੋਸੀ, ਖਾਲਸਾ ਸਦੈਵ ਫਤਹ ਗਜਾਇਸੀ,

ਖਾਲਸਾ ਨਾਮ ਪਿਆਰ ਦਾ, ਜਾਨ ਰਬ ਦੀ ਧੜਕ ਸੀ,

ਕੁਦਰਤ ਸਾਜਣਹਾਰ ਦੀ, ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਕਾਲ ਹੁਣ ਵਜਸੀ,

ਗਲੀ ਗਲੀ 'ਸਤਿ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ', ਓ ਘਰ ਘਰ 'ਅਕਾਲ' ਗਜਸੀ,

ਬਿਜਲੀ ਕਤਕਸੀ, ਦਿਲ ਵਿਚ ਖਾਲਸਾ ਜੋਤ ਜਦ ਜਗਸੀ  
ਧੁਣੇ ਦਾ ਪਹਾੜ ਜਗਤ ਇਹ ਚਲਸੀ, ਪਰ ਸਤਿਗੁਰੂ ਸੱਚਾ ਪਾਤਸ਼ਾਹ,  
ਤੋਰਾ ਨਾਮ ਨਿਸ਼ਾਨ, ਦਿਨੋ ਦਿਨ ਵਧਸੀ ।।

ਗੁਰੂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੇ 'ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਰੂਪ' 'ਚ' 'ਨਾਮ' 'ਨਿਸ਼ਾਨ' ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਵਿਗਾਸ ਲਈ ਨਵੀਆਂ ਅੰਤਰ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ ਤੇ 'ਨਵੀਆਂ ਪਹੁੰਚ ਵਿਧੀਆਂ' ਨਾਲ ਲੈਸ ਹੋ ਇਸ ਪ੍ਰਚੰਡ ਸੱਚ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਲੈ ਕੇ ਜਾਣਾ ਸਾਡਾ ਪਰਮ ਧਰਮ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਵੀ । ਇੱਥੇ ਮੈਂ ਦੱਸਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹਾਂ ਕਿ 'ਵਿੱਦਿਆ ਸਾਗਰ ਪਤ੍ਰਿਕਾ' ਬੇਸ਼ੱਕ ਇੱਕ ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨ ਪਤ੍ਰਿਕਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਰਤਾਰੇ ਨੂੰ, ਸਮਕਾਲ ਵਿਚ ਵਾਪਰ ਰਹੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ, ਬਦਲ ਰਹੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਤੇ ਖਾਸ ਕਰ ਵਿੱਦਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਆ ਰਹੀਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਨਾਲ ਸਮਾਜਿਕ ਤਾਣੇ-ਬਾਣੇ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਤੇ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਹੋ ਰਹੇ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਦੇ ਸੂਖਮ ਤੋਂ ਸੂਖਮ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਤੱਕ ਉਸਦੀ ਪਹੁੰਚ ਬਣਾਉਣਾ ਹੈ । ਇਸ ਕਾਰਜ ਲਈ 'ਵਿੱਦਿਆ ਸਾਗਰ ਪਤ੍ਰਿਕਾ' ਆਪਣੇ ਸਥਾਪਨਾ ਵਰ੍ਹੇ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਤਨਦੇਹੀ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਵੱਲ ਅਗਰਸਰ ਹੈ । ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਭਵਿੱਖੀ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਤੇ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅਮਲ ਵਿਚ ਉਤਾਰਨ ਦੇ ਢੰਗ ਤਰੀਕੇ ਵੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਸ ਪਤ੍ਰਿਕਾ ਵਿਚ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦੇ ਨਜ਼ਰ ਆਉਣਗੇ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਕਾਰਜ ਕੋਈ ਵੀ ਇੱਕ ਜਾਂ ਇਕੱਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਸੰਸਥਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ, ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਭਲੀ-ਭਾਂਤ ਜਾਣੂ ਹਾਂ । ਇਸੇ ਲਈ ਅਸੀਂ ਇਸ ਪੂਰੇ ਦੇ ਪੂਰੇ ਭੂ-ਖੰਡ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਬੁੱਧ ਅਕਾਦਮੀਸ਼ੀਅਨਾਂ ਦਾ ਸਹਿਯੋਗ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤੇ ਉਸੇ ਸਹਿਯੋਗ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਹੀ ਹੈ ਕਿ 'ਵਿੱਦਿਆ ਸਾਗਰ ਪਤ੍ਰਿਕਾ' ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਫਲ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ।

ਜਿਵੇਂ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਕੇਂਦਰ ਲਈ ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਧਰਤਿ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਾਰਜ ਭੂਮੀ ਵਜੋਂ ਚੁਣਿਆ ਹੈ । ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਇਸ ਧਰਤਿ ਦੇ ਬਾਸ਼ਿੰਦਿਆਂ ਨਾਲ ਕੀ ਨਾਤਾ ਹੈ, ਉਸ ਬਾਰੇ ਕਿਸੇ ਉਚੇਰੇ ਵੱਖਿਆਨ ਦੀ ਬੇਸ਼ੱਕ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੈ ਪਰ ਮਹਾਰਾਜ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਨੇੜ ਸਮਕਾਲੀ ਕਵੀ ਹੰਸ ਰਾਜ ਜੀ ਦੇ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਇੱਥੇ ਅੰਕਿਤ ਕਰਨੇ ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਫਰਜ਼ ਸਮਝਦੀ ਹਾਂ ਜੋ ਉਹ ਅਨੰਦਪੁਰ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਕਰ ਗਏ ਹਨ:

ਤਾ ਕੇ ਕਿਹਿ ਬਿਧਿ ਬਰਨਿਯੋ ਨਗਰ ਬਾਗ ਬਨ ਬ੍ਰਿੰਦ  
ਕੂਪ ਤਤਾਗਨ ਕੇ ਲੇਖ ਜਲ ਨਿਧਿ ਲਾਗਤ ਮੰਦ ।  
ਹਾਟ ਘਾਟ ਬਾਂਧੇ ਸਭੈ ਮਾਨਿਕ ਮੇਲ ਅਪਾਰ ।  
ਤਾਂ ਮੈ ਜਟਿਤ ਭਲੇ ਕਿਯੋ ਮਣਿ ਗਣ ਹੀਰਾ ਲਾਲ ।  
ਰਚਨਾ ਰਚੈ ਰਚੈ ਅਜੋਂ ਵਿਸੁ ਕਰਮਨ ਕੀ ਭੀਰ ।  
ਧਾਮਨ ਧਰਮ ਧੁਜਾ ਬੰਧੀ ਸ਼ਤ ਰੁਦਾ ਕੇ ਤੀਰ ।  
ਨਾਨਾ ਵੇਸ ਵਿਚਿਤ੍ਰ ਰੰਗ ਚਿੱਤ ਨਾਨ ਨਹੀ ਠਹਿਗਹਿ ।  
ਚਾਰ ਬਰਣ ਚਾਰੋਂ ਜਹਾਂ ਆਸ੍ਰਮ ਕਰਤ ਅਨੰਦ ।  
ਤਾਂ ਕੋ ਨਾਮ ਅਨੰਦਪੁਰ ਹੈ ਅਨੰਦ ਕੋ ਕੰਦ ।  
ਸੰਗਤ, ਸਿੰਘ, ਮਸੰਦ ਸਭ ਹੋਰ ਹਰੈ ਪਰ ਪੀਰ ।  
ਤਹਾਂ ਬਸਤ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਧਰਮ ਧੁਰੰਦਰ ਧੀਰ ।

ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰ ਧਰਤਿ ਜਿੱਥੇ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਪ੍ਰਵਾਨ ਚੜ੍ਹ 'ਖਾਲਸੇ' ਵਿਚ ਪਰਵਰਤਿਤ ਹੋਈ, ਉਸ ਧਰਮ ਤੇ ਉਸ ਧਰਮ ਦੇ ਕੌਮੀ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਉਣਾ ਸਾਡੇ ਕੇਂਦਰ ਦਾ ਧਰਮ ਵੀ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਕੌਮ ਆਪਣੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਯਾਦ ਚੇਤਿਆ ਵਿਚੋਂ ਕਿਤੇ ਮਨਫੀ ਨਾ ਕਰ ਦੇਵੇ । ਇਸ ਸਮੇਂ ਸਮੁੱਚਾ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਤੀਸਰੇ ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ 'ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ' ਦੇ 450ਵੇਂ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਦਿਵਸ ਨੂੰ ਮਨਾ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਇਸ ਪਵਿੱਤਰ ਸਮੇਂ ਵਿਚ 'ਸੰਨੀ ਓਬਰਾਏ ਵਿਵੇਕ ਸਦਨ' ਆਪਣੇ ਫਰਜ਼ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਹਿੱਤ ਇਸ ਅੰਕ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਨੂੰ

ਸਮਰਪਿਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਗ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਖੋਜ-ਪੱਤਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ ।

ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ 1479 ਈਸਵੀ ਨੂੰ ਪਿਤਾ ਤੇਜ ਭਾਨ ਜੀ ਭੱਲਾ ਦੇ ਘਰ ਮਾਤਾ ਰੂਪ ਕੌਰ (ਸੁਲਖਣੀ) (ਲੱਛਮੀ) ਜੀ ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ ਹੋਇਆ । ਇਹ ਪਿੰਡ ਅੱਜਕਲ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਪੰਜ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੂਰੀ ਤੇ ਸਥਾਪਿਤ ਹੈ ਪਰ ਯਾਦ ਰਹੇ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਵੇਲੇ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਸਥਾਪਿਤ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਪਿਤਾ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਦੁਕਾਨਦਾਰੀ ਵੀ ਕਰਦੇ ਤੇ ਚੌਖੀ ਵਿਰਾਸਤ ਵਿਚ ਮਿਲੀ ਜ਼ਮੀਨ ਤੇ ਖੇਤੀ ਵੀ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਸਨ । ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਦੇ ਤਿੰਨ ਛੋਟੇ ਭਰਾ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਮ ਕਰਮਵਾਰ ਭਾਈ ਈਸ਼ਰਦਾਸ ਜੀ, ਭਾਈ ਖੇਮ ਰਾਇ ਜੀ ਅਤੇ ਮਾਣਕ ਚੰਦ ਜੀ । ਭਾਈ ਮਾਣਕ ਚੰਦ ਜੀ ਦੇ ਬੇਟੇ ਭਾਈ ਜੱਸੂ ਜੀ ਨਾਲ ਦੂਜੇ ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਦੀ ਬੇਟੀ ਬੀਬੀ ਅਮਰੋ ਜੀ ਵਿਆਹੇ ਹੋਏ ਸਨ । ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਆਉਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬੀਬੀ ਅਮਰੋ ਜੀ ਹੀ ਬਣੇ ਸਨ ।

ਹਾਲਾਂਕਿ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨਾਲੋਂ ਆਪ ਉਮਰ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਵੱਡੇ ਸਨ ਪਰ ਪੈਗੰਬਰੀ ਅਜ਼ਮਤ ਵਿਚ ਉਮਰ ਕਦੇ ਬਾਧਾ ਨਹੀਂ ਬਣਦੀ । ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਬਾਨੀ ਬਾਬਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਵੀ ਆਪ ਜੀ ਨਾਲੋਂ ਕੇਵਲ ਦਸ ਸਾਲ ਹੀ ਵੱਡੇ ਸਨ ਪਰ ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਮੇਲ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਕਦੇ ਹੋਇਆ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਆਪ ਹਿੰਦੂ ਰਹੁ-ਰੀਤਾਂ ਦੇ ਪੱਕੇ ਅਨੁਯਾਈ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਸਰ ਕਰਦੇ ਸਨ । ਸਿੱਖ ਰਵਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪ ਜੀ ਹਰਿਦੁਆਰ ਤੋਂ ਜਦ 21ਵੀਂ ਵਾਰ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰ ਵਾਪਿਸ ਆ ਰਹੇ ਸਨ ਤਾਂ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਇੱਕ ਵੈਸ਼ਨਵ ਸਾਧ ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਸੰਗੀ ਬਣ ਗਿਆ, ਜਿਸਨੇ ਅੱਗੇ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਵੱਲ ਜਾਣਾ ਸੀ । ਉਹ ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿੰਡ ਬਾਸਰਕੇ ਤੱਕ ਆਪ ਜੀ ਨਾਲ ਆਇਆ ਪਰ ਪਿੰਡ ਨਜ਼ਦੀਕ ਪਹੁੰਚਕੇ ਉਸਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਉਮਰ ਦੇ ਇਸ ਪੜਾਅ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਵੀ ਕੋਈ ਗੁਰੂ ਧਾਰਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਉਸ ਸਾਧੂ ਨੇ ਆਪ ਜੀ ਨਾਲ ਤੁਰਨ ਦੀ ਕੀਤੀ ਗਲਤੀ ਲਈ ਪਸ਼ਚਾਤਾਪ ਕੀਤਾ । ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਬਹੁਤ ਦੁੱਖ ਲੱਗਾ । ਇੱਥੋਂ ਹੀ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਸੱਚੇ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਜਾਗ ਗਈ । ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇੱਕ ਦਿਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬੀਬੀ ਅਮਰੋ ਜੀ ਦੇ ਮੁਖਾਰਬਿੰਦ 'ਚੋਂ ਜਦ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਇਹ ਤੁਕ ਸੁਣੀ : “ਭਾਈ ਮਨੂਰ ਕੰਚਨ ਫਿਰ ਹੋਏ ਜੇ ਗੁਰ ਮਿਲੇ ਤਿਨੇਹਾ” ਤਾਂ ਧੰਨ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਉਸੇ ਦਿਨ ਬੀਬੀ ਅਮਰੋ ਤੇ ਆਪਣੇ ਭਤੀਜੇ ਜੱਸੂ ਨੂੰ ਲੈ ਖਡੂਰ ਸਾਹਿਬ ਗੁਰੂ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਏ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਇਹ ਦਰਜ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਜਦ ਉੱਠਕੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਵਾਲਾ ਸਤਿਕਾਰ ਦੇਣ ਲੱਗੇ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਹੱਥ ਜੋੜ ਕਿਹਾ ਮੈਂ ਇੱਕ ਸਿੱਖ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਦਾ ਭਾਗੀਦਾਰ ਹੋਣ ਆਇਆ ਹਾਂ, ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਨਿਭਾਉਣ ਨਹੀਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਕਹਿ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਤੇ ਢੇਰੀ ਹੋ ਗਏ । ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਨੇ ਚਰਨਾਂ ਤੋਂ ਉਠਾਇਆ ਤੇ ਗਲ ਨਾਲ ਲਗਾ ਲਿਆ ਤੇ ਉਹ ਹੁਣ ਦੂਜੇ ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਦੇ ਸਿੱਖ ਹੋ ਗਏ ਸਨ ।

ਅਵਸਥਾ ਬੇਸ਼ੱਕ ਬਿਰਧ ਸੀ ਪਰ ਜਿਸ ਲਗਨ, ਮਿਹਨਤ ਤੇ ਨਿਸ਼ਠਾ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਘਰ ਤੇ ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ, ਉਹ ਸਭ ਨੂੰ ਹੈਰਾਨ ਕਰਦੀ ਸੀ । ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਪੀੜ੍ਹਾਂ ਭਰੇ ਬੋਲ ਵੀ ਸੁਣਨ ਨੂੰ ਮਿਲਦੇ ਪਰ ਉਹ ਲੋਕ ਇਹ ਕਿਵੇਂ ਜਾਣ ਜਾਂਦੇ ਕਿ ਇਹ ਸਮਾਂ ਤੇ 'ਜੋਤੀ ਸੰਗ ਜੋਤਿ' ਮਿਲਣ ਤੇ ਕਰਤਾਰੀ ਰੂਹ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨਾਲ ਇੱਕ ਹੋਣ ਦਾ ਹੈ । ਜਿਹੜੀ ਜੋਤ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਵਿਚ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹੋਈ ਸੀ ਉਸੇ ਜੋਤ ਨੇ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਵਿਚ ਟਿਕ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣਾ ਸੀ । ਅਜੇ ਨਿਰਖਾਂ-ਪਰਖਾਂ ਦਾ ਸਮਾਂ ਵੀ ਜਾਰੀ ਸੀ, ਤੇ ਓਧਰ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਦ੍ਰਿੜ ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਸਿਦਕ, ਡੂੰਘੀ ਘਾਲਣਾ, ਆਡੋਲਤਾ, ਸੇਵਾ ਤੇ ਸਿਮਰਨ ਨੂੰ ਫਲ ਲੱਗਾ, ਉਹ ਮੈਂ ਤੋਂ ਤੂੰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਗਏ । ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਦੀ ਅੱਖ ਇਹ ਜਾਣ ਚੁੱਕੀ ਸੀ ਕਿ ਹੁਣ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਦੀ ਵਿਰਾਸਤ ਕਿਸ ਮੋਢਿਆਂ ਤੇ ਟਿੱਕਣੀ ਸੀ । ਸਮਾਂ ਆ ਗਿਆ ਤੇ ਇੱਕ ਦਿਨ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਚੇਤ ਸੁਦੀ 4 ਸੰਮਤ 1609 (29 ਮਾਰਚ 1552) ਈ. ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਸੰਗਤ ਇੱਕਤਰ ਹੋਈ । ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਨੇ ਬਚਨ ਕੀਤਾ:

"ਤਜਹਿ ਸਰੀਰ ਅਬਹਿ ਚਿਤ ਆਈ"

ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਬੁਲਾਇਆ ਤੇ ਗੁਰੂ-ਗੱਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੌਂਪਣ ਦਾ ਫ਼ਰਮਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੀ ਇਲਾਹੀ ਬਾਣੀ, ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਜੀ ਦੇ ਉਤਰੇ ਪਰਮੇਸ਼ਵਰੀ ਬੋਲ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਨਿਆਸਰਿਆਂ ਦਾ ਆਸਰਾ, ਨਿਥਾਣਿਆਂ ਦੇ ਥਾਂ, ਨਿਪੱਤਿਆਂ ਦੀ ਪਤ ਨਾਲ ਸਰਸ਼ਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਉਸੇ ਦਿਨ ਜੋਤੀ-ਜੋਤਿ ਸਮਾ ਗਏ।

ਹੁਣ ਤੀਸਰੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਵਜੋਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਵਿਗਾਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਸ੍ਰੀ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਸਾਹਿਬ ਜਾ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹੋਏ ਜੋ ਬਿਲਕੁਲ ਬਿਆਸ ਦਰਿਆ ਦੇ ਕੰਢੇ ਤੇ ਸੀ। 29 ਮਾਰਚ 1552 ਤੋਂ 1 ਸਤੰਬਰ 1574 ਗੁਰੂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਵਜੋਂ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਗੁਰਤਾ-ਗੱਦੀ ਤੇ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਰਹੇ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਅਨੇਕਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਕਾਰਜ ਹੋਏ ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਪਰ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਹੋਈ, ਦੈਵੀ ਬੋਲ ਜੋ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ 17 ਰਾਗਾਂ ( ਸਿਰੀ ਰਾਗ, ਮਾਝ, ਗਾਉਤੀ, ਆਸਾ, ਗੁਜਰੀ, ਵਡਹੰਸ, ਸੋਰਠਿ, ਧਨਾਸਰੀ, ਸੂਹੀ ਬਿਲਾਵਲ, ਰਾਮਕਲੀ, ਮਾਰੂ, ਭੈਰਉ, ਬਸੰਤ, ਸਾਰੰਗ, ਮਲਾਰ, ਪ੍ਰਭਾਤੀ ) ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੋ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 873 ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਅਨੰਦ ਸਾਹਿਬ, ਪਟੀ, ਸਤਵਾਰਾ, ਅਲਾਹੁਣੀਆਂ, ਚਾਰ ਵਾਰਾਂ, ਚਉਪਦੇ, ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ, ਸੋਲਹੇ, ਛੰਤ, ਪਉਤੀਆਂ, ਸਲੋਕ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਉਪਰ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ 1 ਸਤੰਬਰ 1574 ਈਸਵੀ ਨੂੰ ਸੱਚਖੰਡ ਪ੍ਰਸਥਾਨ ਕਰ ਗਏ। ਦੇਹੀ ਤੋਂ ਉਹਲਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਾਈ ਜੇਠਾ ਜੀ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਵਜੋਂ ਗੁਰਤਾ ਗੱਦੀ ਦੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਮੇਂ ਵਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਵਿਸਥਾਰਪੂਰਵਕ ਵਰਣਨ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਲੋਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਖੂਬਸੂਰਤ ਢੰਗ ਨਾਲ 'ਵਿੰਦਿਆ ਸਾਗਰ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ' ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਗ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੈਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੀ ਹਾਂ ਕਿ ਇਹ ਸਾਡੇ ਕੇਂਦਰ ਵਲੋਂ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਨਿਗਰ ਉਪਰਾਲਾ ਹੈ ਜੋ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਅਤੇ ਖੋਜੀਆਂ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਆਵੇਗਾ।

ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਸ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ ਦੇ ਹਿੰਦੀ ਭਾਗ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਗ ਵਿਚ ਯੋਗ ਖੋਜ-ਪੇਪਰਾਂ ਨੂੰ ਥਾਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਜੋ ਨਿਸ਼ਚੈ ਹੀ ਅਤਿ ਲਾਹੇਵੰਦ ਸਿੱਖ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਹ ਖੋਜੀ ਵਿਦਵਾਨ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਖੇਤਰਾਂ, ਵੱਖ-ਵੱਖ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੱਭਿਆਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਅੰਕ ਤੁਹਾਡੇ ਸਨਮੁੱਖ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਅਸਾਂ ਆਪਣੀ ਅਕਾਦਮਿਕ ਨਿਸ਼ਠਾ ਅਤੇ ਅਕਾਦਮਿਕ ਕਰਤਵ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਰਦੇ ਰਹਾਂਗੇ। ਕਾਰਜ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਨਿਸ਼ਚੈ ਹੀ ਕੁੱਝ ਘਾਟਾਂ, ਤਰੁੱਟੀਆਂ, ਗਲਤੀਆਂ ਰਹਿ ਜਾਣ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਬਣੀਆਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਸਾਝਾਂ ਕਰੋਗੇ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਸਿਰ ਮੱਥੇ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਾਂਗੇ।

ਇਸ ਕਾਰਜ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਪਿੱਛੇ ਸਾਡੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪਿਆਰੇ ਤੇ ਸਤਿਕਾਰਤ ਚੇਅਰਮੈਨ ਅਤੇ ਮੈਨੇਜਿੰਗ ਟਰੱਸਟੀ ਡਾ. ਐੱਸ.ਪੀ. ਸਿੰਘ ਓਬਰਾਏ ਜੀ ਦਾ ਹੱਥ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੌਂਸਲਾ ਅਫ਼ਜ਼ਾਈ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਕੁੱਝ ਵੀ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਨਹੀਂ ਹਾਂ, ਇਹ ਸਦਾ ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਤਹਿ ਦਿਲੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਸਤਿਕਾਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹਾਂ।

ਡਾ. ਸਰਬਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੌਮਾਂਤਰੀ ਅਕਾਦਮੀਸ਼ੀਅਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਿੱਖ ਚਿੰਤਕ ਜੋ ਮੇਰੇ ਅਧਿਆਪਕ ਵੀ ਹਨ, ਮੈਨੂੰ ਉੱਗਲ ਫੜ ਕੇ ਤੋਰਦੇ ਹਨ। ਐਨੇ ਵੱਡੇ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਕਰਨਾ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਸੋਚ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ। ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਾਰੇ ਕੇਂਦਰ ਦੀ ਸਲਾਹਕਾਰ ਕਮੇਟੀ ਮੇਰੀ ਪਿੱਠ ਪਿੱਛੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਹੌਂਸਲਾ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਦਵਾਨ ਖੋਜੀਆਂ ਦੇ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਤੋਂ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਇਹ ਕਾਰਜ ਨੇਪਰੇ ਚੜ੍ਹੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੇਹੱਦ ਸ਼ੁਕਰਗੁਜ਼ਾਰ ਹਾਂ ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਮੇਰੇ ਸਹਿ-ਕਰਮੀ ਨਿਸ਼ਾ ਦੇਵੀ, ਕਰਨਪ੍ਰੀਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਗੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਮੋਢੇ ਨਾਲ ਮੋਢਾ ਜੋੜ ਆਪਣਾ ਫ਼ਰਜ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੀ ਮੈਂ ਧੰਨਵਾਦ ਕਰਨਾ ਆਪਣਾ ਫ਼ਰਜ ਸਮਝਦੀ ਹਾਂ, ਅਤੇ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਧਰਤਿ ਨੂੰ ਨਮਨ ਕਰਦਿਆਂ ਇਹ ਅੰਕ ਆਪ ਸਭ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਮਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਰਹੀ ਹਾਂ।

**ਭੁਪਿੰਦਰ ਕੌਰ (ਡਾ.)**

ਮੁੱਖ ਸੰਪਾਦਕ

## ਸਰਪ੍ਰਸਤ

ਡਾ. ਐੱਸ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਓਬਰਾਏ  
ਮੈਨੇਜਿੰਗ ਟਰੱਸਟੀ, ਸਰਬੱਤ ਦਾ ਭਲਾ ਚੈਰੀਟੇਬਲ ਟਰੱਸਟ

## ਸਲਾਹਕਾਰ ਬੋਰਡ

- ਡਾ. ਸਰਬਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ- ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਅਤੇ ਡੀਨ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ।  
ਡਾ. ਰਾਜ ਬਹਾਦਰ- ਵਿਸ਼ਵ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਰਜਨ, ਸਾਬਕਾ ਵੀ.ਸੀ., ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਯੂਨੀ. ਆਫ਼ ਹੈਲਥ ਸਾਇੰਸਜ਼, ਫਰੀਦਕੋਟ।  
ਡਾ. ਬਲਕਾਰ ਸਿੰਘ- ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਿੱਖ ਚਿੰਤਕ, ਪਟਿਆਲਾ।  
ਡਾ. ਜੋਰਾ ਸਿੰਘ- ਚਾਂਸਲਰ, ਦੇਸ਼ ਭਗਤ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਫਤਿਹਗੜ੍ਹ ਸਾਹਿਬ।  
ਡਾ. ਦਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ- ਵਾਈਸ ਚਾਂਸਲਰ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ।  
ਡਾ. ਮਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨਿੱਜਰ- ਸਾਬਕਾ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਅਤੇ ਰਜਿਸਟਰਾਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ।  
ਡਾ. ਅਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਗਰੇਵਾਲ- ਸਾਬਕਾ ਡਾਇਰੈਕਟਰ, ਪੰਜਾਬ ਟੈਕਨੀਕਲ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਕਪੂਰਥਲਾ।  
ਡਾ. ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ- ਵਾਈਸ ਚਾਂਸਲਰ, ਜਗਤ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਪੰਜਾਬ ਸਟੇਟ ਓਪਨ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ।  
ਡਾ. ਮੁਕੇਸ਼ ਕੁਮਾਰ ਠੱਕਰ- ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਅਤੇ ਡੀਨ ਰਿਸਰਚ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ।

## ਸੰਪਾਦਕੀ ਮੰਡਲ

- ਡਾ. ਭੁਪਿੰਦਰ ਕੌਰ (ਮੁੱਖ ਸੰਪਾਦਕ) - ਡਾਇਰੈਕਟਰ, ਸੰਨੀ ਓਬਰਾਏ ਵਿਵੇਕ ਸਦਨ: ਐਡਵਾਂਸ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਆਫ਼ ਸੋਸ਼ਲ ਸਾਇੰਸਜ਼, ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ।  
ਡਾ. ਅਨਵਰ ਚਿਰਾਗ- ਮੁਖੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕੋਸ਼ਕਾਰੀ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ।  
ਡਾ. ਦਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ- ਐਸੋਸੀਏਟ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕੋਸ਼ਕਾਰੀ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀ., ਪਟਿਆਲਾ।  
ਡਾ. ਮਨਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ- ਐਸੋਸੀਏਟ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਅਤੇ ਮੁਖੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ।  
ਡਾ. ਪਰਮਜੀਤ ਕੌਰ ਸਿੱਧੂ- ਅਸਿਸਟੈਂਟ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ, ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤਰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ।  
ਡਾ. ਸੰਦੀਪ ਕੌਰ- ਅਸਿਸਟੈਂਟ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਟੱਡੀਜ਼ ਡਿਪਾਰਟਮੈਂਟ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ।  
ਡਾ. ਸਰਬਜੀਤ ਸਿੰਘ- ਅਸਿਸਟੈਂਟ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ, ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ, ਪਟਿਆਲਾ।  
ਡਾ. ਇੰਦਰਜੀਤ ਕੌਰ- ਅਸਿਸਟੈਂਟ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਮੁਖੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ, ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਫਾਰ ਵੋਮੈਨ ਸਿੰਧਵਾਂ ਖੁਰਦ (ਲੁਧਿਆਣਾ)

December 2024, Vol.VI Issue II, E-ISSN2583-746X

## ਵਿਦਿਆ ਸਾਗਰ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ ਬਹੁ-ਭਾਸ਼ਾਈ ਛਿਮਾਹੀ ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨਕ

ਯੂ. ਜੀ. ਸੀ ਕੇਅਰ ਲਿਸਟਡ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ

ਮਾਹਰ ਸਮੀਖਿਆ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ, ਦਸੰਬਰ 2024

### ਮਾਹਰ ਸਮੀਖਿਆ ਪੈਨਲ

- ਡਾ. ਹਰੀ ਸਿੰਘ- ਸਾਬਕਾ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਹਿਸਟਰੀ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ।
- ਡਾ. ਭੁਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ- ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਕਾਨੂੰਨ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ।
- ਡਾ. ਗੁਰਪਾਲ ਸਿੰਘ- ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਅਤੇ ਮੁੱਖੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਚੇਅਰ, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ।
- ਡਾ. ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ- ਇੰਚਾਰਜ, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਜਗਤ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਪੰਜਾਬ ਸਟੇਟ ਓਪਨ ਯੂਨੀ., ਪਟਿਆਲਾ।
- ਡਾ. ਸ਼ਿਵਾਨੀ ਸ਼ਰਮਾ- ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ।
- ਡਾ. ਪ੍ਰਭਲੀਨ ਸਿੰਘ- ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਅਤੇ ਇੰਜਨਿਅਰਿੰਗ ਵਿਭਾਗ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਅਫਸਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ।
- ਡਾ. ਗੁਰਪ੍ਰੀਤ ਕੌਰ- ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ, ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ।
- ਡਾ. ਮਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਘੁਮਣ- ਮੁੱਖੀ ਕਾਮਰਸ ਵਿਭਾਗ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ, ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ।
- ਡਾ. ਪਵਨ ਕੁਮਾਰ- ਸੰਤ ਪ੍ਰੇਮ ਸਿੰਘ ਮੁਰਾਰੇ ਵਾਲੇ ਚੇਅਰ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ।
- ਡਾ. ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ- ਅਸਿਸਟੈਂਟ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਪੰਜਾਬ ਸਟੇਟ ਓਪਨ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ।
- ਡਾ. ਦੀਪਸ਼ਿਖਾ- ਜਗਤ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਪੰਜਾਬ ਸਟੇਟ ਓਪਨ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ।

## VIDIYA SAGAR PATRIKA

Multilingual Biannual Social Sciences Peer Reviewed

UGC Care Listed Journal

December 2024, Vol.VI Issue II, E-ISSN 2583-746X

ਵਿੱਦਿਆ ਸਾਗਰ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ

ਬਹੁ-ਭਾਸ਼ਾਈ ਛਿਮਾਹੀ ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨਕ ਮਾਹਰ ਸਮੀਖਿਆ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ, ਦਸੰਬਰ 2024

### ਤਤਕਰਾ

ਦੇ ਸ਼ਬਦ - ਪ੍ਰੋ. (ਡਾ.) ਐਸ.ਪੀ. ਸਿੰਘ ਓਬਰਾਏ

ਸੰਪਾਦਕੀ - ਡਾ. ਭੁਪਿੰਦਰ ਕੋਰ

- |  |                             |       |
|--|-----------------------------|-------|
| 1. ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ( 5 ਮਈ 1479 ਤੋਂ 1 ਸਤੰਬਰ 1574 )   | - ਡਾ. ਬਲਕਾਰ ਸਿੰਘ            | - 1   |
| 2. ਵਾਜੇ ਅਨਹਦ ਤੁਰੇ  | - ਡਾ. ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ            | - 7   |
| 3. ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ - ਰਸ-ਮੀਮਾਂਸ  | - ਡਾ. ਸ਼ਮੀਰ ਸਿੰਘ            | - 21  |
| 4. ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਵਲੋਂ ਕੀਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਦੀ ਬਹੁਪੱਖੀ ਪ੍ਰਸੰਗਿਕਤਾ   | - ਡਾ. ਰਾਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ          | - 30  |
| 5. ਗੁਰੂ ਬੈਠਾ ਅਮਰ ਸਰੂਪ ਹੋਇ (ਗੁਰਿਆਈ ਅਤੇ ਜੋਤਿ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹਵਾਲੇ ਵਿਚ)   | - ਡਾ. ਤੇਜਿੰਦਰ ਪਾਲ ਸਿੰਘ      | - 35  |
| 6. ਅਨੰਦੁ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅਨੰਦ ਦਾ ਸੰਕਲਪ   | - ਡਾ. ਸੋਹਨ ਸਿੰਘ             | - 49  |
| 7. ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ: ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ   | - ਪ੍ਰਿੰਸ ਕੁਮਾਰ              | - 56  |
| 8. ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਬਾਣੀ: ਉਤਰਮਾਨਵਵਾਦੀ ਪਰਿਪੇਖ   | - ਗੁਰਮੁੱਖ ਸਿੰਘ              | - 66  |
| 9. ਖਡੂਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦਾ 'ਨਿੱਤ ਦਾ ਨੇਮ'-<br>(ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤਵਾਰੀਖੀ ਸ੍ਰੋਤਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ)             | - ਨਵਜੋਤ ਸਿੰਘ                | - 74  |
| 10. ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵੰਡ (1947) ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਪ੍ਰੋ. ਸਰਬਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਤ੍ਰੈਲੜੀ<br>ਵਿਚ ਕਾਲਸਿਕ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ | - ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ              | - 81  |
| 11. ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਮੈਂ ਚਾਏ ਕੀ ਅਵਧਾਰਣਾ : ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਔਰ ਆਧੁਨਿਕ ਸਮਾਜ<br>ਕਾ ਵਿਭਿਸ਼ਾਸ਼ਟ੍ਰੀਯ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਿ ਸੇ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਯਯਨ     | - ਡਾ. ਅਖਿਲ ਕੁਮਾਰ            | - 90  |
|  | - ਡਾ. ਨਰੇਂਦ੍ਰ ਕੁਮਾਰ ਬਿਸ਼ਨੋਈ |       |
| 12. ਭਾਰਤ ਮੈਂ ਜਨਜਾਤਿ ਔਰ ਵੈਸ਼ਵੀਕਰਣ: ਏਕ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸ਼ਟ੍ਰੀਯ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ  | - ਸੰਜਯ ਕੁਮਾਰ ਵਰਮਾ           | - 98  |
| 13. ਖਰਵਾਰ ਜਨਜਾਤਿ ਕੇ ਪਾਰਿਵਾਰਿਕ ਸੰਰਚਨਾ ਕਾ ਏਕ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸ਼ਟ੍ਰੀਯ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ  | - ਸ਼ਾਨਤਿ                    | - 105 |
|  | - ਡਾ. ਦਿਨੇਸ਼ ਬ੍ਰਾਸ          |       |
| 14. Guru Amardas Ji's Numerous Contributions to Mankind  | - Dr. Paramjit Kaur         | - 113 |
| 15. Sati or Suttee in Literature: A Practice Guru Amar das ji<br>Strongly Condemned and Prohibited             | - Parvinder Kaur            | - 124 |
| 16. Punjab: A bridge between indo-pak relations  | - Dr. Sanjay Kumar          | - 130 |
| 17. Five Laws of library science and their implications  | - Nisha Devi                | - 136 |

18. Justice and Access to Justice: The Cornerstones of Democracy	- Dr. Arti Aneja - Sumit Gahlawat	- 142
19. Use of digital technologies by university students and their academic achievement	- M.G. Barkati - Dr. Abdul Jabbar	- 156
20. Empowerment and progress: a comprehensive Study of feminism and women in india	- Mrs. Kalpana singh	- 161
21. Use of E-resources among the students of select universities of Punjab, Haryana and Chandigarh	- Ms. Navneet Kaur - Dr. S. Kaur Gill	- 174
22. Study the ix class students' opinions towards homework in indore	- Dr. Neeraj Joshi	- 184
23. E-GovernanceInitiatives in Punjab: A Study of Sewa Kendra	- Dr. Anil Kumar	- 199

ਸੰਪਾਦਕ ਦਾ ਲੇਖਕ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ

Sr.No.	Journal Title	ISSN	E-ISSN	UGC-CARE coverage years	View
1	Vidya Sagar Patrika	NA	2583-746X	from January-2024 to Present	

Copyright © 2024 Savitribai Phule Pune University. All rights reserved.

### NOTE

The copying or cloning of the "VIDIYA SAGAR PATRIKA: Multilingual Biannual Social Sciences Peer Reviewed UGC Care Listed Journal" is a crime under Indian copyright law. Copyright infringement falls under the purview of THE COPYRIGHT ACT, 1957, primarily Sections 63 to 70, which stipulate penalties of up to 3 years of imprisonment, or a fine, or both. Additionally, THE BHARATIYA NYAYA SANHITA, 2023, Section 317(2), regarding the receiving of stolen property, prescribes up to 3 years of imprisonment, or a fine, or both. Unauthorized access to data is addressed under the IT Act, Section 66B, with penalties of up to 3 years of imprisonment, or a fine of up to one lakh rupees, or both. Furthermore, the theft of data owned by you or your company is covered under THE BHARATIYA NYAYA SANHITA, 2023, Section 303, which imposes penalties of up to 3 years of imprisonment, or a fine, or both.

Please note that our journal does not issue any certificates. For verification purposes, you can check your paper online on our website. As a biannual journal, we publish only two issues per year. For certification inquiries, please contact us at our email: [editorinchief@sovs.in](mailto:editorinchief@sovs.in).

## ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਜੀ ( 5 ਮਈ 1479 ਤੋਂ 1 ਸਤੰਬਰ 1574 )

ਡਾ. ਬਲਕਾਰ ਸਿੰਘ

ਭਾਰਤੀ ਭੂਖੰਡ ਵਿਚ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਰਾਹੀਂ ਜੋ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਪਰਤਾਂ ਨਾਬਰੀ ਸੂਰ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਈਆਂ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰਮਤਿ ਸਿਧਾਂਤਕੀ ਵਜੋਂ ਸਥਾਪਤ ਕਰਣ ਦੀ ਜੋ ਨੀਂਹ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਰੱਖੀ ਸੀ, ਉਸੇ ਵੀਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਨਾਮ ਸਿੱਖ-ਧਰਮ ਵਜੋਂ ਸਥਾਪਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਦਸ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਤੀਜੇ ਨਾਨਕ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨੂੰ ਵੀਚਾਰਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸਿਖਿਆਵਾਂ ਆਮ ਬੰਦੇ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਇਸ ਸਪੇਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ-ਚਿੰਤਨ ਅਰਥਾਤ ਗੁਰਮਤਿ ਨੇ ਸਫਲਤਾ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਲਿਆ ਸੀ, ਜਿਹੜੇ ਧਾਰਮਿਕ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਲਏ ਜਾ ਰਹੇ ਆਮ ਬੰਦੇ ਦੇ ਮੁੱਦਿਆਂ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਸਨ। ਇਹ ਸੱਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸੰਤਾਂ ਭਗਤਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖਕੇ ਕਿਹਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਵਿਰਾਸਤ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈਕੇ ਤੁਰਨ ਦੀ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਧੀ ਦਾ ਜੱਸ ਸਾਰੇ ਪਾਸੇ ਤੇਜੀ ਨਾਲ ਫੈਲਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਤਾਰਪੁਰੀ ਸੰਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਖਡੂਰ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਤੁਰਦਾ ਰੱਖਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਤੀਜਾ ਕੇਂਦਰ ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਜੀ ਰਾਹੀਂ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਤੋਂ ਜੋਤਿ ਅਤੇ ਜੁਗਤਿ ਦੀ ਗੁਰਮਤਿ ਸਾਂਝ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਤੁਰਦੀ ਰੱਖ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਗੁਰਮਤਿ, ਅਧਿਆਤਮ ਨੂੰ ਵਕਤੀ ਉਲਾਰ ਵਾਲੇ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਦੇ ਬੰਧਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢਕੇ ਅਧਿਆਤਮ ਦੇ ਵਿਗਿਆਨ ਵਾਂਗ ਸਦਾ ਵਾਸਤੇ ਗਾਡੀ ਰਾਹ ਵਾਂਗ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆ ਰਹੀ ਸੀ। ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਏਸੇ ਕਰਕੇ ਹਰ ਯੁੱਗ ਦਾ ਜੱਗ-ਚਾਨਣ ਕਿਹਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਮ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਸੀ ਤੇ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਮਨ, ਬੋਲ ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਸਰੀਰ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਅਲਾਮਤਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਰਹਿਕੇ ਅੱਗੇ ਵਧਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਆਮ ਬੰਦੇ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਵਿਚ ਉਤਾਰਨ ਵਾਸਤੇ ਸੰਗਤੀ ਵਿਧੀ ਅਪਣਾਈ ਗਈ ਸੀ/ਹੈ। ਇਹ ਰਾਹ ਜੂਝਕੇ ਸਫਲ ਹੋਣ ਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਰਾਹ ਤੇ ਤੁਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਜੋ ਕਮਾਉਣਾ ਹੈ, ਉਹੀ ਮਿਲਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਬਿਬੇਕ ਦਾ ਰਾਹ ਖੁਲ੍ਹਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅੰਧ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਾ ਰਾਹ ਬੰਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਅਵਤਾਰੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਆੜ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਡੇਰੇਦਾਰੀ ਬਾਰੇ ਸਵਾਲ ਕਰਣ ਦੀ ਸਾਹਸੀ ਚੇਤਨਾ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਸੀ/ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਰਿਸ਼ੀ-ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਗੁਰੂ- ਪਰੰਪਰਾ ਤੱਕ ਦਾ ਅਨੁਭਵੀ ਅਤੇ ਅਮਲੀ ਪੈਂਡਾ ਬਰਾਸਤਾ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਸਮਝਣ ਅਤੇ ਸਮਝਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ।

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਪਿਤਾ, ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਪੁੱਤਰ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਪੇਤਰੇ ਵਜੋਂ ਸਮਾਜਿਕ ਮੁਹਾਵਰੇ ਅਤੇ ਵੀਚਾਰਧਾਰਕ ਅੰਤਰ-ਸੰਬੰਧਤਾ ਵਿਚ ਬਿਆਨਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਕਰਤਾਰਪੁਰੀ ਕੇਂਦਰ, ਖਡੂਰ ਸਾਹਿਬ ਕੇਂਦਰ ਅਤੇ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਕੇਂਦਰ ਵਜੋਂ ਵੀ ਸਮਝਿਆ ਅਤੇ ਸਮਝਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਧਰਮ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਸਰੀਰ ਨਾਲੋਂ ਸੰਦੇਸ਼ ਦੀ ਪਹਿਲ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ/ਹੈ। ਇਸ ਤ੍ਰੈ-ਪਰਤੀ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਜਾਤ-ਪਾਤੀ ਵਾਲੀ ਸਮਾਜਿਕ ਪਹੁੰਚ ਨਕਾਰੀ ਗਈ ਸੀ/ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਰੂ-ਗੱਦੀ ਦੇਣ ਵੇਲੇ ਬੇਦੀਆਂ ਦਾ ਹੱਕ, ਤ੍ਰਿਹਣਾ ਨੂੰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਤੇਹਣਾ ਦਾ ਹੱਕ ਭੱਲਿਆਂ ਨੂੰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦਾ ਬਿਆਨੀਆ, ਇਸ ਗੁਰ-ਵਰਤਾਰੇ ਨੂੰ ਇਕਵਾਰਗੀ ਇਤਿਹਾਸਕਤਾ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਪਾਰ-ਇਤਿਹਾਸਕਤਾ ਵਾਲੀ

ਪਹੁੰਚ ਵਾਂਗ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਏਸੇ ਸੂਰ ਵਿਚ ਹੀ ਸਰਬ ਸਮਿਆਂ ਦੀ ਵੀਚਾਰਧਾਰਾ ਹੋਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਇਹ ਪਰਤ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਵੀਚਾਰਧਾਰਕ ਧੁਰੇਹਰ ਨੂੰ ਸਰਬ ਸਮਿਆਂ ਵਾਸਤੇ ਜੋਤਿ ਅਤੇ ਜੁਗਤਿ ਦੀ ਵਿਧੀ ਵਿਚ ਰਮਦੇ ਰੱਖਣ ਵਾਸਤੇ ਬਿਨਸਣਹਾਰ ਬੰਧਨਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਅਬਿਨਸਣਹਾਰ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਦੀ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਢਾਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹੀ ਦਸ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੁਆਰਾ ਸਬਦ-ਗੁਰੂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਾਗਤ ਜੋਤਿ ਅਤੇ ਜਾਹਰਾ-ਜ਼ਹੂਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਜੋਂ ਸਦਾ ਵਾਸਤੇ ਸਥਾਪਤ ਹੈ। ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਹ ਵੀ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਸੰਤਾਂ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ। ਸ਼ਾਮਲ ਬਾਣੀਕਾਰ ਓਹੀ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਸੂਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਵਿਚ ਗੁਰਮਤੀ ਵੀਚਾਰਧਾਰਾ ਵਾਂਗ ਪਾਰ-ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਧੀ ਵਿਚ ਸਰਬ ਸਮਿਆਂ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਿਤ ਸਨ। ਇਸ ਨਾਲ ਅਜਿਹੀ ਸੰਬਾਦੀ ਵਿਧੀ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ, ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਵਿਚਕਾਰ ਸਦੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਲਮਿਆਂ ਦੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪੀ ਸ਼ੈਲੀ ਸਥਾਪਤ ਕਰ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਏਸੇ ਅਬਿਨਸਣਹਾਰ ਵਰਤਾਰੇ ਦੀ ਗੁਰਮਤਿ ਚਿੰਤਨ ਵਜੋਂ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕਰਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ।

ਇਸ ਪਾਸੇ ਪਹਿਲ ਸਿੱਖ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਵੱਲੋਂ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਪਿਉ ਪੁੱਤ ਵਾਲੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਸਨ, ਓਸੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਆ ਗਏ ਹਨ। ਇਹ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਬਿਰਖ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਫਲ ਲੱਗਣ ਵਾਂਗ ਜਾਂ ਦੀਵੇ ਤੋਂ ਦੀਵਾ ਬਲਣ ਵਾਂਗ ਸਮਝਿਆ ਅਤੇ ਸਮਝਾਇਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ:

ਗੁਰੂ ਅੰਗਦੁ ਗੁਰੂ ਅੰਗੁ ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਬਿਰਖੁ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਫਲ ਫਲਿਆ॥

ਜੋਤੀ ਜੋਤਿ ਜਗਾਈਅਨ ਦੀਵੇ ਤੋਂ ਜਿਉ ਦੀਵਾ ਬਲੀਆ॥ ਵਾਰ 14ਵੀਂ, ਪਉੜੀ 8

ਇਹ ਸੱਚ ਤੋਂ ਸੱਚ ਤੱਕ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਹੈ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਚੇਲਾ ਅਤੇ ਚੇਲੇ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਹੋ ਸਕਣ ਦਾ ਗੁਰਮਤਿ-ਮਾਰਗ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਸਬਦ-ਸੂਰਤਿ ਦੀ ਵਿਧੀ ਵਿਚ ਹੀ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

ਸਬਦੁ ਸੂਰਤਿ ਪਰਚਾਇਕੈ ਚੇਲੇ ਤੇ ਗੁਰੂ ਗੁਰੂ ਤੇ ਚੇਲਾ॥

ਵਾਣਾ ਤਾਣਾ ਆਖੀਐ ਸੂਤੁ ਰਿਕੁ ਹੋਇ ਕਪਤੁ ਮੇਲਾ॥ ਉਹੀ, ਪਉੜੀ 10

ਨਾਦੀ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਬਿੰਦੀ ਮੁਹਾਵਰੇ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ "ਪੇਤਾ ਪਰਮਾਣੀਕੁ ਨਵੇਲਾ" ਕਿਹਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹੀ ਸੱਚੇ ਗੁਰੂ ਵਜੋਂ ਸਦਾ ਅਨੰਦ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੋਕੇ ਗੁਰਮੁਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਵਿਸਥਾਰ ਵਾਸਤੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਵੱਲੋਂ ਛਾਪਿਆ ਸੂਰਜ ਪ੍ਰਤਾਪ ਦਾ ਟੀਕਾ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਦੱਸੇ ਜਾਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਕਿ ਪੂਰਬ ਨਾਨਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਆਸਥਾ ਵਿਧੀਆਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਸਨ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ। ਉਮਰ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਦਸ ਸਾਲ ਛੋਟੇ ਸਨ। ਲੋਕਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚੀ ਨਾਨਕ-ਬਾਣੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਬਣੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਤੱਕ ਜਗਿਆਸਾ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਸਨ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਤੱਕ ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਬਦਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰਮਤਿ, ਸੂਰਜ ਸਮਾਨ ਪ੍ਰਚੰਡਿਤ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਰਾਹ ਪੈ ਚੁੱਕੀ ਸੀ ਅਤੇ ਗੁਰਗੱਦੀ, ਰਬ ਦੇ ਸਮਾਨ (ਗਾਦੀ ਗੁਰੂਨਿ ਸਯੰਦਨ ਅਖੰਡ) ਸੀ। ਏਸੇ ਰਬ ਤੇ ਸਵਾਰ ਹੋਏ ਸਨ ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਜੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਪ੍ਰੀਤਵਾਨ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਹੋਰ ਗੂਹੜੀ ਹੋ

ਗਈ ਸੀ। ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਗੁਰਮਤਿ ਨੂੰ ਕਲਿਆਣ ਮਾਰਗ ਵਾਂਗ ਸਮਝਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਕ ਰਸ ਅਨਹਦ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਧੁਨੀ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਬਚਨਾਂ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਬਰਸਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਉਹ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਸਰੂਪ ਹੋ ਗਏ ਸਨ:

ਦੇਹਰਾ: ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਬਚਨ ਅਨਹਦ ਸ਼ਬਦ, ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਿ ਨਿਵਾਸ।

ਮਿਲਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਭਏ ਸਤਿਗੁਰ ਅਮਰ ਪ੍ਰਗਾਸ <sup>2</sup>।

ਇਸ ਵੇਲੇ ਤੱਕ ਸਿੱਖ-ਗੁਰੂ ਪਰਉਪਕਾਰੀ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਦੇ ਮੁਜੱਸਮੇਂ ਵਜੋਂ ਸਥਾਪਤ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਹ ਸੰਦੇਸ਼ ਆਮ ਬੰਦੇ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ ਕਿ ਈਰਖਾ ਦੀ ਅੱਗ ਵਿਚ ਧੀਰਜ, ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਧਿਆਨ ਨੂੰ ਬਾਲਣ ਬਣਨ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਗੁਰਮਤਿ ਨਾਲ ਜੁੜਣਾ ਪੈਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਆ ਸਕਣ ਦਾ ਗੁਰਮਤਿ ਮਾਰਗ ਇਹ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਂਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਧਰਮ ਦਾ ਵਰਤਮਾਨ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਅਧਿਆਤਮ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਨਹੀਂ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਲੋੜ ਸਮਾਜਿਕ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਉਸਾਰਨ ਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅਜਿਹਾ ਬੰਦੇ ਰਾਹੀਂ ਕਰਦਿਆਂ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਰੁਕਾਵਟ ਹੁੰਦੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਰੋਕਣ ਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਨਾਮ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਰਾਹੀਂ ਮਨ, ਬੋਲ ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਲੋੜਾਂ ਨੂੰ ਲਗਾਮ ਪਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਚਾਈ "ਸਰਬ ਰੋਗ ਕਾ ਅਉਖਧ ਨਾਮੁ" ਵਜੋਂ ਸਥਾਪਤ ਹੈ। ਆਮ ਬੰਦੇ ਦੀ ਚੇਤਨਤਾ ਪ੍ਰਚੰਡ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ ਤਾਂ ਵਹਿਮਾਂ ਭਰਮਾਂ ਦੇ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਗੁਆਚਿਆ ਰਹਿਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਗੁਰਮਤਿ ਨੇ ਮਿਥਿਹਾਸ ਤੋਂ ਬਿਬੇਕ ਵਿੱਚ ਪਰਵੇਸ਼ ਕਰਣ ਦਾ ਗੁਰਮਤਿ ਗਾਡੀ ਰਾਹ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ "ਸਚਾ ਅਮਰੁ ਅਮਰਿ ਵਰਤਾਇਆ" ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨੂੰ ਅਵਤਾਰੀ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢਕੇ ਗੁਰੂ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਸਮਝਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਾਂਗੇ ਤਾਂ ਇਹ ਸਮਝ ਸਕਾਂਗੇ ਕਿ ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੇ ਓਹਲੇ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਅਲਾਮਤਾਂ ਡੇਰੇਦਾਰੀਆਂ ਤਾਂ ਸਥਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਨ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰਮਤਿ ਰਾਹੀਂ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਦੇਹੀ ਉਤਮਤਾ ਅਰਥਾਤ ਗੁਰੂ-ਦੇਹ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਸ਼ਬਦ-ਗੁਰੂ ਦਾ ਲੀਹਾ ਪਾੜਵਾਂ ਗੁਰਮਤਿ ਮਾਰਗ ਸਥਾਪਤ ਕਰਣ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਯੋਗਦਾਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਸਮਝਦਿਆਂ ਮਥਰਾ ਨਿਵਾਸੀ ਗਵਾਲ ਕਵੀ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ:

ਕੈਨ ਸਕੈ ਕਥ ਜਾ ਕੀ ਅਦਭੁਤ ਗੁਨ ਗਥ ਐਸੇ ਸਮਰਥ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਹੈ।<sup>3</sup>

ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਹੋਏ ਦਾਨਸ਼ਵਰਾਂ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ ਕਿ ਧਾਰਮਿਕ ਘੜਮੱਸੇ ਵਿਚੋਂ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰਮਤਿ ਗੁਹਜ, ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਉਤਰਿਆ ਉਸ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਵਿਚ ਪਿਆ ਸਿਧਾਂਤ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸਦਾ ਲਈ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਅਸਚਰਜਤਾ ਅਤੇ ਅਦਭੁੱਤਤਾ ਨੇ ਜਿਹੇ ਜਿਹਾ ਬੰਦਾ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਗੁਰਮੁੱਖ ਅਤੇ ਮਨਮੁਖ ਦੀਆਂ ਕੋਟੀਆਂ ਵਿਚ ਸਦਾ ਲਈ ਸਥਾਪਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਬੰਦਾ ਹੋਣ ਦੇ ਪੈਰੋਂ ਵਿਗੜੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਠੀਕ ਕਰਣ ਵਾਸਤੇ ਜਾਂ ਰਾਹੇ ਪਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਜੇ ਦੇਵੀ ਕਹਾਉਣ ਵਾਲੇ ਅਖੌਤੀ ਬੰਦੇ ਰਾਹੀਂ ਠੀਕ ਕਰਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਾਂਗੇ ਤਾਂ ਡੇਰੇਦਾਰੀਆਂ ਦੇ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਗੁਆਚਣ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਬਚ ਸਕਾਂਗੇ। ਇਸ ਦੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਜੀ ਨਾਲੋਂ ਚੰਗੀ ਮਿਸਾਲ ਹੋਰ ਕੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਰੂ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲੰਮੀ ਉਮਰ ਗੁਜ਼ਾਰੀ ਸੀ। ਬਾਣੀ ਰਾਹੀਂ ਜੋ ਉਸ ਅੰਦਰ ਜਾਗਿਆ ਸੀ, ਉਹੀ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਜੀ ਦੇ ਸਨਮੁਖ ਹੋਣ ਨਾਲ ਸਮਝ ਵਿਚ ਟਿਕ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਜਿਸ ਉਤੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਉਹ ਅਕਾਲ ਦੀ ਦਿਆਲਤਾ ਵਾਂਗ ਖਿੜਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਦੇ ਰੰਗ ਵਿਚ ਰੰਗੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਰੂਹਾਂ ਵਾਲੇ ਗੁਰਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ

ਮੰਜੀਆਂ ਬਖਸ਼ਕੇ ਸਿੱਖੀ ਨੂੰ ਲੋੜਵੰਦਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਣ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨਾਲ ਹੋਈ ਸੀ। ਗੁਰੂ-ਸੰਸਥਾ ਨੂੰ ਭੱਟ ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਨੁਭਵੀ ਮੁਹਾਵਰੇ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦ-ਗੁਰੂ ਰਾਹੀਂ ਸਥਾਪਤ ਨਾਮ-ਤਕਨਾਲੋਜੀ (ਇਕੁ ਨਾਮੁ ਅਛਲ ਸੰਸਾਰੇ) ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੱਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ "ਸਿਮਰਤੁ ਸੇਈ ਨਾਮੁ ਪਰਧਾਨੁ" ਦੀ ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਹੀ ਕੀਰਤੀ ਵਾਂਗ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਫੈਲ ਗਈ ਸੀ:

ਕਵਿ ਜਨ ਕਲ੍ਹੁ ਸਬੁਧੀ ਕੀਰਤਿ ਜਨ ਅਮਰਦਾਸ ਬਿਸਵਰੀਯਾ॥1392

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਸਥਾਪਤ "ਜੋਤਿ ਓਹਾ ਜੁਗਤਿ ਸਾਇ" ਦੀ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਅਨੁਭਵ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਰਿਹਾ ਸੀ:

ਸੇਈ ਨਾਮੁ ਅਛਲੁ ਭਗਤਤ ਭਵ ਤਾਰਣੁ ਅਮਰਦਾਸ ਗੁਰ ਕਉ ਫੁਰਿਆ॥ 1393

ਸ਼ਬਦ-ਗੁਰੂ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਵਿੱਚ 'ਨਾਮ' ਹੈ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਅਨੁਭਵੀ ਪਹਿਰੇਦਾਰ ਭੱਟ ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰਮਤਿ ਰਾਹੀਂ ਅਕੱਥ ਅਕਾਲ ਦੀ ਅਮਲ ਵਿੱਚ ਸਕਰਮਕਤਾ ਨਜ਼ਰ ਆਈ, ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਿਸਮਾਦ ਵਿਚ ਜੋ ਕਿਹਾ ਉਹੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮਕਾਲ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਗੁਰਮਤਿ ਦਾ ਨੈਰੇਟਿਵ ਉਸਾਰਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਨਵੇਂ ਸਿਰਿਉ ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਗਾਡੀ ਰਾਹ ਬਾਰੇ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ:

ਨਾਮੁ ਧਿਆਵਹਿ ਦੇਵ ਤੇਤੀਸ ਅਰੁ ਸਾਧਿਕ ਸਿਧ ਨਰ ਨਾਮਿ ਖੰਡ ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਧਾਰੇ॥

ਜਹ ਨਾਮੁ ਸਮਾਧਿਓ ਹਰਖੁ ਸੇਗੁ ਸਮ ਕਰਿ ਸਹਾਰੇ॥

ਨਾਮੁ ਸਿਰੋਮਣਿ ਸਰਬ ਮੈ ਭਗਤ ਰਹੇ ਲਿਵ ਧਾਰਿ ॥

ਸੇਈ ਨਾਮੁ ਪਦਾਰਥੁ ਅਮਰ ਗੁਰ ਤੁਸਿ ਦੀਓ ਕਰਤਾਰਿ॥ 1393

ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਤੀਜੇ ਨਾਨਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਥਾਪਤ ਹੋਣ ਦਾ ਪ੍ਰਸੰਗ ਸਥਾਪਨ ਭੱਟ ਕੀਰਤ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ:

ਸਚੁ ਨਾਮੁ ਕਰਤਾਰੁ ਸੁ ਦ੍ਰਿੜੁ ਨਾਨਕਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿਅਉ॥

ਤਾ ਤੇ ਅੰਗਦੁ ਲਹਣਾ ਪ੍ਰਗਟਿ ਤਾਸੁ ਚਰਣਹ ਲਿਵ ਰਹਿਅਉ॥

ਤਿਤੁ ਕੁਲਿ ਗੁਰ ਅਮਰਦਾਸੁ ਆਸਾ ਨਿਵਾਸੁ ਤਾਸੁ ਗੁਣ ਕਵਣ ਵਖਾਣਉ॥

ਜੇ ਗੁਣ ਅਲਖ ਅਗੰਮ ਤਿਨਹ ਗੁਣ ਅੰਤੁ ਨ ਜਾਣਉ॥

ਬੋਹਿਥਉ ਬਿਧਾਤੈ ਨਿਰਮਯੇ ਸਭ ਸੰਗਤਿ ਕੁਲ ਉਧਰਣ॥

ਗੁਰ ਅਮਰਦਾਸ ਕੀਰਤੁ ਕਰੈ ਤ੍ਰਾਹਿ ਤ੍ਰਾਹਿ ਤੁਅ ਪਾ ਸਰਣ 1395

ਗੁਰੂ ਅਤੇ ਅਵਤਾਰ ਵਿਚ ਫਰਕ ਵੀ ਭੱਟ ਬਾਣੀ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਜੋਤਿ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਗਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਣੀ ਦੁਆਰਾ ਹਨੇਰੇ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਚਾਨਣ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਕਰਣ ਦੀ ਸਕਰਮਕਤਾ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹੈ:

ਆਪਿ ਨਰਾਇਣੁ ਕਲਾ ਧਾਰਿ ਜਗ ਮਹਿ ਪਰਵਰਿਯਉ॥

ਨਿਰੰਕਾਰਿ ਅਕਾਰੁ ਜੋਤਿ ਜਗ ਮੰਡਲਿ ਕਰਿਯਉ॥  
 ਜਹ ਕਹ ਤਹ ਭਰਪੂਰੁ ਸਬਦੁ ਦੀਪਕਿ ਦੀਪਾਯਉ॥  
 ਜਿਹ ਸਿਖਹ ਸੰਗ੍ਰਹਿਓ ਤਤੁ ਹਰਿ ਚਰਣ ਮਿਲਾਯਉ॥1395  
 ਸਕਰਮਕਤਾ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹੈ:  
 ਆਪਿ ਨਰਾਇਣੁ ਕਲਾ ਧਾਰਿ ਜਗ ਮਹਿ ਪਰਵਰਿਯਉ॥  
 ਨਿਰੰਕਾਰਿ ਅਕਾਰੁ ਜੋਤਿ ਜਗ ਮੰਡਲਿ ਕਰਿਯਉ॥  
 ਜਹ ਕਹ ਤਹ ਭਰਪੂਰੁ ਸਬਦੁ ਦੀਪਕਿ ਦੀਪਾਯਉ॥  
 ਜਿਹ ਸਿਖਹ ਸੰਗ੍ਰਹਿਓ ਤਤੁ ਹਰਿ ਚਰਣ ਮਿਲਾਯਉ॥1395

ਇਹੀ ਨਾਮ-ਕਨਾਲੇਜੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਸਰਣ ਆਇਆਂ ਨੂੰ ਕੰਠ ਲਾਉਣ ਵਾਲੇ ਵਿਲੱਖਣ ਗੁਰਮਤਿ-ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਸਬਦ-ਗੁਰੂ ਰਾਹੀਂ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ। ਗੁਰੂ ਦੇਹੀ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਾਰ-ਇਤਿਹਾਸਕ ਸੂਰ ਵਿਚ ਸਬਦ-ਗੁਰੂ ਵਜੋਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈ ਤਾਂ ਜਪਿਓ ਰਾਹੀਂ "ਚਿਤਿ ਚਿਤਵਉ ਅਰਦਾਸਿ ਕਹਉ ਪਰ ਕਹਿ ਭਿ ਨ ਸਕਉ ਵਾਲੇ ਰੰਗ ਵਿਚ ਰੰਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸਿੱਖ, ਸੰਗਤੀ ਸੂਰ ਵਿੱਚ ਗੁਰਮੁਖ ਹੋ ਸਕਣ ਵਾਲੇ ਰਾਹੇ ਪੈ ਗਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਹੀ ਗੁਰਸਿੱਖ ਅਖਵਾਉਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ "ਤਤ ਸਿਉ ਤਤੁ ਮਿਲਾਵੈ" ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਸਮਝਿਆ ਅਤੇ ਸਮਝਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਹੁਕਮ ਨੂੰ ਬੁੱਝਣ ਵਾਲਾ ਇਹ ਰਾਹ ਗੁਰਮਤਿ ਅਖਵਾਇਆ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਜੋਂ ਸਥਾਪਤ ਹੈ। ਇਹ 'ਸਹਜਿ ਰੰਗਿ ਭੱਟ ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਨੂੰ 'ਜੋਤਿ ਓਹਾ ਜੁਗਤਿ ਸਾਇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਮਝ ਆਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵੀ ਪੈਂਡਿਆਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਤੋਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ:

ਰਹਿਓ ਸੰਤ ਹਉ ਟੋਲਿ ਸਾਧ ਬਹੁਤੇਰੇ ਡਿਠੇ॥  
 ਸੰਨਿਆਸੀ ਤਪਸੀਅਹ ਮੁਖਹੁ ਏ ਪੰਡਿਤ ਮਿਠੇ॥  
 ਬਰਸੁ ਏਕੁ ਹਉ ਫਿਰਿਓ ਕਿਨੇ ਨਹੁ ਪਰਚਉ ਲਾਯਉ॥  
 ਕਹਿਤਿਅਹ ਕਹਤੀ ਸੁਣੀ ਰਹਤ ਕੇ ਖੁਸੀ ਨ ਆਯਉ॥  
 ਹਰਿ ਨਾਮੁ ਛੇਡਿ ਦੂਜੈ ਲਗੇ ਤਿਨ ਕੇ ਗੁਣ ਹਉ ਕਿਆ ਕਹਉ॥  
 ਗੁਰੁ ਦਯਿ ਮਿਲਾਯਉ ਭਿਖਿਆ ਜਿਵ ਤੂ ਰਖਹਿ ਤਿਵ ਰਹਉ॥1396

ਭੱਟ ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸੁਣੀਏ ਤਾਂ ਗੁਰਮਤਿ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਪੂਰਬੀ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਸਹੀ ਵਾਰਸਾਂ (ਰਣਊਲ ਚੁਸਟੋਦਓਨ) ਵਾਂਗ ਸਮਝਿਆ ਅਤੇ ਸਮਝਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਨੂੰ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਅਤੇ ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਏਸੇ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਦੀ ਇਕ ਪਰਤ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਲੈਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

## ਹਵਾਲੇ

1. ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਸੰਪਾਦਕ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬਿਰਤਾਂਤ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁ: ਪ੍ਰ: ਕਮੇਟੀ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2011
2. ਭਾਈ ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ, ਕਬਿੱਤ ਸਵੱਯੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਸਟੀਕ, ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਦਰਜ਼ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2014, ਪੰਨਾ 42
3. ਗੁਰੂ ਮਹਿਮਾ ਰਤਨਾਵਲੀ, ਸੰਪਾਦਤ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1984, ਪੰਨਾ 248

## ਵਾਜੇ ਅਨਹਦ ਤੂਰੇ

ਡਾ. ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ

ਸਾਹਿਤਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਰਸ ਸਿੱਧਾਂਤ ਇੱਕ ਵੱਖਰੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਰਸ ਸਿੱਧਾਂਤ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਦੀ ਮੁਢਲੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਆਚਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵੇਦ, ਉਪਨਿਸ਼ਦ, ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਆਦਿ ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਤੋਂ ਮਿਲੀ ਜਿੱਥੇ ਰਸ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਆਨੰਦਮਈ ਪਰਮ ਚੇਤਨਾ, ਅਲੌਕਿਕ ਆਨੰਦ, ਯਥਾਰਥਕਤਾ, ਆਖਰੀ ਸਚਾਈ, ਸਮਾਧੀ-ਦਸ਼ਾ, ਆਦਿ ਦੇ ਅਰਥ ਵਿਚ ਹੋਈ।

ਇਸੇ ਅਲੌਕਿਕ ਆਨੰਦ ਦਾ ਵਰਣਨ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਬਾਣੀ 'ਅਨੰਦ ਸਾਹਿਬ' ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਸਤ ਸਰੂਪ, ਪਰਮ ਚੇਤਨ ਤੇ ਆਨੰਦ ਸਰੂਪ ਹੈ। ਉਸ ਨਾਲ ਜੁੜਨ ਤੋਂ ਜੇ ਆਨੰਦ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਉਹ ਪਰਮ-ਆਨੰਦ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਇਹ ਖਿਆਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਸ ਉਸ ਅਲੌਕਿਕ ਚਮਤਕਾਰੀ ਖਾਸ ਆਨੰਦ ਨੂੰ ਜਤਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਰਸਿਕ ਦਿਲਾਂ ਨੂੰ ਪਿਘਲਾਉਣ, ਮਨ ਨੂੰ ਲੀਨ ਕਰਨ, ਦਿਲਾਂ ਦੀਆਂ ਹਰਕਤਾਂ ਨੂੰ ਇਕ-ਸੁਰ ਕਰਨ, ਨੇਤਾ ਨੂੰ ਸੇਜਲ ਬਣਾਉਣ, ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਰੋਮਾਂਚਿਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਬੋਲਾਂ ਨੂੰ ਗੱਦਗੱਦ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਚਮਤਕਾਰ ਵੇਖ ਕੇ ਚਿੱਤ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਅਨੋਖੀ ਤੇ ਹੈਰਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਵਸਤੂ ਜਾਂ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਮਨ ਵਿਸਮਾਦ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲੋਕ ਭਾਵ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਵਾਪਰਨ ਵਾਲੀ ਘਟਨਾ ਲੌਕਿਕ ਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਪਰੇ, ਦੂਰ ਵਾਪਰਨ ਵਾਲੀ ਘਟਨਾ ਅਲੌਕਿਕ, ਕਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸੁੱਖ-ਦੁੱਖ ਦੇ ਭਾਵ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਰਕੇ ਅਸੀਂ ਸੁੱਖੀ ਜਾਂ ਦੁੱਖੀ ਹੁੰਦੇ ਹਾਂ। ਪਰੰਤੂ ਰਸ ਸੰਸਾਰਿਕ ਵਸਤੂਆਂ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੈ, ਇਸ ਦੇ ਗੁਣ ਸਾਡੇ ਲੋਕ ਦੇ ਨਹੀਂ, ਅਲੌਕਿਕ ਹਨ।

ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਵੀ 'ਅਨੰਦ ਸਾਹਿਬ' ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਭੌਤਿਕ ਆਨੰਦ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸਗੋਂ ਅਲੌਕਿਕ ਆਨੰਦ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਡਾ. ਰਾਧਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ ਅਨੁਸਾਰ 'ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਉਸ ਦੀ ਪਦਾਰਥਕ ਸਫਲਤਾ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਉਹਦੀ ਆਤਮਾ ਦਾ ਜੁਗਾ-ਜੁਗਾਤਰਾਂ ਵਿਚ ਸੱਚ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਵਿਕਾਸ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਆਤਮਾ ਦੀ ਇਸ ਘਾਲਣਾ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਅਮਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਮਾਂ ਲੰਘਣ ਨਾਲ ਸੂਰਬੀਰਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨਾਮੇ ਫਿੱਕੇ ਪੈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਦੁਨੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਸੰਤ-ਮਹਾਤਮਾ ਸਦਾ ਹੀ ਜਿਉਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਪਦਾਰਥ ਬਦਲਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਇਹ ਸਥਾਈ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਲਈ ਭੌਤਿਕ ਖੇਤਰ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਸਮਾਂ ਲੰਘਣ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਮਹੱਤਤਾ ਖੋ ਬੈਠਦੀਆਂ ਹਨ। ਅੱਗ ਦੀ ਕਾਢ ਮਨੁੱਖੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਘਟਨਾ ਹੈ, ਪਰ ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਅੱਗ ਦੀ ਕਾਢ ਕੱਢਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਚੇਤੇ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਪਹੀਆ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੇ ਪਹਿਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਹੁਣ ਕੋਣ ਯਾਦ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਿਊਟਨ ਜਿਹੇ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਪਿਤਾਮਾ ਦੀਆਂ ਕਈ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਬੁੱਧ, ਯਸ਼ੂ ਮਸੀਹ, ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ, ਆਦਿ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਸਾਡੀ ਅਪਾਰ ਸ਼ਰਧਾ ਦੀਆਂ ਪਾਤਰ ਹਨ ਤੇ ਅਗੋਂ ਨੂੰ ਵੀ ਰਹਿਣਗੀਆਂ।

ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ (1479-1574) ਉਨ੍ਹਾਂ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਘਾਲ ਸਦਕਾ ਉੱਚੀ ਤੋਂ ਉੱਚੀ ਆਤਮਿਕ ਅਵਸਥਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਵਿਚਰ ਰਹੇ ਮਨੁੱਖ ਮਾਤਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਅਨੁਭਵ ਵਿਚ ਆਏ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਵਿਚਾਰ ਬੜੇ ਹੀ ਸੁਖੈਨ ਪਰ ਕਾਵਿਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਦੱਸਣ ਦਾ ਪਰਉਪਕਾਰ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਵੀਹ ਵਰ੍ਹੇ ਲਗਾਤਾਰ ਤੀਰਥ ਯਾਤਰਾ ਉੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ, ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਤਮਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਾ ਹੋਈ । ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਸਾਧੂ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਹ ਗੁਰੂ ਧਾਰਨ ਕਰਨ । ਬੱਸ ਫਿਰ ਕੀ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਗੁਰੂ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਪ੍ਰਬਲ ਹੋ ਉੱਠੀ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭ੍ਰਾਤਾ ਦੀ ਨੂੰਹ, ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਦੀ ਸਪੁੱਤਰੀ ਬੀਬੀ ਅਮਰੇ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਬਾਣੀ ਪੜ੍ਹਿਆ ਕਰਦੀ ਸੀ । ਇਕ ਦਿਨ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਦੇ ਕੰਨੀ ਇਸ ਮਧੁਰ ਬਾਣੀ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਪੈ ਗਈ । ਪੁੱਛ ਕਰਨ 'ਤੇ ਬੀਬੀ ਅਮਰੇ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਇਹ ਬਾਣੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੱਦੀ ਉਤੇ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਬ੍ਰਾਜਮਾਨ ਹਨ । ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਬੀਬੀ ਅਮਰੇ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਖਡੂਰ ਸਾਹਿਬ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਜਾ ਮਿਲੇ ਤੇ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਜੁੱਟ ਗਏ । ਹਰ ਰੋਜ਼ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਗਾ ਪੰਜ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੀ ਵਿੱਥ ਤੋਂ ਬਿਅਸ ਨਦੀ ਤੋਂ ਪਾਣੀ ਦੀ ਗਾਗਰ ਭਰ ਕੇ ਲਿਆਉਂਦੇ ਤੇ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਵਾਉਂਦੇ । ਉਦੋਂ ਆਪ ਦੀ ਆਯੂ 70 ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੇ ਕਰੀਬ ਸੀ । ਜਦੋਂ ਆਪ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਪਰਿਪੂਰਣ ਹੋ ਗਏ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਨੇ 1552 ਈ. ਵਿਚ ਆਪ ਨੂੰ ਗੁਰ-ਗੱਦੀ ਸੰਭਾਲ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਆਪ ਜੋਤੀ-ਜੋਤਿ ਸਮਾ ਗਏ । ਸਤਿਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਵਜੋਂ ਪਾ ਕੇ ਜਿਹੜੀ ਆਨੰਦਮਈ ਆਤਮਿਕ ਅਵਸਥਾ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਨੇ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤੀ, ਉਸ ਦਾ ਸਾਬਦਿਕ ਉਲੇਖ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 'ਅਨੰਦ ਸਾਹਿਬ' ਰਾਹੀਂ ਕੀਤਾ । ਜਿਵੇਂ ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉਠਾਇਆ ਹੈ :

ਕਿਵ ਸਚਿਆਰਾ ਹੋਈਐ ਕਿਵ ਕੂੜੈ ਤੁਟੈ ਪਾਲਿ ॥

(ਆ. ਗ੍ਰੰ. ਪੰਨਾ 1, ਜਪੁਜੀ)

ਤਿਵੇਂ ਹੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਨੇ 'ਅਨੰਦ ਸਾਹਿਬ' ਵਿਚ ਇਹ ਪ੍ਰੰਨਿ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਹੈ :

ਸਹਸੈ ਜੀਉ ਮਲੀਣੁ ਹੈ ਕਿਤੁ ਸੰਜਮਿ ਧੋਤਾ ਜਾਏ ।

(ਆ. ਗ੍ਰੰ. ਪੰਨਾ 919, ਅਨੰਦੁ)

'ਸਹਸਾ' ਮਨੁੱਖੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਚਿੰਬੜਿਆ ਬੁਖਾਰ ਹੈ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਇਹ ਆਪਣੇ ਅਸਲੇ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ । ਜਿਵੇਂ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਬੁਖਾਰ ਚੜ੍ਹਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਰੀਰ ਨਿਢਾਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਿਵੇਂ ਸਹਸਾ ਰੂਪੀ ਬੁਖਾਰ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਬੇਵੱਸ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ । ਸਹਸਾ ਕੀ ਹੈ, ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਇਸ ਬਾਣੀ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ) ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੀਆਂ (ਅੱਖਾਂ, ਕੰਨ, ਨੱਕ, ਜੀਭ, ਚਮੜੀ) ਬਾਹਰਮੁੱਖੀ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਰੁੱਝੀਆਂ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਮਨ (ਆਤਮਾ) ਨੂੰ ਮਾਇਆ ਦੇ ਭਰਮ-ਜਾਲ ਵਿਚ ਫਸਾ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਇਸ ਭਰਮ ਜਾਲ ਨੂੰ ਉਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅਸਲੀਅਤ ਸਮਝ ਕੇ ਇਸ ਮਗਰ ਭੱਜਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਹਿਰਨ ਰੇਗਸਤਾਨ ਵਿਚ ਮ੍ਰਿਗ-ਤ੍ਰਿਸਨਾ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਗਿਆਨ-ਇੰਦਰੀਆਂ ਪਦਾਰਥਕ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਵੇਖਣ, ਸੁਣਨ, ਚੱਖਣ, ਸੁੰਘਣ ਤੇ ਛੂਹਣ ਤੋਂ ਜਿਹੜੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦ੍ਰਿਸ਼-ਪੱਠਿਆਂ, ਨੱਕ-ਪੱਠਿਆਂ, ਗੰਧ-ਪੱਠਿਆਂ, ਆਦਿ ਰਾਹੀਂ ਮਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਾਰਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਬਾਹਰੀ ਸੁੰਦਰਤਾ, ਮਧੁਰ ਆਵਾਜ਼, ਭਿੰਨੀ-ਖੁਸ਼ਬੋ, ਜੀਭ-ਰਸ ਤੇ ਨਿੱਘੇ ਸਪਰਸ਼ ਤੋਂ ਜਿਹੜਾ ਭੌਤਿਕ ਆਨੰਦ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਨੂੰ ਮਨ ਅਸਲੀ

ਆਨੰਦ ਸਮਝਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਭੌਤਿਕ ਆਨੰਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭੌਤਿਕ ਆਨੰਦ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਨੂੰ ਭੌਤਿਕ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਮਨ ਸੂਖਮਤਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਸਥੂਲਤਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਮਾਇਆ ਆਨੰਦ ਸਥੂਲ ਕਿਸਮ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਗਰਮੀ ਦੇ ਮੌਸਮ ਵਿਚ ਠੰਢਾ ਪਾਣੀ ਪੀ ਕੇ, ਸਰਦੀਆਂ ਵਿਚ ਰਜਾਈ ਦਾ ਨਿੱਘ ਮਾਣ ਕੇ, ਭੁੱਖ ਸਮੇਂ ਭੋਜਨ ਖਾ ਕੇ, ਇਤਰ ਫਲੇਲ ਦੀ ਸੁਗੰਧੀ ਸੁੰਘ ਕੇ, ਅਤਿ ਦੀ ਗਰਮੀ ਵਿਚ ਨਹਾ ਕੇ, ਧੁੱਪੇ ਫਿਰਨ ਉਪਰੰਤ ਛਾਵੇਂ ਬੈਠ ਕੇ, ਪਸੀਨਾ ਆਏ ਤੇ ਪੱਖੇ ਥੱਲੇ ਆਰਾਮ ਕਰਕੇ, ਸੁੰਦਰ ਇਸਤਰੀ ਜਾਂ ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ, ਫਿਲਮੀ ਗਾਣੇ ਸੁਣ ਕੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਭੌਤਿਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਰਸਾਂ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਕੇ ਮਨ ਆਪਣੇ ਅਸਲੇ ਨਾਲੋਂ ਟੁੱਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਛੱਪੜੀ ਵਿਚ ਡੱਕਿਆ ਪਾਣੀ ਆਪਣੇ ਸੋਮੇ ਤੋਂ ਵਿਛੜ ਕੇ ਦੁੱਖੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜ ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੀਆਂ ਨੂੰ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੇ ਪੰਜ ਚੇਰਾਂ ਦੇ ਵੱਸ ਪਈਆਂ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

ਇਸੁ ਦੇਹੀ ਅੰਦਰਿ ਪੰਚ ਚੇਰ ਵਸਹਿ ਕਾਮੁ ਕ੍ਰੇਧੁ ਲੋਭੁ ਮੇਹੁ ਅਹੰਕਾਰਾ ॥

(ਆ. ਗ੍ਰੰ. ਪੰਨਾ 600, ਸੋਰਠਿ ਮ. 3)

ਜਿਵੇਂ ਘਰ ਵਿਚ ਚੇਰੀ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਧਨ ਮਾਲ ਜਾਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤਿਵੇਂ ਪੰਜ ਚੇਰਾਂ ਦੇ ਵੱਸ ਪਿਆ ਸਰੀਰ ਮਨ ਨੂੰ ਵੀ ਮੋਹ ਮਾਇਆ ਦੇ ਜਾਲ ਵਿਚ ਫਸਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ 'ਸਹਸੇ' ਵਿਚ ਫਸਿਆ ਆਖਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਸਹਸਾ ਮਨ ਅਥਵਾ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਆਤਮਿਕ ਰਸ (ਅੰਮ੍ਰਿਤ) ਪੀਣ ਤੋਂ ਵਾਂਝਿਆ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਜਿਸ ਪਿੰਡ (ਸਰੀਰ) ਵਿਚ ਇਹ ਪੰਜ ਚੇਰ ਵਸਦੇ ਹੋਣ ਉਸ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦਾ ਸੋਮਾ ਸੁੱਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਉਸ ਸੋਮੇ ਨੂੰ ਚੇਰਾਂ ਵਾਂਗ ਲੁੱਟ ਲੈਂਦੇ ਹਨ :

ਅੰਮ੍ਰਿਤੁ ਲੂਟਹਿ ਮਨਮੁਖ ਨਹੀਂ ਬੂਝਹਿ ਕੋਇ ਨ ਸੁਣੈ ਪ੍ਰਕਾਰਾ ॥

(ਆ. ਗ੍ਰੰ. ਪੰਨਾ 600, ਸੋਰਠਿ ਮ. 3)

ਜਦੋਂ ਮੋਹ ਮਾਇਆ ਦੀ ਨੀਂਦ ਵਿਚ ਸੁੱਤਾ ਮਨ ਅਵੇਸਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਦੋਂ ਇਹ ਪੰਜ ਚੇਰ 'ਅੰਮ੍ਰਿਤ' ਨੂੰ ਲੁੱਟ ਕੇ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਐਨ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿਵੇਂ ਜਦੋਂ ਘਰ ਵਾਲੇ ਬੇਖਬਰ ਸੁੱਤੇ ਹੋਣ ਤਾਂ ਚੇਰ ਘਰ ਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਚੁੱਕ ਕੇ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੱਲੋਂ ਬੇਖਬਰ, ਆਪਣੀਆਂ ਗਿਆਨ-ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਲੱਗਾ ਮਨ ਪ੍ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਮਨਮੁੱਖ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਸੋਝੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ ਕਿ ਉਸ ਅੰਦਰ ਪਏ ਆਤਮਿਕ ਖਜ਼ਾਨੇ ਦੀ ਲੁਟਾਈ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਮਨ ਸੰਸਾਰਿਕ ਵਸਤੂਆਂ ਦੇ ਮੋਹ ਵਿਚ ਫਸ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਦੁਨਿਆਵੀ ਪੱਧਰ ਤੋਂ ਬੜਾ ਸਿਆਣਾ ਸਮਝਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਚਤੁਰਾਈ ਉਸ ਨੂੰ ਧਨ ਮਾਲ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਤੇ ਸੰਸਾਰਿਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਤਾਂ ਸਹਾਇਕ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਤਮਿਕ ਲਕਸ਼ ਤੋਂ ਕੋਹਾਂ ਦੂਰ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ :

ਏ ਮਨ ਚੰਚਲਾ ਚਤੁਰਾਈ ਕਿਨੈ ਨ ਪਾਇਆ ॥

(ਆ. ਗ੍ਰੰ. ਪੰਨਾ 918, ਅਨੰਦ)

ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਸੰਸਾਰਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਚਤੁਰ ਹੋਏ ਚੰਚਲ ਮਨ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਦੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਹੇ ਮਨ! ਚਲਾਕੀ ਨਾਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਪਰ ਮਨ ਦੀ ਚੰਚਲਤਾ ਉਸ ਨੂੰ ਪਦਾਰਥਾਂ ਵਿਚ ਹੋਰ ਡੂੰਘਾ

ਖੁਭਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਮਨ ਗਿਆਨ-ਇੰਦਰੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਸੰਸਾਰਿਕ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਕਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਭੌਤਿਕ ਕਿਸਮ ਦਾ ਆਨੰਦ ਲੈਣ ਵਿਚ ਹੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟਤਾ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਗੋਂ ਉਹ ਇਸ ਨੂੰ ਹੀ ਆਪਣਾ ਆਦਰਸ਼ ਸਮਝ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣ ਵਾਲਾ ਬੰਦਾ ਬਹੁਤੀ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀ ਕੇ ਆਪਣੀ ਸੋਝੀ ਗਵਾ ਬੈਠਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਤੇ ਪਰਾਏ, ਚੰਗੇ ਤੇ ਮੰਦੇ ਦੀ ਤਮੀਜ਼ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ, ਤਿਵੇਂ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀ ਕੇ ਮਨ ਆਪਣੇ ਅਸਲੀ ਆਪੇ ਤੇ ਭੌਤਿਕ ਆਪੇ ਵਿਚਕਾਰ ਅੰਤਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਮੋਹ-ਮਾਇਆ ਵਿਚ ਖੁੱਭਿਆ ਪ੍ਰਾਣੀ ਵੀ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬੇਚੈਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਤੀਰਥ ਯਾਤਰਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਧਾਰਮਿਕ ਕਰਮ ਕਾਂਡ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਮਨ ਦੀ ਅਸ਼ਾਂਤੀ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦਾ ਤਰਲਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਇਹ ਜਤਨ ਅਫ਼ਸਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ :

ਜਾਪ ਤਾਪ ਗਿਆਨ ਸਭਿ ਧਿਆਨ ॥  
 ਖਟ ਸਾਸਤ੍ਰ ਸਿਮ੍ਰਿਤਿ ਵਖਿਆਨ ॥  
 ਜੋਗ ਅਭਿਆਸ ਕਰਮ ਧਮ ਕਿਰਿਆ॥  
 ਸਗਲ ਤਿਆਗਿ ਬਨ ਮਧੇ ਫਿਰਿਆ ॥  
 ਅਨਿਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕੀਏ ਬਹੁ ਜਤਨਾ ॥  
 ਪੁੰਨ ਦਾਨ ਹੋਮੇ ਬਹੁ ਰਤਨਾ ॥  
 ਸਰੀਰੁ ਕਟਾਇ ਹੋਮੇ ਕਰਿ ਰਾਤੀ॥  
 ਵਰਤ ਨੇਮ ਕਰੈ ਬਹੁ ਭਾਤੀ ॥  
 ਅਤੇ  
 ਨਿਉਲੀ ਕਰਮ ਕਰੈ ਬਹੁ ਆਸਲ॥  
 ਜੈਨ ਮਾਰਗ ਸੰਜਮ ਅਤਿ ਸਾਧਨ॥  
 ਨਿਮਖ ਨਿਮਖ ਕਰਿ ਸਰੀਰੁ ਕਟਾਵੈ ॥  
 ਤਉ ਭੀ ਹਉਮੈ ਮੈਲੁ ਨ ਜਾਵੈ ॥

(ਆ. ਗ੍ਰੰ. ਪੰਨਾ 265, ਸੁਖਮਨੀ)

ਮਨੁੱਖ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਜਪ-ਤਪ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜੋਗ ਅਭਿਆਸ ਕਰਮ ਧਰਮ, ਪੁੰਨ ਦਾਨ, ਹਮ ਯੋਗ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਨਿਉਕਲੀ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਅਤਿ ਦਰਜੇ ਦਾ ਸੰਜਮ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਫਿਰ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਹਉਮੈ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੀ। ਮਨ ਸਗੋਂ ਅਹੰਕਾਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਏਨਾ ਤਪ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਮੈਂ ਏਨਾ ਜਪ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਮੈਂ ਏਨਾ ਦਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਇਤਿਆਦਿ। ਸਰੀਰ ਦੀ ਮੈਲ ਤਾਂ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਨ੍ਰਾਤਿਆਂ ਉਤਰ ਸਕਦੀ ਹੈ ਪਰ ਮਨ ਦੀ ਮੈਲ, ਜਨਮਾਂ-ਜਨਮਾਂਤਰਾ ਦੀ ਮੈਲ ਕਿਵੇਂ ਉਤਰੇ?

ਮਲੁ ਹਉਮੈ ਧੋਤੀ ਕਿਵੈ ਨ ਉਤਰੈ ਜੇ ਸਉ ਤੀਰਥ ਨਾਇ ॥ (ਆ. ਗ੍ਰੰ. ਪੰਨਾ 39, ਸ੍ਰੀ ਰਾਗ ਮ 3)

ਸਰੀਰ ਦਾ ਪੈਣਾ, ਤੀਰਥਾਂ 'ਤੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨਾ ਭੌਤਿਕ ਕ੍ਰਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਸਥੂਲ ਸਰੀਰ ਧੋਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਸੂਖਮ ਆਤਮਾ ਨਹੀਂ ਧੁਲ ਸਕਦੀ। ਬਾਹਰੋਂ ਧੁਲਿਆ ਸਰੀਰ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਸਾਰਥਕ ਨਹੀਂ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਅੰਦਰੋਂ

ਆਤਮਾ ਨਹੀਂ ਧੁਲੀ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹਿਰਦਾ ਮਨੋਵਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਮੈਲ ਨਾਲ ਅਟਿਆ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬਾਹਰੀ ਇਸ਼ਨਾਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਵ-ਸਾਗਰ ਤੋਂ ਪਾਰ ਨਹੀਂ ਉਤਾਰ ਸਕਦਾ। ਸਗੋਂ ਹਉਮੈ ਦੀ ਮੈਲ ਨਾਲ ਅਟਿਆ ਮਨੁੱਖੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਲੈ ਡੁਬਦਾ ਹੈ :

ਜੀਅਹੁ ਮੈਲੇ ਬਾਹਰਹੁ ਨਿਰਮਲ॥

ਬਾਹਰਹੁ ਨਿਰਮਲੁ ਜੀਅਹੁ ਤ ਮੈਲੇ ਤਿਨੀ ਜਨਮੁ ਜੂਐ ਹਾਰਿਆ॥

(ਆ. ਗ੍ਰੰ. ਪੰਨਾ 919, ਅਨੰਦ)

ਕੇਵਲ ਬਾਹਰੀ ਨਿਰਮਲਤਾ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਇਨਸਾਨ ਹਾਰੇ ਹੋਏ ਜੁਆਰੀਏ ਵਾਂਗ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਰੋਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਸਥਾਈ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜਗਤ ਵਿਚ ਆਇਆ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਮੌਤ ਚੇਤੇ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਕੁਕਰਮਾਂ ਵਿਚ ਗ੍ਰਸਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕੁਕਰਮ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਮਲੀਨ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਪਰ ਜਿਹੜਾ ਪ੍ਰਾਣੀ ਅੰਦਰੋਂ ਤੇ ਬਾਹਰੋਂ ਨਿਰਮਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਕਾਰ ਪੋਹ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ, ਕੂੜ ਦੀ ਲਾਗ ਲੱਗ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਜੀਵਨ ਦੇ ਉੱਚਤਮ ਲਕਸ਼ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਕੀ ਇਸ ਲਕਸ਼ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਣਾ ਆਸਾਨ ਹੈ? ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਲਈ ਬੜੇ ਭਾਰੀ ਜਤਨ ਕਰਨ ਦੀ ਆਵੱਸਕਤਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਨੇ ਅਨੰਦ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਮਨ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕਰਨ ਲਈ ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਦਾ ਸੁਝਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਰਸਨਾ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਦਿਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਹੈ :

ਏ ਰਸਨਾ ਤੂ ਅਨਰਸਿ ਰਾਚਿ ਰਹੀ ਤੇਰੀ ਪਿਆਸ ਨ ਜਾਇ ॥

(ਆ. ਗ੍ਰੰ. ਪੰਨਾ 921, ਅਨੰਦ)

ਜੀਭ ਪਦਾਰਥਕ ਸੁਆਦਾਂ ਵਿਚ ਲੱਗੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਇਹ ਹੋਰ-ਹੋਰ ਸੁਆਦ ਮਾਣਨ ਨੂੰ ਦੌੜਦੀ ਹੈ। ਨਾਨਾ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਭੋਜਨ ਖਾਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਤ੍ਰਿਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਸ ਦੀ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ, ਇਸ ਦੀ ਪਿਆਸ ਉਦੋਂ ਤਕ ਨਹੀਂ ਬੁੱਝ ਸਕਦੀ ਜਦ ਤੱਕ ਇਹ ਹਰੀ-ਰਸ ਦਾ ਸੁਆਦ ਨਹੀਂ ਚੱਖਦੀ :

ਪਿਆਸ ਨ ਜਾਇ ਹੋਰਤੁ ਕਿਤੇ ਜਿਚਰੁ ਹਰਿ ਰਸੁ ਪਲੈ ਨ ਪਾਇ ॥

(ਆ. ਪੰਨਾ 921, ਅਨੰਦ)

ਜਦੋਂ ਇਹ ਰਸਨਾ ਇਕ ਵਾਰੀ ਹਰੀ-ਰਸ ਚੱਖ ਲੈਂਦੀ ਹੈ, ਫਿਰ ਇਸ ਨੂੰ ਪਦਾਰਥਕ ਰਸ ਉਸ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਉੱਤੇ ਤੁੱਛ ਜਾਪਦੇ ਹਨ :

ਹਰਿ ਰਸੁ ਪਾਇ ਪਲੈ ਪੀਐ ਹਰਿ ਰਸੁ

ਬਹੁੜਿ ਨ ਤ੍ਰਿਸਨਾ ਲਾਗੈ ਆਇ ॥

(ਆ. ਪੰਨਾ 921, ਅਨੰਦ)

ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜੀਭ ਉਤੇ ਕਾਬੂ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਮਨ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਜਿਹੇ ਜੇਹੀ ਖੁਰਾਕ ਉਹੇ ਜੇਹੀ ਬੁੱਧੀ। ਜੇ ਮਨੁੱਖ ਅਜਿਹੀ ਖੁਰਾਕ ਖਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਕਾਰਾਂ ਲਈ ਉਤੇਜਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ

ਵਿਸ਼ੇ-ਵਿਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਗ੍ਰਸਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਜਦੋਂ ਉਸ ਦੀ ਖੁਰਾਕ ਸਾਤਵਿਕ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਸਰੀਰ ਅੰਦਰ ਉਤੇਜਨਾ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਮਨ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕਰਨ ਲਈ ਰਸਨਾ ਉਤੇ ਵਸੀਕਾਰ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਜਿੱਥੇ ਰਸਨਾ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਦੁਨਿਆਵੀ ਰਸਾਂ ਦੇ ਮਗਰ ਲਾ ਕੇ ਭਟਕਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਅੱਖਾਂ ਬਾਹਰੀ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਸੁੰਤਰਤਾ ਉੱਤੇ ਰੀਝ ਕੇ ਮਨ ਨੂੰ ਚਲਾਇਮਾਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਨੇਤਰ ਕਿਸੇ ਸੁੰਦਰ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਵੇਖਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਵਸਤੂ ਨੇਤਰਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਨੇਤਰ ਉਸ ਵਸਤੂ ਉਤੇ ਗੱਡੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਲਗਾਤਾਰ ਵੇਖਣ ਨਾਲ ਉਸ ਸੁੰਦਰ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਮਨ ਵਿਚ ਉਤਪੰਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਇੱਛਾ ਵਧਦੀ-ਵਧਦੀ ਇਤਨੀ ਤੀਬਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸਾਰਾ ਛਾਣ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਉੱਤੇ ਹੀ ਖਰਚ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਉਹ ਸੁੰਦਰ ਵਸਤੂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਈ ਤਾਂ ਮਨ ਉਸੇ ਨੂੰ ਹੀ ਲਕਸ਼ ਸਮਝ ਕੇ ਉਸ ਜੇਗਾ ਹੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਾ ਹੋ ਸਕੇ ਤਾਂ ਮਨ ਉਸ ਦੀ ਅਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਕੇ ਬਿਹਬਲ ਹੋਇਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਦੋਹਾਂ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਮਨ ਅਸ਼ਾਂਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਮਾਇਆ ਜਾਲ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਅੱਖਾਂ ਦਾ ਭੁਰਲਾਇਆ ਮਨ ਫਸ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਇਸ ਮਾਇਆ ਜਾਲ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹਕੀਕਤ ਵੱਲ ਸਾਡਾ ਧਿਆਨ ਦਿਵਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਏਹੁ ਵਿਸੁ ਸੰਸਾਰੁ ਤੁਮ ਦੇਖਦੇ ਏਹੁ ਹਰਿ ਕਾ ਰੂਪੁ ਹੈ ਹਰਿ ਰੂਪੁ ਨਦਰੀ ਆਇਆ ॥

(ਆ. ਗ੍ਰੰ. ਪੰਨਾ 922, ਅਨੰਦੁ)

ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਜਿਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ, ਇਹ ਸਾਨੂੰ ਉਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਸੁੰਦਰ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਜੇ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੇ ਪੁੰਜ ਪਰਮਾਤਮਾ (ਸੁੰਦਰੰਮ) ਦੀ ਕਿਰਤ ਮੰਨ ਕੇ ਉਸ ਪ੍ਰਤੀ ਯੋਗ ਵਿਵਹਾਰ ਧਾਰਨ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਉਸ ਪਾਸੋਂ ਮਨ ਨੂੰ ਕੋਈ ਖਤਰਾ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਜੇ ਉਸ ਨੂੰ ਹੀ ਸਭ ਕੁੱਝ ਸਮਝ ਲਈਏ ਤੇ ਉਸੇ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਇਕੋ-ਇਕ ਮਨੋਰਥ ਬਣਾ ਲਈਏ ਤਾਂ ਫਿਰ ਮਨ ਦੇ ਚਲਾਇਮਾਨ ਹੋਣ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਨੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਲਈ ਜੋਤ ਰੱਖੀ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਸਾਰੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚੋਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਹਾਜ਼ਰ-ਨਾਜ਼ਰ ਸਮਝਣ ਤੇ ਵਸਤੂਆਂ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਸਮੇਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਨਾ ਅਪਣਾਉਣ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ :

ਏ ਨੇਤਰਹੁ ਮੇਰਿਹੈ ਹਰਿ ਤੁਮ ਮਹਿ ਜੇਤ ਧਰੀ ਹਰਿ ਬਿਨੁ ਅਵਰੁ ਨ ਦੇਖਹੁ ਕੋਈ ॥

(ਆ. ਗ੍ਰੰ. ਪੰਨਾ 922, ਅਨੰਦੁ)

ਸਿਆਣਿਆਂ ਨੇ ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਸਰਸਰੀ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਵਿਹਾਰੀ ਨਜ਼ਰ ਆਖਿਆ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵੇਖਣ ਦੇ ਵੀ ਢੰਗ ਹਨ। ਡਾ. ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰਸਕਿਨ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ :

"ਇਹ ਅੱਖ ਜਿਸ ਦਾ ਰਸਕਿਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਵਿਆਹੀ ਅੱਖ ਨਹੀਂ। ਨਾ ਹੀ ਇਹ ਸਰਾਫਾ ਦੀ ਅੱਖ ਹੈ, ਨਾ ਹੀ ਇਹ ਕਾਜ਼ੀਆਂ ਤੇ ਮੁਨਸਫਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਹੈ। ਇਹ ਅੱਖ ਖਰ੍ਹੇ ਤੇ ਖੋਟੇ ਦੀ ਤਮੀਜ਼ ਲਈ ਨਹੀਂ ਹੈ ਨਾ ਹੀ ਭਲੇ ਤੇ ਬੁਰੇ ਦੇ ਵਿਤਕਰੇ ਲਈ ਹੈ, ਇਹ ਇਕ ਅਧਮੀਟੇ ਨੈਣਾਂ ਦੀ 'ਮਿਆਨੀ ਨਜ਼ਰ' ਹੈ। ਇਹ ਹੁਨਰਮੰਦਾਂ ਦੇ ਮੁੱਦੇ ਨੈਣ ਹਨ, ਇਹ ਫੀਲਿੰਗ ਵਾਲੇ ਬੰਦਿਆਂ ਦੇ ਭਾਵ ਚਖਸੂ ਹਨ।"<sup>4</sup>

ਇਸ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਲਈ ਡਾ. ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਟਲੀ ਦੇ ਕਿਸੇ ਲਿਖਾਰੀ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਦੱਸਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ "ਕਿ ਮੈਂ ਇਕ ਸਾਹਜ਼ਾਦੀ ਨੂੰ ਇਕ ਅਜੈਬ ਘਰ ਵਿਚ ਇਕ ਤਸਵੀਰ ਦਿਖਾਈ ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਸੰਦ ਆਈ। ਜਦ ਤਸਵੀਰ ਕੋਲੋਂ ਮੈਂ ਸਾਹਜ਼ਾਦੀ ਨੂੰ ਪਰੇ ਲੈ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਰਸਤਾ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿਸਦਾ। ਉਹ ਕਹਿਣ ਲਗੀ ਮੈਂ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਤਸਵੀਰ ਕੋਲ ਹੀ ਛੱਡ ਆਈ ਹਾਂ।"<sup>5</sup>

ਪਰ ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚ ਮਿਆਨੀ ਨਜ਼ਰ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਅੱਗੇ ਇਕ ਹੋਰ ਨਜ਼ਰ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਡਾ. ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ 'ਲੰਮੀ ਨਦਰ' ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਪਾਸ ਇਹ ਨਦਰ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਿਆਂ ਉਹ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

"ਐਸੇ ਜੈਤਮਈ ਨੇਤਰਾਂ ਨਾਲ ਬਾਹਰਲਾ ਨਜ਼ਾਰਾ ਬਿਲਕੁਲ ਬਦਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਕਰੂਪਤਾ ਅਰੂਪ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਅਰੂਪਤਾ ਕਿਸੇ ਸਰੂਪਤਾ ਦਾ ਸੁਹਾਵਣਾ ਵੇਸ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਦੇਖਣਹਾਰ ਨੂੰ ਸਹੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਜੋ ਵਿਸ਼ ਰੂਪੀ ਸੀ, ਉਹ ਹਰਿ ਰੂਪ ਨਦਰੀ ਆਉਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਹੈ।

ਜਿਸ ਭਾਵ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸੂਤਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਨੂੰ ਡਾ. ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵਿਸਤਾਰ ਸਹਿਤ ਆਪਣੇ ਲੇਖ ਵਿਚ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਆਤਮਾ ਦੀ ਜੇਤ ਨਾਲ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਵੇਖਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਾਰਾ ਨਜ਼ਾਰਾ ਹੀ ਬਦਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਦੋਂ ਸੰਸਾਰ ਮਿਥਿਆ ਨਹੀਂ ਦਿਸਦਾ ਸਗੋਂ "ਸਚੇ ਕੀ ਕੋਠੜੀ" ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਜਿੱਥੇ ਜੀਭ ਤੇ ਅੱਖਾਂ ਮਨ ਨੂੰ ਭੁਚਲਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਕੰਨ ਵੀ ਪਦਾਰਥਕ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਤੇ ਧੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਸੁਣਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੇ ਅਸਲੀ ਕਰਤੱਵ ਤੋਂ ਅਵੇਸਲੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਕੰਨਾਂ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਸਲੀ ਫਰਜ਼ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਹਨ :

(ੳ) ਏ ਸ੍ਰਵਣਹੁ ਮੇਰਿਹੋ ਸਾਚੈ ਸੁਨਣੈ ਨੇ ਪਠਾਏ ॥ ਸਾਚੈ ਸੁਨਣੈ ਨੇ ਪਠਾਏ ਸਰੀਰਿ ਲਾਏ ਸੁਣਹੁ ਸਤਿ ਬਾਣੀ ॥

(ਆ. ਗ੍ਰੰ. ਪੰਨਾ 922, ਅਨੰਦ)

(ਅ) ਕਰੈ ਨਾਨਕ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਨਾਮੁ ਸੁਣਹੁ ਪਵਿਤ੍ਰੁ ਹੋਵਹੁ ਸਾਚੈ ਸੁਨਣੈ ਨੇ ਪਠਾਏ ॥

(ਆ. ਗ੍ਰੰ. ਪੰਨਾ 922, ਅਨੰਦ)

ਜੀਭ, ਅੱਖਾਂ, ਕੰਨ, ਨੱਕ ਆਦਿ ਮਨ ਦਾ ਸੂਭਾ ਹੀ ਬਦਲ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਹਕੀਕਤ ਦੀ ਥਾਂ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਬਾਹਰੀ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਹੀ ਅਸਲੀਅਤ ਮਿੱਥ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਭੁਲੇਖੇ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਬਾਹਰੀ ਸੁੰਦਰਤਾ, ਚਮਕ-ਦਮਕ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ 'ਮਾਇਆ ਮੋਹਣੀ' ਦਾ ਰੂਪਕ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਅਸਰ ਹੇਠ ਮਨ ਭਰਮਾਇਆ ਹੈ :

ਏਹ ਮਾਇਆ ਮੋਹਣੀ ਜਿਨਿ ਏਤੁ ਭਰਮਿ ਭੁਲਾਇਆ॥

(ਆ. ਗ੍ਰੰ. ਪੰਨਾ 918, ਅਨੰਦ)

ਮਾਇਆ ਆਪਣੇ ਤਿੰਨ ਗੁਣਾਂ ਰਾਜਸ, ਤਾਮਸ, ਸਾਤਕ-ਦੁਆਰਾ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਉਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਸੰਸਾਰੀ ਜੀਵ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਅਧੀਨ ਅਸਲੀਅਤ ਵੱਲੋਂ ਬੇਖ਼ਬਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ :

ਤਿਹੀ ਗੁਣੀ ਸੰਸਾਰੁ ਭ੍ਰਮਿ ਸੁਤਾ ਸੁਤਿਆ ਰੈਣਿ ਵਿਹਾਈ ॥

(ਆ. ਗ੍ਰੰ. ਪੰਨਾ 920, ਅਨੰਦੁ)

ਇਸੇ 'ਕ੍ਰਮ' ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ 'ਸਹਸਾ' ਆਖਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਕੀ ਮਨੁੱਖ ਇਸ ਸਹਸੇ ਤੋਂ ਬਚ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ? ਬਚ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੇ ਕਰ ਉਹ ਕਿਸੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੇ ਚਰਨ ਫੜੇ ਤੇ ਮਨ ਨੂੰ ਸਹਜੇ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰਯਤਨਸ਼ੀਲ ਹੋਵੇ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਜਾਣ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਮਨਮੁੱਖ ਹੋਣਾ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਪਾਸ ਜਾ ਕੇ ਜਿਗਿਆਸੂ ਆਪਣਾ ਆਪ ਤਿਆਗ ਕੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਚਲ ਕੇ ਹਰੀ ਨਾਲ ਜੁੜਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕੀ ਢੰਗ ਹੈ? ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੱਸਦੇ ਹਨ।

ਜੇ ਕੇ ਸਿਖੁ ਗੁਰੂ ਸੇਤੀ ਸਨਮੁਖੁ ਹੋਵੈ ॥

ਹੋਵੈ ਤ ਸਨਮੁਖੁ ਸਿਖੁ ਕੋਈ ਜੀਅਹੁ ਰਹੈ ਗੁਰ ਨਾਲੇ ॥

ਗੁਰ ਕੇ ਚਰਨ ਹਿਰਦੈ ਧਿਆਏ ਅੰਤਰ ਆਤਮੇ ਸਮਾਲੇ ॥

ਆਪੁ ਛਡਿ ਸਦਾ ਰਹੈ ਪਰਣੈ ਗੁਰ ਬਿਨੁ ਅਵਰੁ ਨਾ ਜਾਣੈ ਕੋਏ ॥

ਕਹੈ ਨਾਨਕੁ ਸੁਣਹੁ ਸੰਤਹੁ ਸੇ ਸਿਖੁ ਸਨਮੁਖੁ ਹੋਏ ॥

(ਆ. ਗ੍ਰੰ. ਪੰਨਾ 919, ਅਨੰਦੁ)

ਇਸ ਨੁਕਤੇ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਆਪਣੇ ਮਨ ਪਿੱਛੇ ਲੱਗੇ, ਹਉਮੈ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਏ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ 'ਸਨਮੁਖ' ਦੀ ਸੰਗਿਆ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਸ ਬਾਰੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅਜਿਹਾ ਪ੍ਰਾਣੀ ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਬੇਮੁੱਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਮੁਕਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ :

ਜੇ ਕੇ ਗੁਰ ਤੇ ਵੇਮੁਖੁ ਹੋਵੈ ਬਿਨੁ ਸਤਿਗੁਰ ਮੁਕਤਿ ਨ ਪਾਵੈ ॥

(ਆ. ਗ੍ਰੰ. ਪੰਨਾ 920, ਅਨੰਦੁ)

ਅਜਿਹੇ ਬੇਮੁੱਖ ਦਾ ਛੁਟਕਾਰਾ ਵੀ ਉਦੋਂ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਹ ਕਿਸੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਚਰਨ ਫੜਦਾ ਹੈ :

ਫਿਰਿ ਮੁਕਤਿ ਪਾਏ ਲਾਗਿ ਚਰਣੀ ਸਤਿਗੁਰੁ ਸਬਦੁ ਸੁਣਾਏ ॥

(ਆ. ਗ੍ਰੰ. ਪੰਨਾ 920, ਅਨੰਦੁ)

ਪਰ ਗੁਰੂ ਦੇ ਸਨਮੁੱਖ ਹੋਣਾ, ਗੁਰੂ ਦਾ ਸੱਚਾ ਸਿੱਖ ਬਣਨਾ ਕੋਈ ਸਹਿਜ ਕੰਮ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਰਾਹ 'ਤੇ ਤੁਰਨਾ ਖੰਡੇ ਦੀ ਧਾਰ ਤੇ ਤੁਰਨ ਸਮਾਨ ਹੈ :

ਖੰਨਿਅਹੁ ਤਿਖੀ ਵਾਲਹੁ ਨਿਕੀ ਏਤੁ ਮਾਰਗਿ ਜਾਣਾ ॥

(ਆ. ਗ੍ਰੰ. ਪੰਨਾ 918, ਅਨੰਦੁ)

ਇਤਿਹਾਸ ਗਵਾਹ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹੜੇ ਵਿਅਕਤੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਦਰਸਾਏ ਹੋਏ ਰਾਹ ਉੱਤੇ ਤੁਰੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਕਹਿ ਕਸ਼ਟ ਸਹਾਰਨੇ ਪਏ, ਚਰਖੜੀਆਂ ਤੇ ਚੜ੍ਹਨਾ ਪਿਆ, ਬੰਦ-ਬੰਦ ਕਟਵਾਉਣੇ ਪਏ, ਪੁੱਠੀਆਂ ਖੱਲਾਂ ਲੁਹਾਉਣੀਆਂ ਪਈਆਂ, ਆਰਿਆਂ ਨਾਲ ਸੀਸ ਚਿਰਾਉਣੇ ਪਏ, ਉਬਲਦੀਆਂ ਦੇਗਾਂ ਵਿਚ ਬੈਠਣਾ ਪਿਆ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਕਸ਼ਟ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਅਕਥਨੀ ਆਨੰਦ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੋਇਆ। ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਕਿਸੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਤਿਗੁਰੂ ਉਸ

ਨੂੰ ਸਰਸਰੀ ਵੇਖਣ, ਸੁਣਨ, ਸੁੰਘਣ, ਚੱਖਣ ਤੇ ਛੁਹਣ ਦੀ ਥਾਂ ਸੁੱਧ ਵੇਖਣ, ਸੁੱਧ ਸੁਣਨ, ਸੁੱਧ ਸੁੰਘਣ, ਸੁੱਧ ਚਖਣ ਤੇ ਸੁੱਧ ਛੁਹਣ ਦੀ ਜਾਂਚ ਸਿਖਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਅੱਖਾਂ ਬਾਹਰੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਪਿੱਛੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ 'ਸੁੰਦਰ' ਸਰੂਪ ਤੱਕਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਕੰਨ ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਨਿੰਦਿਆ ਸੁਣਨ ਦੀ ਥਾਂ ਹਰੀ-ਕੀਰਤਨ ਸੁਣਨ ਲੱਗ ਪੈਂਦੇ ਹਨ, ਜੀਭ ਸੰਸਾਰਿਕ ਸੁਆਦਾਂ ਨੂੰ ਮਾਣਨ ਦੀ ਥਾਂ ਹਰੀ ਨਾਮ ਦਾ ਉਚਾਰਣ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਹਰਿ ਰਸ ਮਾਣਦੀ ਹੈ। ਜੀਭ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਸੱਚੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਉਚਾਰਣ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਬਾਣੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਨੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਇਕ-ਸੁਰ ਹੋ ਕੇ ਰਚੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਣੀ ਦਾ ਗਾਇਨ ਗੁਰੂ ਦੇ ਸਨਮੁੱਖ ਹੋਏ ਪ੍ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਭੌਤਿਕ ਮੰਡਲ ਤੋਂ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਲੈ ਜਾਣ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਨ ਸਥੂਲ ਬਿਰਤੀ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਸੂਖਮ ਬਿਰਤੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਰੋਕਣ ਦਾ ਇਹ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀਆਂ ਸਰੀਰਕ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰਾਮ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਇਹ ਉਪਦੇਸ਼ ਕਦੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰੇ ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਕੁਦਰਤੀ ਲੋੜਾਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰ ਦੇਵੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਤ ਹੈ ਕਿ ਸਰੀਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਵਾਸਾ ਹੈ, ਕੇਵਲ ਮਾਇਆ ਦੇ ਭਰਮ-ਜਾਲ ਕਰਕੇ ਮਨੁੱਖ ਉਸ ਤੋਂ ਅਵੇਸਲਾ ਹੋ ਕੇ ਠੇਕਰਾਂ ਖਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਵਿਚ ਹੈ ਉਹ ਲਘੂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਿੰਡੇ (ਸਰੀਰ) ਵਿਚ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ :

ਕਾਇਆ ਅੰਦਰਿ ਸਭੁ ਕਿਛੁ ਵਸੈ ਖੰਡ ਮੰਡਲ ਪਾਤਾਲਾ ॥

ਕਾਇਆ ਅੰਦਰਿ ਜਗਜੀਵਨ ਦਾਤਾ ਵਸੈ ਸਭਨਾ ਕਰੇ ਪ੍ਰਤਿਪਾਲਾ ॥

ਜੇਕਰ ਸਰੀਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਹੈ, ਤਾਂ ਫਿਰ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਕਸ਼ਟ ਦੇਣਾ, ਭੁੱਖਿਆ ਰੱਖਣਾ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਕੁਦਰਤੀ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕਣਾ ਉਚਿੱਤ ਨਹੀਂ। ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਮਨੁੱਖੀ ਆਤਮਾ ਲਈ ਇਕ ਅਵਸਰ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਅਸਲੇ ਨੂੰ ਪਛਾਣੇ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਸਰੀਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵੱਸਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਮਨ ਪੰਜ ਚੇਰਾਂ ਦੇ ਕਾਬੂ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਅਸਲਾ ਨਹੀਂ ਦਿਸਦਾ। ਜਿਵੇਂ ਮੇਲੇ ਸੀਸੇ ਵਿਚ ਮੂੰਹ ਸਾਫ਼ ਵਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ ਤਿਵੇਂ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਮੇਲ ਨਾਲ ਧੁੰਧਲੇ ਹੋਏ ਮਨ ਵਿਚੋਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਜਦੋਂ ਮਨ ਕਿਸੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੇ ਦਰਸਾਏ ਰਾਹ 'ਤੇ ਚਲ ਕੇ ਆਪਣੇ ਅਸਲੇ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿਚ ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚ ਕੋਈ ਭੇਦ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ, ਉਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਅਭੇਦਤਾ ਤਾਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜੇ ਕਰ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਵਾਂਗ ਆਪਣਾ ਆਪ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਅਰਪਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਜਦੋਂ ਜਿਗਿਆਸੂ ਆਪਣਾ ਆਪਾ ਸਤਿਗੁਰੂ ਨੂੰ ਅਰਪਨ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਫਿਰ ਸਤਿਗੁਰੂ ਉਸ ਦੇ ਆਤਮਿਕ ਕਲਿਆਣ ਲਈ ਤਤਪਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਜਿਗਿਆਸੂ ਦੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਸਹਸੇ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਹਸੇ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਆਤਮਾ 'ਸਹਜ' ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ :

ਕਹੈ ਨਾਨਕੁ ਗੁਰ ਪਰਸਾਦੀ ਸਹਜੁ ਉਪਜੈ ਇਹੁ ਸਹਸਾ ਇਵ ਜਾਇ॥

(ਆ. ਗ੍ਰੰ. ਪੰਨਾ 919, ਅਨੰਦੁ)

ਜਿਵੇਂ ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ 'ਸਚਿਆਰਾ' ਬਣਨ ਲਈ ਹੇਠਲੀ ਤੁਕ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਤਰੀਕਾ ਦੱਸਿਆ ਹੈ:

ਹੁਕਮਿ ਰਜਾਈ ਚਲਣਾ ਨਾਨਕ ਲਿਖਿਆ ਨਾਲਿ॥

(ਆ. ਗ੍ਰੰ. ਪੰਨਾ 1, ਜਪੁਜੀ)

ਤਿਵੇਂ 'ਸਹਸੇ' ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਲਈ 'ਸਹਜ' ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਣ ਦੀ ਗੱਲ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਜਿਗਿਆਸੂ ਹਰੀ ਦੇ ਨਾਮ ਦੀ ਧੁਨੀ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਧੁਨੀ ਕੀ ਹੈ? ਇਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਅਨਹਦ (ਅਨਹਤ) ਕਰਕੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। 'ਅਨਹਦ' ਉਹ ਅਣਰਚਿਤ ਅਤੇ ਅਚੁੱਕ ਧੁਨੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਸਰਬ-ਵਿਆਪਕ ਅਤੇ ਸਦੀਵੀ ਹੈ। ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਪਸਾਰੇ ਦੀ ਕ੍ਰਿਆ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਚੀਜ਼ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਤੇ ਦੂਜੀ ਨਾਦ (Sound)। ਇਹ ਨਾਦ ਉਹ ਕਾਸਮਕ ਕੰਬਣੀ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਸੰਸਾਰ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਇਆ। ਇਹ ਆਦਿ ਸੰਗੀਤ ਸੀ, ਕਾਸਮਕ ਸੰਗੀਤ ਸੀ, ਦੈਵੀ ਸੰਗੀਤ ਸੀ, ਇਸ ਨੂੰ ਹੀ 'ਅਨਹਤ ਧੁਨੀ' ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਅਨਹਤ ਧੁਨੀ ਬਾਰੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਆਪਣੀ ਸ਼ਾਹਕਾਰ ਰਚਨਾ 'ਜਪੁਜੀ' ਵਿਚ ਫਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਕੀਤਾ ਪਸਾਉ ਏਕੇ ਕਵਾਉ ॥

(ਆ. ਗ੍ਰੰ. ਪੰਨਾ 3, ਜਪੁਜੀ)

ਇਸ 'ਕਵਾਉ' ਨੇ ਸਾਰੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਵਿਚ ਜਿਹੜੀ ਕੰਬਣੀ ਉਤਪੰਨ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਉਹੀ ਅਨਹਦ ਧੁਨੀ ਸੀ, ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਵਿਚ 'ਓਮ' ਦੀ ਧੁਨੀ ਇਸੇ ਅਨਹਦ ਧੁਨੀ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਝ ਗੋਚਰੇ ਕਰਨ ਦੀ ਬਾਣੀ ਰੂਪ ਜਤਨ ਹੈ ਤੇ ਇਸਲਾਮ ਦਾ 'ਕੁੰਨ' ਵੀ ਉਸੇ ਦਾ ਅਰਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਦਰਸਾਇਆ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਰੂਪ ਹੈ। ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਦੇ ਪਵਿੱਤਰ ਗ੍ਰੰਥ ਬਾਈਬਲ ਵਿਚ ਇਹ ਮਤ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

"In the beginning was the word and the word was with God and the word was God."

ਇਹ ਸ਼ਬਦ (word) ਉਹ ਧੁਨੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਅਰਬਾਂ ਖਰਬਾਂ ਵਰ੍ਹੇ ਪਹਿਲਾਂ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਜਦੋਂ ਅਜੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ, ਪੁਲਾੜ ਵਿਚ ਗੂੰਜ ਰਹੀ ਸੀ, ਉਸ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਉਂ ਕੀਤਾ ਹੈ :

ਅਰਬਦ ਨਰਬਦ ਧੁੰਧੁਕਾਰਾ ॥

ਧਰਇ ਨ ਗਗਨਾ ਹੁਕਮੁ ਅਪਾਰਾ ॥

ਨਾ ਦਿਨੁ ਰੈਨਿ ਚੰਦੁ ਨ ਸੂਰਜੁ ਸੁੰਨ ਸਮਾਧਿ ਲਗਾਇਚਾ ॥

ਉਦੋਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਸੁੰਨ ਸਮਾਧੀ ਵਿਚ ਸੀ। ਉਸ ਵਿਚ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਸਾਜਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਸੀ ਪਰ ਅਜੇ ਇਹ ਕਾਰਜ ਨੇਪਰੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚਾੜ੍ਹਿਆ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਭਾਣਾ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਹੋਈ -

ਜਾ ਤਿਸੁ ਭਾਣਾ ਤਾ ਜਗਤੁ ਉਪਾਇਆ ॥

ਬਾਝੁ ਕਲਾ ਆਡਾਣੁ ਰਹਾਇਆ ॥

ਬ੍ਰਹਮਾ ਬਿਸਨੁ ਮਹੇਸੁ ਉਪਾਏ ਮਾਇਆ ਮੇਹੁ ਵਧਾਇਦਾ ॥

ਜਦੋਂ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਹੋ ਗਈ ਤਾਂ ਉਸ ਨਾਲ ਇਕਸੁਰ ਹੋਏ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੇ ਅਨਹਦ ਧੁਨੀ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਤੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਰਾਹੀਂ ਉਸ ਧੁਨੀ ਨੂੰ ਸਮਝ ਗੋਚਰੇ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ। ਜਿਸ ਕਾਸਮਕ ਧੁਨੀ ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਹੋਈ ਹੈ ਉਸ ਦਾ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸਰੂਪ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ, ਬਾਣੀ ਦਾ ਉਹ ਸਰੂਪ

ਜਿਹੜਾ ਅਜੇ ਸਥਿਤਿਜ ਅਵਸਥਾ (Potential State) ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹੀ ਅਨਹਤ ਸ਼ਬਦ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਸਥਿਤਿਜ ਅਵਸਥਾ ਤਿਆਗ ਦੇ ਗਤਿਕ ਅਵਸਥਾ (Kinetic State) ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਬਾਣੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਬਾਣੀ ਪੜ੍ਹਨ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦ ਪੜ੍ਹਨ ਵੀ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਾਣੀ ਪੜ੍ਹਨ ਤੇ ਗਾਇਨ ਦੁਆਰਾ ਮਨ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਉਸ ਅਨਹਤ ਧੁਨੀ ਨੂੰ ਸੁਣਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਬਾਣੀ ਕਿਸੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਹੋਈ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਕੱਚੀ ਬਾਣੀ ਪੜ੍ਹਿਆ ਜਾਂ ਸੁਣਿਆ ਅਨਹਤ ਧੁਨੀ ਨਹੀਂ ਸੁਣੀ ਦੀ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਨੇ ਕਰਤੀ ਚੇਤਾਵਨੀ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਸਤਿਗੁਰੂ ਬਾਝਹੁ ਹੋਰ ਕਚੀ ਹੈ ਬਾਣੀ ॥

(ਆ. ਗ੍ਰੰ. ਪੰਨਾ 920, ਅਨੰਦ)

ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਰਾਹੀਂ ਅਨਹਤ ਧੁਨੀ ਦੀ ਸੋਝੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ :

ਅਨਹਤ ਬਾਣੀ ਗੁਰ ਸਬਦਿ ਜਾਣੀ ਹਰਿਨਾਮੁ ਹਰਿ ਰਸੁ ਭੋਗੇ ॥

(ਆ. ਗ੍ਰੰ. ਪੰਨਾ 921, ਅਨੰਦ)

ਇਸ ਅਨਹਤ ਬਾਣੀ ਦੇ ਰਹੱਸ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹਣ ਲਈ ਹੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਨੇ ਅਨੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਉਚਾਰਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਸੱਚੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਆਇਆ ਹੀ ਸਾਡੇ ਮਨ ਦੇ ਚਕਸੂ ਖੋਲ੍ਹਦੇ ਹਨ ਤੇ ਦਿੱਬ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ, ਗੁਰੂ ਦੇ ਸਨਮੁੱਖ ਹੋਇਆ ਮਨ ਮਾਇਆ ਦੀ ਜਕੜ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ :

ਅੰਦਰਹੁ ਜਿਨ ਕਾ ਮੋਹੁ ਤੁਟਾ ਤਿਨ ਕਾ ਸਬਦੁ ਸਚੈ ਸਵਾਰਿਆ॥

(ਆ. ਗ੍ਰੰ. ਪੰਨਾ 917, ਅਨੰਦ)

ਜਦੋਂ ਮਨ ਦੀ ਲਿਵ ਮਾਇਆ ਦੀ ਥਾਂ ਅਨਹਤ ਧੁਨੀ ਸੁਣਨ ਵਿਚ ਲੱਗ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਉਦੋਂ ਮਨ ਪਰਮ-ਆਨੰਦ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਵੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਕਰੈ ਨਾਨਕੁ ਏਹੁ ਅਨੰਦੁ ਹੈ ਆਨੰਦੁ ਗੁਰ ਤੇ ਜਾਣਿਆ ॥

(ਆ. ਗ੍ਰੰ. ਪੰਨਾ 917, ਅਨੰਦ)

ਇਸ ਅਨੰਦ ਨੂੰ ਕੋਈ ਵਿਰਲਾ ਭਗਤ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਰੂ ਦੇ ਸਨਮੁਖ ਹੋਣਾ ਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਪੰਥ 'ਤੇ ਤੁਰਨਾ ਬੜਾ ਕਠਿਨ ਹੈ :

ਭਗਤਾਂ ਕੀ ਚਾਲ ਨਿਰਾਲੀ ॥

ਚਾਲਾ ਨਿਰਾਲੀ ਭਗਤਾਹ ਕੇਰੀ ਬਿਖਮ ਮਾਰਗਿ ਚਲਣਾ ॥

ਲਬੁ ਲੇਭੁ ਅਹੰਕਾਰੁ ਤਜਿ ਤ੍ਰਿਸਨਾ ਬਹੁਤੁ ਨਾਹੀ ਬੋਲਣਾ ॥

(ਆ. ਗ੍ਰੰ. ਪੰਨਾ 918, ਅਨੰਦ)

ਇਤਿਹਾਸ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਗਵਾਹ ਹੈ ਕਿ ਜਿੰਨ੍ਹੇ ਵੀ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਹੋਏ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾ ਸਮਝ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਤੇ ਸਰਬ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕੀਤੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਰੀਰਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਸ਼ਟ ਦਿੱਤੇ। ਯੱਸੂ ਮਸੀਹ ਨੂੰ ਸੂਲੀ 'ਤੇ ਚਾੜ੍ਹਿਆ ਗਿਆ, ਜੇਨ ਆਫ਼ ਆਰਕ ਨੂੰ ਜਿਉਂਦਿਆਂ ਜਲਾਇਆ

ਗਿਆ, ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੂੰ ਤੱਤੀਆਂ ਤਵੀਆਂ 'ਤੇ ਬਿਠਾਇਆ ਗਿਆ, ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਨੂੰ ਚਾਂਦਨੀ ਚੌਕ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਇਤਿਆਦਿ। ਜਿਗਿਆਸੂਆਂ ਦਾ ਭੌਤਿਕ ਜੀਵਨ ਹੀ ਦੁਖਾਂ ਭਰਿਆ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਭਰਪੂਰ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪੱਖ ਨੂੰ ਸੁਖਾਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਜਿਗਿਆਸੂ ਨੂੰ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਜੋ ਮਨ ਆਪਣੇ ਲਕਸ਼ ਵੱਲ ਨਿਰੰਤਰ ਵਧੇ, ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਆਈਆਂ ਤਕਲੀਫਾਂ ਵੇਖ ਕੇ ਡੋਲੇ ਨਾ। ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਜਾਂ ਸਤਿਗੁਰੂ ਆਤਮਿਕ ਰਸਤੇ ਉੱਤੇ ਤੁਰ ਚੁੱਕੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਰਸਤੇ ਦੀਆਂ ਔਕੜਾਂ ਦਾ ਨਿੱਜੀ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਵੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪਹਾੜੀ ਰਸਤਿਆਂ ਦੀ ਦੁਰਗਮਤਾ ਪਾਰ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਜਦੋਂ ਯਾਤਰੀ ਪਹਾੜ ਦੀ ਚੋਟੀ 'ਤੇ ਪੁੱਜਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦਾ ਸੁੰਦਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵੇਖ ਕੇ ਗਦ-ਗਦ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਿਹਨਤ ਦਾ ਮੁੱਲ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਵੇਂ ਭਗਤੀ ਦਾ ਮਾਰਗ ਖੰਡੇ ਦੀ ਧਾਰ 'ਤੇ ਤੁਰਨ ਵਰਗਾ ਬਿਖੜਾ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਦੀ ਅੰਤਿਮ ਮੰਜ਼ਲ ਉੱਤੇ ਉਹ ਅਕਹਿ ਤੇ ਅਕੱਥ ਆਨੰਦ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਵਰਣਨ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਨੇ ਅਨੰਦ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਆਨੰਦ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੇ ਮਿਲਾਪ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ :

ਅਨੰਦੁ ਭਇਆ ਮੇਰੀ ਮਾਏ ਸਤਿਗੁਰੂ ਮੈ ਪਾਇਆ ॥

(ਆ. ਸ੍ਰੀ ਪੰਨਾ 917, ਅਨੰਦ)

ਕਹੈ ਨਾਨਕੁ ਅਨੰਦੁ ਹੋਆ ਸਤਿਗੁਰੂ ਮੈ ਪਾਇਆ ॥

(ਆ. ਗ੍ਰੰ. ਪੰਨਾ 917, ਅਨੰਦ)

ਅਸਲ ਵਿਚ, ਸਤਿਗੁਰੂ ਉਹ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਚੁੰਬਕ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਲਾਗੇ ਬੈਠਿਆ ਜਿਗਿਆਸੂ ਦੇ ਮਨ ਦੀ ਸੂਈ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਚੁੰਬਕੀ ਗੁਣ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਅਧਿਆਤਮਿਕਤਾ ਦਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਹੀ ਮਨ ਨੂੰ ਆਨੰਦ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਰਹੱਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਨੇ ਯੋਗਿਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਸਮਝਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਸਰੀਰ ਰੂਪੀ ਗੁਫਾ ਵਿਚ ਜੀਵ-ਆਤਮਾ ਦਾ ਵਾਸਾ ਕਰਕੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੇ ਸਾਹ ਦੇ ਆਉਣ ਜਾਣ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਤੇ ਇਸ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਨੌਂ ਦੁਆਰ ਪ੍ਰਗਟ ਤੇ ਦਸਵਾਂ ਗੁਪਤ ਰਖਿਆ :

ਹਰਿ ਜੀਉ ਗੁਫਾ ਅੰਦਰਿ ਰਖਿ ਕੈ ਵਾਜਾ ਪਵਣੁ ਵਜਾਇਆ ॥

ਵਜਾਇਆ ਵਾਜਾ ਪਉਣ ਨਉ ਦੁਆਰੇ ਪਰਗਟੁ ਕੀਏ ਦਸਵਾ ਗੁਪਤੁ ਰਖਾਇਆ ॥

(ਆ. ਗ੍ਰੰ. ਪੰਨਾ 922, ਅਨੰਦ)

ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਨੌਂ ਦਵਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਹਨ : ਦੋ ਅੱਖਾਂ, ਦੋ ਕੰਨ, ਦੋ ਨਾਸਾਂ, ਇਕ ਮੂੰਹ, ਗੁਦਾ ਨਾਲੀ ਤੇ ਪੇਸ਼ਾਬ ਨਾਲੀ, ਤੇ ਦਸਵਾਂ ਦਵਾਰ ਗੁਪਤ ਹੈ। ਯੋਗੀਆਂ ਦਾ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਦਸਵਾਂ ਦਵਾਰ ਉਦੋਂ ਖੁੱਲ੍ਹਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਸਾਹ ਸੁਖਮਨਾ ਨਾੜੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਇੜਾ, ਪਿੰਗਲਾ ਤੇ ਸੁਖਮਨਾ ਨਾੜੀਆਂ ਦੇ ਅਭਿਆਸ ਦੀ ਥਾਂ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਪਕੜਨ ਤੇ ਸਹਿਜ ਅਵਸਥਾ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜਿਗਿਆਸੂ ਨੂੰ ਇਹ ਗਿਆਨ ਕਰਵਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ :

ਹਰਿ ਮੰਦਰ ਏਹੁ ਸਰੀਰ ਹੈ ਗਿਆਨਿ ਰਤਨਿ ਪਰਗਟੁ ਹੋਇ ॥

ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਲਘੂ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ (Microcosom), ਵਿਸ਼ਾਲ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ (Macrocosom) ਦਾ ਹੀ ਆਸਿਕ ਰੂਪ ਹੈ। ਸਮੁੱਚਾ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਉਸ ਈਸ਼ਵਰ ਦਾ ਸਥੂਲ ਰੂਪ ਹੈ ਤੇ ਇਕੱਲਾ ਪ੍ਰਾਣੀ ਉਸ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦਾ ਲਘੂ ਰੂਪ ਹੈ। ਮਨ ਜਦੋਂ ਤਕ ਭੌਤਿਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਵਿਚਰਦਾ ਹੈ ਇਸ ਨੂੰ ਇਸ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਰਹੱਸ ਦੀ ਸੋਝੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ :

ਮਨ ਤੂੰ ਜੋਤਿ ਸਰੂਪ ਹੈ ਆਪਣਾ ਮੂਲੁ ਪਛਾਣੁ ॥

ਅਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਣੀ ਗ੍ਰਿਹਸਥ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਕਾਮਲ ਮੁਰਸ਼ਦ ਦੇ ਲੜ ਲਗ ਕੇ ਯੋਗ ਦੀ ਕਰੜੀ ਸਾਧਨਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਆਪਣੇ ਅਸਲੇ 'ਤੇ ਪੁੱਜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ :

ਗੁਰਪਰਸਾਦੀ ਜਿਨਾ ਲਿਵ ਲਾਗੀ ਤਿਨੀ ਵਿਚੇ ਮਾਇਆ ਪਾਇਆ ॥

(ਆ. ਗ੍ਰੰ. ਪੰਨਾ 921, ਅਨੰਦੁ)

ਜਿੱਥੇ ਯੋਗ ਸਾਧਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸਾਹ ਰੋਕਣ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸੁਖਮਨਾ ਨਾੜੀ ਵਿਚ ਲੈ ਜਾਣ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਫਸਦਾ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੇ ਸਨਮੁੱਖ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਲਿਵ ਲਾਉਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਪਦਾਰਥਕ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਧੁਨੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਅੰਤਰ ਕਰਨਾ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਆਤਮਾ ਅਨਹਤ ਧੁਨੀ ਦਾ ਰਸ ਮਾਣਨ ਲੱਗ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਜੀਵਨ-ਆਦਰਸ਼ ਫਲੀਭੂਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਮਨ ਦਾ ਸੰਤਾਪ ਉਤਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਸਹਸਾ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਉਹ ਇਕ ਪੁੱਗਿਆ ਹੋਇਆ ਵਿਅਕਤੀ ਹੋ ਨਿਬੜਦਾ ਹੈ। ਅਨੰਦੁ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅੰਤ ਉਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਨੇ ਇਸੇ ਤੱਥ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਹੈ :

ਅਨਦੁ ਸੁਣਹੁ ਵਡਭਾਗੀਹੋ ਸਗਲ ਮਨੋਰਥ ਪੂਰੇ ॥

ਪਾਰਬ੍ਰਹਮੁ ਪ੍ਰਭੂ ਪਾਇਆ ਉਤਰੇ ਸਗਲ ਵਿਸ਼੍ਵਰੇ ॥

ਦੂਖ ਰੋਗ ਸੰਤਾਪ ਉਤਰੇ ਸੁਖੀ ਸਚੀ ਬਾਣੀ ॥

ਸੰਤ ਸਾਜਨ ਭਏ ਸਰਸੇ ਪੂਰੇ ਗੁਰ ਤੇ ਜਾਣੀ ॥

ਸੁਣਤੇ ਪੁਨੀਤ ਕਹਤੇ ਪਵਿਤ ਸਤਿਗੁਰੁ ਰਹਿਆ ਭਰਪੂਰੇ ॥

ਬਿਨਵੰਤਿ ਨਾਨਕ ਗੁਰ ਚਰਣ ਲਾਗੇ ਵਾਜੇ ਅਨਹਦ ਤੂਰੇ ॥

(ਆ. ਗ੍ਰੰ. ਪੰਨਾ 922, ਅਨੰਦੁ)

## ਹਵਾਲੇ

1-2. ਡਾ. ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ-ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤਰ ਪੰਨਾ 85

3. ਡਾ. ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ -- 'ਲੰਮੀ ਨਦਰ'

The greatest achievement in the history of man is not his material achievement but the growth of his soul in search for truth and goodness. Those who take part in this adventure of the soul find an enduring place in the history of the world. Time has discredited hereoes as it has forgotten everyone else but the saints remain. (Dr. S. Radhakrishnan)

4. ਉਹੀ

5. ਉਹੀ

6. ਉਹੀ

7. "Uncreated and unobstructed sound which is all prevading and eternal".

8. Cosmic Vibration (Ibid)

(Vide Cultural Heritage of India, Vol. IV)

9. St John 1:1-3 (Vide Japji, Kirpal Singh, p. 23)

ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ

1. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ-ਜਪੁਜੀ

2. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਰਸ਼ਨ-ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1969

3. ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ-ਅਨੰਦ ਸਾਹਿਬ

4. ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ

5. ਡਾ. ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ-ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਡਮੀ ਲੁਧਿਆਣਾ-1963

6. ਡਾ. ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ-ਲੰਮੀ ਨਦਰ, ਦੂਜੀ ਐਡੀਸ਼ਨ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ 1975

7. ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ-ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ

8. ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ-ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ-1971

9. Kirpal Singh, 'Japji, Delhi 1967 3rd edition

10. Yogi Raushan Nath 'New Dimensions of Yoga 1964

11. Haridas Bhattacharya, 'Cultural Heritage of India', Vol. I-IV, Ramakrishna Institute of Culture, 1956

12. Dr. S. Radhakrishnan, 'M.K. Gandh

## ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ-ਰਸ-ਮੀਮਾਂਸ

ਡਾ. ਸ਼ਮੀਰ ਸਿੰਘ

ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਤੀਜੇ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਪਰਮ ਗੁਰੂ-ਭਗਤ, ਤਿਆਗੀ ਪੁਰਸ਼ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਵਿਚ ਅਤਿਅੰਤ ਨਿਸ਼ਠਾਵਾਨ ਸੰਤ ਹੋਏ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਅਲਪ ਆਕਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਅਧਿਆਤਮ ਦੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਰਸ ਦੀ ਧਾਰਾ ਹੈ :

‘ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਨਾਮੁ ਮਹਾ ਰਸੁ ਮੀਠਾ ਗੁਰਮਤੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਪੀਆਵਣਿਆ’

ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਅਧਿਕ ਮਨੋਹਰ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਰਸ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਹੈ । ਭਾਰਤ ਦੀ ਸਾਹਿਤਿਕ ਬੁੱਧੀ ਨੇ ਕਾਵਿ ਦੇ ਰਹੱਸ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸੁਹਿਰਦਤਾ ਦੀ ਸੀਮਾ ਵਿਚ ਆਨੰਦ ਅਤੇ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਮਿਲਵੇਂ ਉਤਕਰਸ਼ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਬਣਾਇਆ ਸੀ, ਉਸੇ ਨੂੰ ਹੀ ਸਾਹਿਤ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਰਸ ਦੀ ਨਿਸ਼ਠਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ । ਨਿਰਗੁਣਾ ਭਗਤੀ ਧਾਰਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਬੀਰ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ, ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ, ਆਦਿ ਕਵੀ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਸੰਤ ਅਤੇ ਮਹਾਤਮਾ ਪਹਿਲਾਂ ਸਨ ਅਤੇ ਕਵੀ ਬਾਦ ਵਿਚ । ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ‘ਰਸ’ ਦੀ ਸ਼ਾਸਤਰੀਅਤਾ ਦੀ ਘਾਟ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਮਾਨੇ ਸਾਹਿਤ ਸ਼ਾਸਤਰ ਪ੍ਰਤਿ ਨਿਸ਼ਚਿੰਤ ਹਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਧਰਮ ਉਪਦੇਸ਼, ਸਮਾਜਿਕ ਸੁਧਾਰ ਅਤੇ ਮਾਨਵ ਕਲਿਆਣ ਲਈ ਸਾਧਨ ਅਤੇ ਮਾਧਿਅਮ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਵਿਕਾਰ ਕੀਤਾ । ਕਾਵਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਸਾਧਨ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਸਾਧਨ ਮਾਤਰ ਹੀ ਰਿਹਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਵੀ ਕਰਮ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਰਸ - ਵਿਧਾਨ ਦੇ ਲਕਸ਼ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਲੋਕ-ਉਧਾਰ ਵੱਲ ਉਨਮੁੱਖ ਹੋਇਆ ਦਿਸ ਪੈਂਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਕਰਕੇ ਸੰਤ ਕਾਵਿ ਦਾ ਮੁਲ-ਅੰਕਣ ਵੀ ਸਾਹਿਤ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਕਸੇਟੀ ਉੱਤੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਹਿਤ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਸਿੱਧਾਂਤ ਅਤੇ ਸੂਤਰ ਲਲਿਤ ਅਤੇ ਕਲਾਤਮਕ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਮੁਲ-ਅੰਕਣ ਲਈ ਹੀ ਕਾਰਗਰ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਨਾ ਕਿ ਸਹਿਜ ਵਿਚਾਰਕ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਪਰਖ ਲਈ । ਸੰਤ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਤਾਂ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸੁਧਾਰ ਲਈ ਮਾਨਵ-ਕਲਿਆਣ ਤੱਕ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਸੀਮਾ ਵਿਚ ਸਮੇਟ ਲਿਆ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਮਾਨਵਤਾਵਾਦੀ ਹਨ । ਵਿਸ਼ਵ ਕਲਿਆਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਭਰਪੂਰ ਹੈ।

‘ਰਸ-ਆਤਮਕ ਕਾਵਿ, ਕਾਵਿ ਹੁੰਦਾ ਹੈ- ਅਜੇਹਾ ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਚ ਸਵਿਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ । ਇਸ ਰਸ-ਆਤਮਕਤਾ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ? ਇਸ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ

‘ਵਿਭਾਵੇਨਾਨੁਭਾਵੇਨ ਵਵ੍ਯਕ੍ਤਿ: ਸੰਚਾਰਿਣਾ ਤਥਾ । ਰਸਤਾਮੇਤਿ ਰਤਯਾਦਿ: ਥਾਯਿਭਾਵ: ਸਚੇਤਸਾਸ ।

ਅਰਥਾਤ ਸਹਿਰਦ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਵਾਸਨਾ, ਰੂਪ, ਰਤੀ ਆਦਿ ਸਥਾਈ ਭਾਵ, ਅਨੁਭਾਵ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰੀ ਭਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਹੋ ਕੇ ਰਸ ਦੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਰਸ ਦੇ ਸਰੂਪ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ‘ਲੋਕੇਤਰ (ਅਲੋਕਿਕ) ਚਮਤਕਾਰ’ ਨੂੰ ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਾਣ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ‘ਚਮਤਕਾਰ’ ਤੋਂ ਆਸ਼ਾ ‘ਚਿੱਤ ਦਾ ਪੰਘਾਰ’ ਜਾਂ ‘ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ’ ਸੀ । ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਮਾਨਵੀ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ । ਇਹ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਉੱਨਤ ਅਵਸਥਾ ਹੀ ਹੰਕਾਰ, ਲੋਭ, ਕ੍ਰੋਧ, ਮੋਹ, ਮਾਇਆ, ਛਲ, ਕਪਟ, ਘਿਰਣਾ, ਨਿੰਦਿਆ, ਆਦਿ ਵਿਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਸਾਨੂੰ ਮੁਕਤ ਕਰਦੀ ਹੈ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੇਹੜੇ ਭੈੜਾਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਹੋਣਾ ਹੀ ਮਾਨਵੀ ਮਨ ਦੀ ਤੁੱਛ ਖੁਦੀ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਆਪੀ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਵਿਅਕਤਿਕਤਾ ਤੋਂ ਉੱਚੇ ਉਠ ਕੇ ਸਮੂਹਿਕ ਵਿਧੀ ਵਿਧਾਨਾਂ ਵਿਚ

ਲੀਨ ਹੁੰਦੇ ਹਾਂ। ਸਾਡਾ ਚਿੱਤ ਪੁੰਘਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਡੀ ਸੁੰਗਤੀ ਹੋਈ ਚੇਤਨਾ ਵਿਸ਼ਵ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਸਦ-ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਵਿਆਪਤ ਹੋ ਕੇ ਲੋਕ-ਕਲਿਆਣ ਵੱਲ ਵੱਧ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਲਈ ਰਸ ਦਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸਨਮੁੱਖ ਰਖ ਕੇ ਆਚਾਰੀਆ ਸੁਕਲ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ :

‘ਇਨ੍ਹਾਂ ਰੂਪਾਂ ਅਤੇ ਵਿਉਪਾਰ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਜਦ ਕਦੀ ਉਹ ਆਪਣੀ ਵੱਖਰੀ ਸੱਤਾ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਕੇ-ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਭੁੱਲ ਕੇ-ਸੁੱਧ ਅਨੁਭਵ ਮਾਤਰ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਦ ਉਹ ਮੁਕਤ-ਹਿਰਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਤਮਾ ਦੀ ਮੁਕਤ-ਅਵਸਥਾ ਗਿਆਨ-ਦਸ਼ਾ ਅਖਵਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਿਰਦੇ ਦੀ ਮੁਕਤ-ਅਵਸਥਾ ਰਸ ਦਸ਼ਾ ਅਖਵਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਹਿਰਦੇ ਦੀ ਇਸੇ ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਸਾਧਨਾਂ ਲਈ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਬਾਣੀ ਜੇ ਸ਼ਬਦ-ਵਿਧਾਨ ਕਰਦੀ ਆਈ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਕਵਿਤਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਭਾਵ-ਯੋਗ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਕਰਮ-ਯੋਗ ਅਤੇ ਗਿਆਨ-ਯੋਗ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਮੰਨਦੇ ਹਾਂ। ਕਵਿਤਾ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਨੂੰ ਸਵਾਰਥ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਸੁੰਗੜੇ ਹੋਏ ਮੰਡਲ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਚੁੱਕ ਕੇ ਜਨ-ਸਾਧਾਰਨ ਦੀ ਭਾਵਭੂਮੀ ਉੱਤੇ ਲੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਜਗਤ ਦੀਆਂ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਗਤੀ-ਵਿਧੀਆਂ ਦੇ ਮਾਰਮਿਕ ਸਰੂਪ ਦਾ ਸਾਖਿਆਤਕਾਰ ਅਤੇ ਸੁੱਧ ਅਨੁਭੂਤੀਆਂ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।<sup>3</sup>

ਰਸ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਪੂਰਬਲਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਨਾਟਯ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਦੁਆਲੇ ਘੁੰਮਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਵਿਭਾਵ, ਅਨੁਭਾਵ, ਆਦਿ ਦਾ ਵਿਆਪਕ ਵਿਧਾਨ ਨਾਟਕੀਅਤਾ ਦੀ ਲੋੜ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਗੱਲ ਸਿੱਧੀ ਅਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋਵੇ, ਇਸ ਨਾਟਕੀਅਤਾ ਨਾਲ ਪੁਸ਼ਟ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਰਸ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹੀ ਗੱਲ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਬਾਣੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਸਾਨੂੰ ਨਿਰੰਤਰ ਧਿਆਨ ਰੱਖਣਾ ਪਵੇਗਾ ਕਿ ਇਸ ‘ਰਸ ਨਿਸ਼ਪਤੀ’ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਤੋਂ ਪਾਠਕ ਗੁਜ਼ਰਦਾ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਸਾਧਕ ਰਸ ਦਸ਼ਾ ਨਾਲ ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਅੰਤ ਤੱਕ ਸਾਖਿਆਤਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਲੋਕ ਕਲਿਆਣ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਲੀਨ ਅਤੇ ਆਨੰਦਿਤ ਹੋਣਾ ਰਸ ਦੀ ਹੀ ਸਿੱਧੀ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਦੀ ਬਾਣੀ ਅਜਿਹੀ ਹੀ ਕੁਝ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੈ। ਜਦ ਤੱਕ ਮਾਨਵ ਹਿਰਦਾ ਹੰਕਾਰ, ਅਗਿਆਨ ਆਦਿ ਨਾਲ ਢੱਕਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਤਦ ਤੱਕ ਉਹ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਨਾਲ ਘਿਰਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਅੰਧਕਾਰ ਨਾਲ ਢੱਕੇ ਹੋਏ ਮਨ ਦਾ ਅਗਿਆਨ ਜਾਂ ਅਵਿੱਦਿਆ ਰੂਪੀ ਅੰਧਕਾਰ ਗਿਆਨ ਰੂਪੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨਾਲ ਹੀ ਉੱਡ-ਪੁੱਡ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਅਜਿਹਾ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ :

ਗੁਰ ਪਰਸਾਦੀ ਮਨਿ ਵਸੈ ਮਲੁ ਹਉਮੈ ਜਾਇ ਸਮਾਇ ॥

ਜਿਉ ਅੰਧੇਰੈ ਦੀਪਕੁ ਥਾਲੀਐ ਤਿਉ ਗੁਰੁ ਗਿਆਨਿ ਅਗਿਆਨੁ ਤਜਾਇ ॥ 2 ॥

ਅਰਥਾਤ ਇਹ ‘ਹਉਮੈ’ ਰੂਪੀ ਅੰਧਕਾਰ ਜੋ ਕਿ ਅਗਿਆਨ ਨਾਲ ਗ੍ਰਸੇ ਹੋਏ ਮਨਮੁੱਖ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਕੁਰਾਹੇ ਪਾਈ ਰੱਖਦਾ ਹੈ, ਗੁਰੂ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਨਾਲ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਸ਼ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਸਹਿਰਦ ਗੁਰਮੁੱਖਤਾ ਵਿਚ ਬਦਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ‘ਹਉਮੈ’ ਦੇ ਵਿਨਾਸ਼ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਣੀ ਵਿਅਕਤਿਕ ਭਾਵਨਾ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਉਠ ਕੇ ਸਮੂਹਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸਭ ਦੇ ਭਲੇ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਕਰਨ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ, ਇਹੀ ਮਾਨਵੀ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸੇ ਵਿਚ ‘ਲੋਕਤੰਤਰ (ਅਲੋਕਿਕ) ਚਮਤਕਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਾਣ ਹਨ। ਮਨਮੁੱਖ ਵਿਅਕਤੀ ਸਦਾ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਵਿਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਗ੍ਰਸਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ

ਗੁਰਮੁੱਖ ਵਿਅਕਤੀ ਮਾਇਆ, ਮੇਹ, ਲੋਭ, ਮੋਹ, ਹੰਕਾਰ ਆਦਿ ਤੋਂ ਬੇ-ਲਾਗ ਰਹਿ ਕੇ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਅਜਿਹਾ ਮਹਾਨ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ:

ਮਾਇਆ ਮੇਹਿ ਨਟਿ ਬਾਜੀ ਪਾਈ ॥

ਮਨਮੁਖ ਅੰਧ ਰਹੇ ਲਪਟਾਈ॥

ਗੁਰਮੁਖਿ ਅਲਿਪਤ ਰਹੇ ਲਿਵ ਲਾਈ ॥'

ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਲਿਆਣ ਸੰਬੰਧੀ ਸਮੂਹਿਕ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਅਨੇਕਾਂ ਅਤੇ ਅਨੂਠਾ ਤੱਤ ਪ੍ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਛੂਹ, ਛਲ, ਕਪਟ ਤੋਂ ਬੇਮੁੱਖ ਕਰ ਕੇ ਸੱਚੇ ਮਾਰਗ ਉਤੇ ਚਲਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ :

ਇਕਿ ਕੂੜਿ ਲਾਗੇ ਕੂੜੇ ਫਲ ਪਾਏ ॥

ਦੂਜੈ ਭਾਇ ਬਿਰਥਾ ਜਨਮੁ ਗਵਾਏ ॥

ਆਪਿ ਡੁਬੇ ਸਗਲੇ ਕੁਲ ਡੋਬੇ ਕੂੜੁ ਬੋਲਿ ਬਿਖੁ ਖਾਵਣਿਆ॥

ਆਪ ਪ੍ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਸੁਚੇਤ ਕਰਦੇ ਹੋਇਆਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਤੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਨ ਨੂੰ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਰਮਾਂ ਅਤੇ ਸੰਕਿਆਂ ਤੋਂ ਨਿਵ੍ਰੱਤ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਤੱਦ ਹੀ ਤੈਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਰੂਪੀ ਰਸ ਦਾ ਸਵਾਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਦਾ :

ਏ ਮਨ ਮੇਰੇ ਭਰਮੁ ਨ ਕੀਜੈ ॥

ਗੁਰਮੁਖਿ ਸੇਵਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤੁ ਰਸੁ ਪੀਜੈ ॥

ਇਸ 'ਅੰਮ੍ਰਿਤ-ਰਸ' ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ 'ਹਰੀ ਰਸ' ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਯਾਦ ਕਰਦੇ ਹੋਇਆਂ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਕੇਵਲ ਗੁਰਮੁਖਿ ਵਿਅਕਤੀ ਹੀ ਇਸ ਦਾ ਆਨੰਦ ਲੈ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਚੰਗੇ ਭਾਗਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ :

ਗੁਰਮੁਖਿ ਹਰਿ ਰਸੁ ਚਾਖੈ ਕੋਇ ॥

ਤਿਸੁ ਸਦਾ ਅਨੰਦੁ ਹੋਵੈ ਦਿਨੁ ਰਾਤੀ ਪੂਰੈ ਭਾਗਿ ਪਰਾਪਤਿ ਹੋਇ ॥

ਇਸ 'ਅੰਮ੍ਰਿਤ-ਰਸ' ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵੀ ਉਸ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ :

ਅੰਮ੍ਰਿਤੁ ਨਾਮੁ ਰਸਨਾ ਨਿਤ ਗਾਵੈ ॥

ਜਿਸ ਨੇ ਕ੍ਰਿਪਾ ਕਰੇ ਸੋ ਹਰਿ ਰਸੁ ਪਾਵੈ ॥

ਅਤੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਇਸ 'ਹਰੀ ਰਸ' ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਜੀਵਨ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

ਜੀਵਨ ਮੁਕਤੁ ਗੁਰਮੁਖਿ ਕੇ ਹੋਈ ॥

ਪਰਮ ਪਦਾਰਥੁ ਪਾਵੈ ਸੋਈ ॥

ਇਸ ਲਈ ਹੋਰਨਾਂ ਸੰਤ ਕਵੀਆਂ ਵਾਂਗ 'ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਵੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ 'ਹਰੀ ਰਸ' ਜਾਂ 'ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਰਸ' ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਉਪਰਲਾ ਸਥਾਨ ਦਿੰਦੇ ਹਨ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਰਾਮ ਦੇ ਨਾਮ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰ ਕੇ ਜੀਭ ਨਾਲ ਸਦਾ 'ਹਰੀ ਰਸ' ਦਾ ਸਵਾਦ ਮਾਣਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ.

ਹਿਰਦੈ ਰਾਮੁ ਰਮਹੁ ਮੇਰੇ ਭਾਈ ॥

ਗੁਰਮੁਖਿ ਰਸਨਾ ਹਰਿ ਰਸਨ ਰਸਾਈ ॥"

ਲੋਕ ਵਿਚ ਪਸਰੀ ਹੋਈ ਰਾਗ, ਦਵੈਸ, ਸੋਗ, ਕਸ਼ਟ, ਅਮੱਗਲ, ਆਦਿ ਦੀ ਪਰਛਾਈ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਸਰਬ-ਵਿਆਪਕ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਆਨੰਦ ਕਲਾ ਦਾ ਸ਼ਕਤੀਮਈ, ਮਨੋਹਰ, ਮਧੁਰ ਰਸਯੁਕਤ ਅਤੇ ਅਦਭੁਤ ਰੂਪ ਨਾਲ ਸਾਖਿਆਤਕਾਰ ਹੋਣਾ ਬੜਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਸੰਪੰਨਤਾ ਵਿਚ ਵਿਰੋਧ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏਆਂ ਵੀ 'ਮੰਗਲ ਅਤੇ ਉਧਾਰ' ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਦੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਰੇਖਾ ਦਿਸ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਸਦ-ਧਰਮ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਅਤੇ ਅਰਧਮ ਜਾ ਅਮੰਗਲ ਦਾ ਨਾਸ ਹੈ। 'ਆਨੰਦ ਕਲਾ' ਦੀ ਇਸ ਮੰਗਲਕਾਰੀ ਰਸ-ਦਸ਼ਾ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਰਸ ਨਾਲ ਭਿੱਜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੁਆਰਥਾਂ ਦੇ ਸੁੰਗੜੇ ਹੋਏ ਅਤੇ ਤੰਗ ਮੰਡਲ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਉੱਠ ਕੇ ਸਰਲ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮ-ਭਾਵ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਲੈਣ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਹਿਰਦੇ ਦੀ ਮੁਕਤ ਅਵਸਥਾ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਹਿਰਦੇ ਦੀ ਇਹੀ ਮੁਕਤ ਅਵਸਥਾ ਹੀ ਮਾਨਵ ਨੂੰ ਮਾਨਵਤਾ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪਰਮਾਰਥ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਆਨੰਦ ਦੀ ਸਹਿਜ ਅਵਸਥਾ ਤੋਂ ਜਾਣਕਾਰ ਹੋਣਾ ਬਹੁਤ ਕਠਿਨ ਹੈ, ਉਹੀ ਇਸ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਭਾਵ ਨੂੰ ਜਾਣ ਸਕਦੇ ਹਨ :

ਆਨੰਦੁ ਆਨੰਦੁ ਸਭੁ ਕੇ ਕਰੈ ਆਨੰਦੁ ਗੁਰੁ ਤੇ ਜਾਣਿਆ ॥

ਜਾਣਿਆ ਆਨੰਦੁ ਸਦਾ ਗੁਰ ਤੇ ਕ੍ਰਿਪਾ ਕਰੇ ਪਿਆਰਿਆ ॥

ਕਰਿ ਕਿਰਪਾ ਕਿਲਵਿਖ ਕਟੇ ਗਿਆਨ ਅੰਜਨੁ ਸਾਰਿਆ॥

ਅੰਦਰਹੁ ਜਿਨ ਕਾ ਮੇਹੁ ਤੁਟਾ ਤਿਨ ਕਾ ਸਬਦੁ ਸਚੈ ਸਵਾਰਿਆ॥

ਕਰੈ ਨਾਨਕੁ ਏਹੁ ਅਨੰਦੁ ਹੈ ਆਨੰਦੁ ਗੁਰ ਤੇ ਜਾਣਿਆ ॥12

ਸਵਾਰਥਾਂ ਦੇ ਤੰਗ ਘੇਰੇ ਤੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਪਰਮਾਰਥ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋਣ ਲਈ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਆਚਾਰੀਆ ਅਭਿਨਵ ਗੁਪਤ ਨੇ ਵੀ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ ਹੈ :

ਪਰਸਯ ਨ ਪਰਸਯਤਿ ਮਮੇਤਿ ਨ ਮਮੇਤਿ ਚ ।

ਤਦਾਸਾਦੇ ਵਿਭਾਵਾਦੇ : ਪਰਿਚਛੇਦੇ ਨ ਵਿਦਯਤੇ ।

ਅਰਥਾਤ ਵਿਅਕਤਿਕ ਨਿਸ਼ਠਾਵਾਂ ਅਤੇ ਆਤਮ ਗ੍ਰਿਹਤਾਵਾਂ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਉੱਠ ਕੇ ਲੋਕ-ਕਲਿਆਣ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਵਸ ਹੋਣਾ ਹੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਤਦੇ ਸਫਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਦ ਉਸ ਦਾ ਮਿਲਾਪ ਸੱਚੇ ਗੁਰੂ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਮਿਲਾਪ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮਾੜੇ ਕਰਮਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵਿਘਨ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ :

ਪੂਰਾ ਸਤਿਗੁਰੁ ਤਾਂ ਮਿਲੈ ਜਾਂ ਨਦਰਿ ਕਰੇਈ ॥

ਕਿਲਵਿਖ ਪਾਪ ਸਭ ਕਟੀਅਹਿ ਫਿਰਿ ਦੁਖੁ ਬਿਘਨੁ ਨ ਹੋਈ ॥3

ਉਸ ਸੱਚੇ ਗੁਰੂ ਨਾਲ ਮਿਲਾਪ ਕਰਨ ਲਈ ਸੁਹਾਗਣ ਨਾਰ ਸਿੰਗਾਰ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਗੁਣਾਂ ਰੂਪੀ ਹਾਰ ਆਪਣੇ ਗਲ ਵਿਚ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਵਟਣਾ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਉਤੇ ਮਲਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨ ਵਿਚ ਰਤਨਾਂ ਰੂਪੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵਸਾਉਂਦੀ ਹੈ :

ਸੋਹਾਗਣੀ ਸੀਗਾਰੁ ਬਣਾਇਆ ਗੁਣ ਕਾ ਗਲਿ ਹਾਰੁ ॥

ਪ੍ਰੇਮ, ਪਿਰਮਲੁ ਤਨਿ ਲਾਵਣਾ ਅੰਤਰਿ ਰਤਨੁ ਵੀਚਾਰੁ ॥ 6 ॥4

ਉਹ ਉਸ ਪ੍ਰੀਤਮ ਨਾਲ ਮਿਲਣ ਲਈ ਉਡੀਕਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਨੀਂਦਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਖਾਣਾ ਪੀਣਾ ਨਹੀਂ ਸੁੱਝਦਾ, ਪ੍ਰੀਤਮ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਤੇ ਵੀ ਸੁੱਖ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਅਤੇ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਲਗਾਤਾਰ ਅਰਜ਼ੀਆਂ ਕਰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਸ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਹੀ ਉਸ ਨਾਲ ਮੇਲ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ :

ਮਿਲੁ ਮੇਰੇ ਪ੍ਰੀਤਮਾ ਜੀਉ ਤੁਧੁ ਬਿਨੁ ਖਰੀ ਨਿਮਾਣੀ ॥

ਮੈ ਨੈਣੀ ਨੀਦ ਨ ਆਵੈ ਜੀਉ ਭਾਵੈ ਅੰਨੁ ਨ ਪਾਣੀ ॥

ਪਾਣੀ ਅੰਨੁ ਨ ਭਾਵੈ ਮਰੀਐ ਹਾਵੈ ਬਿਨੁ ਪਿਰ ਕਿਉ ਸੁਖੁ ਪਾਈਐ ॥

ਗੁਰ ਆਗੈ ਕਰਉ ਬਿਨੰਤੀ ਜੇ ਗੁਰ ਭਾਵੈ ਜਿਉ ਮਿਲੈ ਤਿਵੈ ਮਿਲਾਈਐ॥

ਆਪੇ ਮੇਲਿ ਲਏ ਸੁਖ ਦਾਤਾ ਆਪਿ ਮਿਲਿਆ ਘਰਿ ਆਏ ॥

ਨਾਨਕ ਕਾਮਣਿ ਸਦਾ ਸੁਹਾਗਣਿ ਨਾ ਪਿਰੁ ਮਰੈ ਨਾ ਜਾਏ ॥"

ਸੰਤ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦੇ ਹੋਰਨਾਂ ਕਵੀਆਂ ਵਾਂਗ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਪਤੀ ਅਤੇ ਜੀਵ- ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਪਤਨੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਵਿਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜੀਵ ਆਤਮਾ ਉਸ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਸਟਪਟਾਂਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਿਲਾਪ ਵਿਚ ਮਾਇਆ ਰੂਪੀ ਪਰਦਾ ਰੁਕਾਵਟ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਹੋਰੁ ਬਿਰਹਾ ਸਭ ਧਾਤੁ ਹੈ ਜਬ ਲਗੁ ਸਾਹਿਬ ਪ੍ਰੀਤਿ ਨ ਹੋਇ ॥

ਇਹੁ ਮਨੁ ਮਾਇਆ ਮੋਹਿਆ ਵੇਖਣੁ ਸੁਨਣੁ ਨ ਹੋਇ ॥6

ਅੰਤ ਵਿਚ ਸੱਚੇ ਗੁਰੂ ਨਾਲ ਮੇਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਮਾਇਆ ਦਾ ਪਰਦਾ ਹਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਾਨਵ ਹਿਰਦਾ 'ਹਰੀ ਰਸ' ਨਾਲ ਲਿਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ :

ਸਤਿਗੁਰੁ ਮਿਲੈ ਵਡਭਾਗਿ ਸੰਜੋਗ ॥

ਹਿਰਦੈ ਨਾਮੁ ਨਿਤ ਹਰਿ ਰਸ ਭੋਗ ॥?

ਅਸ਼ਾਂਤ ਅਤੇ ਅਤ੍ਰਿਪਤ ਜੀਵ-ਆਤਮਾ ਦਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਇਕ-ਕਾਰ ਕਰਾਉਣ ਵਾਲਾ ਤਾਂ ਰਾਮ ਹੀ ਹੈ। ਸੰਜੋਗ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਨ 'ਤੇ ਅੰਤਰ-ਮਨ ਦੀ ਪਿਆਸ ਬੁਝ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਣੀ 'ਹਰੀ ਰਸ' ਦਾ ਸੁਆਦ ਮਾਣਦਾ ਹੈ :

ਪਿਰੁ ਸੰਗਿ ਕਾਮਣਿ ਜਾਣਿਆ ਗੁਰਿ ਮੇਲਿ ਮਿਲਾਈ ਰਾਮ ॥

ਅੰਤਰਿ ਸਬਦਿ ਮਿਲੀ ਸਹਜੇ ਤਪਤਿ ਬੁਝਾਈ ਰਾਮ ॥

ਸਬਦਿ ਤਪਤਿ ਬੁਝਾਈ ਅੰਤਰਿ ਸਾਂਤਿ ਆਈ ਸਹਜੇ ਹਰਿ ਰਸੁ ਚਾਖਿਆ ॥<sup>18</sup>

ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਮਤ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਇਕ 'ਪੁਰਖ' ਹੀ ਵਿਆਪਤ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਸਾਰੀਆਂ ਜੀਵ-ਆਤਮਾਵਾਂ ਦਾ ਪਤੀ ਹੈ :

ਇਸੁ ਜਗ ਮਹਿ ਪੁਰਖੁ ਏਕੁ ਹੈ ਹੋਰ ਸਗਲੀ ਨਾਰਿ ਸਥਾਈ ॥

ਸਭਿ ਘਟ ਭੋਗਵੈ ਅਲਿਪਤੁ ਰਹੈ ਅਲਖੁ ਨ ਲਖਣਾ ਜਾਈ ॥'

ਆਪ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਜੀਵ-ਆਤਮਾ ਦਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਨਾਤਾ ਜਨਮ ਲੈਂਦਿਆਂ ਹੀ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਕ ਦਿਨ ਤਾਂ ਜੀਵ-ਆਤਮਾ ਨੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਜਾਣਾ ਹੈ:

ਪੇਈਅਤ੍ਰੈ ਦਿਨ ਚਾਰਿ ਹੈ ਹਰਿ ਹਰਿ ਲਿਖਿ ਪਾਇਆ ॥

ਸੇਭਾਵੰਤੀ ਨਾਰਿ ਹੈ ਗੁਰਮੁਖਿ ਗੁਣ ਗਾਇਆ ॥

ਪੇਵਕਤ੍ਰੈ ਗੁਣ ਸੰਮਲੈ ਸਾਹੁਰੈ ਵਾਸੁ ਪਾਇਆ ॥

ਗੁਰਮੁਖਿ ਸਹਜਿ ਸਮਾਈਆ ਹਰਿ ਹਰਿ ਮਨਿ ਭਾਇਆ ॥<sup>20</sup>

ਜੀਵ-ਆਤਮਾ ਤਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਪੂਰਨ ਸਮਰਪਨ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਦਾ ਪਤੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਸਿੰਗਾਰ ਵੀ ਕਰਦੀ ਹੈ :

ਮੈ ਕਾਮਣਿ ਮੇਰਾ ਕੰਤੁ ਕਰਤਾਰੁ ॥

ਜੇਹਾ ਕਰਾਏ ਤੇਹਾ ਕਰੀ ਸੀਗਾਰੁ ॥੧॥

ਜਾਂ

ਤਿਸੁ ਭਾਵੈ ਤਾਂ ਕਰੇ ਭੋਗੁ ॥

ਤਨੁ ਮਨੁ ਸਾਰੇ ਸਾਹਿਬ ਜੋਗੁ ॥੧॥ ਰਹਾਉ ॥

ਨਿਸਚੇ ਹੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਮਧੁਰ ਭਾਗਤੀ ਰਸ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਪੱਖਾਂ-ਸੰਜੋਗ ਅਤੇ ਵਿਜੋਗ- ਦਾ ਵਰਣਨ ਲੋਕਿਕ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਅਲੋਕਿਕਤਾ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਤਿਗੁਰੂ, ਕਰਤਾਰ, ਹਰੀ, ਪਿਰ, ਆਦਿ ਪ੍ਰਤੀ ਕਾਮਣ, ਸੇਭਾਵੰਤੀ, ਸੇਹਾਗਣ, ਨਿਮਾਣੀ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦ ਜੀਵ-ਆਤਮਾ ਦੇ ਮੰਗਲ ਅਤੇ ਕਲਿਆਣ ਦੇ ਹੀ ਸੂਚਕ ਹਨ।

ਮੱਧਕਾਲ ਦੇ ਹੋਰਨਾਂ ਸੰਤ ਕਵੀਆਂ ਵਾਂਗ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਵੀ ਨਿਵਿਰਤੀ-ਪਰਕ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰਖਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਵਿਅਕਤਿਕ ਖੁਦੀ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਸੱਚੇ ਗੁਰੂ ਨਾਲ ਸਾਖਿਆਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਤੇ ਹੀ ਸਵਿਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਦ ਤੱਕ ਜੀਵ-ਆਤਮਾ ਹਉਮੈ, ਮਾਇਆ, ਲੋਭ, ਆਦਿ ਵਿਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਗ੍ਰਸੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਅਸਥਿਰ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾ ਲੈਂਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਈਸ਼ਵਰ ਨਾਲ ਮੇਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਨਿਵਿਰਤੀ ਮਿਲਦਿਆਂ ਹੀ 'ਆਨੰਦ ਕਲਾ' ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਰਸ-ਦਸਾ ਵਿਚ ਮਾਨਵ ਦਾ ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਤਿ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਆਤਮ-ਕੇਂਦਰਿਤ ਨਾ ਰਹਿ ਕੇ ਪਰ-ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਨਿੱਜ ਪ੍ਰਤਿ ਆਸਥਾ ਨਾ ਰੱਖ ਕੇ ਪਰ ਪ੍ਰਤਿ ਨਿਸ਼ਠਾਵਾਨ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ 'ਲੋਕ ਕਲਿਆਣ' ਦੀ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੁੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਥਿਤੀ ਵਿਕਾਰਾਂ ਲਈ ਨਿਵਿਰਤੀ ਅਤੇ ਸੇਵਾ, ਤਿਆਗ ਸਮਭਾਵ, ਆਦਿ ਲਈ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਹੀ ਜੀਵ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਖੁਦੀ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬਿਵੇਕਸ਼ੀਲ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਦੀ ਇਹ ਬਿਵੇਕਸ਼ੀਲ ਦਸਾ ਹੀ ਮਾਨਵ ਵਿਚ 'ਨਿਰਵੇਦ ਜਾਂ ਸ਼ਮ' ਦੇ ਭਾਵ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰੀ-ਭੂਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜੀਵ- ਆਤਮਾ ਸਹਿਜ ਜੋਗ ਦੀ ਉਸ ਭਾਵ ਭੂਮੀ ਉੱਤੇ ਪਹੁੰਚਾ ਜਾਂਦੀ ਹੈ :

ਨਾ ਯਤ੍ਰ ਦੁਖੰ ਨ ਸੁਖੰ ਨ ਦੇਸੋਂ ਨਾਯਿ ਮਤਸਰ :

ਸਤ : ਸਰਵੇਸੁ ਭੂਤੇਸੁ ਸ ਸਾਂਤ : ਪ੍ਰਥਿਤ ਰਸ :

ਅਰਥਾਤ ਜਿੱਥੇ ਨਾ ਦੁੱਖ ਹੈ, ਨਾ ਸੁੱਖ ਹੈ, ਨਾ ਦਵੈਸ ਹੈ, ਨਾ ਈਰਖਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਜਿਥੇ ਸਮਭਾਵ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਹੈ, ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਚ ਅਜੇਹੀ ਭਾਵ-ਭੂਮੀ ਨੂੰ 'ਸ਼ਾਂਤਰਸ' ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਆਚਰੀਆ ਧਨੰਜਯ ਨੇ ਵੀ 'ਦਸ ਰੂਪਕ' ਵਿਚ 'ਸ਼ਾਂਤਰਸ' ਉਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਇਆ ਅਜਿਹੇ ਹੀ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ ਹਨ ਅਤੇ 'ਸਮ ਜਾਂ ਨਿਰਵੇਦ' ਨੂੰ ਹੀ 'ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ' ਦਾ ਸਥਾਈ ਭਾਵ ਸਵਿਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਜੀਵ-ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਛਿਣਭੰਗਰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਵਿਨਾਸ਼ ਅਵੱਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਅਜਿਹਾ ਸਵਿਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਜੀਵ-ਆਤਮਾ ਦਾ ਅੰਤ ਕਿਵੇਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ? ਇਹ ਉਸ ਦੀ ਸਮਝ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੈ। ਇਤਨਾ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਉਸ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਨਾਮ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਸਮਾਇਆ ਰਹੇਗਾ, ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਅੰਤ ਸਮੇਂ ਕਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਡਰਦਾ ਵੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੀਵਿਤ ਰਹਿਣਾ ਵੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਜੇ ਉਸ ਉੱਤੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਹੋ ਜਾਏ, ਤਾਂ ਮਰਿਆ ਪ੍ਰਾਣੀ ਵੀ ਜੀਵਿਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਸਦਾ ਜੀਵਿਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਜੀਵਨ ਮਰਨ ਦੀ ਇਹ ਸਮਭਾਵ ਦੀ ਦਸ਼ਾ 'ਸਹਿਬ' ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਪ੍ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ :

ਕਿਆ ਜਾਣਾ ਕਿਵ ਮਰਹਗੇ ਕੈਸਾ ਮਰਣਾ ਹੋਇ ॥

ਜੇਕਰਿ ਸਾਹਿਬੁ ਮਨਹੁ ਨ ਵੀਸਰੈ ਤਾਂ ਸਹਿਲਾ ਮਰਣਾ ਹੋਇ॥

ਮਰਣੈ ਤੇ ਜਗਤੁ ਡਰੈ ਜੀਵਿਆ ਲੋੜੈ ਸਭੁ ਕੋਇ ॥

ਗੁਰ ਪਰਸਾਦੀ ਜੀਵਤੁ ਮਰੈ ਹੁਕਮੈ ਬੂਝੈ ਸੋਇ ॥

ਨਾਨਕ ਐਸੀ ਮਰਨੀ ਜੇ ਮਰੈ ਤਾ ਸਦੁ ਜੀਵਣੁ ਹੋਇ॥ 27॥<sup>22</sup>

ਗੁਰੂ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ 'ਸਤਿਗੁਰੂ' ਨਾਲ ਮੇਲ ਹੋਣ ਤੇ ਮਨ ਸ਼ਾਂਤ ਅਤੇ ਸਥਿਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਰੂਪੀ ਅੱਗ ਬੁਝ ਜਾਂਦੀ ਹੈ :

ਗੁਰ ਤੇ ਸਾਂਤਿ ਉਪਜੈ ਜਿਨਿ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਅਗਨਿ ਬੁਝਾਈ ॥<sup>23</sup>

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੱਚੇ ਗੁਰੂ ਨਾਲ ਮੇਲ ਹੋਣ ਤੇ 'ਆਪਣੇ-ਪਨ' ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਨਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਚੌਰਾਂ ਪਾਸੇ ਖਿਲਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸੀਮਾ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹੀ ਜੀਵ-ਆਤਮਾ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਦੀ ਸੁਧਾਈ ਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮਨ ਨੂੰ ਸੁੱਖ-ਸ਼ਾਂਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਲ ਮਨ ਵਿਵੇਕਸ਼ੀਲ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸਤਿਗੁਰਿ ਮਿਲਿਐ ਆਪੁ ਗਇਆ ਤ੍ਰਿਭਵਣ ਸੋਝੀ ਪਾਈ ॥

ਨਿਰਮਲ ਜੋਤਿ ਪਸਰਿ ਰਹੀ ਜੋਤੀ ਜੋਤਿ ਮਿਲਾਈ ॥

ਪੂਰੈ ਗੁਰਿ ਸਮਝਾਇਆ ਮਤਿ ਉਤਮ ਹੋਈ ॥

ਅੰਤਰੁ ਸੀਤਲੁ ਸਾਂਤਿ ਹੋਇ ਨਾਮੇ ਸੁਖੁ ਹੋਈ ॥ 6 11<sup>24</sup>

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਰਸ 'ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ' ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਨਿਸਪੱਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਧੁਰਾ ਭਗਤੀ, ਵਿਸਮਾਦੀ ਚੇਤਨਾ, ਵਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਨਾਸ, ਮਾਨਵੀ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ, ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ, ਨਿਵਿਰਤੀ-ਪਰਕ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ, ਬਿਬੇਕ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ, ਖੁਦੀ ਦਾ ਵਿਨਾਸ਼ ਆਦਿ ਮਾਨਵਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਥਾਪਨਾਵਾਂ ਨਾਲ

ਕਰਵਾਈ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ, ਇਹ 'ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ' ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਭਗਤੀ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਸ਼ਟ ਹੋ ਕੇ 'ਭਗਤੀ-ਪਰਕ ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ' ਵਿਚ ਰੂਪਾਇਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ :

ਬਿਨੁ ਪ੍ਰੀਤੀ ਭਗਤਿ ਨ ਹੋਵਈ ਬਿਨੁ ਸਬਦੈ ਥਾਇ ਨ ਪਾਇ ॥

ਸਬਦੇ ਹਉਮੈ ਮਾਰੀਐ ਮਾਇਆ ਕਾ ਭ੍ਰਮੁ ਜਾਇ ॥

ਨਾਮੁ ਪਦਾਰਥੁ ਪਾਈਐ ਗੁਰਮੁਖਿ ਸਹਜਿ ਸੁਭਾਇ ॥<sup>25</sup>

ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰੀਤੀ, ਭਗਤੀ, ਸ਼ਬਦ ਗੁਰ ਉਪਦੇਸ਼) ਦਾ ਮਹੱਤਵ, ਹਉਮੈ ਦਾ ਨਾਸ, ਮਾਇਆ ਰੂਪੀ ਭਰਮ ਦਾ ਵਿਨਾਸ਼ ਅਤੇ ਨਾਮ ਰੂਪੀ ਬਹੁਮੁੱਲੇ ਪਦਾਰਥ ਦੀ ਗੁਰਮੁੱਖ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸਹਜ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ, ਆਦਿ ਉਹ ਤੱਤ ਹਨ, ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ 'ਭਗਤੀ-ਪਰਕ ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ' ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਸਲੋਂ, ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਹਰੀ ਰਸ' ਅਤੇ 'ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਰਸ' ਕਿਹਾ ਹੈ, ਉਹ ਇਹੀ 'ਭਗਤੀ ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ' ਹੀ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ

1. ਆ. ਗ੍ਰੰ. ਪੰਨਾ 124, ਗਉੜੀ ਮ. 3
2. ਆਚਾਰਯ ਵਿਸ਼ਵਨਾਥ: ਸਾਹਿਤਯ ਦਰਪਣ: 3/1
3. ਆਚਾਰਯ ਰਾਮਚੰਦਰ ਸੁਕਲ ਰਸ ਮੀਮਾਂਸਾ, ਪੰਨਾ 5
4. ਆ. ਗ੍ਰੰ. ਪੰਨਾ 39, ਸਿਰੀ ਰਾਗੁ ਮ. 3
5. ਆ. ਗ੍ਰੰ. ਪੰਨਾ 230, ਗਉੜੀ ਗੁਆਚੇਰੀ ਮ: 3
6. ਆ. ਗ੍ਰੰ. ਪੰਨਾ 123, ਗਉੜੀ ਮ. 3
7. ਆ. ਗ੍ਰੰ. ਪੰਨਾ 161, ਗਉੜੀ ਗੁਆਚੇਰੀ ਮ. 3
8. ਆ. ਗ੍ਰੰ. ਪੰਨਾ 664, ਗਉੜੀ ਮ. 3
9. ਆ. ਗ੍ਰੰ. ਪੰਨਾ 232, ਗਉੜੀ ਮ 3
10. ਆ. ਗ੍ਰੰ. ਪੰਨਾ 232, ਗਉੜੀ ਮ. 3
11. ਆ. ਗ੍ਰੰ. ਪੰਨਾ 159, ਗਉੜੀ ਮ. 3
12. ਆ. ਗ੍ਰੰ. ਪੰਨਾ 917, ਅਨੰਦੁ
13. ਆ. ਗ੍ਰੰ. ਪੰਨਾ 424, ਆਸਾ ਮ. 3
14. ਆ. ਗ੍ਰੰ. ਪੰਨਾ 426, ਆਸਾ ਮ. 3.
15. ਆ. ਗ੍ਰੰ. ਪੰਨਾ 244-45, ਗਉੜੀ ਮ. 3
16. ਆ. ਗ੍ਰੰ. ਪੰਨਾ 83, ਸਿਰੀ ਰਾਗੁ ਮ. 3
17. ਆ. ਗ੍ਰੰ. ਪੰਨਾ 162, ਗਉੜੀ ਗੁਆਚੇਰੀ ਮ. 3

18. ਆ. ਗ੍ਰੰ. ਪੰਨਾ 440, ਆਸਾ ਮ. 3
19. ਆ. ਗ੍ਰੰ. ਪੰਨਾ 591-592, ਵਡਹੰਸ ਮ. 3
20. ਆ. ਗ੍ਰੰ. ਪੰਨਾ 162, ਗਉੜੀ ਬੈਰਾਗਣਿ ਮ. 3
21. ਆ. ਗ੍ਰੰ. ਪੰਨਾ 1128, ਭੈਰਉ ਮ. 3
22. ਆ. ਗ੍ਰੰ. ਪੰਨਾ 555, ਬਿਹਾਗੜਾ ਮ. 3
23. ਆ. ਗ੍ਰੰ. ਪੰਨਾ 424, ਆਸਾ ਮ. 3
24. ਆ. ਗ੍ਰੰ. ਪੰਨਾ 424, ਆਸਾ ਮ. 3
25. ਆ. ਗ੍ਰੰ. ਪੰਨਾ 67, ਸਿਰੀ ਰਾਗੁ ਮ. 3

## ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਵਲੋਂ ਕੀਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਦੀ ਬਹੁਪੱਖੀ ਪ੍ਰਸੰਗਿਕਤਾ

ਡਾ. ਰਾਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ

ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਕੋਲ ਸੇਵਾ ਦਾ ਅਣਥੱਕ ਜਜ਼ਬਾ ਅਤੇ ਸਿਮਰਨ ਦਾ ਸਦੀਵੀ ਅਨੰਦ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਸੁੰਦਰ ਬਣਾਉਣ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਫਰਜ਼ਾਂ ਦੀ ਧਰਾਤਲ 'ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਨ ਦੀ ਤੜਫ਼ ਅਤੇ ਨਾਰੀ ਦੇ ਉਥਾਨ ਲਈ ਵਿਆਪਕ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਰਨ ਦਾ ਮਾਣ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਚਣੌਤੀਆਂ ਦੇ ਬਿਖਮ ਮਾਰਗ 'ਤੇ ਨਿਰਾਲੀ ਚਾਲ ਨਾਲ ਤੁਰਦਿਆਂ ਨਿਮਾਣਿਆਂ ਦੇ ਮਾਣ ਅਤੇ ਨਿਤਾਣਿਆਂ ਦੇ ਤਾਣ ਬਣੇ। ਹਰ ਪਰੀਖਿਆ ਵਿੱਚ ਮਾਨਵਤਾ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਬਣੇ ਗੁਰੂ “ਝਖੜਿ ਵਾਉ ਨਾ ਡੋਲਈ ਪਰਬਤੁ ਮੈਰਾਣੁ” ਸਾਬਤ ਹੋਏ।

ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਗੌਰਵਸ਼ਾਲੀ ਪੰਨਿਆਂ 'ਤੇ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਅਬਲਾ ਦੀ ਥਾਂ ਸਮਰੱਥ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੇ ਸਨਮਾਨ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਸੁਨਹਿਰੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖੀ। ਨਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਸਮਰੱਥਾ ਦਾ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਬਿੰਬ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਪੁੱਤਰੀ ਬੀਬੀ ਭਾਨੀ ਵਿੱਚ ਵਿਆਪਕ ਹੈ। ਬੀਬੀ ਭਾਨੀ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਬੇਟੀ, ਗੁਰੂ ਪਤਨੀ, ਗੁਰੂ ਮਾਂ, ਗੁਰੂ ਦਾਦੀ ਹੋਣ ਦਾ ਮਾਣ ਹਾਸਲ ਹੈ। ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੇ ਸਿਰਤਾਜ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਲਈ ਸਰਬ-ਸਾਂਝੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਚਾਨਣ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਮਾਂ ਹੋਣ ਦਾ ਨਸੀਬ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨਾਲ ਮੇਥੇ ਨਾਲ ਮੇਠਾ ਜੋੜ ਕੇ ਬੀਬੀ ਭਾਨੀ ਨੇ ਮਾਨਵਤਾ ਦੀ ਮਹਾਨ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ। “ਬੀਬੀ ਭਾਨੀ ਗੁਰੂ ਲਿਵ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਆਭਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਧਿਆਨ ਨੂੰ ਧਰਤੀ ਦੇ ਪੈਗੰਬਰਾਂ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਬੇਮਿਸਾਲ ਸਫਰ ਦਿੱਸ ਪਏ...ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਨਦਰ ਨੇ ਸਿੱਖ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਉਹ ਅਸਲੋਂ ਮੌਲਿਕ ਨੁਹਾਰ ਤੋਂ ਪਰਦਾ ਚੁਕਿਆ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦੇ ਨਿਆਰੇਪਣ ਦਾ ਨਸ਼ਾ ਹੈ, ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਰੂਹਾਨੀ ਸਿੱਖਰ ਦਾ ਤੀਬਰ ਯਕੀਨ ਵੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿੱਚੋਂ ਪੈਗੰਬਰਾਂ ਦੇ ਸਫ਼ਰ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਦਾ ਵੀ ਪਤਾ ਹੈ, ਪਰ ਐਡੀ ਬਜ਼ੁਰਗੀ ਉੱਤੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਵੀ ਉਹ ਸੀਲ ਸੰਤੋਖ ਦੀ ਸਾਦਗੀ ਦਾ ਸੁੱਚਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ।<sup>੧</sup> ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਜਾਇਦਾਦ ਦੀ ਮਾਲਕੀ ਤੋਂ ਵਾਂਝਾ ਅਤੇ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਅਧੀਨ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਮੌਜੂਦਾ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਬੀਬੀ ਭਾਨੀ ਦੇ ਨਾਂ ਖਰੀਦੀ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਪੁਰਸ਼ ਵਾਂਗ ਮਾਲਕੀ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੱਕ ਦਿਵਾਉਣ ਦਾ ਨਵਾਂ ਅਧਿਆਏ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ।<sup>੨</sup>

ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਖਾਲੀ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚੋਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਉੱਚੇ ਸੁੱਚੇ ਮਿਆਰਾਂ ਦੀ ਕੀਰਤੀ ਸੁਭ ਅਮਲਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਕੇ ਆਪਣੀ ਕਹਾਣੀ ਕਹਿ ਰਹੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਧਨ ਦੀ ਚਮਕ, ਖਾਨਦਾਨੀ ਮਾਣ ਜਾਂ ਰੁਤਬਿਆਂ ਦੀ ਥਾਂ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦੀ ਅਮੀਰੀ ਨੂੰ ਪਰਖਿਆ। ਮਨੁੱਖਤਾ ਲਈ ਸੇਵਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਭਰੇ ਗਰੀਬ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਲੜਕੇ ਭਾਈ ਜੇਠਾ ਜੀ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਬੇਟੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਕਰਕੇ ਮਨੁੱਖੀ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਮਾਣ ਵਧਾਇਆ। ਭਾਈ ਜੇਠਾ ਜੀ ਦੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਨਹੀਂ ਸਨ ਨਾ ਵੱਡੀ ਜ਼ਮੀਨ-ਜਾਇਦਾਦ ਦੀ ਮਾਲਕੀ ਸੀ ਪਰ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ਮੱਥੇ ਵਿੱਚ ਜਗਦਾ ਵਿਵੇਕ ਦਾ ਦੀਵਾ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਨਿਰਾਲੀ ਸ਼ਾਨ ਸੀ।

ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੁਧਾਰ ਯਾਦਗਾਰੀ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਮਾਨਵਤਾ ਦੀ ਸਵੇਰ ਦੇ ਸੁੰਦਰ ਨਕਸ਼ੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਮਨੁੱਖ ਨਾਲ ਭੇਦਭਾਵ ਅਤੇ ਧੋਖਾ ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਦੀ ਤੋਹੀਨ ਹੈ। ਇਸ

ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਅੰਦਰ ਉਥਲ-ਪੁਥਲ ਮੱਚਦੀ ਹੈ। ਸਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਸਹਿਯੋਗ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਲਈ ਅਤਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਭੇਦ-ਭਾਵ ਖਤਮ ਕਰਨ ਅਤੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਲਈ “ਪਹਿਲੇ ਪੰਗਤ ਪਾਛੇ ਸੰਗਤ” ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਚਲਾਈ। ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹਰ ਪ੍ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨਾਲ ਪੰਗਤ (ਕਤਾਰ/ਲਾਇਨ) ਵਿੱਚ ਬੈਠ ਕੇ ਭਰਾਵਾਂ ਵਾਂਗ ਲੰਗਰ ਛੱਕਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਵੱਡੇ ਰੁਤਬੇ ਜਾਂ ਉੱਚੀ ਜਾਤ ਦੇ ਹੰਕਾਰ ਨਾਲ ਭਰੇ ਅਜਿਹੇ ਲੋਕ ਗੁਰੂ ਜੀ ਕੋਲ ਆਉਂਦੇ ਸਨ ਜੋ ਗਰੀਬਾਂ ਅਤੇ ਛੋਟੀ ਜਾਤੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਇਕੱਠੇ ਬੈਠ ਕੇ ਲੰਗਰ ਛੱਕਣ ਤੋਂ ਝਿਜਕਦੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹੰਕਾਰ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਕੇ ਸਮਾਨਤਾ ਦੇ ਭਾਵ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸਭ ਲਈ ਲੰਗਰ ਛੱਕਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਨਾਲ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਨੂੰ ਪੌਸ਼ਟਿਕ ਭੋਜਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਅਮੀਰ-ਗਰੀਬ ਤੇ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦੇ ਭੇਦ-ਭਾਵ ਮਿਟਾ ਕੇ ਏਕਤਾ ਦਾ ਅਨੰਦ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਅਕਬਰ ਨੂੰ ਵੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੰਗਤ ਨਾਲ ਲੰਗਰ ਛੱਕਣਾ ਪਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਮਹਾਨ ਪ੍ਰਥਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਲੰਗਰ ਲਈ ਜਾਗੀਰ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸਾਫ਼ ਮਨ੍ਹਾਂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਲੰਗਰ ਇਮਾਨਦਾਰ ਸੰਗਤ ਦੀ ਸੁੱਚੀ ਕਿਰਤ ਦੀ ਕਮਾਈ ਨਾਲ ਚੱਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਰਾਜਸੀ ਘਰਾਣੇ ਦੀ ਇਮਦਾਦ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਜਲਾਲ ਸਾਹਮਣੇ ਸਧਾਰਨ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸੁੱਚੀ ਕਿਰਤ ਦੀ ਉੱਚਤਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਕਾਰਜ ਸੀ। ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਸਵੇਰ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਸੀ।

ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਸੰਗਤ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਪਾਣੀ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਪੂਰੀ ਕਰਨ ਲਈ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਬੁਢੀਲੀ ਬਣਵਾਈ। ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸਭ ਪ੍ਰਾਣੀ ਬਿਨਾਂ ਭੇਦਭਾਵ ਤੋਂ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਭਾਈ ਜੇਠਾ (ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ) ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਪੁੱਤਰੀ ਬੀਬੀ ਭਾਨੀ ਦੇ ਪਤੀ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਸੰਗਤ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਨੂੰ ਮਹਾਨ ਕਾਰਜ ਸਮਝਿਆ। ਬੁਢੀਲੀ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਸਮੇਂ ਉਹ ਬਹੁਤ ਕਰੜੀ ਘਾਲਣਾ ਨਾਲ ਮਿੱਟੀ ਦੀਆਂ ਟੋਕਰੀਆਂ ਢੋਂਦੇ ਰਹੇ। ਉਲੀ ਦਾ ਕੜ ਤੋੜਨਾ ਬਹੁਤ ਖਤਰਨਾਕ ਕਾਰਜ ਸੀ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਧਰਤੀ ਵਿਚੋਂ ਇੱਕਦਮ ਵੱਡੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਪਾਣੀ ਆ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਕੜ ਤੋੜਨ ਵਾਲੇ ਦੇ ਡੁੱਬ ਜਾਣ ਦਾ ਖਤਰਾ ਸੀ। ਇਸ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਭਤੀਜੀ ਦੇ ਪਤੀ ਭਾਈ ਮਾਣਕ ਚੰਦ ਨੇ ਜਾਨ 'ਤੇ ਖੇਡ ਕੇ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ। ਡਾ. ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਬੁਢੀਲੀ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਪਿਛੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਮੰਤਵ ਬਹੁਪੱਖੀ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠੇ ਹੋਣ ਲਈ ਇੱਕ ਕੇਂਦਰੀ ਅਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਿਆ, ਦੂਜਾ ਨਵੇਂ ਵਸੇ ਨਗਰ ਦੀ ਪਾਣੀ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਪੂਰੀ ਹੋਣ ਲੱਗੀ।<sup>4</sup> ਪਾਣੀ ਦਾ ਧਰਮ ਨਾਲ ਗਹਿਰਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਹਿੰਦੂ ਤੀਰਥ ਦਰਿਆਵਾਂ ਕਿਨਾਰੇ ਸਥਾਪਿਤ ਹਨ। ਬੁਢੀਲੀ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਨਾਲ ਉਹ ਤੀਰਥਾਂ ਵੱਲ ਜਾਣ ਦੀ ਥਾਂ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਸਾਹਿਬ ਆਕੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨਾਲ ਜੁੜਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ। ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਵਲੋਂ ਧਰਮ ਨੂੰ ਰਸਮਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੀ ਭਲਾਈ ਲਈ ਜੀਵਨ ਮੁੱਲਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਦਾ ਰਾਹ ਅਸਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਧਰਮ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹਿੱਤਾਂ ਲਈ ਵਰਤਣ ਵਾਲੇ ਪੁਜਾਰੀ ਵਰਗ ਦੇ ਕਰਤੋਂ ਵਿਰੋਧ ਦਾ ਰਾਹ ਸਾਫ਼ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇਹ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕੀਤੀ। “ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਵਿਵਾਹ ਅਤੇ ਮੌਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਰਸਮਾਂ ਵਿੱਚ ਜਿਹੜੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆਉਣੇ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਉਹ ਪੁਜਾਰੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਸੱਟ ਮਾਰਦੇ ਸਨ...ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਕੇਵਲ ਧਾਰਮਿਕ ਭਾਈਚਾਰੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਬੱਝ ਕੇ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਣਾ ਸੀ ਸਗੋਂ ਆਪਣੇ ਨਿਜੀ ਰਵਾਜ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼ ਰੱਖਣ ਵਾਲੀ ਇੱਕ ਵੱਖਰੀ ਕੌਮ ਦਾ ਰੂਪ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨਾ ਸੀ...ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਨੇ ਬਿਨਾਂ ਸੰਕੋਚ ਇਸ ਨਵੀਂ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ

ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਰੂਪ ਦੇਣ ਲਈ ਪੂਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਛਤਰ ਛਾਇਆ ਹੇਠ ਨਵੀਨ ਧਰਮ ਦਾ ਨਾਂ ਦੂਰ-ਦੂਰ ਤੱਕ ਫੈਲ ਗਿਆ ਸੀ।<sup>5</sup>

ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਸਹਿਯੋਗ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਨ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਵਿਸਾਖੀ ਨੂੰ ਚੁਣਿਆ। “ਵਿਸਾਖੀ ਦਾ ਸਾਲਾਨਾ ਸਮਾਗਮ ਰਚਣਾ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਕਾਢ ਸੀ ਤਾਂ ਕਿ ਸਭ ਉਚ ਨੀਚ, ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸੂਦਰ, ਵਪਾਰੀ ਕਿਰਤੀ ਕਿਸਾਨ ਇੱਕ ਥਾਂ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਕੇ ਰਲ ਬੈਠਣ ਅਤੇ ਰੋਟੀ ਬੋਟੀ ਦੀ ਸਾਂਝ ਦੁਆਰਾ ਇਕ ਦੂਜੇ ਵਿੱਚ ਘੁਲ-ਮਿਲ ਜਾਣ। ਜਦੋਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਲੋਕ ਦਰਿਆ ਕਿਨਾਰੇ ਬਹਿਕੇ ਸੰਤਸੰਗ ਕਰਦੇ, ਬਾਣੀ ਗਾਉਂਦੇ ਰੂਹਾਨੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਲੱਭਦੇ ਤੇ ਇਕ ਥਾਂ ਰਲ ਮਿਲ ਪ੍ਰਸਾਦ ਪਾਣੀ ਛਕਦੇ ਤਾਂ ਇਹ ਸਰਬ ਸਾਂਝ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਨਜ਼ਾਰਾ ਅਨੇਕਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਤੇ ਕਈ ਤਾਂ ਇਸੇ ਮੇਲੇ ਨੂੰ ਵੇਖਕੇ ਛੂਤ-ਛਾਤ ਦੇ ਬੰਧਨਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ। ਇਹ ਮੇਲਾ ਸੱਚਮੁਚ ਮਨੁੱਖ ਮਾਤਰ ਦਾ ਮੇਲ ਕਰਾਉਣ ਵਾਲਾ ਸੀ ਜੋ ਦਿਨ-ਬ-ਦਿਨ ਵਧਦਾ ਗਿਆ।<sup>6</sup>

ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਰੂਹਾਨੀ ਅਨੰਦ ਅਤੇ ਚੇਤਨਾ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਸਿਰਮੌਰ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਗੁਰੂ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਸਿੱਖੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਸੱਚੀ ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਕੱਚੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਨਿਖੇੜਾ ਕੀਤਾ। ਸਾਰੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਬਾਣੀ ਤੋਂ ਅਗਵਾਈ ਲੈਣ ਲਈ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਮਨ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਭਰੀ ਅਵਾਜ਼ ਦਿੱਤੀ। “ਗਾਵਹੁ ਸਚੀ ਬਾਣੀ” ਦੀ ਧੁੰਨ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਦੀ ਨਿਰਮਲ ਧੜਕਣ ਬਣ ਗਈ। ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਲੋਂ ਇਕੱਤਰ ਕੀਤੀ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਲਿਖਵਾਉਣ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ। “ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਸਾਹਮਣੇ ਦੇ ਹੀ ਮੁਖ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਸਨ-ਗੁਰਿ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਸੰਗਠਿਤ ਕਰਨਾ ਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੰਚਿਤ ਕਰਨਾ...ਜਿਥੇ ਸਾਂਝੇ ਲੰਗਰ, ਸਾਂਝੀ ਪੰਗਤ ਤੇ ਸਾਂਝੇ ਭਜਨ ਕੀਰਤਨ ਨੇ ਗੁਰਸੰਗਤ ਨੂੰ ਪਰਸਪਰ ਜੋੜ ਦਿੱਤਾ, ਉਥੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਜਾਂ ਭਗਤ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਸਾਂਭ ਸੰਭਾਲ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣਾ ਵੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਨਵੇਂ ਬਣੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਦੇ ਈਮਾਨ ਦਾ ਇਕੋ-ਇਕ ਆਸਰਾ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਨੇ ਪੁਰਾਣੇ ਵੇਦ ਕਿਤੇਬ ਦੀ ਥਾਂ ਲੈਣੀ ਸੀ।”<sup>7</sup> ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਤਵੱਜੋਂ ਦਿੱਤੀ। ਫਿਰ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਨੇ ਇਸ ਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਪੇਥੀਆਂ ਜਾਂ ਸੈਚੀਆਂ ਲਿਖਾਈਆਂ ਤਾਂਕਿ ਪਰਚਾਰ ਲਈ ਇਹ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਇਧਰ ਉਧਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕਣ। ਇਹ ਕੰਮ ਜਿਥੇ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਪੋਤ੍ਰਿਆਂ ਮੋਹਨ ਮੋਹਰੀ ਤੇ ਮੋਹਨ ਮਸਤਾਨ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਸਹੰਸਰ ਰਾਮ ਆਦਿ ਨੇ ਕੀਤਾ, ਉਥੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਲਾਈਕ ਦਮਾਦ ਭਾਈ ਜੇਠਾ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਕੁਝ ਸਰੰਜਾਮ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਦੀ ਟਕਸਾਲ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ। ਬਾਬੇ ਮੋਹਨ ਵਾਲੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਪੇਥੀਆਂ ਇਸ ਬਾਰੇ ਚੰਗਾ ਚਾਨਣਾ ਪਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ।<sup>8</sup>

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਬਾਬਾ ਸ੍ਰੀ ਚੰਦ ਜੀ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਹਸਤੀ ਸਨ। ਉਹ ਸੰਸਾਰ ਤੇ ਗ੍ਰਹਿਸਥ ਨੂੰ ਤਿਆਗਣ ‘ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਛੱਡਣ ਦੀ ਥਾਂ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਸੁਹਾਵਣਾ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਪ੍ਰਤਿਬੱਧ ਹੈ। ਸਿੱਖੀ ਪਰਿਵਾਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸੰਸਾਰ ਤੱਕ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਜਗਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਮਾਨਵਤਾ ਪ੍ਰਤੀ ਸੇਵਾ ਭਾਵਨਾ ਸਿੱਖੀ ਦੀ ਪਛਾਣ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਸਿਰੀ ਚੰਦ ਜੀ ਦੇ ਸਮਾਜ ਪ੍ਰਤੀ ਉਦਾਸੀਨਤਾ ਦਾ ਲੋਕਾਂ ਉੱਤੇ ਵੱਧਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇਖ ਕੇ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਹੱਲ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਈ। “ਇਸ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਗਵਾਈ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ। ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ

ਕਿ ਉਹ ਘਰ ਤਿਆਗ ਦਾ ਮਾਰਗ ਨਾ ਅਪਣਾਉਣ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕੇਵਲ ਗ੍ਰਹਿਸਤੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਵਾਣਿਤ ਮੰਨਣਾ<sup>9</sup> ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ “ਉਦਾਸੀਨ ਸੰਨਿਆਸੀ ਬਿਰਤੀ ਨੂੰ ਉਦਮੀ ਗ੍ਰਹਿਸਥੀ ਸਿੱਖਾਂ ਤੋਂ ਨਿਖੇੜ ਕੇ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਨੂੰ ਦੂਜੀਆਂ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਵਾਂਗ ਅਲੋਪ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਚਾ ਲਿਆ,”<sup>10</sup> ਇਹ ਗੰਭੀਰ ਚਣੌਤੀ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਾਰਜ ਸਾਬਤ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਨਾਲ ਅੱਗੇ ਚੱਲ ਕੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨੇ ਮਾਨਵੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਲਈ ਵੱਡੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ।

ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਦਰਜਾ ਦੇ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਸੌਂਪੀਆਂ। ਪਰਚਾਰ ਲਈ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀਆਂ 22 ਮੰਜੀਆਂ ਵਿੱਚ 3 ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਮੰਜੀਆਂ ਸੌਂਪ ਕੇ ਆਪਣੀ ਯੋਗਤਾ ਦਿਖਾਉਣ ਦਾ ਅਵਸਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਤਹਿਸੀਲ ਚੂਨੀਆ (ਜਿਲ੍ਹਾ ਲਾਹੌਰ) ਵਿੱਚ ਮੱਥੇ ਮੁਰਾਰੀ, ਕਾਬਲ ਵਿੱਚ ਮਾਈ ਸੇਵਾ ਅਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿੱਚ ਬੀਬੀ ਭਾਗੋ (ਭਾਗ ਭਰੀ)<sup>11</sup> ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ 146 ਵੱਡੇ ਪਰਚਾਰਕਾਂ ਵਿੱਚੋਂ 52 ਬੀਬੀਆਂ ਸਨ।<sup>12</sup> ਮੰਜੀ ਦੇ ਮੁੱਖ ਸੇਵਦਾਰ ਦਾ ਕਾਰਜ ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ ਜੋੜਨਾ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪਰਚਾਰ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੰਜੀਦਾਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦੂਰ-ਦੂਰ ਤੱਕ ਸੰਗਤਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਲੱਗੇ। “ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਤੀਸਰੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਇਸ ਉਪਾ ਨੇ ਪੰਥ ਦੀਆਂ ਨੀਹਾਂ ਨੂੰ ਕਾਫੀ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਾਰੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਧਰਮ-ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਿੱਚ ਸਹਾਈ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਅਸੀਂ ਵੇਖਾਂਗੇ ਕਿ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਵੇਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਮੁਗਲ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਸਿਖਰ ਸਮੇਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਸਵੈ ਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਸੁੰਦਰ ਮਹਿਲ ਖੜਾ ਕੀਤਾ।”<sup>13</sup>

ਨਾਰੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਬਣ ਰਹੀ ਪਰਦਾ ਪ੍ਰਥਾ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਖਤਮ ਕਰਕੇ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਆਤਮ ਸਨਮਾਨ ਅਤੇ ਆਤਮ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ ਭਰ ਦਿੱਤਾ। ਸਤੀ ਪ੍ਰਥਾ ਵਿਧਵਾ ਨਾਰੀਆਂ ਲਈ ਕਹਿਰ ਬਣੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਪਤੀ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਜਾਣ 'ਤੇ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਚਿਖਾ 'ਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਜਲਨਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਚਿਖਾ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀ ਨਹੀਂ ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਵੀ ਸੜ ਰਹੀ ਸੀ। ਚਿਖਾ ਵਿੱਚ ਸੜ ਰਹੀ ਇਸਤਰੀ ਦੀਆਂ ਦਰਦਨਾਕ ਚੀਕਾਂ ਢੇਲ ਅਤੇ ਛੈਣਿਆਂ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਦਬ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਚਿਖਾ ਤੋਂ ਭੱਜ ਜਾਣ ਤੋਂ ਰੋਕਣ ਲਈ ਲੰਮੇ ਬਾਂਸਾਂ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮੁੜ ਚਿਖਾ ਵਿੱਚ ਧਕੇਲ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਪਿਛੇ ਮਿਥ ਸੀ ਕਿ ਪਤਨੀ ਪਤੀ ਦਾ ਵਿਛੋੜਾ ਨਹੀਂ ਝੱਲ ਰਹੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਚਿਖਾ ਵਿੱਚ ਜਿਉਂਦੀ ਸੜ ਕੇ ਸਵਰਗ ਵਿੱਚ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਸ ਖੌਫ਼ਨਾਕ ਪ੍ਰਥਾ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਇਸ ਦਾ ਕਰੜਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਅੱਗ ਵਿੱਚ ਸੜਕੇ ਮਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਪਤੀ ਦੇ ਬਿਰਹਾ ਦੀ ਚੇਟ ਨਾਲ ਮਰਨ ਵਾਲੀ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਅਸਲੀ ਸਤੀ ਦੱਸਿਆ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਵਿਧਵਾ ਦਾ ਕਿਸੇ ਯੋਗ ਪੁਰਸ਼ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਦੁਬਾਰਾ ਰੰਗ ਭਰੇ। ਮਨੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਭੇਦ-ਭਾਵ ਤੋਂ ਉਭਾਰਨ ਲਈ ਅੰਤਰਜਾਤੀ ਵਿਆਹ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਮਾਨਵਤਾ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਅਤੇ ਨਾਰੀ ਦੇ ਸਨਮਾਨ ਦਾ ਵੱਡਾ ਸੁਨੇਹਾ ਦਿੱਤਾ।

ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਪਤੀ ਪਤਨੀ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਸਰੀਰਕ ਅਕਰਸ਼ਣ ਤੋਂ ਪਾਰ “ਏਕ ਜੋਤਿ ਦੁਇ ਮੂਰਤੀ” ਕਹਿ ਕੇ ਆਤਮਿਕ ਮਿਲਾਪ ਦੇ ਅਗੰਮੀ ਸੰਯੋਗ ਨਾਲ ਅਭੇਦ ਕਰਕੇ ਪਾਵਨਤਾ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਨ ਸਿਰਜਿਆ। ਇਸ ਨਾਲ ਨਾਰੀ ਨੂੰ

ਮਨੋਰੰਜਨ ਦੀ ਵਸਤ ਜਾਂ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਦੂਜਾ ਦਰਜਾ ਦੇਣ ਦੀ ਬਿਰਤੀ ਨੂੰ ਭਾਰੀ ਠੱਲ੍ਹ ਪਈ। ਪਤੀ ਪਤਨੀ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵਿੱਚ ਸਨਮਾਨ, ਸਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਸਹਿਯੋਗ ਦੀ ਇਬਾਰਤ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਸੁਹਾਵਣੇ ਪੰਨਿਆਂ 'ਤੇ ਲਿਖੀ ਗਈ।

ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਸਧਾਰਨ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਚੁੱਕਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਬੇਲੋੜੀਆਂ ਰਸਮਾਂ ਅਤੇ ਵਹਿਮਾਂ ਦੇ ਭਾਰ ਨੂੰ ਜਨਤਾ ਦੇ ਸਿਰ ਤੋਂ ਉਤਾਰ ਕੇ ਬਰਾਬਰੀ, ਮਿਲਵਰਤਨ ਅਤੇ ਫਰਜ਼ਾਂ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਦੇ ਉਜਾਲਿਆਂ ਵੱਲ ਤੇਰਿਆ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੁਆਰਾ ਲਿਆਉਂਦੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲੋਕਤੰਤਰ ਅਤੇ ਮਾਨਵਵਾਦ ਲਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸਾਰੂ ਸਮਾਜ ਸਿਰਜਣ ਲਈ ਅਤਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ।

## ਹਵਾਲੇ

1. ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਪੰਨਾ 966
2. ਹਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਮਹਿਬੂਬ ਸਹਿਜੇ ਰਚਿਓ ਖਾਲਾਸਾ, ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਦਰਜ਼ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2004 ਪੰਨਾ 142
3. ਰੂਪ ਸਿੰਘ ਡਾ (ਸੰਪਾ) ਜੋਤਿ ਪ੍ਰਗਾਸ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ 2016, ਪੰਨਾ 388
4. Kirpal Singh and Kharak Singh, *History of The Sikhs and Their Religion*, S.G.P.C. Sri Amritsar, Vol 1, 2004, page 124
5. ਇੰਦੂ ਭੂਸ਼ਨ ਬੈਨਰਜੀ, ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਜਿਲਦ ਪਹਿਲੀ, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ 1999, ਪੰਨਾ 116
6. ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਦੀ ਬਾਣੀ, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ, 1994 ਪੰਨਾ 30
7. ਉਪਰੋਕਤ ਪੰਨਾ 20-21
8. ਉਪਰੋਕਤ ਪੰਨਾ 22
9. ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਡਾ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ, ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ 1994 ਪੰਨਾ 24
10. J.D. CUNNINGHAM, *HISTORY OF THE SIKHS*, Low Price Publications, Delhi, 1997, page 44-4
11. ਰੂਪ ਸਿੰਘ ਡਾ(ਸੰਪਾ.) ਜੋਤਿ ਪ੍ਰਗਾਸ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਪੰਨਾ 387
12. ਉਪਰੋਕਤ ਪੰਨਾ
13. ਗੋਕਲ ਚੰਦ ਨਾਰੰਗ, ਸਿੱਖ ਮਤ ਦਾ ਪਰਿਵਰਤਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ ਪੰਨਾ 22

## ‘ਗੁਰੂ ਬੈਠਾ ਅਮਰੁ ਸਰੂਪ ਹੋਇ’ (ਗੁਰਿਆਈ ਅਤੇ ਜੋਤਿ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹਵਾਲੇ ਵਿਚ)

ਡਾ. ਤੇਜਿੰਦਰ ਪਾਲ ਸਿੰਘ

ਸਿੱਖ ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਨੂੰ ‘ਤੀਸਰ ਪੰਥ’ ਦੀ ਸੰਗਿਆ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ, ਦਸ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਅਨੁਭਵ ਦੁਆਰਾ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਇਆ ਧਰਮ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਸਾਗਰ ਤੋਂ ਪਾਰ ਉਤਾਰਨਾ ਹੈ।<sup>2</sup> ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਰਹਸਮਈ ਅਨੁਭਵ ਵਿਚੋਂ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ :

ਹਉ ਢਾਢੀ ਵੇਕਾਰੁ ਕਾਰੈ ਲਾਇਆ॥  
ਰਾਤਿ ਦਿਹੈ ਕੈ ਵਾਰ ਧੁਰਹੁ ਫੁਰਮਾਇਆ॥  
ਢਾਢੀ ਸਚੈ ਮਹਲਿ ਖਸਮਿ ਬੁਲਾਇਆ॥  
ਸਚੀ ਸਿਫਤਿ ਸਾਲਾਹ ਕਪੜਾ ਪਾਇਆ॥  
ਸਚਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਨਾਮੁ ਭੋਜਨੁ ਆਇਆ॥  
ਗੁਰਮਤੀ ਖਾਧਾ ਰਜਿ ਤਿਨਿ ਸੁਖੁ ਪਾਇਆ॥  
ਢਾਢੀ ਕਰੇ ਪਸਾਉ ਸਬਦੁ ਵਜਾਇਆ॥  
ਨਾਨਕ ਸਚੁ ਸਾਲਾਹਿ ਪੂਰਾ ਪਾਇਆ॥<sup>3</sup>

ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ‘ਗੁਰੂ’ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ‘ਗੁਰੂ’, ਸਮੇਂ-ਸਥਾਨ ਅਤੇ ਕਾਰਨ-ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਬੜਾ ਕੋਈ ਸੰਸਾਰਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਉਹ ਤਾਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ‘ਜੋਤਿ’ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟ ਰੂਪ ਹੈ, ਇੱਕ ਰਬੀ ਕਰਾਮਾਤ ਹੈ। ‘ਗੁਰੂ’ ਐਨਾ ਮਹਾਨ ਹੈ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਦੈਵੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਇਸੇ ਲਈ ਸਿੱਖ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸਭ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ‘ਗੁਰੂ’ ਹੀ ਹੈ।<sup>4</sup> ‘ਗੁਰੂ’ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਲੋਂ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਕਲਿਆਣ ਹਿੱਤ ਨਿਯਤ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਇੱਕ ‘ਬਸੀਠ’ (ਵਕੀਲ) ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਵਿਛੜਿਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲਾਉਂਦਾ ਹੈ।<sup>5</sup> ‘ਗੁਰੂ’ ਰਬੀ ਅਜਮਤ ਹੋਣ ਕਾਰਨ, ਇਸ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਕਾਰਜ ਹੈ। ਹੱਥ ਵਿਚਲੇ ਪਰਚੇ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਤੀਜੀ ਜੋਤਿ, ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਗੁਰਿਆਈ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਜਤਨ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਜੋਤਿ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਆਹਰ ਵਿਚ ਗੁਰਬਾਣੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਮਕਾਲੀ ਸਾਹਿਤ, ਜਿਵੇਂ ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਸ੍ਰੀ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ ਜੀ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਉੱਤੇ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਨਾਨਕ-ਜੋਤਿ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਵਜੋਂ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

### I

ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੱਕ ‘ਗੁਰਿਆਈ’ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਕੇਵਲ ਸਰੀਰ ਬਦਲਿਆ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੰਦਰ ‘ਜੋਤਿ’ ਇੱਕ ਹੀ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਜੋਤਿ-ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਪਹਿਲਾਂ ‘ਜੋਤਿ’ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ

ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ 'ਜੋਤਿ-ਰੂਪ' ਹਨ।<sup>6</sup> ਜ਼ਿਕਰਯੋਗ ਹੈ ਕਿ 'ਗੁਰੂ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਢੁਕਵਾਂ ਬਦਲ 'ਜੋਤਿ' ਹੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਿੱਖ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਲਗਭਗ ਸਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ 'ਗੁਰੂ' ਦੇ ਅਰਥ 'ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲਾ' ਕੀਤੇ ਹਨ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ 'ਗੁਰੂ' ਪਦ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ: ਹਨੇਰਾ ਦੂਰ ਕਰਕੇ ਰੋਸ਼ਨੀ (ਪ੍ਰਕਾਸ਼) ਕਰਨ ਵਾਲਾ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਅਨੁਸਾਰ, "ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਗ੍ਰੀ (ਗੁ) ਧਾਤੂ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ: ਨਿਗਲਣਾ ਅਤੇ ਸਮਝਾਉਣਾ। ਜੇ ਅਗਯਾਨ ਨੂੰ ਖਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਤਤ ਗਯਾਨ ਸਮਝਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਗੁਰੂ ਹੈ।"<sup>7</sup> ਇਸ ਪ੍ਰਥਾਇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅਨੇਕ ਥਾਈਂ ਪੁਸ਼ਟੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਸੈਂਕੜੇ ਚੰਦਰਮਾ ਚੜ੍ਹ ਜਾਣ, ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸੂਰਜਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਐਨੇ ਚਾਨਣ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਘੇਰ ਹਨੇਰਾ ਹੀ ਹੈ:

ਜੇ ਸਉ ਚੰਦਾ ਉਗਵਹਿ ਸੂਰਜ ਚੜਹਿ ਹਜਾਰ॥

ਏਤੇ ਚਾਨਣ ਹੋਦਿਆਂ ਗੁਰੂ ਬਿਨੁ ਘੇਰ ਅੰਧਾਰ॥<sup>8</sup>

ਵਿਕਾਰਾਂ ਰੂਪੀ ਭੜਕਦੀ ਅਗਨੀ ਨੂੰ ਠੰਢੀ ਕਰ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਤੇ ਅਗਿਆਨ ਦਾ ਨਾਸ ਕਰ ਕੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਗੁਰੂ ਹੈ:

ਬਲਤੇ ਜਲਤੇ ਤਉਕਿਆ ਗੁਰ ਚੰਦਨੁ ਸੀਤਲਾਇਓ॥

ਅਗਿਆਨ ਅੰਧੇਰਾ ਮਿਟਿ ਗਇਆ ਗੁਰ ਗਿਆਨੁ ਦੀਪਾਇਓ॥<sup>9</sup>

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੋਤਿ ਤੋਂ ਭਾਵ ਵੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੈ। ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ 'ਜੋਤਿ' ਦੇ ਅਰਥ: ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਚਮਕ ਅਤੇ ਤੇਜ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ।<sup>10</sup> ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ 'ਨੂਰ' ਅਥਵਾ 'ਜੋਤਿ' ਆਦਿ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੋਧਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ 'ਜੋਤਿ' ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਕਈ ਅਰਥ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ: ਆਤਮਾ-ਪਰਮਾਤਮਾ,<sup>11</sup> ਗੁਰੂ-ਗਿਆਨ,<sup>12</sup> ਸਰੀਰਕ ਬਲ<sup>13</sup> ਅਤੇ ਨੇਤ੍ਰ-ਜੋਤੀ<sup>14</sup> ਆਦਿ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਜੋਤਿ' ਸ਼ਬਦ ਪਰਮਾਤਮਾ ਲਈ ਹੀ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਇਸ ਪ੍ਰਥਾਇ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ 'ਜੋਤਿ' ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਹੈ। ਇਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲੋਂ ਕੋਈ ਵੱਖਰੀ ਚੀਜ਼ ਨਹੀਂ,

ਬਲਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਆਪ ਹੀ ਹੈ। ਇਹ ਜੋਤਿ, ਅਥਵਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਹੋਂਦ ਕੇਵਲ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ, ਅਰਥਾਤ 'ਸ਼ਬਦ' ਨਾਲ ਹੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ:

ਸਭ ਮਹਿ ਜੋਤਿ ਜੋਤਿ ਹੈ ਸੋਇ॥

ਤਿਸ ਕੈ ਚਾਨਣਿ ਸਭ ਮਹਿ ਚਾਨਣੁ ਹੋਇ॥

ਗੁਰ ਸਾਖੀ ਜੋਤਿ ਪਰਗਟੁ ਹੋਇ॥<sup>15</sup>

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਜੋਤਿ-ਸਰੂਪ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ:

ਜੋਤਿ ਸਰੂਪੁ ਸਦਾ ਸੁਖਦਾਤਾ ਸਚੇ ਸੋਭਾ ਪਾਇਦਾ॥<sup>16</sup>

ਗੁਰੂ-ਜੋਤਿ ਤੋਂ ਭਾਵ ਗੁਰੂ ਦੇ ਉਸ ਆਤਮਿਕ ਸਰੂਪ ਤੋਂ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਤਦਰੂਪਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਚੁੱਕਿਆ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਇੱਕ ਰੂਪ ਹੋਈ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਜੋਤਿ ਹੀ ਬਾਕੀ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਸਰੀਰਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ:

ਨਾਨਕ ਗੁਰ ਤੇ ਗੁਰੁ ਹੋਇਆ ਵੇਖਹੁ ਤਿਸ ਕੀ ਰਜਾਇ॥

ਇਹੁ ਕਾਰਣੁ ਕਰਤਾ ਕਰੇ ਜੋਤੀ ਜੋਤਿ ਸਮਾਇ॥<sup>17</sup>

ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ 'ਗੁਰੂ-ਜੋਤਿ' ਨੂੰ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਦੀ 'ਸਿਖਾਵਨਹਾਰ ਸ਼ਕਤੀ' ਕਿਹਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ, "ਇਹ ਸ਼ਕਤੀ ਹੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਈ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦਸ ਸਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀਆਂ 'ਦਿਵਯ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਿਰਣਾਂ' ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਹਿਰਦਿਆਂ ਵਿਚ ਸੰਚਾਰਿਤ ਕਰ ਕੇ ਮਾਨਵ ਮਨ ਦਾ ਅੰਧਕਾਰ ਦੂਰ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਪਵਿੱਤਰ ਜੋਤਿ ਸ਼ਕਤੀ ਸ਼ਬਦ ਰੂਪ ਧਾਰ ਕੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਹੋਈ ਅਤੇ ਇਸ ਜੋਤਿ ਨੂੰ ਪ੍ਰਜਵਲਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਧੀ ਜਾਂ 'ਜੁਗਤਿ' ਖਾਲਸੇ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੋਈ ਹੈ।"<sup>18</sup>

ਗੁਰਿਆਈ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਮੁਢਲੀ ਕੜੀ 'ਗੁਰੂ-ਜੋਤਿ' ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਗੁਰਿਆਈ ਦੇ ਦੋ ਬੁਨਿਆਦੀ ਪੱਖ ਹਨ: 'ਗੁਰੂ-ਜੋਤਿ' ਅਤੇ 'ਗੁਰਿਆਈ ਪਦ'। ਗੁਰੂ-ਜੋਤਿ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਸਰੀਰਾਂ ਦੀ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਆਤਮਿਕ ਹੈ। ਗੁਰਿਆਈ ਦਾ ਰਹਸ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕਦਾ। ਗੌਰਤਲਬ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰਿਆਈ ਪਰੰਪਰਾ ਨੇ ਦੋ ਤੱਥ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਥਾਪਿਤ ਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤੇ: ਪਹਿਲਾ, ਗੁਰਿਆਈ ਪਰੰਪਰਾ ਦੈਵੀ ਹੈ, ਦੁਨਿਆਵੀ ਨਹੀਂ, ਦੂਜਾ, ਗੁਰਿਆਈ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਹੈ, ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ। ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਹੰਕਾਰ ਅਤੇ ਮੋਹ-ਮਾਇਆ ਅਧੀਨ ਹੋ ਕੇ ਲੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਮੋਹ-ਮਾਇਆ ਤੇ ਹਉਮੈ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋ ਕੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸੰਸਾਰੀ ਗੱਦੀਆਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ 'ਗੱਦੀ ਅਧਿਕਾਰ' ਨੂੰ ਵਿਰਾਸਤੀ ਅਧਿਕਾਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਵਿਰਾਸਤੀ ਅਧਿਕਾਰ ਨੂੰ ਹਟਾ ਕੇ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਟਿਕਾ ਦਿੱਤੀ।<sup>19</sup> ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ 'ਗੁਰਿਆਈ' ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ, ਅਧਿਕਾਰ ਵਜੋਂ ਨਹੀਂ। ਭਾਈ ਸਤਾ/ਬਲਵੰਡਿ ਜੀ ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ-ਸਪੁਤਰਾਂ ਦੇ ਬਾਗੀ ਹੋਣ ਦਾ ਤਖ਼ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੇ ਹਨ :

ਪੁਤ੍ਰੀ ਕਉਲੁ ਨ ਪਾਲਿਓ ਕਰਿ ਪੀਰਹੁ ਕੰਨ੍ਹ ਮੁਰਟੀਐ॥

ਦਿਲਿ ਖੇਟੈ ਆਕੀ ਫਿਰਿਨ੍ ਬੰਨ੍ਹਿ ਭਾਰੁ ਉਚਾਇਨ੍ ਛਟੀਐ॥<sup>20</sup>

ਤਾਂ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੇ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਜਦੋਂ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ-ਪੋਤਰਿਆਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਗੁਰਿਆਈ ਸਿੱਖ-ਸੇਵਕਾਂ ਨੂੰ ਬਖਸ਼ੀ, ਤਾਂ ਮੋਹ-ਮਾਇਆ ਵਿਚ ਫਸੇ ਪੁਤਰਾਂ ਦਾ 'ਗੁਰੂ-ਕਉਲ' ਪਾਲਣ ਤੋਂ ਆਕੀ ਹੋ ਜਾਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਭਾਈ ਲਹਿਣਾ ਜੀ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਗੁਰਿਆਈ ਦਿੱਤੀ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ-ਸਿਰੀਚੰਦ ਤੇ ਲਖਮੀਦਾਸ ਨੇ ਬਹੁਤ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਗੁਰਿਆਈ ਦੇ ਇਸ ਦੈਵੀ-ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਆਪਣਾ ਵਿਰਾਸਤੀ ਹੱਕ ਸਮਝਦੇ ਸਨ, ਜਿਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਾ ਹੋਣ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ-ਘਰ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਵੀ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਪ੍ਰਥਾਏ ਗੁਰਬਿਲਾਸ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ੬ ਦਾ ਕਰਤਾ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਜੋਤੀ-ਜੋਤਿ ਸਮਾ ਗਏ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਲਾਣੇ ਤੋਂ ਦਸਵੇਂ ਦਿਨ ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਦਸਤਾਰਬੰਦੀ ਹੋਈ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਬਾਬਾ ਸ੍ਰੀ ਚੰਦ ਨੇ ਧੱਕੇ ਨਾਲ ਪਗ ਲੈ ਲਈ :

ਜਬ ਦਸਵੇਂ ਕਾ ਦਿਵਸੁ ਸੁ ਆਯੋ॥

ਮਮ ਤਾਏ ਤਬ ਹੀ ਬਲੁ ਪਾਯੋ॥

ਨਿਜ ਬਲੁ ਸਾਥਿ ਪਾਗ ਤਬ ਲੀਨੀ॥<sup>21</sup>

ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੇ ਵੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਭਾਈ ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਛਿਬਰ ਬੰਸਾਵਲੀਨਾਮਾ ਵਿਚ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ 9 ਮਹੀਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਗੁਰਿਆਈ ਦੇਣ ਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਹੀ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਨੇ 'ਬਖੇੜਾ' ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਵਿਰੋਧਤਾ ਲਗਭਗ 7-8 ਮਹੀਨੇ ਚੱਲੀ। ਮਾਤਾ ਖੀਵੀ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਮਸਲੇ ਨੂੰ ਹਲ ਕਰਨ ਵਿਚ ਅਹਿਮ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਨੂੰ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਪ੍ਰੇਰਿਆ ਕਿ 'ਪੰਡ ਭਾਰੀ ਹੈ ਤੁਹਾਥੋਂ ਚੁੱਕੀ ਨਹੀਂ ਜਾਵੇਗੀ, ਇਸ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਹੀ ਚੁੱਕ ਸਕਣਗੇ':

ਬਚਨ ਕੀਤਾ ਭਾਈ ਤੁਸੀਂ ਹੋ ਸਚੇ ਪਰਿ ਪੰਡ ਹੈ ਭਾਰੀ।

ਤੁਸਾਡੇ ਚੁੱਕੀ ਨਹੀਂ ਜਾਸੀ ਏਹੁ ਚੁੱਕੇਗਾ ਸਾਰੀ॥<sup>22</sup>

ਜਦੋਂ ਮਾਤਾ ਖੀਵੀ ਜੀ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਸਦਕਾ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ (ਬਾਬਾ ਦਾਤੂ ਤੇ ਬਾਬਾ ਦਾਸੂ) ਦਾ ਗੁਰਿਆਈ ਸੰਬੰਧੀ ਰੋਸ ਨਹੀਂ ਗਿਆ ਤਾਂ ਇੱਕ ਵਾਰ ਮਾਤਾ ਨੇ ਰੋਹ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਜੇਕਰ ਇਹ ਗੁਰਿਆਈ ਦੀ ਭਾਰੀ ਪੰਡ ਤੁਹਾਡੇ ਪਾਸੋਂ ਚੁੱਕੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਚੁੱਕ ਕੇ ਵੇਖ ਲਵੋ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਚਨਾਂ ਦਾ ਫਾਇਦਾ ਚੁੱਕਦੇ ਹੋਏ ਕਈ ਸ਼ਰਾਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੇ ਬਾਬਾ ਦਾਸੂ ਜੀ ਨੂੰ ਗੁਰਿਆਈ ਦੀ ਪਗ ਬਨਵਾ ਦਿੱਤੀ। ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਬਾਅਦ ਬਾਬਾ ਦਾਸੂ ਦਾ ਮੂੰਹ ਫਿਰ ਗਿਆ, ਅਨੇਕ ਯਤਨਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਉਹ ਸਿੱਧਾ ਨਾ ਹੋ ਸਕਿਆ। ਅੰਤ ਬਾਬਾ ਦਾਸੂ ਜੀ ਨੇ ਮਾਤਾ ਖੀਵੀ ਜੀ ਪਾਸ ਆ ਕੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਮਾਤਾ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ 'ਬੇਟਾ ਜੀ ਤੁਸਾਂ ਪੰਡ ਭਾਰੀ ਚੁੱਕ ਲਿਤੀ ਹੈ, ਭਾਰ ਸੁਟੋ ਤਾਂ ਮੂੰਹ ਸਿੱਧਾ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ'। ਮਾਤਾ ਜੀ ਦੇ ਬਚਨ ਮੰਨ ਕੇ ਬਾਬਾ ਦਾਸੂ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ 'ਮੈਂ ਅੱਜ ਤੋਂ ਗੁਰਿਆਈ ਛੱਡੀ।' ਉਪਰੰਤ ਮਾਤਾ ਜੀ ਆਪ ਬਾਬਾ ਦਾਤੂ ਤੇ ਦਾਸੂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਕੋਲ ਲੈ ਕੇ ਗਏ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਲੋਂ ਕੀਤੀ ਗਲਤੀ ਮੁਆਫ਼ ਕਰ ਦੇਣ, ਕਿਉਂਕਿ ਬਾਬਾ ਦਾਤੂ ਜੀ ਤੇ ਬਾਬਾ ਦਾਸੂ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਦਾ ਅਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਮਾਤਾ ਜੀ ਦੀ ਐਨੀ ਨਿਮਰਤਾ ਦੇਖ ਕੇ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਮਾਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, 'ਤੁਹਾਨੂੰ ਖੇਚਲ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਮੈਨੂੰ ਬੁਲਾ ਲੈਣਾ ਸੀ'। ਬੰਸਾਵਲੀਨਾਮੇ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਤੇ ਧੰਨ ਮਾਤਾ ਖੀਵੀ ਜੀ ਕਹਿ ਕੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਛਾਤੀ ਨਾਲ ਲਾ ਲਿਆ :

ਮਾਤਾ ਖੀਵੀ ਰਿਦਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਲਹਿਆ।

ਸੁਣੇ ਭਾਈ ਤੁਸਾ ਕਰਨਾ ਸੀ ਖਾਵੰਦ ਦਾ ਕਹਿਆ।

ਅਗੇ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣੇ ਜੋ ਤੁਸਾਨੂੰ ਭਾਵੈ।

ਚੁੱਕੇ ਪੰਡ ਜੇ ਚੁੱਕੀ ਜਾਵੇ। 131....

ਮਾਤਾ ਖੀਵੀ ਪਾਸ ਆਏ ਬਿਨਤੀ ਕੀਤੀ।

ਮਾਤਾ ਕਹਿਆ ਬੇਟਾ ਤੁਸਾਂ ਭਾਰੀ ਪੰਡ ਹੈ ਚੁਕ ਲੀਤੀ।  
ਭਾਰਿ ਲਾਹਿ ਸਟੇ ਸਿਰ ਸਿਧਾ ਹੋਇ ਜਾਸੀ।  
ਅਮਰ ਦਾਸ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਅਗੇ ਹੀ ਉਠਿ ਗਿਆ ਸੀ। 133....  
ਮਾਤਾ ਜੀ ਮੈ ਹੁਣਿ ਛਡੀ ਗੁਰਿਆਈ।  
ਬੇਟਾ ਛਡੀ ਹੋਈ ਤਾਂ ਚਲ ਲਗੁ ਅਮਰੇ ਦੀ ਪਾਈ।  
ਮਾਤਾ ਖੀਵੀ ਲੈ ਕੇ ਨਾਲਿ ਦਾਸੂ ਨੂੰ ਆਈ।  
ਜਿਥੇ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਛਪਤੀ ਸੀ ਅਮਰੇ ਪਾਈ । 136....  
ਅਮਰਦਾਸ ਆਇ ਮਾਤਾ ਦੀ ਚਰਨੀ ਪਰਿਆ।  
ਤਬ ਦਾਸੂ ਕਰੀ ਅਰਦਾਸੁ ਸੀਸੁ ਚਰਨੀ ਧਰਿਆ।  
ਮਾਤਾ ਕਹਿਆ ਤੂ ਹੈ ਗੁਰੂ ਸਭ ਸਿਖ ਹੈਨ ਤੇਰੇ।  
ਦਾਸੂ ਹੈ ਕਾਹਲਾ ਕਰੈ ਲਗਾ ਨਾ ਮੇਰੇ। 138  
ਤੈਨੂੰ ਆਪ ਦਿਤੀ ਹੈ ਖਾਵੰਦ ਵਡਿਆਈ।  
ਦਾਸੂ ਦਾ ਕਰਿ ਸਿਸ ਸਿਧਾ ਹਥਿ ਲਗਾਈ।  
ਸਤਿਨਾਮ ਕਹਿਆ ਅਮਰਦਾਸ ਹਥ ਲਾਇਆ।  
ਸਿਰ ਸਿਧਾ ਦਾਸੂ ਦਾ ਹੋਇਆ ਗਇਆ।<sup>23</sup>  
ਗੁਰੂ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹੋਏ ਵਿਰੋਧ ਪ੍ਰਥਾਇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦੇ ਹਨ:  
ਬਾਲ ਜਤੀ ਹੈ ਸਿਰੀਚੰਦੁ ਬਾਬਾਣਾ ਦੇਹੁਰਾ ਬਣਾਇਆ॥  
ਲਖਮੀਦਾਸਹੁ ਧਰਮਚੰਦ ਪੇਤਾ ਹੁਇ ਕੈ ਆਪੁ ਗਣਾਇਆ॥  
ਮੰਜੀ ਦਾਸੁ ਬਹਾਲਿਆ ਦਾਤਾ ਸਿਧਾਸਣ ਸਿਖਿ ਆਇਆ॥  
ਮੋਹਣੁ ਕਮਲਾ ਹੋਇਆ ਚਉਬਾਰਾ ਮੋਹਰੀ ਮਨਾਇਆ॥  
ਮੀਣਾ ਹੋਆ ਪਿਰਥੀਆ ਕਰਿ ਕਰਿ ਤੱਢਕ ਬਰਲੁ ਚਲਾਇਆ॥  
ਮਹਾਦੇਉ ਅਹੰਮੇਉ ਕਰਿ ਕਰਿ ਬੇਮੁਖੁ ਪੁਤਾ ਭਉਕਾਇਆ॥  
ਚੰਦਨ ਵਾਸੁ ਨ ਵਾਸ ਬੋਹਾਇਆ॥<sup>24</sup>

## II

ਗੁਰਿਆਈ ਪਰੰਪਰਾ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੈਵੀ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਭਰਪੂਰ ਵਿਆਖਿਆ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਰਾਇ ਬਲਵੰਡਿ ਅਤੇ ਭਾਈ ਸਤਾ ਡੂਮਿ ਦੁਆਰਾ ਉਚਾਰੀ ਰਾਮਕਲੀ ਕੀ ਵਾਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਿੱਖ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਤੇ ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਗੁਰੂ ਸਰਨ ਵਿਚ

ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਇਸ ਦੈਵੀ ਵਰਤਾਰੇ ਨੂੰ ਜਾਣਿਆ ਤੇ ਮਾਣਿਆ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ-ਸੰਸਥਾ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਗੁਰੂ-ਜੋਤਿ ਦੀ ਏਕਤਾ ਬਾ-ਖ਼ੁਬੀ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਵਾਈ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਗੁਰਿਆਈ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਸਰੋਤ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਹਨ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਚਲਾਈ ਗੁਰਿਆਈ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਵਿਚ ਸਨ :

ਜੋਤਿ ਓਹਾ ਜੁਗਤਿ ਸਾਇ ਸਹਿ ਕਾਇਆ ਫੇਰਿ ਪਲਟੀਐ॥<sup>25</sup>

ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਨਿਰੋਲ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਵਜੋਂ ਗੁਰਿਆਈ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋਈ। ਵਰਨਣਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰਿਆਈ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ, ਕੇਵਲ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਹੈ। ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਹੰਕਾਰ ਅਤੇ ਮੋਹ-ਮਾਇਆ ਅਧੀਨ ਹੋ ਕੇ ਲੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਮੋਹ-ਮਾਇਆ ਤੇ ਹਉਮੈ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋ ਕੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸੰਸਾਰੀ ਗੱਦੀਆਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ 'ਗੱਦੀ ਅਧਿਕਾਰ' ਨੂੰ ਵਿਰਾਸਤੀ ਅਧਿਕਾਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਮੁਗਲਾਂ ਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਵੇਲੇ ਗੱਦੀ-ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਜਿਵੇਂ ਪੁੱਤਰ-ਪੋਤਰਿਆਂ ਨੇ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ 'ਤੇ ਜੋ ਹਮਲੇ ਕੀਤੇ, ਇਸ ਗੱਲ ਦੇ ਸੰਕੇਤਕ ਹਨ ਕਿ ਗੱਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਵਿਰਾਸਤ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸੀ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਵਿਰਾਸਤੀ ਅਧਿਕਾਰ ਨੂੰ ਹਟਾ ਕੇ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਟਿਕਾ ਦਿਤੀ।<sup>26</sup> 'ਗੁਰਿਆਈ' ਜਿਸ ਵੀ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ, ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ, ਅਧਿਕਾਰ ਵਜੋਂ ਨਹੀਂ। ਗੁਰਬਿਲਾਸ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ੬ ਦੇ ਕਰਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰਿਆਈ ਕਿਸੇ ਦਾ ਵਿਰਾਸਤੀ ਹੱਕ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਇਹ ਸੇਵਾ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ :

ਇਹ [ਗੁਰਿਆਈ] ਸੇਵਕ ਕੀ ਚੀਜ ਹੈ ਕੋਈ ਨ ਈਰਖ ਪਾਇ॥

ਕਰਿ ਸੇਵਾ ਸੋਈ ਲਹੈ ਸੁਨਿ ਗੁਰ ਹਰਖ ਧਰਾਇ॥<sup>27</sup>

ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਵੀ ਗੁਰ-ਸੇਵਾ ਦੇ ਅਧਾਰ ਉੱਤੇ ਗੁਰੂ ਥਾਪਿਆ ਗਿਆ। ਬਜ਼ੁਰਗ ਅਵਸਥਾ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਅਣਥੱਕ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਉਠ ਕੇ ਲੰਗਰ ਲਈ ਪਾਣੀ ਅਤੇ ਬਾਲਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਦੇ। ਹਰ ਰੋਜ਼ ਤਿੰਨ ਮੀਲ ਦੀ ਦੂਰੀ 'ਤੇ ਸਥਿਤ ਬਿਆਸ ਦਰਿਆ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਲਈ ਜਲ ਲੈ ਕੇ ਆਉਂਦੇ। ਇਹ ਸੇਵਾ ਤਕਰੀਬਨ 11 ਸਾਲ ਤੱਕ ਚਲਦੀ ਰਹੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਸਿਟੇ ਵਜੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰਿਆਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ।<sup>28</sup> ਗੁਰਕੀਰਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦਾ ਕਰਤਾ ਕਵੀ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਬਲ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਸੇਵਾ ਦਾ ਇਉਂ ਵਰਨਣ ਕਰਦਾ ਹੈ:

ਅਮਰਦਾਸ ਕੀ ਸੁਨੇ ਕਹਾਨੀ॥

ਸੇਵ ਕਰੇ ਲਿਆਵੈ ਭਰ ਪਾਨੀ॥

ਭਰ ਗਾਗਰ ਨਿਤ ਬਿਆਸੇ ਲਿਆਵੈ॥

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਕੇ ਇਸ਼ਨਾਨੁ ਕਰਾਵੈ॥

ਚਰਨੇਦਕੁ ਲੈ ਨਿਜਿ ਸਿਰ ਧਰੇ॥

ਦੈ ਪਰਕਰਮਾ ਬੰਦਨ ਕਰੇ॥

ਦੈ ਝਾਧੂ ਗੁਰ ਕੈ ਦਰਬਾਰ॥  
 ਸੇਵ ਕਰੇ ਮਨਮਾਨੁ ਨਿਵਾਰ॥  
 ਐਸੇ ਦੁਵਾ ਦਸ ਬਰਸ ਬੀਤਾਏ॥  
 ਗੁਰ ਬਰ ਕੇ ਦਿਨ ਨੇਰੇ ਆਏ॥  
 ਗੁਰੁ ਅੰਗਦੁ ਹੋਵੇ ਕਿਰਪਾਲ॥  
 ਨਿਜ ਸਮ ਕਰਹੈ ਨਦਰ ਨਿਹਾਲ॥<sup>29</sup>

ਕਵੀ ਕੰਕਣ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਉੱਤਮ ਪਦਵੀ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤੀ। ਗੁਰਿਆਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਤੇ ਅਮਰਦਾਸ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦਾ ਭੇਦ ਨਾ ਰਿਹਾ :

ਅਮਰਦਾਸ ਕੇ ਥਾਪਨਾ ਗੁਰ ਅੰਗਦ ਸਭ ਕੀਨ।  
 ਟਹਿਲ ਕਮਾਈ ਗੁਰੂ ਕੀ ਉਤਮ ਪਦਵੀ ਲੀਨ।...  
 ਗੁਰ ਅੰਗਦ ਗੁਰ ਅਮਰ ਮਹਿ ਭੇਦ ਨ ਦੂਸਰ ਕੋਇ।  
 ਬਾਸਨ ਅਵਰੁ ਪਛਾਨੀਏ ਵਸਤੁ ਏਕ ਹੀ ਹੋਇ।<sup>30</sup>

ਭਾਈ ਸਤਾ/ਬਲਵੰਡਿ ਜੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਉਸਤਤਿ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪੋਤਰਾ ਗੁਰੂ (ਅਮਰਦਾਸ) 'ਪਰਵਾਣੁ' ਹੋਏ ਗੁਰੂ ਸਨ। ਉਹ ਵੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਤੇ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਵਰਗੇ ਹੀ ਗੁਰੂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੱਥੇ ਉੱਤੇ ਵੀ ਉਹੀ ਨੂਰ ਹੈ, ਉਹੀ ਤਖ਼ਤ ਹੈ ਤੇ ਉਹੀ ਦਰਬਾਰ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਤੇ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਸੀ :

ਨਾਨਕ ਹੰਦਾ ਛਤ੍ਰੁ ਸਿਰਿ ਉਮਤਿ ਹੈਰਾਣੁ॥  
 ਸੇ ਟਿਕਾ ਸੇ ਬੈਹਣਾ ਸੋਈ ਦੀਬਾਣੁ॥  
 ਪਿਯੁ ਦਾਦੇ ਜੇਵਿਹਾ ਪੇਤ੍ਰਾ ਪਰਵਾਣੁ॥<sup>31</sup>

ਭਟ ਸਾਹਿਬਾਨ ਗੁਰਿਆਈ ਨੂੰ ਸਦਾ ਥਿਰ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਰਾਜ ਜੋਗ ਦਾ ਤਖ਼ਤ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਦੀ ਕੇਂਦਰੀ ਕੜੀ ਆਤਮਿਕ ਜੋਤਿ ਹੈ। ਭਾਵ, ਕਲਿਜੁਗਿ ਵਿਚ ਗੁਰਿਆਈ ਇੱਕ ਅਜਿਹੇ 'ਰਾਜੁ ਜੋਗੁ' ਦਾ ਤਖ਼ਤ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਪਹਿਲੇ 'ਪ੍ਰਮਾਣੁ' (ਭਾਈ ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਭੰਗੂ ਨੇ 'ਪ੍ਰਮਾਣੁ' ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਕੈਪਟਨ ਮਰੇ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਇੱਕ ਸਵਾਲ ਦੇ ਜਵਾਬ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜ/ਪਾਤਿਸ਼ਾਹੀ ਸੱਚੇ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਦਿੱਤੀ ਹੈ :

...ਤਿਸੈ ਬਾਤ ਮੈਂ ਐਸੇ ਕਹੀ॥  
 ਸਿੰਘਨ ਪਤਿਸ਼ਾਹੀ ਸਾਹਿ ਸਚੈ ਦਈ॥  
 ਮਰੀ ਕਹਯੋ ਸਾਹ ਸਚੈ ਕੋਇ॥  
 ਅਸਾਂ ਕਹਯੋ ਸਾਹ ਨਾਨਕ ਜੋਇ॥  
 ਮਰੀ ਕਹਯੋ ਭਯੋ ਨਾਨਕ ਫਕੀਰ॥  
 ਉਨ ਸਾਹ ਕੀ ਕਿਆ ਤਤਬੀਰ॥

ਹਮੈ ਕਹਯੋ ਵਹਿ ਸਾਹਿਨ ਕੇ ਸਾਹ॥

ਦੀਨ ਦੁਨੀ ਸਚੇ ਪਤਿਸਾਹਿ॥

ਕਈ ਸਾਹ ਤਿਨ ਕੀਯੋ ਫਕੀਰ॥

ਕਈ ਫਕੀਰ ਕਰ ਦੀਨੇ ਪੀਰ॥

ਰਹਯੋ ਆਪ ਹੁਇ ਬੇਪਰਵਾਹ॥

ਯੋ ਨਾਨਕ ਭਯੋ ਸਾਹਿਨ ਸਾਹਿ॥...<sup>32</sup>

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਹੀ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜਾਂ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਏ ਹਨ :

ਕਲਿਜੁਗਿ ਪ੍ਰਮਾਣੁ ਨਾਨਕ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦੁ ਅਮਰੁ ਕਹਾਇ॥<sup>33</sup>

ਭਟ ਕੀਰਤ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਦੈਵੀ 'ਕੁਲ' ਵਿਚ ਭਾਈ ਲਹਿਣਾ ਜੀ (ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ) ਅਵਤਰਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਉਸ 'ਕੁਲ' ਦੇ ਅਗਲੇ 'ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ' ਹਨ। ਇਹ 'ਕੁਲ' ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ 'ਪ੍ਰਸਾਦਿ' ਨਾਲ, ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ 'ਕਿਰਪਾ' ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਤੱਕ ਚਲਦੀ ਹੈ :

...ਅੰਗਦਿ ਕਿਰਪਾ ਧਾਰਿ ਅਮਰੁ ਸਤਿਗੁਰੁ ਥਿਰੁ ਕੀਅਉ॥<sup>34</sup>

ਭਟ ਸਾਹਿਬਾਨ ਅਨੁਸਾਰ 'ਹਰਿ' (ਪਰਮਾਤਮਾ) ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ, ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ 'ਸੰਗਿ' ਸਮਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ :

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕੁ ਅੰਗਦੁ ਅਮਰੁ ਭਗਤ ਹਰਿ ਸੰਗਿ ਸਮਾਣੇ॥<sup>35</sup>

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਵਲੋਂ ਅਪਨਾਈ 'ਜੁਗਤਿ' ਨੂੰ ਭਟ ਗਯੰਦ ਜੀ ਨੇ 'ਧਰਮ ਦਾ ਪੰਥ' ਕਹਿ ਕੇ ਵਡਿਆਇਆ ਹੈ :

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕੁ ਨਿਕਟਿ ਬਸੈ ਬਨਵਾਰੀ॥

ਤਿਨਿ ਲਹਣਾ ਥਾਪਿ ਜੇਤਿ ਜਗਿ ਧਾਰੀ॥

ਲਹਣੈ ਪੰਥੁ ਧਰਮ ਕਾ ਕੀਆ॥

ਅਮਰਦਾਸ ਭਲੇ ਕਉ ਦੀਆ॥...<sup>36</sup>

ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ 'ਅਕਥ ਕਥਾ' ਦੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਮਿਲਿਆ ਖਜ਼ਾਨਾ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਸਦੀਵ ਕਾਲ ਲਈ ਕਲਜੁਗਿ ਵਿਚ ਜੀਵਾਂ ਦੀ ਇਜ਼ਤ ਰੱਖਣ ਲਈ ਵਰਤਾਇਆ। ਭਟ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਗੁਰਿਆਈ ਸੰਬੰਧੀ ਤਤ ਸਿਉ ਤਤ ਮਿਲਣਾ<sup>37</sup> ਅਤੇ ਅੰਗ ਤੋਂ ਸੰਗ ਪੈਦਾ ਹੋਣਾ<sup>38</sup> ਆਦਿ ਰੂਪਕ ਵਰਤੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 'ਸਬਦਿ'<sup>39</sup> ਅਤੇ 'ਸਤਿਗੁਰਿ'<sup>40</sup> ਆਦਿ ਦੈਵੀ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤੇ ਕੇ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਗੁਰਿਆਈ ਸੰਬੰਧੀ ਆਪਣਾ ਅਨੁਭਵ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਭਟਾਂ ਅਨੁਸਾਰ 'ਨਾਮੁ' ਸਦਕਾ ਹੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਸੇਭਾ ਜਗਤ ਵਿਚ ਹੋਈ :

ਸੇਈ ਪੁਰਖੁ ਸਿਵਰਿ ਸਾਚਾ ਜਾ ਕਾ ਇਕੁ ਨਾਮੁ ਅਛਲੁ ਸੰਸਾਰੇ॥

ਜਿਨਿ ਭਗਤ ਭਵਜਲ ਤਾਰੇ ਸਿਮਰਹੁ ਸੇਈ ਨਾਮੁ ਪਰਧਾਨੁ॥

ਤਿਤੁ ਨਾਮਿ ਰਸਿਕੁ ਨਾਨਕੁ ਲਹਣਾ ਥਪਿਓ ਜੇਨ ਸ੍ਰਬ ਸਿਧੀ॥

ਕਵਿ ਜਨ ਕਲ੍ਹ ਸਬੁਧੀ ਕੀਰਤਿ ਜਨ ਅਮਰਦਾਸ ਬਿਸੁਰੀਯਾ॥<sup>41</sup>

ਗੁਰਬਾਣੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ-ਜੋਤਿ ਸੰਬੰਧੀ ਆਪਣਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ-ਸਰੂਪ ਦਾ ਵਰਨਣ ਬਹੁਤ ਹੀ ਵਿਸਤਾਰ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਬੰਦ ਹੋਵੇ, ਜਿਹੜਾ ਸਿੱਧੇ ਜਾਂ ਅਸਿੱਧੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗੁਰੂ-ਸਰੂਪ, ਗੁਰੂ-ਆਸਾ ਤੇ ਗੁਰੂ-ਭਗਤੀ ਦੇ ਵਰਨਣ ਤੋਂ ਸੱਖਣਾ ਹੋਵੇ। ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਰੂਪ ਪਲਟ ਕੇ ਅਸਚਰਜ ਹੁਕਮ ਵਰਤਾਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੀ ਉਹੀ (ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ) ਰਾਜ-ਤਿਲਕ, ਸਿੰਘਾਸਣ ਤੇ ਸਚੇ ਨਾਮ ਦਾ ਹੁਕਮ ਚਲਾਇਆ :

ਸਤਿਗੁਰ ਹੋਆ ਸਤਿਗੁਰਹੁ ਅਚਰਜੁ ਅਮਰ ਅਮਰਿ ਵਰਤਾਇਆ॥

ਸੇ ਟਿਕਾ ਸੇ ਬੈਹਣਾ ਸੋਈ ਸਚਾ ਹੁਕਮੁ ਚਲਾਇਆ॥ <sup>42</sup>

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ-ਜੋਤਿ ਦਾ ਇੱਕ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਗੁਰੂ ਵਿਚ ਸਮਾਉਣਾ ਇਉਂ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਦੀਵੇ ਤੋਂ ਦੀਵਾ ਬਲਦਾ ਹੈ, ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ :

ਜੋਤੀ ਜੋਤਿ ਜਗਾਇ ਦੀਪੁ ਦੀਪਾਇਆ॥

ਨੀਰੈ ਅੰਦਰਿ ਨੀਰੁ ਮਿਲੈ ਮਿਲਾਇਆ॥ <sup>43</sup>

ਗੁਰੂ-ਜੋਤਿ ਦੇ ਰੂਪ ਬਦਲਣ ਨੂੰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਦੀਵਾ, ਚੰਦਨ, ਸਲਲ, ਪਵਣ, ਹੀਰਾ, ਪਾਰਸ ਅਤੇ ਅਨਲ ਪੰਖ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਦੇ ਕੇ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ :

ਜੋਤੀ ਜੋਤਿ ਜਗਾਇ ਦੀਵਾ ਬਾਲਿਆ॥

ਚੰਦਨ ਵਾਸੁ ਨਿਵਾਸੁ ਵਣਾਸਪਤਿ ਫਾਲਿਆ॥

ਸਲਲੈ ਸਲਲਿ ਸੰਜੇਗੁ ਤ੍ਰਿਬੇਣੀ ਚਾਲਿਆ॥

ਪਵਣੈ ਪਵਣੁ ਸਮਾਇ ਅਨਹਦੁ ਭਾਲਿਆ॥

ਹੀਰੈ ਹੀਰਾ ਬੇਧਿ ਪਰੇਇ ਦਿਖਾਲਿਆ॥

ਪਥਰੁ ਪਾਰਸੁ ਹੋਇ ਪਾਰਸੁ ਪਾਲਿਆ॥

ਅਨਲ ਪੰਖਿ ਪੁਤੁ ਹੋਇ ਪਿਤਾ ਸਮਾਲਿਆ॥

ਬ੍ਰਹਮੈ ਬ੍ਰਹਮੁ ਮਿਲਾਇ ਸਹਜਿ ਸੁਖਾਲਿਆ॥ <sup>44</sup>

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨਿਰੰਕਾਰ ਹਨ, ਨਿਰੰਕਾਰ ਨੇ ਹੀ ਆਪਣਾ ਆਕਾਰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅੰਗ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਗੰਗਾ ਦੇ ਤਰੰਗ ਵਾਂਗ ਉਠਾਇਆ। ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਜੋਤਿ ਸਰੂਪ ਹੋ ਕੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਏ :

ਨਿਰੰਕਾਰੁ ਨਾਨਕ ਦੇਉ ਨਿਰੰਕਾਰਿ ਆਕਾਰ ਬਣਾਇਆ॥

ਗੁਰੂ ਅੰਗਦੁ ਗੁਰੂ ਅੰਗ ਤੇ ਗੰਗਹੁ ਜਾਣੁ ਤਰੰਗ ਉਠਾਇਆ॥

ਅਮਰਦਾਸੁ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦਹੁ ਜੋਤਿ ਸਰੂਪ ਚਲਤੁ ਵਰਤਾਇਆ॥ <sup>45</sup>

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਜਿਹੜੀ ਜੋਤਿ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਵਿਚ ਆਈ, ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਉਹੀ ਜੋਤਿ ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਵਿਚ ਟਿਕਾ ਦਿਤੀ। ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਇਲਾਹੀ ਦਾਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ, ਜਿਸ ਸਦਕਾ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਅਮਰ ਸਰੂਪ ਹੋ ਕੇ ਗੁਰਿਆਈ ਦੇ ਤਖ਼ਤ ਉੱਪਰ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹੋਏ :

ਲਹਣੇ ਪਾਈ ਨਾਨਕੋ ਦੇਈ ਅਮਰਦਾਸਿ ਘਰਿ ਆਈ॥

ਗੁਰੂ ਬੈਠਾ ਅਮਰੁ ਸਰੂਪ ਹੋਇ ਗੁਰਮੁਖਿ ਪਾਈ ਦਾਦਿ ਇਲਾਹੀ॥<sup>46</sup>

ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਰੂਪ ਪਲਟ ਕੇ ਅਸਚਰਜ ਹੁਕਮ ਵਰਤਾਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ (ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ) ਰਾਜ-ਤਿਲਕ, ਸਿੰਘਾਸਣ ਤੇ ਸੱਚੇ ਨਾਮ ਦਾ ਹੁਕਮ ਚਲਾਇਆ:

ਸਤਿਗੁਰ ਹੋਆ ਸਤਿਗੁਰਹੁ ਅਚਰਜੁ ਅਮਰ ਅਮਰਿ ਵਰਤਾਇਆ॥

ਸੇ ਟਿਕਾ ਸੇ ਬੈਹਣਾ ਸੇਈ ਸਚਾ ਹੁਕਮੁ ਚਲਾਇਆ॥<sup>47</sup>

ਨਾਨਕ-ਜੋਤਿ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਤਿਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਗੁਰਾਂ ਦੇ ਗੁਰੂ ਹੋਏ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਅਲਖ ਤੇ ਅਭੇਦ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਵਿਚ ਸਹਿਜ ਪਦ ਦੇ ਕੇ ਸਮਾ ਦਿਤਾ। ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਅਮਰ (ਪਰਮਾਤਮਾ) ਵਿਚ ਸਮਾ ਕੇ ਅਲਖ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਲਖਾ ਦਿੱਤਾ :

ਸਤਿਗੁਰ ਨਾਨਕ ਦੇਉ ਗੁਰਾ ਗੁਰੁ ਹੋਇਆ॥

ਅੰਗਦੁ ਅਲਖੁ ਅਭੇਉ ਸਹਜਿ ਸਮੇਇਆ॥

ਅਮਰਹੁ ਅਮਰ ਸਮੇਉ ਅਲਖੁ ਅਲੇਇਆ॥<sup>48</sup>

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਗੁਰੂ-ਜੋਤਿ ਦੀ ਏਕਤਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਰੂਪ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਹੀ ਰੂਪ ਸਨ। ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਰੂਪ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਅੰਗ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਹੋਏ, ਜੋਤਿ ਸਰੂਪ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਜੋਤਿ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਵਿਚ ਸਮੇ ਦਿੱਤੀ। ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਤੋਂ ਹੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਪਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਗਿਆਨ ਸਰੂਪ ਹੋਏ :

ਸਤਿਗੁਰੁ ਨਾਨਕ ਦੇਉ ਹੈ ਪਰਮੇਸਰੁ ਸੋਈ॥

ਗੁਰੁ ਅੰਗਦ ਗੁਰੁ ਅੰਗ ਤੇ ਜੋਤੀ ਜੋਤਿ ਸਮੇਈ॥

ਅਮਰਾਪਦੁ ਗੁਰੁ ਅੰਗਦਹੁ ਹੁਇ ਜਾਣੁ ਜਣੇਈ॥

ਗੁਰੁ ਅਮਰਹੁ ਗੁਰੁ ਰਾਮਦਾਸ ਅੰਮ੍ਰਿਤੁ ਰਸੁ ਭੋਈ॥<sup>49</sup>

ਗੁਰਬਾਣੀ ਤੋਂ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਸਮਕਾਲੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਵਰਨਣ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਗੁਰੂ-ਜੋਤਿ ਦੀ ਏਕਤਾ ਬਾਖ਼ੂਬੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਇੱਕ ਹੀ ਗੁਰੂ ਹੋਇਆ ਹੈ :

ਸ੍ਰੀ ਨਾਨਕ ਅੰਗਦਿ ਕਰਿ ਮਾਨਾ॥

ਅਮਰਦਾਸਿ ਅੰਗਦ ਪਹਿਚਾਨਾ॥

ਅਮਰਦਾਸ ਰਾਮਦਾਸ ਕਹਾਯੋ॥  
 ਸਾਧਨ ਲਖਾ ਮੂੜ੍ਹ ਨਹਿ ਪਾਯੋ॥  
 ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਸਭ ਹੂੰ ਕਰਿ ਜਾਨਾ॥  
 ਏਕ ਰੂਪ ਕਿਨਹੂੰ ਪਹਿਚਾਨਾ॥  
 ਜਿਨ ਜਾਨਾ ਤਿਨ ਹੀ ਸਿਧਿ ਪਾਈ॥  
 ਬਿਨੁ ਸਮਝੇ ਸਿਧਿ ਹਾਥਿ ਨਾ ਆਈ॥<sup>50</sup>

ਉਕਤ ਪੰਕਤੀਆਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਸਰੂਪ ਦੇਖ ਕੇ ਸੰਗਤ ਦੀ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਗੁਰੂ ਸਮਝ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਭੁਲੇਖਾ 'ਦੇਹ' ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਮਝਣ ਕਰਕੇ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਗੁਰੂ ਦੀ ਅਸਲ ਰਮਜ਼ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਾਲੇ ਇਸ ਭਰਮ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੇ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੋਤਿ-ਸਰੂਪ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਹਰੇਕ ਸਮੇਂ/ਸਥਾਨ ਉੱਤੇ ਇੱਕ ਹੀ ਹੈ। ਭਲੇ ਪੁਰਖਾਂ ਦਾ ਨਿਸ਼ਚਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਹੀ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਹਨ, ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਹੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਤੱਥ ਨੂੰ ਪਛਾਣਿਆ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਹੀ ਸਿਧ ਆਈ ਹੈ। ਇਸ ਨਿਸ਼ਚੇ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋ ਕੇ ਸਿੱਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ।

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬਚਿਤ੍ਰ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਵੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਰੂਪ ਹੀ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਜੋਤਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਟਿਕਾ ਦਿੱਤੀ ਜਿਵੇਂ ਇੱਕ ਦੀਵਾ ਦੂਜੇ ਦੀਵੇ ਨੂੰ ਰੋਸ਼ਨੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ:

ਨਾਨਕ ਅੰਗਦ ਕੇ ਬਪੁ ਧਰਾ॥  
 ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰਿ ਇਹ ਜਗ ਮੇ ਕਰਾ॥  
 ਅਮਰਦਾਸ ਪੁਨਿ ਨਾਮੁ ਕਹਾਯੋ॥  
 ਜਨ ਦੀਪਕ ਤੇ ਦੀਪ ਜਗਾਯੋ॥<sup>51</sup>

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਕਾਲਪੁਰਖ ਦੇ ਸਨਮੁਖ ਬੇਨਤੀ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਗੁਰੂ-ਜੋਤਿ ਦੀ ਏਕਤਾ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ :

ੴ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਕੀ ਫਤੇ॥  
 ਸ੍ਰੀ ਭਗਉਤੀ ਜੀ ਸਹਾਇ॥  
 ਵਾਰ ਸ੍ਰੀ ਭਗਉਤੀ ਜੀ ਕੀ॥  
 ਪਾਤਸਾਹੀ ੧੦॥

ਪ੍ਰਥਮਿ ਭਗਉਤੀ ਸਿਮਰਕੈ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਲਈ ਧਿਆਇ॥  
 ਅੰਗਦ ਗੁਰੂ ਤੇ ਅਮਰ ਦਾਸ ਰਾਮ ਦਾਸੈ ਹੋਈ ਸਹਾਇ॥<sup>52</sup>

ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਗੁਰੂ-ਜੋਤਿ ਦੀ ਏਕਤਾ ਬਾਖੂਬੀ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਵਾਈ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਹੀ ਰੂਪ ਸਨ :

ਨਾਨਕ ਸੇ ਅੰਗਦ ਗੁਰ ਦੇਵਨਾ॥

ਸੇ ਅਮਰਦਾਸ ਹਰਿ ਸੇਵਨਾ॥ <sup>53</sup>

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਹੀ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਸੀ, ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਅਤੇ ਵਡੀ-ਵਡਿਆਈ ਦੇ ਮਾਲਕ ਅਮਰ ਦਾਸ ਵੀ ਉਹੀ ਸਨ :

ਹਮੂ ਨਾਨਕ ਅਸਤੇ ਹਮੂ ਅੰਗਦ ਅਸਤ

ਹਮੂ ਅਮਰਦਾਸ ਅਫਜ਼ਲੇ ਅਮਜਦ ਅਸਤ॥ <sup>54</sup>

ਸਾਰ ਵਜੋਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਹੀ ਰੂਪ ਸਨ, ਜਿਸ ਦੀ ਭਰਪੂਰ ਵਿਆਖਿਆ ਭਟ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਵਿਚ ਇੱਕ ਜੋਤਿ ਦਾ ਵਾਸਾ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਿੱਖ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਤੇ ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਗੁਰੂ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਇਸ ਦੈਵੀ ਵਰਤਾਰੇ ਨੂੰ ਜਾਣਿਆ ਤੇ ਮਾਣਿਆ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ-ਜੋਤਿ ਦੀ ਏਕਤਾ ਬਾ-ਖੂਬੀ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਵਾਈ ਹੈ।

### ਹਵਾਲੇ

1. ਗੁਰਬਰ ਅਕਾਲ ਕੇ ਹੁਕਮ ਸਿਓ ਉਪਜਿਓ ਬਿਗਿਆਨਾ।  
ਤਬ ਸਹਿਜੇ ਰਚਿਓ ਖਾਲਸਾ ਸਾਬਤ ਮਰਦਾਨਾ।  
ਇਉਂ ਤੀਸਰ ਮਜਹਬ ਖਾਲਸਾ ਉਪਜਿਓ ਪਰਧਾਨਾ।  
ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਚਾਕਰ (ਸੰਪਾ.), ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1998 (ਸਤਵੀਂ ਵਾਰ), ਵਾਰ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੂਜਾ, ੪੧/੧੬.
2. ਸਿਖੀ ਸਿਖਿਆ ਗੁਰ ਵੀਚਾਰਿ॥ ਨਦਰੀ ਕਰਮਿ ਲਘਾਏ ਪਾਰਿ॥ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ੪੬੫.
3. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ੧੫੦.
4. ਗੁਰਮੁਖਿ ਨਾਦੰ ਗੁਰਮੁਖਿ ਵੇਦੰ ਗੁਰਮੁਖਿ ਰਹਿਆ ਸਮਾਈ॥  
ਗੁਰੁ ਈਸਰੁ ਗੁਰੁ ਗੋਰਖੁ ਬਰਮਾ ਗੁਰੁ ਪਾਰਬਤੀ ਮਾਈ॥ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ੨.
5. ਜੈਸਾ ਸਤਿਗੁਰੁ ਸੁਣੀਦਾ ਤੈਸੇ ਹੀ ਮੈ ਡੀਨੁ॥  
ਵਿਛੁੜਿਆ ਮੇਲੇ ਪ੍ਰਭੂ ਹਰਿ ਦਰਗਹ ਕਾ ਬਸੀਨੁ॥ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ੯੫੭.
6. ਜੋਤਿ ਰੂਪਿ ਹਰਿ ਆਪਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕੁ ਕਰਾਯਉ॥ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ੧੪੦੮.
7. ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ, ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, 1999 (ਛੇਵੀਂ ਵਾਰ), ਪੰਨਾ 415
8. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ੪੬੩
9. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ੨੪੧.
10. ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 536.
11. ਜੋਤਿ ਮਿਲੀ ਸੰਗਿ ਜੋਤਿ ਰਹਿਆ ਘਾਲਦਾ॥ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ੫੨੪.

12. ਜੇਤੀ ਹੂੰ ਸਭੁ ਚਾਨਣਾ ਸਤਿਗੁਰਿ ਸਬਦੁ ਸੁਣਾਇਆ॥ ਉਹੀ, ੫੦੯.
13. ਨਾ ਹਉ ਥਕਾ ਨ ਠਾਕੀਆ ਏਵਡ ਰਖਹਿ ਜੇਤਿ॥ ਉਹੀ, ੧੨੪੧.
14. ਸਿਰੁ ਕੰਪਿਓ ਪਗ ਡਗਮਗੇ ਨੈਨ ਜੇਤਿ ਤੇ ਹੀਨ॥ ਉਹੀ, ੧੪੨੮.
15. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ੬੬੩.
16. ਉਹੀ, ੧੦੩੬.
17. ਉਹੀ, ੪੯੦-੯੧.
18. ਵੀਰ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ.), ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਕੋਸ਼, ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਦਰਜ਼, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2003 (ਸਤਵੀਂ ਵਾਰ), ਪੰਨਾ ੭੭੨.
19. Gurbachan Singh Talib, Guru Nanak: His Personality and Vision, Guru Das kapur & sons (P) Ltd., Delhi, (no date), p. 143.
20. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ੯੬੭.
21. ਭਗਤ ਸਿੰਘ (ਭਾਈ), ਗੁਰਬਿਲਾਸ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ੬, (ਸੰਪਾ.), ਗਿਆਨੀ ਜੇਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਵੇਦਾਂਤੀ ਡਾ. ਅਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਮੇਟੀ (SGPC), ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1998, ਅਧਿਆਇ/ਬੰਦ/ਪੰਨਾ - ੧੬/੨੮੯/੫੫੧.
22. ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਛਿਬਰ, ਬੰਸਾਵਲੀਨਾਮਾ ਦਸਾਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀਆਂ ਕਾ: ਸੰਪਾਦਨ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਧਿਐਨ, (ਸੰਪਾ.) ਰਾਏਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2001, ਚਰਣ/ਬੰਦ -2/125.
23. ਬੰਸਾਵਲੀਨਾਮਾ ਦਸਾਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀਆਂ ਕਾ, ਚਰਣ/ਬੰਦ - 2/131,133,136,138,139
24. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ/ਪਉੜੀ - ੨੬/੩੩.
25. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ੯੬੬.
26. Gurbachan Singh Talib, Guru Nanak: His Personality and Vision, Guru Das kapur & sons (P) Ltd., Delhi, (no date), p. 143.
27. ਭਗਤ ਸਿੰਘ (ਭਾਈ), ਗੁਰਬਿਲਾਸ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ੬, (ਸੰਪਾ.), ਗਿਆਨੀ ਜੇਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਵੇਦਾਂਤੀ ਡਾ. ਅਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਮੇਟੀ (SGPC), ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1998, ਅਧਿਆਇ/ਬੰਦ/ਪੰਨਾ - ੮/੮੫੩/੨੮੩.
28. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ, ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 2006, ਪੰਨਾ 20.
29. ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਬਲ, ਗੁਰਕੀਰਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, (ਸੰਪਾ.) ਡਾ. ਗੁਰਬਚਨ ਕੌਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1986, ਪੰਨਾ 93.
30. ਕੰਕਣ, ਸੰਛੇਪ ਦਸ ਗੁਰ ਕਥਾ, (ਸੰਪਾ.), ਡਾ. ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ, ਰਘਬੀਰ ਰਚਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1991, ਬੰਦ/ਪੰਨਾ - ੧੭-੯/੩੩.
31. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ੯੬੮.
32. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਭੰਗੂ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, (ਸੰਪਾ.), ਡਾ. ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਢਿਲੋਂ, ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਦਰਜ਼, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2004, ਪੰਨਾ 7.

33. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ੧੩੯੦.
34. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ੪੦੮.
35. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ੧੩੯੮.
36. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ੧੪੦੧.
37. ਜੋਤਿ ਰੂਪਿ ਹਰਿ ਆਪਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕੁ ਕਹਾਯਉ॥  
ਤਾ ਤੇ ਅੰਗਦੁ ਭਯਉ ਤਤ ਸਿਉ ਤਤੁ ਮਿਲਾਯਉ॥ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ੪੦੮.
38. ਜਿਵ ਅੰਗਦੁ ਅੰਗਿ ਸੰਗਿ ਨਾਨਕੁ ਗੁਰ ਤਿਵ ਗੁਰ ਅਮਰਦਾਸ ਕੈ ਗੁਰੁ ਰਾਮਦਾਸ॥ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ੧੪੦੬.
39. ਨਾਨਕ ਆਦਿ ਅੰਗਦ ਅਮਰ ਸਤਿਗੁਰ ਸਬਦਿ ਸਮਾਇਅਉ॥ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ੪੦੭.
40. ਅੰਗਦਿ ਕਿਰਪਾ ਧਾਰਿ ਅਮਰੁ ਸਤਿਗੁਰੁ ਥਿਰੁ ਕੀਅਉ॥ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ੪੦੭.
41. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ੧੩੯੨.
42. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ/ਪਉੜੀ - ੨੪/੧੨.
43. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ/ਪਉੜੀ - ੨੦/੨.
44. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ/ਪਉੜੀ - ੨੨/੮; ਹੋਰ ਵੇਖੋ: ੩/੧੧, ੨੦/੨, ੨੪/੧੦, ੨੪/੨੪.
45. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ/ਪਉੜੀ - ੨੪/੨੫.
46. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ/ਪਉੜੀ - ੧/੪੬.
47. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ/ਪਉੜੀ - ੨੪/੧੨.
48. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ/ਪਉੜੀ - ੩/੧੨.
49. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ/ਪਉੜੀ - ੩੮/੨੦; ਹੋਰ ਵੇਖੋ: ੧੩/੨੫, ੨੦/੧, ੨੪/੨੫, ੨੬/੩੪, ੩੯/੨.
50. ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ (ਪੋਥੀ ਪਹਿਲੀ), (ਸੰਪਾ.), ਭਾਈ ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1995 (ਤੀਜਾ ਸੰਸਕਰਣ), ਪੰਨਾ 70.
51. ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ (ਪੋਥੀ ਪਹਿਲੀ), (ਸੰਪਾ.), ਭਾਈ ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1995 (ਤੀਜਾ ਸੰਸਕਰਣ), ਪੰਨਾ 70.
52. ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ (ਪੋਥੀ ਪਹਿਲੀ), ਪੰਨਾ 154.
53. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ.), ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ ਗ੍ਰੰਥਾਵਲੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1994 (ਦੂਜੀ ਵਾਰ), ਪੰਨਾ 219.
54. ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ ਗ੍ਰੰਥਾਵਲੀ, ਪੰਨੇ 194-95.

## ਅਨੰਦੁ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅਨੰਦ ਦਾ ਸੰਕਲਪ

ਡਾ. ਸੋਹਨ ਸਿੰਘ

ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਸਾਹਿਬ ਦੁਆਰਾ ਉਚਾਰਣ ਕੀਤੀ 'ਅਨੰਦੁ ਸਾਹਿਬ' ਬਾਣੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅੰਗ 917 ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 922 ਤੱਕ 'ਰਾਮਕਲੀ ਮਹਲਾ ੩ ਅਨੰਦੁ' ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਦਰਜ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਜਗਤ ਵਿਚ ਇਸ ਬਾਣੀ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਤੇ ਵਿਲੱਖਣ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਇਹ ਬਾਣੀ ਜਿੱਥੇ ਨਿਤਨੇਮ ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਸੰਚਾਰ ਦਾ ਅਨਿੱਖੜਵਾਂ ਅੰਗ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਸਿੱਖ ਮਰਿਯਾਦਾ ਅਨੁਸਾਰ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਹਰੇਕ ਕਾਰਜ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਉੱਤੇ ਸੰਪੂਰਣ ਜਾਂ ਸੰਖੇਪ ਰੂਪ (ਪਹਿਲੀਆਂ ਪੰਜ ਪਉੜੀਆਂ ਤੇ ਅੰਤਮ ਪਉੜੀ) ਵਿਚ ਇਸ ਬਾਣੀ ਦੇ ਕੀਰਤਨ ਜਾਂ ਪਾਠ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦੀ ਮਰਿਯਾਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਮਰਿਯਾਦਾ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਜਾਂ ਪ੍ਰਚਲਣ ਵਿਚ ਇਸ ਬਾਣੀ ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਅਤੇ ਸਿਰਲੇਖ ਅਨੁਸਾਰੀ ਇਸ ਬਾਣੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਯੋਗਦਾਨ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਨਿਰਸੰਦੇਹ, ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹਰ ਗੁਰਸਿੱਖ ਬੇਸ਼ਕ ਹਰ ਸਮੇਂ ਹੀ ਅਨੰਦ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਪੂਰਣ ਹੋਏ ਕਾਰਜ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਸਮੇਂ ਉਹ ਬੇਹੱਦ ਅਨੰਦ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਹ ਇਸ ਬਾਣੀ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਜਾਂ ਪਾਠ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਦਰਜ ਸਾਖੀਆਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਇਹ ਧਾਰਣਾ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਬਾਣੀ ਦਾ ਉਚਾਰਣ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਬਾਬਾ ਮੋਹਰੀ ਜੀ ਦੇ ਘਰ ਪੁੱਤਰ, ਭਾਵ ਬਾਬਾ ਅਨੰਦ ਜੀ ਦੇ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਸਮੇਂ ਕੀਤਾ। ਹਰਿ ਜੀ ਰਚਿਤ 'ਗੋਸਟਿ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ' ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਸਾਹਿਬ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਨਗਰ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਮੋਹਰੀ ਦੇ ਘਰ ਪੁੱਤਰ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਸਤਰੀਆਂ 'ਰਣਿ ਝੁਝਟੜਾ ਮੇਰੀ ਮਾਏ। ਹਸਨੁ ਖੇਲਣੁ ਕਰ ਆਏ।' ਗਾਉਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਵਲੋਂ ਪੁੱਛਣ 'ਤੇ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਇਹ ਇਸਤਰੀਆਂ 'ਰਣ ਝੁਝਟੜਾ ਮੇਰੀ ਮਾਏ' ਗਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਥੇ ਸ਼ਾਦੀ-ਅਨੰਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਇਸ ਨੂੰ ਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਬੱਚਾ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਵਿਚ ਗਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜਿਸ ਨੇ ਇਹ ਬਾਲਕ ਭੇਜਿਆ ਹੈ, ਉਸੇ ਦਾ ਅਨੰਦ ਗਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਰਬਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਸੱਦਿਆ ਗਿਆ। ਰਬਾਬੀਆਂ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਇਹ ਇਸਤਰੀਆਂ ਰਾਮਕਲੀ ਰਾਗ ਵਿਚ ਗਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ 'ਕਾਲੈ ਮਿਠਦੇ' ਨਾਮਕ ਰਬਾਬੀ ਨੂੰ ਰਬਾਬ ਵਜਾਉਣ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਅਨੰਦ ਬਾਣੀ ਦਾ ਉਚਾਰਣ ਕੀਤਾ।<sup>1</sup>

ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਮਹਿਮਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੀ ਬਾਰੂਵੀਂ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਸਾਖੀਕਾਰ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਇਕ ਵੱਡਾ ਸਿੱਧ ਆਇਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ 'ਅਨੰਦ-ਪਦ' ਦੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਦਇਆਲ ਹੋ ਕੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤਾਂ ਹੋਵੇਗੀ, ਜੇਕਰ ਇਸ ਦੇਹੀ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰ ਕੇ ਮੁੜ ਸਾਡੇ ਪਾਸ ਆਓ। ਇਹ ਬਚਨ ਸੁਣ ਕੇ ਉਹ ਸਿੱਧ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸਵੈ-ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਦੇਹੀ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਸਿੱਧ ਮੁੜ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪੇਤਰੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਕਹਿਣ 'ਤੇ ਹੁੰ ਵਿਚ ਲਪੇਟ ਕੇ ਨਵ-ਜਨਮੇਂ ਬਾਲਕ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਕੋਲ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਗੋਦ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ ਅਨੰਦ ਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਅਠੱਤੀ ਪਉੜੀਆਂ ਦਾ ਉਚਾਰਣ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਬਾਲਕ ਦਾ ਨਾਮ 'ਅਨੰਦ' ਰੱਖਿਆ:

ਬਾਨੀ ਅਨੰਦ ਗੁਰ ਕੀਆ ਉਚਾਰ। ਪਉੜੀ ਅਠਤੀਸ ਬਾਨੀ ਸੁਖਸਾਰ।

ਬਾਲ ਸੰਤ ਕੀ ਭੇਟ ਯਹ ਕਰਾ। ਅਨੰਦ ਪੁਰਖ ਨਾਮ ਤਿਸ ਧਰਾ।<sup>2</sup>

ਇਸੇ ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗ ਨੂੰ ਮਹਾਂਕਵੀ ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਅਠਤੀ ਪਉੜੀਆਂ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਉਚਾਰਣ ਕੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਇਕ ਪਉੜੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਤੇ ਇਕ ਪਉੜੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਉਚਾਰਣ ਕੀਤੀ:

ਅਨੰਦ ਮੂਲ ਬਾਣੀ ਸੁਭ ਕਰੀ। ਭਗਤਿ ਵਿਰਾਗ ਗਯਾਨ ਸੋ ਭਰੀ।

ਚਤੁਰਥ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਜਬਿ ਭਏ। ਇਕ ਪੋੜੀ ਤਿਨਹੂੰ ਰਚ ਗਏ।

ਇਕ ਸ੍ਰੀ ਅਰਜਨ ਤਿਹ ਸੰਗ ਜੋੜੀ। ਅਨੰਦ ਮਹਾਤਮ ਚਾਲਿਸ ਪੋੜੀ।<sup>3</sup>

ਮੈਕਸ ਆਰਥਰ ਮੈਕਾਲਿਫ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ‘ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ’ ਵਿਚ ਉਪਰੋਕਤ ਸਾਖੀ ਨੂੰ ਹੀ ਅਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਇਥੇ ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਜ਼ਿਕਰਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਬੇਸ਼ਕ ਇਸ ਸਾਖੀ ਦੇ ਕੋਈ ਸੰਕੇਤਕ ਅਰਥ ਹੋਣ ਪਰ ਇਸ ਬਾਣੀ ਦੀ ਇਕ ਪਉੜੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਸਾਹਿਬ ਵਲੋਂ ਅਤੇ ਇਕ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਵਲੋਂ ਉਚਾਰੇ ਜਾਣ ਦੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਜੇਕਰ ਅਜਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਇਸਦਾ ਸੰਕੇਤ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਜ਼ਰੂਰ ਕੀਤਾ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਬਾਣੀ ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ‘ਮਹਲਾ ੩’ ਦਾ ਅੰਕਤ ਹੋਣਾ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪੁਖਤਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਮੁੱਚੀ ਬਾਣੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਸਾਹਿਬ ਵਲੋਂ ਹੀ ਉਚਾਰੀ ਗਈ ਹੈ।

ਇਸ ਬਾਣੀ ਦੇ ਜੇਕਰ ਕੋਂਦਰੀ ਸੂਤਰ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਨੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਉਹ ‘ਅਨੰਦ’ ਹੀ ਬਣਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਇਸ ਬਾਣੀ ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਵਿਚ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ। ਸਧਾਰਨ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ‘ਅਨੰਦ’ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਕਾਰਣ ਉਪਜੀ ਮਾਨਸਿਕ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਖੁਸ਼ੀ ਸਦੀਵੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਅੰਤ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਜੇਕਰ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਖੁਸ਼ੀ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਅਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਉਹ ਦੁਖੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਇਕ ਸਰਵ-ਵਿਆਪਕ ਤੱਥ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਸੰਸਾਰਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਦਾ ਪੱਧਰ ‘ਤੇ ਕਦੇ ਵੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬੇਅੰਤ ਸੰਸਾਰਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਕਰਕੇ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਸਦੀਵੀ ਖੇਡੇ ਜਾਂ ਅਨੰਦ ਦਾ ਭੋਗਣਹਾਰ ਨਹੀਂ ਬਣਦਾ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਜਾਂ ਅਧਿਆਤਮਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ‘ਅਨੰਦ’ ਨੂੰ ਆਤਮਕ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਹੀ ਜੋੜ ਕੇ ਵਿਚਾਰਿਆ/ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ‘ਆਤਮ-ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਤੋਂ ਉਪਜਿਆ ਸਦੀਵੀ ਖੇਡਾ’ ਹੀ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

‘ਅਨੰਦ’ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਕੋਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰਸ਼, ਸੁੱਖ, ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ, ਮੋਦ, ਖੁਸ਼ੀ, ਮੌਜ, ਬ੍ਰਹਮ, ਮਦਿਰਾ, ਸ਼ਿਵ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਆਦਿ ਇਸ ਦੇ ਹੋਰ ਸਮਾਨਾਰਥਕ ਸ਼ਬਦ ਹਨ। ਵੇਦਾਂਤ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਭਗਤੀ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਅਨੰਦ, ਰਸ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਪਰਿਆਇਵਾਚੀ ਹਨ। ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਇਹ ਸਾਰੇ ਦਰਸ਼ਨ ਤੈਤਰੀਆ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਦੀ ‘ਰਸੋ ਵਧੀ ਸਾ’ ਭਾਵ ਉਹ ਰਸ ਹੈ, ‘ਆਨੰਦੋ ਬ੍ਰਹਮ’ ਭਾਵ ਆਨੰਦ ਹੀ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ, ‘ਆਨੰਦਾਦਯਯੇਵ ਖਲਵਿਮਾਨਿ ਭੂਤਾਨਿ ਜਾਤਾਨਿ’ ਭਾਵ ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੀ ਆਨੰਦ ਤੋਂ ਸਾਰੇ ਭੂਤ (ਜੀਵ) ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਹਨ ਅਤੇ ਹੋਰ ਅਨੇਕ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸ਼ੁੱਧਤੀਆਂ ਤੋਂ

ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੋਏ ਜਾਪਦੇ ਹਨ। ਇਥੇ ਇਹ ਜ਼ਿਕਰਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਗਤੀ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਰਸ-ਤੱਤ ਜਾਂ ਆਨੰਦ-ਤੱਤ 'ਪਰਮ-ਤੱਤ' ਦਾ ਪਰਿਆਇਵਾਚੀ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਬਿਲਕੁਲ ਇਕੋ-ਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਹੈ।<sup>5</sup>

ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ<sup>6</sup> ਅਨੰਦ ਅਤੇ ਸੁੱਖ ਨੂੰ ਪਰਿਆਇਵਾਚੀ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨੂੰ ਦੁਨਿਆਵੀ ਅਤੇ ਰੂਹਾਨੀ, ਦੋਵਾਂ ਪੱਧਰਾਂ 'ਤੇ ਹੁੰਦੀ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਸੁੱਖ ਨੂੰ ਵਰਗੀਕ੍ਰਿਤ ਕਰਦਿਆਂ ਸਰੀਰਕ, ਮਾਨਸਕ ਅਤੇ ਆਤਮਕ ਵਿਚ ਵੰਡਦੇ ਹਨ ਪਰ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਬਿਆਨ ਕੀਤੀ ਅਨੰਦ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਤੋਂ ਉਚੇਰੀ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਧਾਰਣਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਜਿਸ ਅਨੰਦ ਅਵਸਥਾ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨੇ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਜਿਸ ਅਨੰਦ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਰਜੇ, ਤਮੇ ਅਤੇ ਸਤੇ, ਤਿੰਨਾਂ ਗੁਣਾਂ ਵਾਲੀ ਅਵਸਥਾ ਤੋਂ ਉਪਰ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਸਰਬ-ਉੱਤਮ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀਆਂ ਤਿੰਨੇ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਪੂਰਨ ਨਾਸ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ 'ਅਨੰਦ' ਸ਼ਬਦ ਬੇਸ਼ਕ ਹੋਰਨਾਂ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਵੀ ਆਇਆ ਹੈ। ਪਰ 'ਅਨੰਦ ਸਾਹਿਬ' ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਬਾਣੀ ਅਨੰਦ ਦੇ ਸੰਕਲਪ/ਵਿਸ਼ੇ ਨਾਲ ਹੀ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਕੁੱਲ ਚਾਲੀ ਪਉੜੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਤਿੰਨ ਪਉੜੀਆਂ (ਪਹਿਲੀ, ਸੱਤਵੀਂ ਤੇ ਚਾਲ੍ਹੀਵੀਂ) ਵਿਚ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਆਪਣੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰੂਪਾਂ; ਅਨੰਦ, ਆਨੰਦ ਤੇ ਅਨਦ ਸਮੇਤ ਨੌਂ ਵਾਰ ਆਇਆ ਹੈ। ਅਨੰਦ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਤਿੰਨ ਵਾਰ, ਆਨੰਦ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੰਜ ਵਾਰ ਅਤੇ ਅਨਦ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਕ ਵਾਰ ਆਇਆ ਹੈ। ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਪਉੜੀਆਂ ਸਮੇਤ ਇਸ ਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਬਾਕੀ ਸੈਤੀ ਪਉੜੀਆਂ ਵੀ ਇਸ ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਸ਼ੇ ਨਾਲ ਹੀ ਜੁੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਜੇਕਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਪਉੜੀਆਂ ਦਾ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਹੀ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਸਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਇਸ ਬਾਣੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪਉੜੀ ਨੂੰ ਭੂਮਿਕਾ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਸੱਤਵੀਂ ਪਉੜੀ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਚਰਚਾ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਤੇ ਚਾਲ੍ਹੀਵੀਂ ਪਉੜੀ ਨੂੰ ਮਹਾਤਮ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਅਨੰਦਾਇਕ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਚਿਤਰਣ ਕਰ ਰਹੀ ਭੂਮਿਕਾ ਰੂਪ ਵਾਲੀ ਇਸ ਬਾਣੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪਉੜੀ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਅਵਸਥਾ 'ਸਤਿਗੁਰੂ' ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਫਲ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸਦਕਾ ਹੀ ਅਨੰਦ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਬਣੀ ਹੈ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸਹਜ ਦੁਆਰਾ ਹੋਈ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਸਦਕਾ ਮਨ ਵਿਚ ਵਧਾਈਆਂ ਦੇ ਵਾਜੇ ਵੱਜ ਪਏ ਹਨ। ਰਤਨਾ ਰੂਪੀ ਸਾਰੇ ਰਾਗ ਆਪਣੀਆਂ ਪਰੀਆਂ ਰੂਪੀ ਰਾਗਣੀਆਂ ਸਮੇਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਗਾਇਨ ਕਰਨ ਆਈਆਂ ਹਨ;

ਅਨੰਦੁ ਭਇਆ ਮੇਰੀ ਮਾਏ ਸਤਿਗੁਰੂ ਮੈਂ ਪਾਇਆ॥

ਸਤਿਗੁਰੂ ਤ ਪਾਇਆ ਸਹਜ ਸੇਤੀ ਮਨਿ ਵਜੀਆ ਵਾਧਾਈਆ॥

ਰਾਗ ਰਤਨ ਪਰਵਾਰ ਪਰੀਆਂ ਸਬਦ ਗਾਵਣ ਆਈਆ॥<sup>7</sup>

ਇਸ ਪਹਿਲੀ ਪਉੜੀ ਦੀ ਉਪਰੋਕਤ ਤੀਜੀ ਤੁਕ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਥਿਤੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਚੌਥੀ ਤੁਕ 'ਹਰੀ' ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਗਾਉਣ ਦੀ ਹਦਾਇਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਹਦਾਇਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮਨ ਵਿਚ ਵਸਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਹ ਤੁਕ ਪਹਿਲੀਆਂ ਤਿੰਨ ਤੁਕਾਂ ਵਿਚ ਬਣੀ ਉਸ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਬਦਲਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਅਨੰਦ ਦਾ ਸੋਮਾ ਜਾਂ ਅਨੰਦ-ਪ੍ਰਦਾਤਾ ਸਤਿਗੁਰੂ ਬਣਦਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਚੌਥੀ ਤੁਕ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਬਦ 'ਸਤਿਗੁਰੂ' ਦੇ ਨਹੀਂ ਗਾਉਣੇ, ਬਲਕਿ 'ਹਰੀ' ਦੇ ਗਾਉਣੇ ਹਨ।

ਇਸ ਤੋਂ ਅਗਲੀਆਂ ਪਉੜੀਆਂ ਪਹਿਲੀ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਇਸ ਘੁੰਡੀ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ 'ਹਰੀ' ਦੇ ਗੁਣ ਕਿਉਂ ਗਾਉਣੇ ਹਨ? ਅਤੇ ਅਨੰਦ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਿਚ 'ਸਤਿਗੁਰੂ' ਦਾ ਕੀ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ? ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਬਾਣੀ ਦੇ ਅਰੰਭ ਵਿਚ ਹੀ ਅਨੰਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨੂੰ 'ਸਤਿਗੁਰੂ' ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਚਰਚਾ ਦੇ ਅਰੰਭ ਵਿਚ ਵੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਸਾਹਿਬ ਉੱਤਮ ਪੁਰਖੀ ਸ਼ੈਲੀ ਰਾਹੀਂ 'ਸਦਾ ਰਹੁ ਹਰਿ ਨਾਲੇ' ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਨਾਲ ਰਹਿ ਕੇ ਸਾਰੇ ਦੁੱਖ ਵਿਸਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਹਰੀ-ਪ੍ਰਭੂ ਅੰਗੀਕਾਰ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਕਾਰਜ ਸਵਾਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਕਿ ਉਹ ਸਰਬ ਕਲਾ ਸਮਰੱਥ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਕਿਸੇ ਗੱਲ ਦਾ ਘਾਟਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਰ ਕਿਹੜੇ ਜੀਵ ਉਤੇ ਕਿਹੜੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨੀ ਹੈ, ਇਹ ਉਸ ਦੀ ਰਜ਼ਾ 'ਤੇ ਹੀ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਜੀਵ ਹਰੀ-ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਜੁੜਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਪ੍ਰਭੂ-ਨਾਮ ਦਾ ਵਾਸਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਅੰਦਰ ਨਾਮ ਵਸ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਅਨੰਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ;

ਨਾਮੁ ਜਿਨ ਕੈ ਮਨਿ ਵਸਿਆ ਵਾਜੇ ਸਬਦ ਘਨੇਰੇ॥<sup>੧</sup>

ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਸਾਹਿਬ 'ਨਾਮ' ਨੂੰ ਹੀ ਜੀਵਨ ਅਧਾਰ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ 'ਨਾਮ' ਹੀ ਸਾਰੀਆਂ ਭੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਗਵਾ ਕੇ ਮਨ ਨੂੰ ਸਾਂਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਸੁੱਖ ਦਾ ਵਾਸਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਾਰੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਵਡਿਆਈਆਂ ਗੁਰੂ ਦੀਆਂ ਹੀ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਹਰੀ-ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਨਾਮ ਦੀ ਸੋਝੀ ਗੁਰੂ ਹੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਸ ਤੋਂ ਸਦਾ ਕੁਰਬਾਣ ਜਾਣ ਦਾ ਭਾਵ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸੇ ਲਈ ਅਨੰਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨੂੰ 'ਸਤਿਗੁਰੂ' ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਲਈ ਸੱਚੀ ਲਿਵ ਹੋਣੀ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਿਵ ਕਾਰਣ ਹੀ ਜਨਠਾਗਨੀ ਭਾਵ, ਮਾਂ ਦੇ ਗਰਭ ਦੀ ਅਗਨੀ ਵਿਚ ਵੀ ਪ੍ਰਭੂ ਜੀਵ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਹੇ-ਜਿਹੀ ਜਨਠਾਗਨੀ ਹੈ, ਉਹੇ-ਜਿਹੀ ਹੀ ਬਾਹਰ 'ਮਾਇਆ' ਹੈ। ਜੇਕਰ ਜੀਵ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਲਿਵ ਜੁੜੀ ਰਹੇ ਤਾਂ ਮਾਇਆ ਪ੍ਰਭਾਵਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਪਰ ਜੇਕਰ ਲਿਵ ਟੁੱਟ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਮਾਇਆ ਆਪਣਾ ਅਸਰ ਦਿਖਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਵੀ ਭੁਲਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਜਦਕਿ ਪ੍ਰਭੂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇਹ ਦੇਹ ਕੁਝ ਵੀ ਕਰਨਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਪ੍ਰਭੂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਵੀ ਇਸ ਦੇਹੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸੋ, ਇਹ ਦੇਹੀ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ-ਕਿਰਪਾ 'ਤੇ ਹੀ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂ-ਕਿਰਪਾ ਦੀ ਪਾਤਰ, ਇਹ ਗੁਰੂ ਦੇ ਸਬਦ ਨਾਲ ਜੁੜ ਕੇ ਹੀ ਬਣ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਸਾਹਿਬ ਫੁਰਮਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਬੇਸ਼ਕ ਹਰ ਕੋਈ ਅਨੰਦ-ਅਨੰਦ ਦਾ ਰੌਲਾ ਪਾਈ ਫਿਰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਅਸਲ ਅਨੰਦ ਦਾ ਭੇਦ ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਪਤਾ ਚੱਲਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਤਦ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੋਇਆ ਜਦੋਂ ਪਿਆਰੇ ਪ੍ਰਭੂ ਨੇ ਕਿਰਪਾ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਸਦਕਾ ਹੀ 'ਕਿਲਵਿਖ' ਕੱਟੇ ਗਏ, ਗਿਆਨ ਦਾ ਸੁਰਮਾ ਮਿਲ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਨੇ ਸਾਰੀ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਸੋਝੀ ਬਖਸ਼ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਸੋਝੀ ਸਦਕਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਾਇਆ ਨਾਲੋਂ ਸੱਚੀ-ਮੁੱਚੀ ਮੋਹ ਟੁੱਟ ਗਿਆ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਾਣੀ ਨੂੰ ਸੱਚੇ ਪ੍ਰਭੂ ਨੇ ਸਵਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਥੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਅਨੰਦ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦਿਆਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹੀ ਅਸਲ ਅਨੰਦ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਸੋਝੀ ਗੁਰੂ ਪਾਸੋਂ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ;

ਆਨੰਦੁ ਆਨੰਦੁ ਸਭੁ ਕੇ ਕਰੈ ਆਨੰਦੁ ਗੁਰੂ ਤੇ ਜਾਣਿਆ॥

ਜਾਣਿਆ ਆਨੰਦੁ ਸਦਾ ਗੁਰ ਤੇ ਕ੍ਰਿਪਾ ਕਰੇ ਪਿਆਰਿਆ॥

ਕਰਿ ਕਿਰਪਾ ਕਿਲਵਿਖ ਕਟੇ ਗਿਆਨ ਅੰਜਨੁ ਸਾਰਿਆ॥  
ਅੰਦਰਹੁ ਜਿਨ ਕਾ ਮੇਹੁ ਤੁਟਾ ਤਿਨ ਕਾ ਸਬਦੁ ਸਚੈ ਸਵਾਰਿਆ॥  
ਕਹੈ ਨਾਨਕੁ ਏਹੁ ਅਨੰਦੁ ਹੈ ਆਨੰਦੁ ਗੁਰ ਤੇ ਜਾਣਿਆ॥<sup>੯</sup>

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅਨੰਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਕਿਰਪਾ 'ਤੇ ਹੀ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਕਿਰਪਾ, ਗੁਰੂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੇ ਗੁਰੂ ਪਾਸੋਂ ਅਨੰਦ ਦੀ ਸੋਝੀ ਕੋਈ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਮਿਆਂ 'ਤੇ ਵਾਪਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਸਬੰਧ ਇਕਾਲਕਤਾ ਨਾਲ ਹੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਉਦੋਂ ਹੀ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਤਾਰਾਂ ਜੁੜਦਿਆਂ ਸਾਰ ਬਲਬ ਜਗ ਪੈਦਾ ਹੈ ਤੇ ਰੋਸ਼ਨੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਰੋਸ਼ਨੀ ਲਈ ਬਲਬ ਦਾ ਜਗਣਾ ਤੇ ਬਲਬ ਦੇ ਜਗਣ ਲਈ ਤਾਰਾਂ ਦਾ ਜੁੜਣਾ ਬੇਹੱਦ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਕਿ ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਸਬੰਧ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਮਿਆਂ ਨਾਲ ਹੈ, ਗ਼ਲਤ ਹੋਵੇਗਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸਾਰੇ ਵਰਤਾਰੇ ਇਕੋ ਸਮੇਂ ਦੀ ਹੀ ਖੇਡ ਹਨ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਭੂਮਿਕਾ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਚਾਰਣ ਕੀਤੀ ਇਸ ਬਾਣੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਸਾਹਿਬ 'ਸਤਿਗੁਰੂ' ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨੂੰ 'ਅਨੰਦ' ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਾਲ ਜੋੜਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਸਾਹਿਬ ਅਨੁਸਾਰ ਅਸਲ ਅਨੰਦ ਦਾ ਸੋਮਾ ਅਤੇ ਇਸ ਅਨੰਦ ਦਾ ਅਸਲ ਪ੍ਰਦਾਤਾ ਪ੍ਰਭੂ ਆਪ ਹੀ ਹੈ, ਕੋਈ ਹੋਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਥੇ ਧਿਆਨਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਵੇਦਾਂਤ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਭਗਤੀ-ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਅਨੰਦ, ਰਸ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਪਰਿਆਇਵਾਚੀ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਅਨੰਦ, ਰਸ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਇਕੋ ਕਰਕੇ ਜਾਣਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਨੰਦ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸਪਸ਼ਟ ਭਾਂਤ ਭਾਵੇਂ ਅਨੰਦ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਪਰਿਆਏ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਪਰ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਅਨੰਦ-ਪ੍ਰਦਾਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਅਨੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅਨੰਦ ਉਸੇ ਅਨੰਦੀ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਲੋਕਿਕ ਤੇ ਪਾਰਲੋਕਿਕ ਅਨੰਦ ਉਸੇ ਦੀ ਹੀ ਦੇਣ ਹਨ।<sup>10</sup>

ਪਰ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਕੁੱਝ ਅਜਿਹੇ ਜੀਵ ਵੀ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਅਨੰਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਅਨੰਦੀ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਹੋਰਨਾ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਵੱਲ ਭਟਕਦੇ ਫਿਰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਕਿਉਂਕਿ ਅਨੰਦ ਦਾ ਸਰੋਤ ਪ੍ਰਭੂ ਆਪ ਹੈ ਅਤੇ ਅਨੰਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਉਸ ਦੀ ਕਿਰਪਾ 'ਤੇ ਹੀ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਆਪਣਾ ਤਨ, ਮਨ, ਧਨ ਭਾਵ, ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਹੀ ਗੁਰੂ ਅੱਗੇ ਅਰਪਣ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨੂੰ ਮੰਨ ਕੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸੱਚੀ ਬਾਣੀ ਗਾਇਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਹੈ। ਚੰਚਲ ਮਨ ਨੂੰ ਸਮਝੋਤੀ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਚਤੁਰਾਈਆਂ ਨਾਲ ਅਨੰਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਹ ਮਾਇਆ ਹੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਇਸ ਮਨ ਨੂੰ ਭਟਕਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਅਨੰਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਮਾਇਆਵੀ ਮੋਹ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਜੁੜਨਾ ਕਰ। ਵੈਸੇ ਵੀ ਇਹ ਮਾਇਕੀ ਪਸਾਰਾ ਅੰਤ ਸਮੇਂ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਜਾਣਾ। ਸੋ, ਕੋਈ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਕੰਮ ਨਾ ਕਰ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਅੰਤ ਸਮੇਂ ਪਛੁਤਾਣਾ ਪਵੇ।

ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਜੀਵ ਵੀ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਪ੍ਰਭੂ-ਮਾਰਗ ਦੇ ਬਿਖੜੇ ਪੈਂਡਿਆਂ 'ਤੇ ਤੁਰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਹ ਚਾਲ ਬਾਕੀ ਦੁਨੀਆਂ ਤੋਂ ਨਿਰਾਲੀ, ਖੰਡੇ ਦੀ ਧਾਰ ਨਾਲੋਂ ਤਿੱਖੀ ਤੇ ਵਾਲ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਬਾਰੀਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ, ਲੋਭ, ਮੋਹ, ਹੰਕਾਰ ਆਦਿ ਵਿਕਾਰਾਂ 'ਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾ ਕੇ ਰੱਖਦੇ ਹਨ, ਫਾਲਤੂ ਦੇ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੇ। ਗੁਰੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਸਦਕਾ ਆਪਾ-ਭਾਵ ਤਿਆਗ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਇਆਵੀ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਪ੍ਰਭੂ-ਯਾਦ ਵਿਚ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਜੀਵ ਹੀ ਅਨੰਦ ਦੇ ਭੋਗਣਹਾਰ ਬਣਦੇ ਹਨ।

ਪਰ ਚੰਗੇ ਜਾਂ ਮੰਦੇ ਪਾਸੇ ਜਾਣਾ ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥ-ਵੱਸ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਜਿਵੇਂ ਪ੍ਰਭੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚਲਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਚੱਲਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਭੂ ਆਪ ਕਿਰਪਾ ਕਰਕੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਮ ਵਿਚ ਜੋੜਦਾ ਹੈ, ਉਹੀ ਜੁੜਦੇ ਹਨ। ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਅਨੰਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਗੁਰੂ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਹੀ ਵਸਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਆਪ ਕਿਰਪਾਵਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ;

ਏਹੁ ਸੋਹਿਲਾ ਸਬਦੁ ਸੁਹਾਵਾ॥

ਸਬਦੇ ਸੁਹਾਵਾ ਸਦਾ ਸੋਹਿਲਾ ਸਤਿਗੁਰੂ ਸੁਣਾਇਆ॥

ਏਹੁ ਤਿਨ ਕੈ ਮੰਨਿ ਵਸਿਆ ਜਿਨ ਧੁਰਹੁ ਲਿਖਿਆ ਆਇਆ॥<sup>11</sup>

ਅਨੰਦ ਸੰਬੰਧੀ ਸਮੁੱਚੀ ਚਰਚਾ ਨੂੰ ਸਮੇਟਦਿਆਂ ਅਤੇ ਇਸ ਬਾਣੀ ਦੇ ਮਹਾਤਮ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਦਿਆਂ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਸਾਹਿਬ ਇਸ ਬਾਣੀ ਦੀ ਅੰਤਮ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਫੁਰਮਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਹੇ ਵਡਭਾਗੀਓ! ਅਨੰਦ ਬਾਰੇ ਸੁਣੋ। ਇਹ ਅਜਿਹੀ ਅਵਸਥਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਾਰੀਆਂ ਮਨੋਕਾਨਮਾਵਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ-ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਮਿਲਾਪ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸੱਚੀ ਬਾਣੀ ਸੁਣ ਕੇ ਸਾਰੀਆਂ ਚਿੰਤਾਵਾਂ, ਝੋਰੇ, ਦੁੱਖ, ਰੋਗ, ਸੰਤਾਪ ਆਦਿ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਹੜੇ ਸੰਤ-ਸੱਜਣ ਪੂਰੇ ਗੁਰੂ ਪਾਸੋਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨਾਲ ਸਾਂਝ ਪਾਉਣ ਦੀ ਜੁਗਤੀ ਸਿੱਖ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਖਿੜ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਸੁਣਨ ਵਾਲੇ ਪੁਨੀਤ ਅਤੇ ਕਹਿਣ ਵਾਲੇ ਪਵਿੱਤਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਤਿਗੁਰੂ ਹੀ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਣੀ ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਫਿਰ ਦੁਹਰਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਿਹੜੇ ਜੀਵ ਗੁਰੂ ਦੇ ਚਰਣੀ ਲੱਗਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਇਕ-ਰਸ ਖੁਸ਼ੀ ਦੇ ਵਾਜੇ ਵੱਜ ਪੈਂਦੇ ਹਨ, ਭਾਵ ਅਨੰਦ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

## ਹਵਾਲੇ

1. ਰਾਏਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ.), ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ: ਸ੍ਰੋਤ ਪੁਸਤਕ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1986, 174-175.
2. ਸਰੂਪ ਦਾਸ ਭੱਲਾ, ਮਹਿਮਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ (ਭਾਗ ਦੂਜਾ, ਖੰਡ-1), ਉੱਤਮ ਸਿੰਘ ਭਾਟੀਆ (ਸੰਪਾ.), ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, 1999, ਪੰਨਾ 227.
3. ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ.), ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚੋਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਜੀਵਨ-ਬਿਰਤਾਂਤ ਕ੍ਰਿਤ ਮਹਾਂਕਵੀ ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2008, ਪੰਨਾ 454.
4. ਮੈਕਸ ਆਰਥਰ ਮੈਕਾਲਿਫ, ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ, ਲਾਹੌਰ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2014, ਪੰਨਾ 278.
5. ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਯਾਤਰਾ, ਮਨਦੀਪ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਨਵੀ ਦਿੱਲੀ, 1981, ਪੰਨਾ 40.

6. ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ, ਅਨੰਦੁ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅਨੰਦੁ ਦਾ ਸੰਕਲਪ, ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ: ਜੀਵਨ ਤੇ ਰਚਨਾ, ਮੋਹਨ ਰਾਮ ਬੰਗਾ (ਮੁਖ ਸੰਪਾ.), ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, 2006, ਪੰਨਾ 338-339.
7. ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਅੰਗ 917.
8. ਉਹੀ.
9. ਉਹੀ.
10. ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ, ਅਨੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ, ਮਨਦੀਪ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, 1987, ਪੰਨਾ 02.
11. ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਅੰਗ 919.

## ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ: ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ

ਪ੍ਰਿੰਸ ਕੁਮਾਰ

ਗੁਰ ਪਰਮੇਸਰ ਇਕ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਹੀ ਸਮਾਨਤਰ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਬਿਆਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਜੇਕਰ ਉਪਮਾ ਕਰਨੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਪਮੇਯ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਹੀ ਸੰਬੋਧਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਹੋਰ ਕੋਈ ਇਸ ਕਾਇਨਾਤ ਵਿੱਚ ਉਦਾਹਰਨ ਨਹੀਂ ਜਿਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਕਿਸੇ ਇਕ ਗੁਣ ਦੇ ਸਮਵਿੱਥ ਰੱਖ ਕੇ ਉਪਮਾ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕੇ।

ਭਲੇ ਅਮਰਦਾਸ ਗੁਣ ਤੇਰੇ ਤੇਰੀ ਉਪਮਾ ਤੇਹਿ ਬਨਿ ਆਵੈ ॥੧॥੨੨॥'

ਆਪ ਜੀ ਸਿੱਖੀ ਸੇਵਕੀ ਦੀ ਅਵਧੀ ਬਣੇ, ਗੁਰੂ ਸਰੂਪ ਵਿੱਚ ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਆਗਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਗਤ ਪੰਗਤ ਦੇ ਪ੍ਰਵਾਹ ਚੱਲੇ, ਲੋਕ ਭਲਾਈ ਹਿੱਤ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਬਉਲੀ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੋਇਆ, ਤੀਰਥ ਨਿਰਮਾਣ ਹਿੱਤ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਕਾ ਚੱਕ ਵਸਾਉਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਿੱਤੀ, ਨਿਮਰਤਾ ਦੀ ਅਵਧੀ ਬਣਕੇ ਗੁਰੂ ਪੁੱਤਰ ਦਾਤੂ ਜੀ ਦੀ ਅਵੱਗਿਆ ਸਹਿਣ ਕਰਨੀ ਆਦਿ ਮਹਾਨ ਕੌਤਕ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਜੁਬਾਨ, ਕਲਮ ਜਾਂ ਲਿਖਾਰੀ ਤੋਂ ਹੋ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ।

ਧਰਮ ਦਾ ਸਬੰਧ ਸੰਸਾਰ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸੰਸਾਰ ਦੋਵਾਂ ਨਾਲ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਪਾਵਨ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਹਲਤ-ਪਲਤ ਅਤੇ ਲੋਕ ਪਰਲੋਕ ਆਦਿ ਨਾਮ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਵਾਨ ਜਾਂ ਭੌਤਿਕ ਵਰਤਾਰੇ ਤਾਂ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦੇ ਸਮਝ ਪੈਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਧਰਮ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ ਸਬੰਧ ਦੋਵੇਂ ਜਹਾਨਾਂ ਨਾਲ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਕਈ ਵਾਰ ਗੁਰ ਪਰਮੇਸਰ ਦੀ ਰਜਾ ਅਧੀਨ ਹੀ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਾਭੌਤਿਕ ਵਰਤਾਰੇ ਵੀ ਜਨਮ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਸੰਸਾਰਿਕ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦੀ ਕਸ਼ੈਟੀ ਤੇ ਨਾ ਉਤਰਦਾ ਦੇਖ ਅਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਗੁਰੂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਅਤੇ ਸਿਮਰਨ ਨਾਲ ਅੰਤਰਕਰਨ ਸ਼ੁੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਮਨ ਦੀ ਭਟਕਣਾ ਖਤਮ ਹੋ ਕੇ ਮਨ ਟਿਕਾ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਦੇ ਸੇਵਕ (ਸਿੱਖ) ਦੀ ਆਭਾ ਬਦਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਕਈ ਵਾਰ ਗੁਰਸਿੱਖ ਦਾ ਮਨ ਸੁਤੇ-ਸਿਧ ਅਧਿਆਤਮਿਕਤਾ ਦੇ ਉੱਚ ਮੰਡਲਾਂ ਦੀ ਸੈਰ ਕਰਦਾ ਭੌਤਿਕ ਅਤੇ ਪਰਾ-ਭੌਤਿਕ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਇਕ ਰਸ ਵਿਚਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਸਿੱਖ ਦੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਯਾਤਰਾ ਇੱਥੇ ਹੀ ਖਤਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਬਲਕਿ ਇਹ ਪਰਮਾਰਥ ਦੇ ਰਸਤੇ ਦਾ ਇੱਕ ਨਿੱਕਾ ਜਿਹਾ ਪੜਾਅ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਈ ਵਾਰ ਮਨ ਆਪਾ ਭਾਵ ਚ ਆ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਮਤਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਉਲਝ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਾਮਾਤ ਨੂੰ ਕਹਿਰ ਕਹਿ ਕੇ ਸਖਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਤਾੜਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਦਰਜ ਹਨ। ਬੇਸ਼ੱਕ ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੇ ਕਿਸੇ ਨਿੱਜੀ ਸਵਾਰਥ ਅਧੀਨ ਕੋਈ ਵੀ ਕਰਾਮਾਤ ਦਿਖਾਉਣਾ ਵਰਜਿਤ ਹੈ। ਪਰ ਇੱਥੇ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰਮਤਿ ਦਾ ਕਰਾਮਾਤ

ਤੋਂ ਵਰਜਣਾ ਕਰਾਮਾਤ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਸਾਬਤ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੰਬੰਧਿਤ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿੱਚ ਵੀ ਬਹੁਤ ਚਮਤਕਾਰੀ ਅਤੇ ਖੂਬਸੂਰਤ ਬਿਰਤਾਂਤ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਦਰਜ ਹਨ। ਖੋਜ-ਪੱਤਰ ਦੀ ਸੀਮਾ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਚ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਪੂਰਵਕ ਵਰਣਨ ਕਰਨਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ।

### ਪ੍ਰਕਾਸ਼

ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਪਿੰਡ ਬਾਸਰਕੇ ਗਿੱਲਾਂ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਜੋ ਕਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸ਼ਹਿਰ ਤੋਂ ਲਗਪਗ 15 ਕਿ.ਮੀ. ਦੂਰ ਲਹਿੰਦੇ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰਕ ਪਿਛੋਕੜ ਭੱਲੇ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਖੱਤਰੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੀ। ਬਿਕਰਮੀ ਸੰਮਤ 1526 ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਤੇਜ ਭਾਨ ਜੀ ਦੇ ਘਰ ਮਾਤਾ ਰੂਪ ਕੌਰ ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ ਹੋਇਆ। ਆਪ ਕੁੱਲ ਚਾਰ ਭਰਾਵਾਂ ਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਿੱਤਾ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਸੀ। ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਦੇਵੀ ਚੰਦ ਖੱਤਰੀ ਦੀ ਪੁੱਤਰੀ ਮਨਸਾ ਦੇਵੀ ਨਾਲ ਹੋਇਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਬਾਬਾ ਮੋਹਨ ਜੀ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਮੋਹਰੀ ਜੀ ਅਤੇ ਦੋ ਹੀ ਪੁੱਤਰੀਆਂ ਬੀਬੀ ਦਾਨੀ ਜੀ ਤੇ ਬੀਬੀ ਭਾਨੀ ਜੀ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ।<sup>2</sup>

### ਪੂਰਬ ਆਯੂ ਦਾ ਬ੍ਰਿਤਾਂਤ

ਆਪ ਬਹੁਤ ਹੀ ਗੰਭੀਰ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਵਾਨ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਰਪੱਕ ਉਮਰ ਦੇ ਪੜ੍ਹਾਅ ਤੇ ਆਪਣਾ ਪਰਲੋਕ ਸੁਹੇਲਾ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਹਰ ਛੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਬਾਅਦ ਗੰਗਾ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਣ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਜਦ 19ਵੀਂ ਵਾਰ ਗੰਗਾ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਗਏ ਤਾਂ ਸਰੀਰਕ ਅਵਸਥਾ ਕਾਫੀ ਖੀਣ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮਿਹੜਾ ਨਾਮਕ ਪਿੰਡ ਪੈਂਦਾ ਸੀ, ਜਿੱਥੇ ਭੰਗੀ ਜਾਤ ਦਾ ਦੁਰਗਾ ਨਾਮੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਗੰਗਾ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਆਉਂਦੇ ਜਾਂਦੇ ਯਾਤਰੀ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਹੀ ਵਿਸ਼ਰਾਮ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਦੁਪਹਿਰੇ ਸੂਰਜ ਦੀ ਤਪਸ਼ ਕਰਕੇ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਚਲੇ ਗਏ। ਇਹ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸਾਮੁੰਦ੍ਰਕ ਵਿੱਦਿਆ (Palmistry) ਦਾ ਬਹੁਤ ਮਾਹਿਰ ਸੀ। ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੇ ਆਪ ਦੇ ਵਿਸ਼ਰਾਮ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਖੱਬੇ ਪੈਰ 'ਚ ਕਮਲ ਫੁੱਲ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਦੇਖਿਆ।<sup>3</sup> ਵਿਸ਼ਰਾਮ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਜਾਣ ਸਮੇਂ ਜਦ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਇਸ ਨੂੰ ਦੱਛਣਾ ਦੇਣ ਲੱਗੇ ਤਾਂ ਇਸ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜਦ ਤੁਸੀਂ ਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਰੂਪ ਜਾਂ ਚੱਕਰਵਰਤੀ ਰਾਜਾ ਬਣੋਗੇ ਤਦ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਤੋਂ ਦੱਛਣਾ ਲਵਾਂਗਾ। ਰਵਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਪਦਮ ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦੇ ਵੀ ਚਰਨ ਤੇ ਸੀ। ਇੱਥੇ ਇਸ ਵਾਰਤਾ ਚੋਂ ਸ਼ਾਹਦੀ ਦੇਣ ਦਾ ਮੇਰਾ ਮਕਸਦ ਕੋਈ ਅਵਤਾਰ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਇੱਕ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪ੍ਰੰਪਰਕ ਚਿੰਨ੍ਹਾਤਮਕ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨੂੰ ਅਪਰੋਖ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਇੱਕ ਬ੍ਰਾਹਮਚਾਰੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਇੱਕ ਹੋਰ ਸਾਧੂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਕਾਫੀ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇੱਕੋ ਜਗ੍ਹਾ ਰਹਿਣ ਬਸੇਰਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨ ਤੇ ਜਦ ਸਾਧੂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਮਰਦਾਸ (ਜੀ) ਨਿਗੁਰਾ ਹੈ। ਮਨ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਪਛਤਾਵਾ ਕਰਦਾ

ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਨਿਗੁਰੇ ਇਨਸਾਨ ਦਾ ਸੰਗ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਕੁਝ ਤਿੱਖੇ ਬਚਨ ਕਹਿ ਕੇ ਚਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਆਪ ਮਨ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸ਼ੋਕ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨਾਲ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਦੀ ਤਾਅਬ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਬਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

### ਗੁਰੂ ਮਿਲਾਪ

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਸਮੰਜਸ ਵਿੱਚ ਆਪ ਗੰਗਾ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਕੇ ਵਾਪਸ ਘਰ ਪਰਤਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਦਿਨ-ਰਾਤ ਇਸ ਚਿੰਤਾ ਵਿੱਚ ਹੀ ਗਲਤਾਨ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਛੋਟੇ ਭਰਾਤਾ ਮਾਣਕ ਚੰਦ ਦੇ ਸਪੁੱਤਰ ਭਾਈ ਜੱਸੂ ਜੀ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸਪੁੱਤਰੀ ਬੀਬੀ ਅਮਰੇ ਦਾ ਸੰਯੋਗ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਜੋ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਵੀ ਰਿਸ਼ਤੇ 'ਚ ਨੂੰਹ ਹੀ ਲੱਗਦੇ ਸਨ। ਬੀਬੀ ਅਮਰੇ ਜੀ ਘਰ ਦਾ ਕੰਮ ਕਾਜ ਕਰਦੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਜੀ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰ ਬਾਣੀ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਬੀਬੀ ਅਮਰੇ ਜੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਦਹੀਂ ਰਿੜਕਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਜਾਪ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ।

ਕਰਣੀ ਕਾਗਦੁ ਮਨੁ ਮਸਵਾਣੀ ਬੁਰਾ ਭਲਾ ਦੁਇ ਲੇਖ ਪਏ ॥...

ਏਕੁ ਨਾਮੁ ਅੰਮ੍ਰਿਤੁ ਓਹੁ ਦੇਵੈ ਤਉ ਨਾਨਕ ਤ੍ਰਿਸਟਸਿ ਦੇਹਾ ॥੪॥੩॥<sup>੪</sup>

ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਇਕਾਗਰ ਚਿੱਤ ਇਸ ਪਾਠ ਨੂੰ ਸੁਣਦੇ ਰਹੇ। ਫਿਰ ਦਿਨ ਚੜਦੇ ਬੀਬੀ ਜੀ ਪਾਸ ਗਏ ਤੇ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਕਿਸਦਾ ਹੈ ਜੋ ਤੁਸੀਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਤੋਂ ਪੜ੍ਹ ਰਹੇ ਹੋ। ਬੀਬੀ ਅਮਰੇ ਜੀ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਇਹ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਜੀ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਅਤੇ ਹੁਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗੱਦੀ ਨਸ਼ੀਨ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ (ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ) ਹਨ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸੋਂ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਭਾਵ ਅਰਥ ਬੀਬੀ ਅਮਰੇ ਜੀ ਤੋਂ ਸੁਣੇ ਤੇ ਆਪ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਹਾਲਤ ਬਿਲਕੁਲ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰੀ ਹੀ ਲੱਗੀ। ਮਨ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਹੈਰਾਨ ਹੋਏ ਅਤੇ ਮਨ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਕੂਨ ਵੀ ਮਿਲਿਆ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਕਹਿਣ ਤੇ ਬੀਬੀ ਅਮਰੇ ਜੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖਡੂਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਕੋਲ ਲੈ ਗਏ<sup>੫</sup>

### ਸੇਵਾ

ਖਡੂਰ ਸਾਹਿਬ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਲਗਪਗ 12 ਸਾਲ ਤੱਕ ਰਹੇ। ਇੱਥੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਅਣਥੱਕ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰੇਮ ਨਾਲ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ (ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ) ਪਹਿਰ ਰਾਤ ਰਹਿੰਦੀ ਉੱਠ ਕੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਜਾਗਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਲਈ ਬਿਆਸ ਦਰਿਆ ਤੋਂ ਪਾਣੀ ਲੈ ਕੇ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਫਿਰ ਲੰਗਰ ਵਿੱਚ ਵਰਤਾਉਣ ਲਈ ਵੀ ਜਿੰਨ੍ਹੇ ਜਲ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਲੈ ਕੇ ਆਉਂਦੇ ਰਹੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਰੀਰ ਕਾਫ਼ੀ ਬਿਰਧ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਹੱਥ ਪੈਰ ਗਰਮੀ ਤੇ ਸਰਦੀ ਵਿੱਚ ਬਿਆਈਆਂ ਕਰਕੇ ਫਟ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਅਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਵੀ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਸੇਵਾ ਕਰਨ 'ਚ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਢਲਿਆਈ ਨਹੀਂ ਆਉਣ ਦਿੱਤੀ ਸਗੋਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪਰਪੱਕ ਹਿਰਦੇ ਨਾਲ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਇਹ ਸੇਵਾ ਆਪ ਨੇ ਸਰੀਰ ਬਿਰਧ ਹੁੰਦੇ ਵੀ ਲਗਾਤਾਰ 12 ਸਾਲ ਬਹੁਤ ਸ਼ਰਧਾ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਨਿਬਾਹੀ ਅਤੇ

ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ 12 ਸਿਰੇਪਾਓ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ।<sup>6</sup> ਆਪ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਬਹੁਤ ਸਾਂਤ ਚਿੱਤ ਸੀ, ਲੋੜ ਮੁਤਾਬਕ ਹੀ ਲੰਗਰ ਛੱਕਦੇ ਅਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਬਚਨ ਬਿਲਾਸ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਨ।

### ਗੁਰਤਾ ਗੱਦੀ

ਇੱਕ ਵਾਰ ਸਰਦੀ ਦੀ ਰੁੱਤ ਸੀ ਅਤੇ ਅਸਮਾਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕਾਲੀ ਘਟਾ ਛਾਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਰੋਜ਼ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਜਾਗਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਬਿਆਸ ਦਰਿਆ ਤੋਂ ਪਾਣੀ ਲੈਣ ਗਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਜੁਲਾਹੇ ਦਾ ਘਰ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਕਰੀਰ ਦੇ ਦਰੱਖਤ ਦਾ ਕਿੱਲਾ ਗੱਡਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਖੱਡੀ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਇਹ ਜੁਲਾਹਾ ਕੱਪੜਾ ਉਣਦਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਅੱਗੇ ਪਾਣੀ ਖੜ੍ਹਨ ਕਰਕੇ ਚਿੱਕੜ ਹੋਇਆ ਪਿਆ ਸੀ। ਥੋੜੀ ਬਾਰਿਸ਼ ਹੋਣ ਨਾਲ ਚਿੱਕੜ ਹੋਰ ਵਧ ਗਿਆ। ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਵਾਪਸ ਮੁੜਦੇ ਸਮੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੈਰ ਕਿੱਲੇ ਨਾਲ ਵੱਜਿਆ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਖੱਡ ਵਿੱਚ ਡਿੱਗ ਪਏ। ਪਰ ਜਿਵੇਂ ਕਿਵੇਂ ਗਾਗਰ ਸੰਭਾਲ ਕੇ ਪਾਣੀ ਡੁੱਲਣ ਤੋਂ ਬਚਾ ਲਿਆ। ਖੜਕਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਜੁਲਾਹੇ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਬਾਹਰ ਕੌਣ ਹੈ? ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਜੁਲਾਹੀ ਕਹਿੰਦੀ ਇਸ ਵੇਲੇ ਅਮਰੂ ਨਿਥਾਵਾ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਕੇਵਲ ਜੀਵਨ ਨਿਰਵਾਹ ਅਤੇ ਪੇਟ ਪਾਲਣ ਲਈ ਤਪੇ (ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ) ਦੇ ਘਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਬੁਰੇ ਭਲੇ ਕਰੇ ਦੀ ਵੀ ਲਾਜ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਅਪਸ਼ਬਦ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਪ੍ਰਤੀ ਬੋਲੇ। ਇੰਨੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਆਪ ਨੇ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾਅ ਬਚਨ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਕਿ “ਤੂੰ ਕਮਲੀ ਹੈ, ਤੈਨੂੰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਦਾ ਮਹਾਤਮ ਨਹੀਂ ਪਤਾ।” ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਹਿ ਵਾਪਸ ਘਰ ਆ ਪਰਤੇ ਅਤੇ ਫਿਰ ਨਿੱਤ ਕਿਰਿਆ (ਸੇਵਾ) ਵਿੱਚ ਲੱਗ ਗਏ। ਇਧਰ ਆਪ ਦੇ ਬਚਨਾਂ ਸਦਕਾ ਜੁਲਾਹੀ ਨੇ ਕਮਲਿਆਂ ਵਾਲੀਆਂ ਹਰਕਤਾਂ ਕਰਨੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ।<sup>7</sup> ਦਿਨ ਚੜਦੇ ਇਹ ਸਾਰੀ ਵਾਰਤਾ ਗੁਰੂ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਜੁਲਾਹੇ ਪਾਸੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸੁਣੀ। ਜਦ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਵੀ ਬੁਲਾ ਕੇ ਇਸ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਿਆ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਨਿਮਰਤਾ ਸਹਿਤ ਸੁਜੱਗਤਾ ਭਰੇ ਬਚਨ ਕਰੇ ਕਿ ਇਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਨਥਾਵਾ ਕਿਹਾ, ਜੇ ਠੀਕ ਹੈ ਜਦ ਤੱਕ ਮਨ ਆਪਣੇ ਅਸਲੇ (ਆਤਮ ਰੂਪ) ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਲੈਂਦਾ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਟਿਕਾਅ ਮਨ ਨਿਥਾਵਾ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜਦ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਪ੍ਰਤੀ ਅਪਸ਼ਬਦ ਕਰੇ, ਉਸ ਪ੍ਰਤੀ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਕਮਲੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਵਾਬ ਸੁਣ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਏ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਪਾਲੂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ 12 ਵਰ (ਬਖਸ਼ਿਸ਼ਾਂ) ਨਾਲ ਨਿਵਾਜਿਆ।<sup>8</sup>

ਤੁਮਹੇ ਨਿਥਾਵਨ ਥਾਨ। ਕਰਿ ਹੇ ਨਿਮਾਨਹਿ ਮਾਨ।

ਘੜ ਭੰਨਿਬੇ ਸਮਰੱਥ। ਜਗ ਜੀਵਕਾ ਤੁਮ ਹੱਥਾ॥੨੫॥<sup>9</sup>

ਇਸ ਤੋਂ ਕੁੱਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਆਪਣਾ ਅੰਤਲਾ ਸਮਾਂ ਨਜ਼ਦੀਕ ਜਾਣਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸਾਰੀ ਸੰਗਤ ਸਾਹਮਣੇ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਗੁਰਤਾ ਗੱਦੀ ਦੀ ਵੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਹੁਕਮ ਕੀਤਾ ਕਿ ਹੁਣ ਤੁਸੀਂ ਖੜੂਰ ਸਾਹਿਬ ਛੱਡ ਕੇ ਹੋਰ ਸਥਾਨ ਤੇ ਨਿਵਾਸ ਕਰੋ। ਇੱਥੇ ਇਸ ਘਰ ਵਿੱਚ ਦਾਸੂ ਅਤੇ ਦਾਤੂ ਵਸਣਗੇ ਅਤੇ ਦੂਰ ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਈਰਖਾ ਵੀ

ਨਹੀਂ ਕਰਨਗੇ।<sup>10</sup> ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਜੀ ਦੀ ਗੱਦੀ ਦੇ ਤੀਸਰੇ ਗੁਰੂ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਅਮਰਦਾਸ ਤੋਂ 'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ' ਬਣਾਇਆ।<sup>11</sup>

ਗੁਰ ਬੈਠਾ ਅਮਰੁ ਸਰੂਪ ਹੋਇ ਗੁਰਮੁਖਿ ਪਾਈ ਦਾਤਿ ਇਲਾਹੀ।<sup>12</sup>

### ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਸਾਹਿਬ

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁੱਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਗੋਂਦੇ ਨਾਮ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਸੁਣ ਕੇ ਖਡੂਰ ਸਾਹਿਬ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਕਿ ਕਾਫੀ ਧਨਾਡ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਕੁਝ ਜ਼ਮੀਨ ਭੇਟਾ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰੋ ਅਤੇ ਗ੍ਰਾਮ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰੋ। ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੇ ਸਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਬਚਨ ਕੀਤਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਬਚਨ ਨਾ ਮੰਨ ਕੇ ਖਡੂਰ ਸਾਹਿਬ ਰਹਿਣ ਦਾ ਮਨ ਬਣਾਇਆ। ਪਰ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਕੇਵਲ ਇੱਕ ਇਸ਼ਾਰੇ ਤੇ ਉੱਠ ਕੇ ਜਾਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਏ। ਗੋਂਦੇ ਦੇ ਨਾਲ ਜਾ ਕੇ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਦੀ ਕਾਰ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਵਾਈ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਆਗਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਇਸਦੇ ਨਾਮ ਤੇ ਹੀ ਇਸ ਗ੍ਰਾਮ ਦਾ ਨਾਂ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਰੱਖਿਆ।<sup>13</sup> ਜਿਸ ਨੂੰ ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਜਾਣਦੀ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਥੋੜੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਸਦਕਾ ਰੋਣਕਾਂ ਲੱਗਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਬਹੁਤੀ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤ ਨੇ ਹੁਣ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਜਾਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਜੋਤੀ-ਜੋਤ ਸਮਾਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣਿਆ। ਜਿੱਥੇ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤਾ। ਇੱਥੇ ਹੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਛੋਟੀ ਸਪੁੱਤਰੀ ਦੇ ਵਿਆਹ ਦਾ ਸੰਜੋਗ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਯੋਗ ਵਰ ਦੇਖਦੇ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕੀਤਾ। ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਵਿੱਚ ਇੰਨੇ ਲੋਕ ਆ ਕੇ ਵਸਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਮਕਾਨ ਬਣਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਲੱਕੜ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਭਤੀਜੇ ਸਾਵਣ ਮੱਲ ਅਤੇ ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਹੋਰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਕਾਂਗੜੇ ਵੱਲ ਭੇਜਿਆ। ਜਿੱਥੇ ਸਾਵਣ ਮੱਲ ਜੀ ਅਤੇ ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਥੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਪਹਾੜੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖੀ ਨਾਲ ਵੀ ਜੋੜਿਆ ਤੇ ਮਕਾਨਾਂ ਵਾਸਤੇ ਲੱਕੜ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵੀ ਕੀਤਾ।<sup>14</sup> ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਸਦਕਾ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਦੀ ਵਸੋਂ ਬਹੁਤ ਜਲਦ ਇੱਕ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਧਣ ਫੁੱਲਣ ਲੱਗੀ।

### ਗੁਰੂ ਕਾ ਲੰਗਰ ਅਤੇ ਲੰਗਰ ਦੀ ਮਹਿਯਾਦਾ

ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਸਾਹਿਬ ਜਰਨੈਲੀ ਸੜਕ ਤੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਵਪਾਰੀ ਆਉਂਦੇ ਜਾਂਦੇ ਇਸ ਗ੍ਰਾਮ ਵਿੱਚ ਅਕਸਰ ਰੁਕਦੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਘਰ ਵਿੱਚ ਸੰਗਤ ਤੇ ਪੰਗਤ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਚਲਦਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਰਾਹਗੀਰ ਜਿਆਦਾਤਰ ਗੁਰੂ ਘਰ ਵੱਲ ਹੀ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਘਰ ਵਿਖੇ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਸੰਗਤ ਹੋਣ ਲੱਗੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਉਚ-ਨੀਚ, ਜਾਤ-ਪਾਤ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਤ੍ਰਿਸਕਾਰਦੀ ਪਰਦਾ ਪ੍ਰਥਾ ਆਦਿ ਹੋਰ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਵੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਜ਼ੋਰਾਂ ਤੇ ਸਨ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੇ ਪਾਵਨ ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਦੂਰ-ਦੂਰ ਤੱਕ ਫੈਲਾਉਣ ਲਈ ਇਹੋ ਉਚਿਤ ਸਮਾਂ ਸਮਝਿਆ ਤੇ ਪਹਿਲੇ ਪੰਗਤ ਪਾਛੈ ਸੰਗਤ ਦੀ ਰੀਤੀ ਚਲਾਈ।<sup>15</sup> ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਗਰੀਬ-ਅਮੀਰ, ਕੁਲੀਨ ਵਰਗ ਤੇ ਲੋਕਾਈ ਦੇ ਤ੍ਰਿਸਕਾਰੇ ਨੀਵੀ ਜਾਤ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਰੰਗ ਰੂਪ ਅਤੇ ਭੇਦ ਭਾਵ ਕੀਤੇ ਇੱਕੋ ਪੰਗਤ ਵਿੱਚ ਬੈਠ ਕੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦਾ ਛਕਦੇ ਅਤੇ ਫਿਰ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਲਈ ਗੁਰੂ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਸੰਗਤ ਕਰਨ ਲਈ ਜੁੜਨ ਲੱਗੇ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਰਿਆਦਾਵਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਇੰਨੀ ਸਖਤ ਹਦਾਇਤ ਸੀ ਕੇ ਜੇ ਵਿਅਕਤੀ ਪੰਗਤ ਵਿੱਚ ਬੈਠ ਕੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦਾ ਨਹੀਂ ਛਕਦਾ ਜਾਂ ਜੇ ਇਸਤਰੀ ਪਰਦਾ ਕਰਕੇ ਆਉਂਦੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਸੰਗਤ ਨਹੀਂ ਕਰਨ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਸਿੱਖ ਰਵਾਇਤ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਮਰਿਆਦਾ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਹੁਕਮਰਾਨ ਅਕਬਰ ਨੇ ਵੀ ਪੰਗਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦਾ ਛਕਿਆ ਅਤੇ ਅਕਬਰ ਦੀ ਪਟਰਾਈ ਨੇ ਵੀ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਪਰਦੇ ਗੁਰੂ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਸੰਗਤ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਹੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਆਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਪਿਛਲੇ ਦਿਨ ਦਾ ਲੰਗਰ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਨਹੀਂ ਵਰਤਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਰਾਤ ਦੇ ਲੰਗਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਾਰੇ ਬਰਤਨ ਧੋ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।<sup>16</sup> ਜਿਸ ਤੋਂ ਭਾਵ ਸੀ ਕਿ ਸੰਸਾਰਕ ਪਦਾਰਥਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਲਾਲਚ ਅਤੇ ਮੋਹ ਨਹੀਂ ਬਣਾ ਕੇ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸਗੋਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਜੇ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਹੋਵੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਬਰ ਸੰਤੋਖ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

#### **ਅਕਬਰ ਦਾ ਆਉਣਾ ਅਤੇ ਪਟਾ ਭੱਟ ਕਰਨਾ**

ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਸਦਕਾ ਆਮ ਲੋਕਾਈ ਉਚ-ਨੀਚ ਅਤੇ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਪ੍ਰਤੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੇ ਫੈਲਾਏ ਕਰਮਕਾਂਡਾਂ ਦੇ ਜਾਲ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋਣ ਲੱਗੀ। ਸਾਰੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਕੁਲੀਨ ਵਰਗ ਦੇ ਕੁੱਝ ਮੁਹਤਵਾਰ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਲੈ ਕੇ ਅਕਬਰ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਫਰਿਆਦੀ ਹੋਏ। ਅਕਬਰ ਨੇ ਇਸ ਪ੍ਰਤੀ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਣ ਲਈ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਬੁਲਾਇਆ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਜੀ ਦੀ ਗੱਦੀ ਦਾ ਰੁਤਬਾ ਦੇਖਦੇ ਹੋਏ ਆਪ ਜਾਣ ਦੀ ਬਜਾਏ (ਗੁਰੂ) ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਭੇਜਿਆ। ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਇੱਕ ਆਲਮ ਫਾਜ਼ਿਲ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੀ ਵਕਾਲਤ ਕੀਤੀ। ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੇ ਸਵਾਲਾਂ ਦੇ ਜਵਾਬ ਸੁਣ ਅਕਬਰ ਦਾ ਮਨ ਗੁਰੂ ਘਰ ਪ੍ਰਤੀ ਪਸੀਜ ਗਿਆ।<sup>17</sup> ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਦਾਨਾਈ ਸਦਕਾ ਤੀਰਥ ਯਾਤਰਾ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਲਈ ਜਜੀਆ ਵੀ ਮੁਆਫ਼ ਕਰਵਾਇਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਕਬਰ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਘਰ ਪ੍ਰਤੀ ਇਨ੍ਹੀ ਸ਼ਰਧਾ ਵਧੀ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਲਈ ਉਹ ਆਪ ਚੱਲ ਕੇ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਆਇਆ। ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵੇਖ ਕੇ ਅਕਬਰ ਏਨ੍ਹਾ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਇਆ ਕਿ ਜਿੱਥੇ ਹੁਣ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸ਼ਹਿਰ ਸਥਿਤ ਹੈ, ਪਹਿਲਾਂ ਇੱਥੇ ਬਹੁਤ ਸੰਘਣਾ ਜੰਗਲ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਇਸਦੇ ਲਹਿੰਦੇ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਦਾ ਸਾਰਾ ਖੇਤਰ ਜਿਸ ਵਿਚ ਝਬਾਲ ਅਤੇ ਬੀੜ (ਠੱਠਾ) ਆਦਿ ਸਾਰੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦਾ ਪਰਗਣਾ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਭੇਟਾ ਵਜੋਂ ਦਿੱਤਾ।<sup>18</sup> ਜੇ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲ ਕੇ ਰੱਖਣ ਲਈ ਦੇ ਦਿੱਤਾ।

## ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹਿੱਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯਤਨ

ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਤਿਉਹਾਰਾਂ ਦਾ ਦੇਸ਼ ਹੈ ਇਸ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਸਮਝਦੇ ਹੋਏ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਅਨਿੰਨ ਸਿੱਖ ਭਾਈ ਪਾਰੇ ਜੀ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਕਰਨ ਤੇ ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹਿੱਤ ਦਿਹਾੜੇ ਮਨਾਉਣ ਦੀ ਰੀਤੀ ਵੀ ਚਲਾਈ। ਭਾਵ ਪਹਿਲੀ ਵੈਸਾਖ ਨੂੰ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਜੇੜ ਮੇਲਾ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।<sup>19</sup> ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਚ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤ ਇਕੱਤਰ ਹੁੰਦੀ ਗੁਰਮਤਿ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਦੀਵਾਲੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪਰਬਾਂ ਤੇ ਵੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਇਕੱਠੇ ਹੋਣ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੇ। ਦੁੱਖ ਅਤੇ ਸੁੱਖ ਦੋਵੇਂ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਦੇ ਜਾਮੇ ਹਨ।<sup>20</sup> ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੁੱਖ ਵਿੱਚ ਭਾਣਾ ਮੰਨਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦੇ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ੀ ਦੇ ਮੌਕੇ ਲਈ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਨੰਦ ਬਾਣੀ ਦਾ ਗਾਇਨ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਬਖਸ਼ਿਆ।<sup>21</sup> ਉਸ ਸਮੇਂ ਦਿੱਲੀ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ 22 ਉਮਰਾਵ (ਵਜ਼ੀਰ) ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੂਝਵਾਨ ਬੁੱਧੀ ਸਦਕਾ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦਾ ਰਾਜਭਾਗ ਚੰਗੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਚਲਾਈ ਹੋਈ ਮੰਜੀ ਸੰਸਥਾ<sup>22</sup> ਨੂੰ ਹੋਰ ਵਧਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਸਿੱਖੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹਿੱਤ 22 ਮੰਜੀਆਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀਆਂ।<sup>23</sup> ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੂਝਵਾਨ ਅਤੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਮੰਜੀਦਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ। ਜਿਸ ਸਦਕਾ ਬਹੁਤ ਲੋਕਾਈ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਜੀ ਦੇ ਚਲਾਏ ਇਸ ਪੰਥ ਤੇ ਤੁਰੇ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਸਫਲ ਕੀਤਾ। ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਡੱਲੇ ਪਿੰਡ ਦਾ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਜ਼ਿਕਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਪਿੰਡ ਦੇ ਭਾਈ ਲਾਲੂ, ਭਾਈ ਪਾਰੇ ਆਦਿ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹਿੱਤ ਬਹੁਤ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਹਿੰਦੂ ਤੀਰਥਾਂ ਤੇ ਜਾਣਾ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸੀ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਵੀ ਆਪਣੀ ਪੂਰਬ ਆਯੂ ਵਿੱਚ ਤੀਰਥ ਇਸ਼ਨਾਨ ਲਈ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਚਾਰ ਕਰਕੇ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ 84 ਪੌੜੀਆਂ ਵਾਲੀ ਬਉਲੀ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਵਾਇਆ ਅਤੇ ਬਚਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਜੇ ਮਨੁੱਖ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਜੀ ਦੀ ਪਾਵਨ ਬਾਣੀ 'ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ' ਦਾ ਪਾਠ ਹਰੇਕ ਪਉੜੀ ਤੇ ਕਰਕੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰੇਗਾ। ਉਸ ਦਾ 84 ਲੱਖ ਜੂਨਾਂ ਦਾ ਆਵਾਗਊਣ ਮਿਟ ਜਾਵੇਗਾ।<sup>24</sup> ਇਸ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਅਵਾਮ ਜੋ ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਇੱਛਾ ਰੱਖਦਾ ਸੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਸਿੱਖ ਬਣਿਆ।

## ਗੁਰੂ ਕਾ ਚੱਕ ਵਸਾਉਣ ਦੀ ਆਗਿਆ

ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਗੁਰਤਾ ਦੇਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਖਡੂਰ ਸਾਹਿਬ ਵਸਣ ਲਈ ਕਿਹਾ<sup>25</sup> ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰਤਾ ਦੇਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੈਨੂੰ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਆ ਕੇ ਵੱਸਣਾ ਲਈ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਤਾਂ ਜੇ ਗੁਰੂ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦੇ ਦਵੈਖ ਤੋਂ ਸੰਕੋਚ ਰਹੇ। ਅਜਿਹੀ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸਰਬੱਗ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਕੀਤਾ ਕਿ ਜੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਅਕਬਰ ਵੱਲੋਂ ਭੇਟਾ ਸਰੂਪ ਪਰਗਣਾ ਤੁਹਾਡੇ ਪਾਸ ਹੈ। ਹੁਣ ਉਸ ਥਾਂ ਤੇ ਜਾਓ ਅਤੇ ਆਸ-ਪਾਸ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਤੋਂ ਮਾਮਲਾ ਲੈ ਕੇ ਸਿੱਖੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹਿੱਤ ਤੀਰਥ ਸਰੋਵਰ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰੋ<sup>26</sup> ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਗਤ ਪੰਗਤ ਦੀ ਮਰਿਆਦਾ ਵੀ ਬਹਾਲ ਕਰੋ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਆਗਿਆ ਪਾ ਕੇ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ

ਨੇ ਭਾਈ ਪਾਰੇ ਤੇ ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਆਦਿ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਾਲੀ ਜਗ੍ਹਾ ਤੇ ਮੋੜਾ ਗੱਡਿਆ ਅਤੇ ਇਸਦਾ ਨਾਮ 'ਗੁਰੂ ਕਾ ਚੱਕ' ਰੱਖਿਆ।<sup>27</sup> ਇਹੋ ਜਗ੍ਹਾ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਸੋਢੀ ਸਿਰਮੌਰ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਜੀ ਦੇ ਨਾਂ (ਰਾਮਦਾਸਪੁਰ ਨਾਮ) ਤੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਰਹੀ ਅਤੇ ਹੁਣ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਗੜ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿੱਦਤ ਹੈ। ਜੇ ਕਿ ਹੁਣ ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਧੁਰਾ ਵੀ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਿੰਦੂ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਬਹੁਤਾ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਹੀ ਦੁਆਲੇ ਘੁੰਮਦਾ ਹੈ।

### ਗੁਰਤਾ ਗੱਦੀ ਦੀ ਬਖਸਿਸ਼ ਅਤੇ ਜੋਤੀਜੋਤ-

ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਭਾਈ ਰਾਮਾ ਜੀ ਤੇ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਬੁਲਾਇਆ ਅਤੇ ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਥੜਾ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਹੁਕਮ ਕੀਤਾ। ਦੋਨਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਆਗਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਦੋ ਸੁੰਦਰ ਥੜੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ। ਪਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਦੋਵੇਂ ਥੜੇ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਹ ਥੜੇ ਮੇਰੀ ਆਗਿਆ ਅਨੁਸਾਰੀ ਨਹੀਂ ਬਣੇ ਹਨ। ਭਾਈ ਰਾਮਾ ਜੀ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਹੁਕਮ ਸੀ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਥੜਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਦੁਬਾਰਾ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਜਦ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਤਾਂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਖਿਆ ਬਖਸ਼ਿਉਂਦੇ ਹੋਏ ਦੁਬਾਰਾ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਮੰਗੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਜਦ ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਵਾਰ ਥੜੇ ਢੁਹਾਏ ਤਾਂ ਰਾਮਾ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ, ਗੁਰੂ ਜੀ ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਸਰੀਰਕ ਅਵਸਥਾ ਜਿਆਦਾ ਬਿਰਧ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਜਸ ਕਾਰਨ ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਹੀ ਗੱਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਯਾਦ ਰਹਿੰਦੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਇਹ ਜਵਾਬ ਸੁਣ ਕਿ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਕੁੱਝ ਬੋਲੇ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਪਾਸ ਆਏ ਤੇ ਫਿਰ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਵੀ ਥੜਾ ਪਸੰਦ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਦੇਖ ਕੇ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ, ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਤੇ ਢਹਿ ਪਏ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ ਬਖਸ਼ੋ ਗੁਰੂ ਜੀ ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਇੱਕ ਆਗਿਆ ਦਾ ਵੀ ਪਾਲਣ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਿਹਾ। ਆਪ ਕਿਰਪਾ ਕਰੋ ਤਾਂ ਇਸ ਕਾਇਨਾਤ ਵਿੱਚ ਕਿਹੜਾ ਕਾਰਜ ਹੈ ਜੋ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਆਪ ਆਪਣਾ ਕਿਰਪਾਲੂ ਸੁਭਾਅ ਧਾਰਨ ਕਰਕੇ ਇਹ ਕਾਰਜ ਸੰਪੂਰਨ ਕਰਵਾਓ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਦਾਨਾਈ, ਸਹਿਨ-ਸ਼ਕਤੀ, ਧਰਮ-ਨਿਸ਼ਠਾ, ਪ੍ਰੇਮ ਅਤੇ ਧੀਰਜ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਏ। ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਿੰਘਾਸਣ ਦੇ ਯੋਗ ਜਾਣਿਆ। ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਸੰਮਤ 1631 ਭਾਦੋਂ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਪੂਰਨਮਾਸ਼ੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਅੱਗੇ ਪੰਜ ਪੈਸੇ ਅਤੇ ਨਰੇਲ ਰੱਖ ਕੇ ਗੁਰੂ ਮਰਿਆਦਾ ਅਨੁਸਾਰ ਮੱਥਾ ਟੇਕਿਆ।<sup>28</sup> ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰਤਾ ਗੱਦੀ ਦਾ ਤਿਲਕ ਲਗਾਇਆ ਅਤੇ ਫਿਰ ਸਾਰੀ ਸੰਗਤ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਅੱਗੇ ਸੀਸ ਨਿਵਾਇਆ। ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਵੱਡੇ ਸਪੁੱਤਰ ਬਾਬਾ ਮੋਹਨ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰਤਾ ਗੱਦੀ ਤੇ ਰੱਕ ਜਤਾਉਂਦੇ ਦੇ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਰੋਸ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ। ਪਰ ਬਾਬਾ ਮੋਹਰੀ ਜੀ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੇ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕੀਤਾ। ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਬਾਬਾ ਸੁੰਦਰ ਜੀ ਦਾ ਵੀ ਪਾਵਨ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦਰਜ ਹੈ:

ਮੇਹਰੀ ਪੁਤ੍ਰ ਸਨਮੁਖ ਹੋਇਆ ਰਾਮਦਾਸੈ ਪੈਰੀ ਪਾਇ ਜੀਉ ॥<sup>29</sup>

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਰੀਰਕ ਕੁੱਲ ਆਯੂ 22 ਸਾਲ ਪੰਜ ਮਹੀਨੇ ਤੇ 11 ਦਿਨ ਭੋਗਦੇ ਹੋਏ ਸੰਮਤ 1631 ਨੂੰ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਸੱਚਖੰਡ ਪਿਯਾਨਾ ਕੀਤਾ।

### ਹਵਾਲੇ

1. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ, ਪੰਨਾ 1396.
2. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰੰਥ, ਰਾਸਿ 1, ਅੰਸੂ 7, ਅੰਕ 21-25, ਪੰਨਾ-1334.
3. ਉਹੀ, ਰਾਸਿ 1, ਅੰਸੂ 14, ਅੰਕ 17, ਪੰਨਾ-1368.
4. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ, ਪੰਨਾ 990.
5. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰੰਥ, ਰਾਸਿ 1, ਅੰਸੂ 15, ਅੰਕ 24, ਪੰਨਾ-1375.
6. ਉਹੀ, ਰਾਸਿ 1, ਅੰਸੂ 16, ਅੰਕ 31, ਪੰਨਾ-1383.
7. ਉਹੀ, ਰਾਸਿ 1, ਅੰਸੂ 17, ਅੰਕ 13, ਪੰਨਾ-1384.
8. ਉਹੀ, ਰਾਸਿ 1, ਅੰਕ 23-25, ਪੰਨਾ-1387.
9. ਉਹੀ, ਰਾਸਿ 1, ਅੰਸੂ 17, ਅੰਕ 23-25, ਪੰਨਾ-1387.
10. ਉਹੀ, ਅੰਕ 37-40, ਪੰਨਾ-1388.
11. ਉਹੀ, ਰਾਸਿ 1, ਰਾਸਿ 1, ਅੰਸੂ 27, ਅੰਕ 20, ਪੰਨਾ-1427.
12. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ, ਵਾਰ 1, ਪਉੜੀ 86
13. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰੰਥ, ਰਾਸਿ 1, ਅੰਸੂ 18, ਅੰਕ 34, ਪੰਨਾ-1392.
14. ਉਹੀ, ਰਾਸਿ 1, ਅੰਸੂ 32, ਅੰਕ 4, ਪੰਨਾ-1448.
15. ਉਹੀ, ਰਾਸਿ 1, ਅੰਸੂ 30, ਅੰਕ 13-14, ਪੰਨਾ-1440.
16. ਉਹੀ, ਰਾਸਿ 1, ਅੰਸੂ 30, ਅੰਕ 23, ਪੰਨਾ-1441.
17. ਉਹੀ, ਰਾਸਿ 1, ਅੰਸੂ 44, ਅੰਕ 25, ਪੰਨਾ-1508.
18. ਉਹੀ, ਰਾਸਿ 2, ਅੰਸੂ 10, ਅੰਕ 27, ਪੰਨਾ-1682.
19. ਉਹੀ, ਰਾਸਿ 1, ਅੰਸੂ 43, ਅੰਕ 27, ਪੰਨਾ-1504.
20. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ, ਪੰਨਾ 149.
21. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰੰਥ, ਰਾਸਿ 1, ਅੰਸੂ 59, ਅੰਕ 14, ਪੰਨਾ-1577.

22. ਸ੍ਰੀ ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਪੂਰਬਾਰਧ, ਅੰਸੂ 49, ਅੰਕ 13, ਪੰਨਾ-539.
23. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰੰਥ, ਰਾਸਿ 1, ਅੰਸੂ 7, ਅੰਕ 20, ਪੰਨਾ-1334.
24. ਉਹੀ, ਰਾਸਿ 1, ਅੰਸੂ 58, ਅੰਕ 1-8, ਪੰਨਾ-1572.
25. ਦਿਤਾ ਛੇੜਿ ਕਰਤਾਰ ਪੁਰੁ ਬੈਠਿ ਖਡੂਰੇ ਜੋਤਿ ਜਗਾਈ। ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ, ਵਾਰ 1, ਪਉੜੀ 86
26. ਪੂਰਨ ਤਾਲ ਖਟਾਇਆ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚਿ ਜੋਤਿ ਜਗਾਵੈ। ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ, ਵਾਰ 1, ਪਉੜੀ 87
27. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰੰਥ, ਰਾਸਿ 2, ਅੰਸੂ 12, ਅੰਕ 19, ਪੰਨਾ-1689.
28. ਉਹੀ, ਰਾਸਿ 1, ਅੰਸੂ 57, ਅੰਕ 49, ਪੰਨਾ-1571.
29. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ, ਪੰਨਾ 924.

## ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਬਾਣੀ: ਉਤਰਮਾਨਵਵਾਦੀ ਪਰਿਪੇਖ

ਗੁਰਮੁੱਖ ਸਿੰਘ

ਉਤਰਮਾਨਵਵਾਦ (Posthumanism) ਆਧੁਨਿਕ ਸਮਿਆਂ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਅਹਿਮ ਫਲਸਫਾ ਹੈ ਜੋ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਮਨੁੱਖ-ਕੇਂਦਰਿਤ ਚਿੰਤਨਧਾਰਾ ਨੂੰ ਵੰਗਾਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਭਿੰਨ ਮਨੁੱਖੀ ਪਸਾਰਾ ਅਤੇ ਸੀਮਾਵਾਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇੱਕ ਬਹੁ ਵਿਸਥਾਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਹੈ, ਜੋ ਜੀਵ-ਜੰਤੂਆਂ, ਮਨੁੱਖ, ਯੰਤਰਿਕੀ ਅਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਦੀ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡੀ ਸਮੁੱਚਤਾ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਕੇ ਆਪਣਾ ਮੀਮਾਂਸਾ ਸ਼ਾਸਤਰ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਗੈਰ-ਮਨੁੱਖੀ ਇਕਾਈਆਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਮੌਜੂਦਾ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ, ਜਦੋਂ ਵਾਤਾਵਰਣੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਅਤੇ ਯੰਤਰਿਕ ਤਰੱਕੀ ਕਾਰਨ ਜੋ ਨਿੱਤ ਨਵੇਂ ਸੰਕਟ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਦਰਪੇਸ਼ ਆ ਰਹੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿੱਚ ਉਤਰਮਾਨਵਵਾਦ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡੀ ਅਭਿਆਸਾਂ ਦਾ ਅੰਤਰ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨਾ ਹੋਰ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਜੀ, ਜੋ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਤੀਜੇ ਨਾਨਕ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜੋ ਧੁਰ ਕੀ ਬਾਣੀ (ਅਵਤਰਿਤ ਹੋਈ) ਆਈ। ਉਹ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡੀ ਏਕਤਾ, ਨਿਮਰਤਾ, ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਸੇਵਾ ਅਤੇ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੇ ਸਿਮਰਨ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਜੀਵਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸਰਬ ਵਿਆਪਕਤਾ ਦੇ ਭਾਵ, ਸਰਬੱਤ ਦੀ ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਬਰਾਬਰੀ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਖੋਜ ਦਾ ਮਕਸਦ ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚਲੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡੀ ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਉਤਰਮਾਨਵਵਾਦੀ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਚੱਲ ਰਹੇ ਵਿਭਿੰਨ ਅਭਿਆਸਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਮੌਲਿਕਤਾ ਅਤੇ ਦੋਵਾਂ ਫਲਸਫਿਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਖੋਜ ਕਰਨੀ ਅਤੇ ਇਹ ਦਰਸਾਉਣਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਮਨੁੱਖੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ, ਵਾਤਾਵਰਣ, ਜੀਵ-ਮਾਤਰ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਆਤਮਿਕ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਸੂਖਮ ਤੋਂ ਸਥੂਲ ਪੱਧਰਾਂ ਤੱਕ ਕਿਵੇਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਉਤਰਮਾਨਵਵਾਦ ਇੱਕ ਬੌਧਿਕ ਅਭਿਆਸ ਹੈ। ਜੋ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਉੱਭਰਿਆ ਅਤੇ ਮਾਨਵਵਾਦ ਦੇ ਮੂਲ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਚੁਣੌਤੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਮਾਨਵਵਾਦ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ, ਉਸ ਦੀ ਖ਼ੁਦਮੁਖ਼ਤਿਆਰੀ ਅਤੇ ਤਰਕਸ਼ੀਲਤਾ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ, ਉੱਥੇ ਉਤਰਮਾਨਵਵਾਦ ਨੇ ਇਸ ਮਨੁੱਖ-ਕੇਂਦਰਿਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ 'ਤੇ ਸਵਾਲੀਆ ਚਿੰਨ੍ਹ ਲਗਾਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਸਿਰਫ਼ ਮਨੁੱਖਤਾਵਾਦ ਦੇ ਦਾਇਰੇ ਤੱਕ ਸੀਮਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਇਸ ਵਿੱਚ ਉਤਰਆਧੁਨਿਕਵਾਦ, ਸਾਇਬਰਨੈਟਿਕਸ (Cybernetics), ਯੰਤਰਿਕੀ ਦਰਸ਼ਨ, ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਣਕ ਵਿਚਾਰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਉਤਰਮਾਨਵਵਾਦ ਫਲਸਫੇ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ, ਇਹ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਮਨੁੱਖ ਕੇਂਦਰਿਤ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਤੋਂ ਬਿਰਤੀ ਹਟਾਅ ਕੇ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਜੀਵ-ਜੰਤੂਆਂ, ਯੰਤਰਿਕੀ ਅਤੇ ਗੈਰ-ਮਨੁੱਖੀ ਸੱਤਾਵਾਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਦਾ ਧਿਆਨ ਧਰੀਏ। ਉਤਰਮਾਨਵਵਾਦ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਸਰਬਉੱਚ ਮਰਹਲਾ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ, ਸਗੋਂ ਉਹ ਮਨੁੱਖੀ ਵਜੂਦ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਰ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਵਿਆਪਕ ਸੰਰਚਨਾ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕੋਣਾਂ ਤੋਂ ਨਿਰਖਦਾ- ਪਰਖਦਾ ਵੀ ਹੈ।

### ਉਤਰਮਾਨਵਵਾਦ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਿੱਠਭੂਮੀ

ਉਤਰਮਾਨਵਵਾਦ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤਿਮ ਦਹਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਹੋਈਆਂ ਬੌਧਿਕ ਅਤੇ ਯੰਤਰਿਕ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਉਗਮਿਆ। ਮਿਸ਼ੇਲ ਫੂਕੋ, ਯੱਕ ਚੈਰਿੰਦਾ ਅਤੇ ਗਿਲਸ ਚੈਲਿਊਜ਼ ਵਰਗੇ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ, ਉਤਰਮਾਨਵਵਾਦ

ਮਨਸੂਈ ਬੁੱਧੀਮਤਾ, ਜੀਵ ਉਦਯੋਗ ਵਿਗਿਆਨ, ਅਤੇ ਸੂਚਨਾ ਯੰਤਰਿਕੀ ਵਿੱਚ ਤਰੱਕੀ ਵੱਲ ਅਗਰਸਰ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਮਨੁੱਖੀ ਮਹੱਤਵਵਾਦ ਜਾਂ 'ਤੇ ਸਵਾਲ ਚੁੱਕਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਦੋਨਾ ਹਾਰਵੇ ਦਾ 'ਸਾਇਬੋਰਗ ਮੈਨਿਫੈਸਟੋ' (1985) ਉਤਰਮਾਨਵਵਾਦ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਮੂਲ ਪਾਠ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਾਰਵੇ ਪਛਾਣ ਦੀ ਇੱਕ ਹਾਈਬ੍ਰਿਡਾਈਜ਼ਡ ਧਾਰਨਾ ਲਈ ਦਲੀਲ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖਾਂ, ਜਾਨਵਰਾਂ ਅਤੇ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਦੀ ਆਪਸੀ ਤਾਲਮੇਲ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ, ਮਨੁੱਖੀ-ਮਸ਼ੀਨੀ ਦਾਇਰੇ ਤੋਂ ਪਾਰ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਈਬੋਰਗ ਪਛਾਣ ਜੀਵ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਤੇ ਯੰਤਰਿਕੀ ਵਿਚਕਾਰ ਲਚਕਤਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਕੋਈ ਇੱਕ ਸੀਮਿਤ ਖੁਦਮੁਖਤਿਆਰੀ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਆਦਰਸ਼ ਉੱਤੇ ਸਵਾਲੀਆ ਚਿੰਨ੍ਹ ਲਗਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

### ਉਤਰਮਾਨਵਵਾਦ ਵਿਭਿੰਨ ਪਸਾਰ :

- ਮਨੁੱਖੀ ਇਜ਼ਾਰੇਦਾਰੀ ਦਾ ਅੰਤ

ਉਤਰਮਾਨਵਵਾਦੀ ਚਿੰਤਨ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਸ਼ਵ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਕੇਵਲ ਮਨੁੱਖ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਮਨੁੱਖ ਦੂਜੇ ਜੀਵਾਂ ਅਤੇ ਯੰਤਰਿਕੀ ਆਦਿ ਦੇ ਤਾਣੇ-ਬਾਣੇ ਵਾਂਗ ਹੀ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦਾ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਜੁਜ਼ ਹੈ। ਰੋਸੀ ਬਰੇਡੇਟੀ ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ 'ਦਿ ਪੋਸਟਹਿਊਮਨ'(2013) ਵਿੱਚ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ; "ਉਤਰਮਾਨਵਵਾਦ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰ ਵਿੱਚ ਰੱਖਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹੋਰ ਸਬੰਧਾਂ 'ਤੇ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ 'ਚ ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਹੋਰ ਜੀਵਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਡੂੰਘਾ ਨਾਤਾ ਦਰਸਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।" ਇਹ ਫ਼ਲਸਫ਼ਾ ਮਾਨਵੀ ਪ੍ਰਭੂ ਸੱਤਾ ਨੂੰ (Anthropocentrism) ਨੂੰ ਚੁਣੌਤੀ ਦਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਇਹ ਸਵਾਲ ਉਠਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੀ ਮਨੁੱਖ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਨ?

- ਯੰਤਰਿਕ ਅਤੇ ਸਾਇਬਰਨੀਟਿਕਸ ਸੱਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਗਹਿਰਾ ਸੰਬੰਧ:

ਉਤਰਮਾਨਵਵਾਦ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੁਆਰਾ ਵਿਕਸਿਤ ਯੰਤਰਿਕੀ ਦਾ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਰਿਸ਼ਤਾ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਐਨ. ਕੈਥਰਿਨ ਹੇਲਸ ' ਹਾਉ ਵੀ ਬਿਕੇਮ ਪੋਸਟਹਿਊਮਨ '(1999) ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਮਸਲਾ ਹੈ ਕਿ ਡਿਜੀਟਲ ਤਕਨੀਕਾਂ ਕਿਵੇਂ ਮਨੁੱਖੀ ਪਛਾਣ ਨੂੰ ਬੇਪਛਾਣ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਆਖਦਾ ਹੈ, "ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਮਸ਼ੀਨ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਦੀ ਲਕੀਰ ਹੁਣ ਦਿਲਚਸਪ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਮਿਟ ਗਈ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖੀ ਪਛਾਣ ਸਿਰਫ਼ ਜੀਵ ਵਿਗਿਆਨਕ ਹਿੱਸੇ ਤੱਕ ਸੀਮਿਤ ਨਹੀਂ ਰਹੀ।"<sup>2</sup>

- ਮਾਨਵੀ ਅਤੇ ਗੈਰ-ਮਾਨਵੀ ਅਸਤਿਤਵ ਦਾ ਅੰਤਰ ਸੰਬੰਧ

ਉਤਰਮਾਨਵਵਾਦੀ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ, ਸਿਰਫ਼ ਮਨੁੱਖ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਹਰ ਕਿਸਮ ਦੀ ਜੀਵ ਹਸਤੀ ਅਤੇ ਗੈਰ-ਮਾਨਵੀ ਸੱਤਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਗਹਿਰਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਨਵੇਂ ਵਾਤਾਵਰਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤਿਕ ਵੰਡਾਂ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਸਥਾਪਤੀ ਵੱਲ ਅਗਰਸਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਰੇ ਜੀਵ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਇੱਕ ਸਿਸਟਮ ਵਿੱਚ ਬੱਝੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਕਿਸੇ ਵੀ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਹਾਸ਼ੀਏ ਵੱਲ ਧੱਕਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਹਰ ਹੋਂਦ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਜੀਵਾਂ ਲਈ ਇੱਕ ਸਾਂਝੀ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਜੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਗ਼ੈਰ-ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਾਂ ਦੀ ਵੀ ਕਦਰ ਕਰੇ।

- ਮਨੁੱਖਤਾਵਾਦ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਪੱਖ

ਉਤਰਮਾਨਵਵਾਦ ਅਜਿਹੇ ਮਾਨਵਤਾਵਾਦ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕੇਵਲ ਮਨੁੱਖੀ ਰੁਚੀਆਂ ਅਤੇ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾਵਾਂ 'ਤੇ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੈ। ਕੈਰੀ ਵੇਲਫ 'ਵਟ ਇਜ਼ ਪੋਸਟਹਿਊਮਨਿਜ਼ਮ?'(2010) ਵਿੱਚ ਆਖਦਾ ਹੈ, "ਉੱਤਰ ਮਾਨਵਵਾਦ ਇੱਕ ਹੋਰ

ਸਿਹਤਮੰਦ ਚਿੰਤਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਸਿਰਫ਼ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਫਾਇਦੇ ਲਈ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਹੋਰ ਜੀਵੰਤ ਹੋਂਦਾਂ ਦੇ ਹੱਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਲੈਂਦੀ ਹੋਵੇ।<sup>3</sup> ਉਤਰਮਾਨਵਵਾਦ ਅਤੇ ਏਕਤਾ ਦੇ ਫਲਸਫ਼ੇ ਵਿਚਕਾਰ ਗਹਿਰਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਵਾਤਾਵਰਣ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਬੰਧ ਦੀ ਇੱਕਸੁਰਤਾ ਦਾ ਸਾਖੀ ਹੈ। ਇਹ ਸੂਤਰ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੇ ਭਵਿੱਖ ਨੂੰ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਜੀਵਾਂ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰ ਅਧੀਨ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹੈ।

- ਉਤਰਮਾਨਵਵਾਦੀ ਨੈਤਿਕਤਾ

ਉੱਤਰ ਮਾਨਵਵਾਦ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵੱਡੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿੱਚ, ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਰਵਉੱਚ ਸਮਝਣ ਦੀ ਬਜਾਏ, ਜੀਵ ਨੈਤਿਕਤਾ, ਵਾਤਾਵਰਣੀ ਨੈਤਿਕਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਬਾਰੇ ਹੋਰ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਚਿੰਤਨ-ਮੰਥਨ ਨੂੰ ਮਹੱਤਤਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਰੋਸੀ ਬਰੇਡੇਟੀ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ, “ਵਿਗਿਆਨਕ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਸਾਵਧਾਨੀ ਹੀ ਸਹੀ ਦਿਸ਼ਾ ਹੈ।”<sup>4</sup>

- ਉਤਰਮਾਨਵਵਾਦ ਵਿੱਚ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਗਿਆਨਤੰਤ੍ਰ

ਉਤਰਮਾਨਵਵਾਦ ਗਿਆਨ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਵਿੱਚ ਵੱਡੇ ਬਦਲਾਅ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿੱਚ, ਗਿਆਨ ਦਾ ਖੇਤਰ ਸਿਰਫ਼ ਮਨੁੱਖੀ ਰੁਝਾਨਾਂ ਤੱਕ ਸੀਮਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਬਲਕਿ ਮਸ਼ੀਨਾਂ, ਹੋਰ ਜੀਵੰਤ ਹੋਂਦਾਂ ਅਤੇ ਸਮੁੱਚਾ ਤਾਣਾ-ਬਾਣਾ ਵੀ ਗਿਆਨ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਪਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਬਰੂਨੋ ਲੈਟੂਰ ਨੇ ਵੀ ‘ਹੈਵ ਨੇਵਰ ਬੀਨ ਮੈਡਰਨ’(1993) ਵਿੱਚ ਇਸ ਤੱਥ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ ਕਿ ਸਹੀ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਸਗੋਂ ਇਹ ਸਮੁੱਚੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਵਿੱਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

**ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਰਚਿਤ ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਉਤਰ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਅਭਿਆਸ ਅੰਤਰ ਸੰਵਾਦ :**

ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡੀ ਅਨੰਤਤਾ ਅਤੇ ਜੀਵੰਤ ਪਸਾਰੇ ਦੇ ਅਨੇਕ ਸੂਖਮ ਅਤੇ ਸਥੂਲ ਪਸਾਰਾ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਬੁੱਕਲ ਵਿੱਚ ਸਮੋਈ ਬੈਠੀ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਨਿਮਰਤਾ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਸੇਵਾ ਭਾਵ ਵਾਲੀ ਜਿੰਦਗੀ ਬਿਤਾਉਣ ਪਰਮਾਤਮਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਗਏ ਬੇਅੰਤ ਪਸਾਰੇ ਨਾਲ ਇਕਸੁਰਤਾ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਸਿਮਰਨ ਦੀ ਉੱਚਤਾ ਬੇਅੰਤ ਮਹਿਮਾ ਦਾ ਗੁਣਗਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਦੱਸੇ ਗਏ ਮਾਨਵੀ ਦੁੱਖ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੁੱਖਾਂ ਤੋਂ ਸੁਰਖਰੂ ਹੋਣ ਦੀਆਂ ਜੁਗਤਾਂ, ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅਹਿਮ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਜੁਗਤਾਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਦੁੱਖ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਦਵਾਉਣ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਜੁਗਤਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਉਤਰਮਾਨਵਵਾਦੀ ਫਲਸਫ਼ੇ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਕਰਨਾ ਕਾਫ਼ੀ ਦਿਲਚਸਪ ਅਰਥ ਭਰਪੂਰ ਹੋਵੇਗਾ। ਉਤਰਮਾਨਵਵਾਦ ਵਿੱਚ ਮਾਨਵੀ ਮਹੱਤਤਾ ਉਪਰ ਮੁੜ-ਵਿਚਾਰ ਵਿਮਰਸ਼ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਗੈਰ-ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਜਾਵੀਏ ਤੋਂ ਸਮਝਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਇੱਕੋ ਹਸਤੀ ਇਕ ਓਅੰਕਾਰ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸਗਲੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟ ਇੱਕ ਦਾ ਹੀ ਪਰਤੋਂ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਇਸ ਇੱਕਤਾ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਗੈਰ-ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੱਡਾ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਆਪ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ;

**“ਏਵੇਕੀ ਸ੍ਰਿਸਟਿ ਉਪਾਈਅਨੁ ਸਭ ਹੁਕਮਿ ਆਵੈ ਜਾਇ ਸਮਾਹੀ॥**

**ਆਪੇ ਵੇਖਿ ਵਿਗਸਦਾ ਦੂਜਾ ਕੇ ਨਾਹੀ ॥”**

**“ਅਗਮ ਅਗੋਚਰਾ ਤੇਰਾ ਅੰਤੁ ਨ ਪਾਇਆ ॥**

**ਅੰਤੇ ਨ ਪਾਇਆ ਕਿਨੇ ਤੇਰਾ ਆਪਣਾ ਆਪੁ ਤੂ ਜਾਣਹੇ ॥**

**ਜੀਅ ਜੰਤ ਸਭਿ ਖੇਲੁ ਤੇਰਾ ਕਿਆ ਕੇ ਆਖਿ ਵਖਾਣੇ ॥**

**ਆਖਹਿ ਤ ਵੇਖਹਿ ਸਭੁ ਤੂਹੈ ਜਿਨਿ ਜਗਤੁ ਉਪਾਇਆ ॥**

**ਕਰੈ ਨਾਨਕੁ ਤੂ ਸਦਾ ਅਗੰਮੁ ਹੈ ਤੇਰਾ ਅੰਤੁ ਨ ਪਾਇਆ ॥੧੨॥”**

(ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਅੰਗ ੯੧੮)

ਇੱਕ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਸਾਰੀ ਸ੍ਰਿਸਟੀ ਸਾਜਨਾ ਹੋਈ ਹੈ। ਸਾਰੀ ਸ੍ਰਿਸਟੀ ਵਿੱਚ ਵਿੱਚ ਉਹੀ ਵਿਗਸ ਰਿਹਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਕਿਧਰੇ ਵੀ ਕੋਈ ਦਵੈਤ ਨਹੀਂ ਹੈ ; ਸਾਰੇ ਜੀਵ ਉਸੇ ਹੀ ਅਨੰਤ ਖੇਡ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹਨ। ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਉਤਰ ਮਾਨਵਵਾਦ ਦੇ “ਇਕਸਾਰਤਾ” ਭਾਵ ਸਮੂਹ ਜੀਵ ਜੰਤੂਆਂ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਵਿੱਚਲੀਆਂ ਸੂਖਮ ਪੱਧਰ ਉੱਪਰ ਇੱਕ ਦੂਸਰੇ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਗਹਿਰੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜੁੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ਦੇ ਖਿਆਲ ਨਾਲ ਸਾਂਝਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਇਕਾਈ ਵਜੋਂ ਤਸਲੀਮ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਇਸੇ ਭਾਵਨਾ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਨੈਤਿਕ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਸੇਵਾ ਦਾ ਸੰਬੋਧ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਕਿ ਮਾਨਵੀ ਅਤੇ ਗੈਰਮਾਨਵੀ ਹੋਂਦ ਦੋਹਾਂ ਲਈ ਹੀ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੇਵਾ ਸਿਰਫ ਪ੍ਰਾਣੀਮਾਤਰ ਤੱਕ ਸੀਮਿਤ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਸਮੂਹ ਜੀਵ ਜੰਤੂਆਂ ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਲਈ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਲੱਖਣ ਸੰਬੋਧ ਉਤਰਮਾਨਵਵਾਦੀ ਨੈਤਿਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਨਾਲ ਗਹਿਰਾ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਸਾਰੇ ਜੀਵਾਂ ਲਈ ਸੰਭਾਲ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਪੇਸ ਭਾਵ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਇਸ ਨੂੰ ਕਾਰ ਦੀ ਸੰਗਯਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਜੇ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਭਾਵ ਵਿਚ ਜੀਵ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭੂ ਆਪ ਆਪਣੀ ਨਦਰਿ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ;

**“ਆਪੇ ਕਰਣੀ ਕਾਰ ਆਪਿ ਆਪੇ ਕਰੇ ਰਜਾਇ ॥**

**ਆਪੇ ਕਿਸ ਹੀ ਬਖਸਿ ਲਏ ਆਪੇ ਕਾਰ ਕਮਾਇ ॥”**

(ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਅੰਗ)

**“ਆਪੇ ਕਾਰ ਕਰਾਇਸੀ ਅਵਰੁ ਨ ਕਰਣਾ ਜਾਇ ॥੩॥**

**ਮਨੁ ਤਨੁ ਰਤਾ ਰੰਗ ਸਿਉ ਹਉਮੈ ਤਜਿ ਵਿਕਾਰ ॥**

**ਅਹਿਨਿਸਿ ਹਿਰਦੈ ਰਵਿ ਰਹੈ ਨਿਰਭਉ ਨਾਮੁ ਨਿਰੰਕਾਰ ॥**

**ਨਾਨਕ ਆਪਿ ਮਿਲਾਇਅਨੁ ਪੂਰੈ ਸਬਦਿ ਅਪਾਰ ॥੪॥੧੬॥੪੯॥”**

(ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਅੰਗ ੩੨)

ਉਤਰਮਾਨਵਵਾਦ ਮਾਨਵੀ ਪ੍ਰਭੂ ਸੱਤਾ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸ੍ਰਿਸਟੀ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਵਜੋਂ ਅਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵੀ ਹਿਰਾਰਕੀ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸ੍ਰਿਸਟੀ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਵਿੱਚ

ਰੱਖਣ ਦੀ ਸੋਚ ਦਾ ਵੀ ਖੰਡਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸਭ ਕਾਇਨਾਤ ਇਕੋ ਮੂਲ ਜੋਤ ਜੋ ਕਿ ਮਾਨਵ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਮੁੱਚੇ ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਦਾ ਵੀ ਮੂਲ ਹੈ ਵਿੱਚੋਂ ਵਿਗਸ ਰਹੀ ਹੈ;

“ਸਹਜਿ ਵਣਸਪਤਿ ਫੁਲੁ ਫਲੁ ਭਵਰੁ ਵਸੈ ਭੈ ਖੰਡਿ ॥

ਨਾਨਕ ਤਰਵਰੁ ਏਕੁ ਹੈ ਏਕੇ ਫੁਲੁ ਭਿਰੰਗੁ ॥੨॥”

(ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ੧੦੮੮)

“ਸੰਜੇਗੁ ਵਿਜੇਗੁ ਉਪਾਇਓਨੁ ਸ੍ਰਿਸਟੀ ਕਾ ਮੂਲੁ ਰਚਾਇਆ ॥

ਹੁਕਮੀ ਸ੍ਰਿਸਟਿ ਸਾਜੀਅਨੁ ਜੋਤੀ ਜੋਤਿ ਮਿਲਾਇਆ ॥

ਜੋਤੀ ਹੂੰ ਸਭੁ ਚਾਨਣਾ ਸਤਿਗੁਰਿ ਸਬਦੁ ਸੁਣਾਇਆ ॥

ਬ੍ਰਹਮਾ ਬਿਸਨੁ ਮਹੇਸੁ ਤ੍ਰੈ ਗੁਣ ਸਿਰਿ ਧੰਧੈ ਲਾਇਆ ॥

ਮਾਇਆ ਕਾ ਮੂਲੁ ਰਚਾਇਓਨੁ ਤੁਰੀਆ ਸੁਖੁ ਪਾਇਆ ॥੨॥”

(ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਅੰਗ ੫੦੮)

ਇਹ ਪੰਕਤੀਆਂ ਹਉਮੈ ਅਤੇ ਆਪਸੀ ਹਿਰਾਰਕੀ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਸਮੇਤ ਸਮੁੱਚੇ ਜੀਵ-ਜੰਤੂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡੀ ਹੋਂਦਾਂ ਇੱਕ ਹੀ ਦਾਤਾ ਹੁਕਮ ਵਿੱਚ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਨਹੀਂ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਅਨੰਤ ਅਤੇ ਅਚਰਜ ਪਸਾਰੇ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿੱਚਲੀ ਏਕਤਾ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਵਿਰਲਾ ਭਾਵ ਗੁਰਮੁਖ ਹੀ ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ;

“ਏਕਸੁ ਤੇ ਸਭਿ ਰੂਪ ਹਰਿ ਰੰਗਾ ॥ਪਉਣੁ ਪਾਣੀ ਬੈਸੰਤਰੁ ਸਭਿ ਸਹਲੰਗਾ ॥

ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਵੇਖੈ ਹਰਿ ਪ੍ਰਭੁ ਰੰਗਾ ॥੧॥ ਏਕੁ ਅਚਰਜੁ ਏਕੇ ਹੈ ਸੋਈ ॥

ਗੁਰਮੁਖਿ ਵੀਚਾਰੇ ਵਿਰਲਾ ਕੋਈ ॥੧॥ ਰਹਾਉ ॥”

(ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਅੰਗ ੧੬੦)

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਅਨੁਸਾਰ ਕੂੜ ਕਰਕੇ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਸਰੂਪ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੁੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਫਸ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਉਤਰਮਾਨਵਵਾਦ ਦੀ ਉਸ ਧਾਰਨਾ ਦੇ ਸਮਾਨਤਰ ਹੈ। ਜੋ ਮਨੁੱਖੀ ਅਹੰਕਾਰ ਨੂੰ ਦੁੱਖ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਮੰਨਦਾ ਹੈ;

“ਹਉਮੈ ਨਾਵੈ ਨਾਲਿ ਵਿਰੇਧੁ ਹੈ ਦੁਇ ਨ ਵਸਹਿ ਇਕ ਠਾਇ ॥

ਹਉਮੈ ਵਿਚਿ ਸੇਵਾ ਨ ਹੋਵਈ ਤਾ ਮਨੁ ਬਿਰਥਾ ਜਾਇ ॥੧॥

ਹਰਿ ਚੇਤਿ ਮਨ ਮੇਰੇ ਤੂ ਗੁਰ ਕਾ ਸਬਦੁ ਕਮਾਇ ॥

ਹੁਕਮੁ ਮੰਨਹਿ ਤਾ ਹਰਿ ਮਿਲੈ ਤਾ ਵਿਚਹੁ ਹਉਮੈ ਜਾਇ ॥ ਰਹਾਉ ॥

ਹਉਮੈ ਸਭੁ ਸਰੀਰੁ ਹੈ ਹਉਮੈ ਓਪਤਿ ਹੋਇ ॥

ਹਉਮੈ ਵਡਾ ਗੁਬਾਰੁ ਹੈ ਹਉਮੈ ਵਿਚਿ ਬੁਝਿ ਨ ਸਕੈ ਕੋਇ ॥੨॥

ਹਉਮੈ ਵਿਚਿ ਭਗਤਿ ਨ ਹੋਵਈ ਹੁਕਮੁ ਨ ਬੁਝਿਆ ਜਾਇ ॥

ਹਉਮੈ ਵਿਚਿ ਜੀਉ ਬੰਧੁ ਹੈ ਨਾਮੁ ਨ ਵਸੈ ਮਨਿ ਆਇ ॥੩॥

**ਨਾਨਕ ਸਤਗੁਰਿ ਮਿਲਿਐ ਹਉਮੈ ਗਈ ਤਾ ਸਚੁ ਵਸਿਆ ਮਨਿ ਆਇ ॥**

**ਸਚੁ ਕਮਾਵੈ ਸਚਿ ਰਹੈ ਸਚੇ ਸੇਵਿ ਸਮਾਇ ॥੪॥੯॥੧੨॥**

(ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਅੰਗ ੫੬੦)

**“ਕਾਮੁ ਕ੍ਰੋਧੁ ਪਸਰਿਆ ਸੰਸਾਰੇ ਆਇ ਜਾਇ ਦੁਖੁ ਪਾਵਣਿਆ ॥੨॥”**

(ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਅੰਗ ੧੨੯)

ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਜੀ ਹਉਮੈ (ਅਹੰਕਾਰ) ਨੂੰ ਦੁੱਖ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਹਉਮੈ, ਜੋ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਸਵੈ-ਕੇਂਦਰਿਤਾ ਅਤੇ ਸਵੈ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਾ ਰੂਪ ਹੈ, ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸੱਚਾਈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਤੋਂ ਦੂਰ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਦੁੱਖਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਦੁੱਖ ਜਾਂ ਸੰਕਟ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਰਾਹ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਭੂ ਸਿਮਰਨ ਹੀ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਉਤਰਮਾਨਵਵਾਦ ਨਾਲੋਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪੱਖ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਬਾਣੀ ਸਭ ਜੀਵਾਂ ਵਿੱਚ ਉਸ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਜੋਤ ਹੀ ਵੇਖਦੀ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਹ ਉਤਰਮਾਨਵਵਾਦ ਵਾਂਗ ਉਲਾਰ ਹੋ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਦਾ ਨਿਖੇੜ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਉਸਦੀ ਸੀਮਾ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਉਸ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਦਾ ਮਾਣ ਵੀ ਕਰਨਾ ਸਿਖਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ੪੫ ਪੈੜੀਆਂ ਵਾਲੀ ਬਾਉਲੀ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਵਾਉਣ ਵਾਲੀ ਸਾਖੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਿਰਫ ਇੱਕ ਸਾਖੀ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਇੱਕ ਚਿਹਨ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵੀ ਹੈ। ਜੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਤੀਰਥਾਂ ਤੇ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਲੁੱਟ ਤੋਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਚਾਉਂਦਾ ਸਗੋਂ ਬਾਕੀ ੪੫ ਲੱਖ ਜੂਨਾਂ ਨਾਲੋਂ ਉਸਦੀ ਉੱਤਮਤਾ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਪ੍ਰਭੂ ਮਿਲਾਪ ਵਾਲੀ ਸਮਰੱਥਾ ਵੱਲ ਵੀ ਧਿਆਨ ਦਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਆਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਹੋਰ ਜੀਵ ਜੰਤੂਆਂ ਵਿੱਚ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦਾ ਸੰਬੋਧ ਲਿਆਂਦਾ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਤੋਂ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਇਆ ਇਸ ਸਾਖੀ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਦੇ ਹਨ ;

**“ਅਵਰ ਜੋਨਿ ਤੇਰੀ ਪਨਿਹਾਰੀ ॥**

**ਇਸੁ ਧਰਤੀ ਮਹਿ ਤੇਰੀ ਸਿਕਦਾਰੀ ॥”**

(ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਅੰਗ ੩੭੩)

ਇਹ ਸਿਕਦਾਰੀ ਕੋਈ ਤਾਂ ਉਸ ਵਾਲੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਪ੍ਰਭੂ ਮਿਲਾਪ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਵਾਲੀ ਸਿਕਦਾਰੀ ਹੈ ।

**ਉਤਰਮਾਨਵਵਾਦ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸੂਤਰ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਦਰਸਾਇਆ ਮਾਰਗ ਸੰਖੇਪ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ:**

- ਦੁੱਖ ਦਾ ਮੂਲ – ਮਨੁੱਖੀ ਮਹੱਤਵਵਾਦ

ਉਤਰਮਾਨਵਵਾਦ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਮਨੁੱਖੀ ਦੁੱਖ ਦਾ ਇੱਕ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਹੈ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਮੰਨਣਾ ਹੈ । ਇਹ ਸੋਚ ਕਿ ਸਿਰਫ ਮਨੁੱਖ ਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡੀ ਹੋਣ ਅੰਤਰ ਸੰਬੰਧਾਂ ਤੋਂ ਨਿਖੇੜ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਕੁਦਰਤ ਅਤੇ ਹੋਰ ਜੀਵਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਹਿਰਸ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ। ਰੋਜ਼ੀ ਬ੍ਰਾਇਡੇਟੀ ਜੋ ਉਤਰਮਾਨਵਵਾਦ ਫਲਸਫੇ ਦੀ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਸਤਾਖਰ ਹੈ ਇਸ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਵਰਨਣ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਦੀ ਹੈ;

**The anthropocentric perspective has led to environmental destruction, ethical failure, and existential discontent.”<sup>4</sup>**

ਇਹ ਦਲੀਲ ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਆਏ ਹਉਮੈ ਦੇ ਸੰਬੰਧ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਅਹੰਕਾਰ ਨੂੰ ਦੁੱਖ ਦਾ ਮੂਲ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਦਾ ਹੀ ਪਰਤੋਂ ਹੈ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਇਸ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਹੱਲ ਪ੍ਰਭੂ ਸਿਮਰਨ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ

- ਦੁੱਖ ਦਾ ਅੰਤ – ਸਹਿਰੋਂਦ

ਉਤਰਮਾਨਵਵਾਦ ਵਿੱਚ ਦੁੱਖਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਇੱਕ ਮਾਰਗ ਸਾਰੇ ਜੀਵਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਸੀ ਸਹਿਰੋਂਦ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਰਿਚਰਡ ਟਵਾਈਨ ਆਖਦੇ ਹੈ;

**“Recognizing the interconnectedness of humans, animals, and the environment can lead to a more harmonious and less exploitative relationship with the world.”<sup>5</sup>**

ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਇਕਾਤਮਕ ਸਿੱਖਿਆ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਸਾਰੇ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਇਕਸਾਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹਉਮੈ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਸਾਰੇ ਜੀਵਾਂ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਸੇਵਾ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਕਾਇਮ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਅਵਸਥਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

- ਦੁੱਖਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ – ਆਪਸੀ ਸਹਿਭਾਵਨਾ

ਉਤਰਮਾਨਵਵਾਦ ਇੱਕ ਸਾਂਝੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਦੁਖਾਂ ਦੇ ਅੰਤ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦਾ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸਾਏਮ ਸੈਟਸ ਅਨੁਸਾਰ:

**“The posthuman future must prioritize an ethical approach to care, not only for humans but for all living and non-living beings.”<sup>6</sup>**

ਇਹ ਨੈਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਸੇਵਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਨਾਲ ਸਾਂਝਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਸੇਵਾ ਕੇਵਲ ਮਨੁੱਖੀ ਭਲਾਈ ਲਈ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਸਾਰੇ ਜੀਵਾਂ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਉਤਰਮਾਨਵਵਾਦ ਇੱਕ ਆਧੁਨਿਕ ਫਲਸਫਾ ਹੈ, ਪਰ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚਲੇ ਸਿਧਾਂਤ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਗੈਰ-ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਾਂ ਦੀ ਇਕਾਈ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਸੇਵਾ, ਇਸ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਕਰਦਿਆਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਇਹ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਆਈ ਬਾਣੀ ਦਾ ਮੁੜ ਪਰਤੋਂ ਹੋਵੇ।

ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਰੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਕਾਲਪੁਰਖ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਗਲ ਪਸਾਰਾ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚਲੀ ਜੀਵੰਤ ਹੋਂਦ ਇੱਕ ਵਿਲੱਖਣ ਸਿਸਟਮ ਵਿੱਚ ਬੱਝੀ ਹੋਈ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵੀ ਸਰਬ ਉੱਚ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੀ ਸਰਬ ਉੱਚ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮੂਹ ਜੀਵ ਜੰਤੂ ਉਸ ਦੇ ਹੁਕਮ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰ ਰਹੇ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਵਾਚਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਉਤਰਮਾਨਵਵਾਦੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਸਨਮੁੱਖ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਗੌਰਵਤਾ ਵੀ ਸਥਾਪਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਉੱਤਰ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨਾਲ ਅੰਤਰ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਉਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਵੀ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਮਾਨਵੀ ਹੋਂਦ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਅਤੇ ਸੀਮਾ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਗਹਿਰ-ਗੰਭੀਰਤਾ ਸਹਿਤ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮੁੱਚੀ ਕਾਇਨਾਤ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰ ਰਹੀਆਂ ਜੀਵ ਹਸਤੀਆਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਵੀ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀ ਹੈ

### ਹਵਾਲੇ:

1. Braidotti, Rosi, **The Posthuman**, Polity Press, 2013, pp. 70-75.
2. Hayles, N. Katherine, **How We Became Posthuman: Virtual Bodies in Cybernetics, Literature, and Informatics**, University of Chicago Press, 1999.

3. Wolfe, Cary, **What is Posthumanism?**, University of Minnesota Press, 2010.
4. Braidotti, Rosi, **The Posthuman**, Polity Press, 2013, p. 70-75.
5. Richard Twine, **Animals as Biotechnology: Ethics, Sustainability and Critical Animal Studies**, Earthscan, 2010, p124.
6. Sayem Sets, **Posthuman Ethics and Mutual Responsibility**, Journal of Posthuman Studies, 2015, p 73.

## ਖਡੂਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦਾ 'ਨਿੱਤ ਦਾ ਨੇਮ' (ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤਵਾਰੀਖੀ ਸ਼੍ਰੋਤਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ)

ਡਾ. ਨਵਜੋਤ ਸਿੰਘ

ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਮਾਰਗ ਦੇ 'ਪਾਧੀ' ਲਈ 'ਨੇਹੂ' ਦੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਦੁਨੀਆਂ ਭਰ ਦੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਤੋਂ ਕੀਮਤੀ ਤੇ ਪਿਆਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। 'ਨੇਹੂ' ਦੀ ਬਰਕਰਾਰਤਾ ਤੇ ਸਜੀਵਤਾ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਹੀ ਹੈ 'ਨੇਮ'। ਨੇਮ ਦੀ ਖੜੋਤ ਜਾਂ ਨੇਮ ਦਾ ਟੁੱਟਣਾ ਕੋਈ ਛੋਟੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਨੇਮ ਦਾ ਟੁੱਟਣਾ 'ਨੇਹੂ' ਦਾ ਟੁੱਟ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਵੇਦਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਅੰਦਰ ਇਸੇ ਨੇਹੂ ਦੇ ਟੁੱਟਣ ਦੇ ਡਰ ਦੀ ਸਾਹਦੀ ਭਰ ਰਹੀ ਹੈ-

**ਫਰੀਦਾ ਗਲੀਏ ਚਿਕੜੂ ਦੂਰਿ ਘਰੁ ਨਾਲਿ ਪਿਆਰੇ ਨੇਹੂ ॥**

**ਚਲਾ ਤ ਭਿਜੈ ਕੰਬਲੀ ਰਹਾਂ ਤ ਤੁਟੈ ਨੇਹੂ ॥<sup>1</sup>**

ਨੇਹੂ 'ਚ ਰੱਤੇ ਹੋਏ ਗੁਰਮੁਖ ਜਨਾਂ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਅੰਦਰ 'ਨੇਮ' ਜਿੰਦਗੀ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨੇਮ ਦਾ ਟੁੱਟਣਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਅਸਹਿ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਫਿਰ ਕਿਸੇ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੂਹ 'ਸਹਿਜ' ਹੀ ਪੁਕਾਰ ਉਠਦੀ ਹੈ-

**ਭਿਜਉ ਸਿਜਉ ਕੰਬਲੀ ਅਲਹ ਵਰਸਉ ਮੇਹੂ ॥**

**ਜਾਇ ਮਿਲਾ ਤਿਨਾ ਸਜਣਾ ਤੁਟਉ ਨਾਹੀ ਨੇਹੂ ॥<sup>2</sup>**

ਰੰਗ-ਰਤਨੀਆਂ ਰੂਹਾਂ ਲਈ 'ਨੇਮ' ਤੋਂ ਉੱਤੇ ਤਨ ਦੇ ਸੁਖਦ ਆਰਾਮ ਕਦੇ ਹੋ ਗੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ। ਉਹ 'ਨੇਮ' ਦੇ ਪਿਛੇ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ 'ਨੇਹੂ' ਦੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਦੀ ਬੇਨਜ਼ੀਰਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਖਡੂਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਨੇਮ ਨਾਲ ਨਿਭਾਈ ਸੇਵਾ ਇਸ ਦੀ ਢੁਕਵੀਂ ਉਦਾਹਰਨ ਹੈ। ਮੀਂਹ ਹੋਵੇ, ਹਨੇਰੀ ਹੋਵੇ ਪਰ ਬਾਬਾ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣਾ ਨੇਮ ਟੁੱਟਣ ਨਹੀਂ ਦਿਤਾ। ਇਸ ਪਰਚੇ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਵਾਰੀਖੀ ਸ਼੍ਰੋਤਾਂ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ 'ਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਖਡੂਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਨਿਭਾਏ 'ਨੇਮ' ਸੰਬੰਧੀ ਚਰਚਾ ਕਰਾਂਗੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੰਦਰ 'ਨੇਮ' ਨਿਭਾਉਣ ਦੀ ਅਡੋਲ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਅਤੇ ਚਾਉ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਾਂਗੇ।

ਸਿਖ ਧਰਮ ਦੇ ਮੂਲ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਵਿਚੋਂ 'ਸੇਵਾ' ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਬੜਾ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸੇਵਾ ਕੇਵਲ ਸਰੀਰਕ ਕਰਮ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਰੱਬੀ ਇਬਾਦਤ ਅਤੇ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਮਾਰਗ ਬਿਆਨਿਆ ਹੈ। ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਭਿਜ ਕੇ ਕੀਤੀ ਸੇਵਾ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਲੋਕ ਨੂੰ ਸਵਾਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਅੰਦਰ ਸੇਵਾ ਲਈ ਚਾਕਰੀ, ਟਹਲ, ਖਿਦਮਤ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੇਵਾ ਸ਼ਬਦ ਹੀ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਸੇਵਕ, ਚਾਕਰ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤੇ ਹਨ। ਸੇਵਾ ਵੀ ਤਪੱਸਿਆ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਤਿੰਨ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਪਹਿਲਾ ਭਾਗ- ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਰਨ 'ਚ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ (1479-1541) ਦੂਜਾ ਭਾਗ- ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਦਰ ਘਾਲ ਕਮਾਈ (1541-1552) ਤੀਜਾ ਭਾਗ- ਗੁਰਿਆਈ ਕਾਲ (1552-1574)। ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਤਿੰਨੋਂ ਕਾਲ ਹੀ ਬੜੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਹਥਲੇ ਪਰਚੇ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੂਜੇ ਭਾਗ (1541-1552) ਖਡੂਰ ਸਾਹਿਬ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਦਰ 'ਤੇ ਕੀਤੀ

ਘਾਲ-ਕਮਾਈ ਦੇ ਕਾਲ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਾਂਗੇ। ਅਸੀਂ ਇਸ ਪਰਚੇ ਵਿਚ ਕੁੱਲ ਚਾਰ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਸ੍ਰੋਤਾਂ (ਮਹਿਮਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਗੁਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰੰਥ, ਤਵਾਰੀਖ ਗੁਰੂ ਖਾਲਸਾ, ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ (ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ) ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ 'ਚ ਬਾਬਾ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਖਡੂਰ ਸਾਹਿਬ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਦੇ ਨੇਮ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰਾਂਗੇ। ਬਾਬਾ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ 1541 ਦੇ ਕਰੀਬ ਖਡੂਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਆਏ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਕੇ ਇਲਾਹੀ ਅਨੰਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ। ਫਿਰ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਲਗਾਤਾਰ ਖਡੂਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਹੀ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਜੁੜ ਗਏ। ਬਾਬਾ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਆਏ ਤਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਆਰਜਾ ਲਗਭਗ 62 ਸਾਲ ਦੀ ਸੀ। ਆਪ ਜੀ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਸਰੀਰਕ ਆਰਜਾ ਕਰਕੇ 25 ਸਾਲ ਵੱਡੇ ਸਨ। ਪਰ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਵੱਡੀ ਆਰਜਾ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਅਜਿਹੀ ਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ਚਾਉ ਨਾਲ ਸੇਵਾ ਨਿਭਾਈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਗੁਰਿਆਈ ਤਕ ਬਾਬਾ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਦਿਤੀ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚੋਂ ਸੇਵਾ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਪੱਖ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਸੇਵਾ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਅਮਲੀ ਰੂਪ 'ਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਵਾਰੀਖਾਂ ਸ੍ਰੋਤਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਖਡੂਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਦਰ ਤੇ ਨਿਭਾਈਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

**ਮਹਿਮਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਗ੍ਰੰਥ:** ਭਾਈ ਸਰੂਪ ਦਾਸ ਭੱਲਾ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਮਹਿਮਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਗ੍ਰੰਥ ਅਨੁਸਾਰ ਖਡੂਰ ਸਾਹਿਬ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਬਾਬਾ ਅਮਰਦਾਸ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਨਿੱਤ ਦੇ ਨੇਮ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਆਰੰਭਲਾ ਕਾਰਜ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਲਈ ਬਿਆਸ ਦਰਿਆ ਤੋਂ ਜਲ ਲੈ ਕੇ ਆਉਣਾ ਸੀ। ਪਹਿਰ ਰਾਤ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਬਾਬਾ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਲਈ ਜਲ ਭਰ ਕੇ ਲਿਆਉਂਦੇ ਅਤੇ ਬੜੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੂੰ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਾਉਂਦੇ ਸਨ।

**ਰਹੇ ਪਹਰ ਰਾਤ੍ਰ ਤਬ ਜਲ ਭਰ ਲਿਆਵੈ॥ ਸਤਗੁਰ ਕੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਾਵੈ॥<sup>3</sup>**

ਇਸ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਬਾਬਾ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਇਕਾਂਤ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਇਬਾਦਤ ਵਿਚ ਜੁੜ ਜਾਂਦੇ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਵੀ ਵਾਧੂ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਨਾ ਕਰਦੇ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਮੂਰਤ ਨੂੰ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਧਾਰ ਕੇ ਸਿਮਰਨ 'ਚ ਐਸਾ ਜੁੜਦੇ ਕਿ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਦੀ ਸੁਧ ਵੀ ਨਾ ਰਹਿੰਦੀ।

**ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਾਇ ਇਕਾਂਤ ਬਹ ਰਹੋ॥ ਕਾਹੂ ਸੈ ਕਛੁ ਸੁਨੇ ਨ ਕਹੋ॥**

**ਸਤਿਗੁਰ ਮੂਰਤ ਹਿਰਦੇ ਧਰੇ॥ ਖਾਨ ਪਾਨ ਕਛੁ ਸੁਧ ਨਹੀ ਕਰੇ॥<sup>4</sup>**

‘ਇਤ ਬਿਧ ਦੁਆਦਸ ਬਰਖ ਬਿਤਾਏ’<sup>5</sup> ਇਸ ਨੇਮ ਨੂੰ ਬਾਬਾ (ਗੁਰੂ) ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ 12 ਸਾਲ ਪੂਰੀ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਨਾਲ ਨਿਭਾਇਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਹਿਮਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਮੁਤਾਬਿਕ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚੋਂ ਸੇਵਾ ਅਤੇ ਸਿਮਰਨ ਦੀ ਸੁਮੇਲਤਾ ਆਪ ਮੁਹਾਰੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਸੇਵਾ ਭਾਵਨਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਕੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਬਾਬਾ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ‘ਰਾਜ ਜੋਗ ਸਿੰਘਾਸਨ ਦੀਨਾ’<sup>6</sup> ਗੁਰਿਆਈ ਦੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ।

**ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ:** ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਰਚਿਤ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਗ੍ਰੰਥ ਮੁਤਾਬਿਕ ਬਾਬਾ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ 1598 ਸੰਮਤ ਵਿਚ ਆਏ। ਇਥੇ ਰਹਿ ਕੇ ਬੜੀ ਕਠਿਨ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਤਿੰਨ ਕੋਹ ਦੀ

ਦੂਰੀ ਤੋਂ ਬਿਆਸ ਦਰਿਆ ਤੋਂ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਲਈ ਜਲ ਭਰ ਕੇ ਲਿਆਉਂਦੇ ਅਤੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੂੰ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਾਉਣ ਦੀ ਮਹਾਨ ਸੇਵਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ।

**ਪੰਦਰਾ ਸੈ ਅਠਾਨਵੇਂ ਸਾਲ। ਇਹੁ ਗਾਥਾ ਤਬ ਭਈ ਬਿਸਾਲ।**

**ਸੇਵਾ ਕਠਨ ਲਗਾ ਤਪ ਕਰਨੇ। ਨਿਤ ਉਠ ਜਾਵੇ ਪਾਨੀ ਭਰਨੇ।**

**ਤੀਨ ਕੇਸ ਥੀਂ ਬਿਯਾਸਾ ਨਦੀ। ਅਰਧ ਨਿਸਾ ਜਗ ਜਾਵੇ ਤਦੀ।**

**ਸਵਾ ਪਹਿਰ ਦੇ ਤੜਕੇ ਲਿਆਵੇ। ਨਿਤ ਗੁਰ ਕਾ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਾਵੇ।<sup>7</sup>**

ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਜਲ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਸੇਵਾ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਗੁਰੂ ਕੇ ਲੰਗਰਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਬੜੀ ਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਸੇਵਾਵਾਂ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਸਨ।

**ਕਰੇ ਅਧਕ ਲੰਗਰ ਕੀ ਸੇਵਾ। ਜਿਸ ਤੈ ਲਹਿਓ ਪਰਮ ਪਦ ਮੇਵਾ।<sup>8</sup>**

ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਹਰ ਵੇਲੇ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੇ ਭਜਨ ਵਿਚ ਰੱਤੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਗਭਗ 12 ਸਾਲ ਬਾਬਾ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਦਰ ਤੇ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਸੇਵਾ ਨਿਭਾਈ।

**ਨਿਸ ਦਿਨ ਰਹੇ ਭਜਨ ਮੈ ਰਤਾ। ਇਹੁ ਤਪ ਬਾਰਾਂ ਬਰਸ ਕਮੱਤਾ।<sup>9</sup>**

ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਬਾਬਾ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਦਾ ਜਜ਼ਬਾ ਏਨ੍ਹਾਂ ਦ੍ਰਿੜ ਸੀ ਕਿ ਕੋਈ ਹਨੇਰੀ, ਤੂਫਾਨ ਵੀ ਓਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੇਵਾ ਦੇ ਨੇਮ ਤੋਂ ਰੋਕਣ ਵਿਚ ਅਸਮਰੱਥ ਸੀ। ਇਕ ਦਿਨ ਬਹੁਤ ਤੇਜ਼ ਹਨੇਰੀ ਝੁਲ ਰਹੀ ਸੀ, ਭਾਰੀ ਮੀਂਹ ਆਉਣ ਲੱਗਾ। ਸਾਰੇ ਆਲਾ-ਦੁਆਲਾ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਸੀ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਰਸਤਾ ਵੀ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੇ ਰਿਹਾ, ਜੰਗਲੀ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਸ਼ੇਰ ਬੁਕ ਰਹੇ ਸਨ, ਸੱਪ, ਅਨੂਹੇ ਆਦਿ ਜ਼ਹਿਰੀਲੇ ਜੀਵ-ਜੰਤੂ ਫੁੰਹਾਰਾਂ ਮਾਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਦਰਿਆ ਪੂਰਾ ਜੋਬਨ ਵਿਚ ਸੀ। ਦਰਿਆ ਦਾ ਪੱਤਣ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਦਿਸ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਅਜਿਹੇ ਬਿਖੜੇ ਸਮੇਂ 'ਚ ਵੀ ਬਾਬਾ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਆਪਣੀ ਸੇਵਾ ਦੇ ਨੇਮ ਤੋਂ ਥਿੜਕੇ ਨਹੀਂ। ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਤੱਕ ਕੇ ਗਾਗਰ ਵਿਚ ਜਲ ਭਰ ਕੇ ਲਿਆਏ।

**ਸਰਬ ਠੇਰ ਜਲ ਭਰ ਰਹਯੋ, ਮੱਗ ਦਿਸਤ ਨ ਉਕੇ।**

**ਰਾਤ ਅੰਧੇਰੀ ਏਕ ਲੇ ਜੰਗਲ ਸੀਹ ਬੁਕੇ।**

**ਸਰਪ ਅਨੂਹੇ ਸੁੰਕਤੇ ਢਾਹੇ ਢਾਹੰਤੇ।**

**ਪਤਣ ਰਹਯੋ ਨਾ ਪਾਤਣੀ ਦਰਿਆਇ ਚੜੰਤੇ।**

**ਜਾਨ ਹੀਲ ਦਰਿਆਉ ਮੈ ਪਰ ਵਿਸਯੋ ਜਾਈ।**

**ਪੈਰ ਉਖੜਤੇ ਜਾਵਹੀ ਪ੍ਰਭੂ ਭਯੋ ਸਹਾਈ।<sup>10</sup>**

ਅਜਿਹੀਆਂ ਰੋਕਾਂ ਵੀ ਬਾਬਾ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿਦਕ ਤੋਂ ਡੁਲਾ ਨਹੀਂ ਸਕੀਆਂ।

ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ 'ਤਵਾਰੀਖ ਗੁਰੂ ਖਾਲਸਾ' ਵਿਚ ਵੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਨਿਤ ਦੇ ਨੇਮ ਨੂੰ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਬਿਆਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। "ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਤੋਂ ਜਾਗ ਤਿੰਨ ਕੋਹ ਪੂਰੇ ਬਯਾਸ ਨਦੀ ਵਿਚੋਂ ਜਲ ਲਿਆਇਆ ਕਰਦੇ। ਪਹਿਲੇ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਬਯਾਸਾ ਵਿਚ ਆਪ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨਾ ਤੇ ਫੇਰ ਲੱਕ ਤਾਈਂ ਜਲ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਗਾਗਰ

ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਭਰ ਕੇ ਸਿਰ ਉਪਰ ਧਰ ਕੇ ਲੈ ਆਉਣੀ<sup>11</sup> । ਬਜ਼ੁਰਗ ਅਵਸਥਾ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਬਾਬਾ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਬੜੀ ਲਗਨ ਅਤੇ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਦਰ ਸੇਵਾ ਨਿਭਾਈ।

“ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੂੰ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਾਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਗੁਰ-ਮੰਤ੍ਰ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਤੇ ਗੁਰ ਮੂਰਤਿ ਦਾ ਧਿਆਨ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਦਿਨ ਚੜ੍ਹੇ ਲੰਗਰ ਦੀ ਟਹਲ ਕਰਦੇ, ਬਰਤਨ ਮਾਂਜਦੇ, ਝਾੜੂ ਦਿੰਦੇ ਅਰਥਾਤ ਕਿਸੇ ਵੇਲੇ ਵੀ ਵਿਹਲੇ ਨਾ ਬੈਠਦੇ<sup>12</sup> । ਜਲ ਲਿਆਉਣ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੂੰ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਾਉਣ ਦੀ ਸੇਵਾ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਬਾਬਾ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨਾਮ-ਸਿਮਰਨ ਨਾਲ ਜੁੜਦੇ, ਗੁਰੂ ਕੇ ਲੰਗਰਾਂ 'ਚ ਬਰਤਨ ਮਾਂਜਨ, ਝਾੜੂ ਫੇਰਨ ਆਦਿ ਜਿਹੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਵੀ ਨਿਭਾਉਂਦੇ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰੰਥ ਅਨੁਸਾਰ ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਆ ਗਏ ਤਾਂ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਟਹਿਲ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਲਾਸ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਖੁਦ ਸਮੂਹ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਲਈ ਜਲ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਸੇਵਾ ਮੰਗੀ। ਬਾਬਾ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਜਿਥੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਲਈ ਜਲ ਲਿਆਉਂਦੇ ਉਥੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਜਲ ਛਕਾਉਣ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਕੇ ਲੰਗਰਾਂ ਲਈ ਵੀ ਜਲ ਦੀ ਸੇਵਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ।

**ਮਿਲਿ ਸਿੱਖਯਨ ਮਹਿ ਭਨਯੋ ਸਭਿਨਿ ਕੇ 'ਜਲ ਕੀ ਸੇਵਾ ਦਿਹੁ ਮੁਝ ਦਾਨ'**

**ਆਇਸੁ ਲੇ ਕਰਿ ਕਲਸ ਉਚਾਯਹੁ ਸਿਰ ਧਰ ਲਯਾਵਤ ਹੈ ਤਿਸ ਥਾਨ।**

**ਦੇਤਿ ਰਸੋਈ ਮਹਿ ਚਹਿ ਜੇਤਿਕ ਸਿੱਖਯਨ ਕੇ ਕਰਾਵਹਿ ਪਾਨ।<sup>13</sup>**

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਪਹਿਰ ਰਾਤ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਉਠਕੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਬਾਬਾ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉੱਠ ਕੇ ਜਲ ਦੀ ਗਾਗਰ ਭਰ ਕੇ ਲੈ ਆਉਂਦੇ। ਬੜੇ ਪ੍ਰੇਮ ਸਹਿਤ ਸੇਵਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਸਨ, ਸੇਵਾ ਕਰਦਿਆਂ ਕਦੇ ਵੀ ਵਿਆਕੁਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੂੰ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਾਉਂਦੇ, ਕੱਪੜੇ ਧੋਂਦੇ ਅਤੇ ਫਿਰ ਸੁਕਣੇ ਪਾਉਂਦੇ।

**ਸ੍ਰੀ ਅੰਗਦ ਜਬ ਜਾਮ ਜਾਮਨੀ ਜਾਗਹਿ ਮੱਜਹਿ ਥਿਤ ਤਿਸੁ ਕਾਲ।**

**ਤਬਿ ਤੇ ਆਗੇ ਹੀ ਉਠਿ ਕਰਿ ਕੈ ਜਲ ਆਨਹਿ ਭਰਿ ਕਲਸ ਬਿਸਾਲ।**

**ਅਧਿਕ ਪ੍ਰੀਤ ਕਰਿ ਸੇਵਾ ਠਾਨਹਿ ਨਹਿ ਅਕੁਲਾਵਹਿ ਬਲਹਿ ਸੰਭਾਲ।**

**ਪ੍ਰਥਮ ਸ਼ਨਾਨਹਿ, ਬਸਤ੍ਰ ਪਖਾਲਹਿ, ਪੁਨਹਿ ਸੁਸ਼ਕ ਕਰਿਬੇ ਹਿਤ ਡਾਲ।<sup>14</sup>**

ਇਹ ਮਹਾਨ ਸੇਵਾ ਨਿਭਾਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬਾਬਾ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਇਕਾਂਤ ਵਿਚ ਬੈਠ ਜਾਂਦੇ। ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਨਾ ਕਰਦੇ। ਹੋਰ ਸਾਰੇ ਮਨੋਰਥ ਭੁਲਾ ਕੇ ਕੇਵਲ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਮੂਰਤ ਆਪਣੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਵਸਾਈ ਰੱਖਦੇ।

**ਪੁਨ ਇਕੰਤ ਹੁਇ ਸਭਿ ਤੇ ਬੈਠਹਿ ਕਹਹਿ ਨ ਸੁਨਹਿ ਬਚਨ ਕਿਸਿ ਨਾਲਿ।**

**ਸਤਿਗੁਰ ਮੂਰਤਿ ਰਿਦੇ ਸਮਾਲਹਿ ਅਪਰ ਮਨੋਰਥ ਸਭਿ ਕੇ ਟਾਲਿ।<sup>15</sup>**

ਸਰੀਰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਅਤੇ ਬੁੱਢਾ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਬਾਬਾ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਮਨ ਵਿਚ ਸੇਵਾ ਲਈ ਬੜਾ ਭਾਰੀ ਉਤਸ਼ਾਹ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਆਲਸ ਨੂੰ ਨੇੜੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਆਉਣ ਦਿੰਦੇ। ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਗਾਗਰ ਚੁੱਕ ਕੇ ਜਲ ਭਰ ਕੇ ਲਿਆਉਂਦੇ।

**ਨਿਬਲ ਸਰੀਰ, ਜਰਜਰੀ ਭੂਤ ਸੁ ਤਊ ਸੇਵ ਕੇ ਧਰਹਿ ਹੁਲਾਸਿ।**

**ਆਲਸ ਤਯਾਗ ਕਰਤਿ ਉੱਦਯੋਗਹਿ ਕਲਸ ਉਠਾਇ ਲਯਾਇ ਜਲ ਰਾਸਿ।<sup>16</sup>**

ਬਾਬਾ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਜਿੱਥੇ ਤਨ ਕਰਕੇ ਸੇਵਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਉੱਥੇ ਮਨ ਨੂੰ ਵੀ ਸਦਾ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਜੋੜੀ ਰੱਖਦੇ।

**ਤਨ ਕਰਿ ਕਰਹਿ ਕਾਰ ਸਭਿ ਸੇਵਾ ਮਨ ਕਰਿ ਗੁਰੁ ਕੇ ਸਦਾ ਸਮੁਲ।**

ਜਦ ਕੋਈ ਜਾਣਕਾਰ ਬਾਬਾ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਬਾਸਰਕੇ ਜਾਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦੇ ਤਾਂ ਉਹ ਇਹੀ ਜਵਾਬ ਦਿੰਦੇ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਹੀ ਮੇਰਾ ਸਭ ਕੁਝ ਹੈ, ਮੇਰਾ ਪਿਤਾ, ਮੇਰੀ ਮਾਤਾ, ਮੇਰਾ ਕੁਟੰਬ ਆਦਿ ਸਭ ਕੁਝ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਹੀ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹੀ ਮੇਰੇ ਅੰਤ ਵੇਲੇ ਸਹਾਈ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਕੋਈ ਵੀ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਨਿਭ ਸਕਦਾ ਉਥੇ ਕੇਵਲ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੇ ਹੀ ਨਿਭਣਾ ਹੈ।

**ਅਬ ਮੇਰੇ ਸਤਿਗੁਰ ਹੈਂ ਸਭਿ ਕਿਛੁ, ਸਦਨ ਕੁਟੰਬ ਪਿਤਾ ਅਰੁ ਮਾਤਿ।**

**ਇਹੀ ਸਹਾਇਕ ਹੋਹਿ ਅੰਤ ਕੇ, ਰਹਿ ਏਕਲ ਜਹਿ ਕੋਇ ਨ ਜਾਤਿ।<sup>17</sup>**

ਕਵੀ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਬਾਬਾ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਹਉਂਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਰਾਤ-ਦਿਨ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਜੁੜੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਹਰ ਰੋਜ਼ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਦਾ ਚਾਅ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਭਾਵੇਂ ਠੰਢ ਹੋਵੇ, ਗਰਮੀ ਹੋਵੇ, ਮੀਂਹ ਹੋਵੇ, ਹਨੇਰੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਵੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਤੋਂ ਫਿਲ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਅਜਿਹੀ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਸੇਵਾ ਸਦਕਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਧੰਨਤਾ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋ ਗਿਆ।

**ਸੀਤ ਉਸਨ ਬਰਖਾ ਬਡ ਹੋਵਤਿ ਸੇਵਹਿ ਇਕ ਸਮ ਜਾਨਹਿ ਨਾਹਿ।**

**ਤਪ ਬਿਸਾਲ ਕਰ ਘਾਲ ਸੁ ਘਾਲਹਿ ਧੰਨ ਜਨਮ ਕਰਿ ਲੀਨਿ ਉਪਾਹਿ (ਉਮਾਹਿ)।<sup>18</sup>**

ਬਾਬਾ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੜੀ ਘਾਲਣਾ ਨਾਲ ਸੇਵਾ ਕਰਦਿਆਂ ਦੇਖ ਕੁੱਝ ਲੋਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੁਰਾ ਭਲਾ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ। ਪਰ ਬਾਬਾ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਕਿਸੇ ਦਾ ਬੁਰਾ ਨਾ ਮਨਾਉਂਦੇ। ਬਸ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਬੜੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਲਗਨ ਨਾਲ ਜੁਟੇ ਰਹਿੰਦੇ।

**ਸਿੱਖਯਨ ਅਰੁ ਨਿੰਦਕ ਤੇ ਸੁਨਿ ਕਰਿ ਹਰਖ ਨ ਸ਼ੋਕ ਕਰਹਿ ਕਿਸ ਬਾਰਿ।**

**ਇੱਕ ਸੇਵਾ ਕੇ ਤਤਪਰ ਹੈ ਕਰਿ ਗੁਰੁ ਅਰਾਧਹਿ ਸਰਬ ਪ੍ਰਕਾਰ।<sup>19</sup>**

ਬਾਬਾ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਇਸ ਕਰਤੀ ਘਾਲ-ਕਮਾਈ ਤੋਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਬੜੇ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਏ। ਜੁਲਾਹੀ ਦੀ ਖੱਡੀ ਨਾਲ ਠੇਢਾ ਖਾ ਕੇ ਡਿੱਗਣ ਵਾਲੀ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਬਾਬਾ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਬੁਲਾ ਕੇ ਬੇਅੰਤ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਨਿਵਾਜ ਕੇ ਗੁਰਿਆਈ ਦੀ ਦਾਤ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਬਾਬਾ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਨਿਵਾਜਿਆ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਵਾਰੀਖੀ ਸ੍ਰੋਤਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

**ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰੰਥ ਅਨੁਸਾਰ-**

**ਤੁਮਹੇ ਨਿਬਾਵਨ ਥਾਨ। ਕਰਿ ਹੇ ਨਿਮਾਨਹਿ ਮਾਨ।**

**ਬਿਨ ਓਟ ਕੀ ਤੁਮ ਓਟ। ਨਿਧਰੇਨ ਕੀ ਧਿਰ ਕੋਟ॥੨੩॥**

**ਬਿਨ ਜੋਰ ਕੇ ਤੁਮ ਜੋਰ। ਸਮ ਕੇ ਨ ਹੈ ਤੁਮ ਹੋਰ।**

ਬਿਨ ਧੀਰ ਕੇ ਬਰ ਧੀਰ। ਸਭਿ ਪੀਰ ਕੇ ਬਡ ਪੀਰ॥੨੪॥

ਤੁਮ ਹੇ ਸੁ ਗਈ ਬਹੇੜ। ਨਰ ਬੰਧ ਕੇ ਤਿਹ ਛੇੜ।

ਘੜ ਭੰਨਬੇ ਸਮਰੱਥ। ਜਗ ਜੀਵਕਾ ਤੁਮ ਹੱਥ॥੨੫॥

ਬਰ ਦੀਨ ਦ੍ਰਾਦਸ ਹੇਰ। ਸੁ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਇ ਬਡੇਰ।

ਗਰ ਸੰਗ ਲਾਵਨਿ ਕੀਨਿ। ਪੁਲਕਾਇ ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਬੀਨ॥੨੬॥

ਮਮ ਰੂਪ ਭੇ ਮਿਲਿ ਅੰਗ। ਸਲਿਤਾ ਮਿਲੇ ਜਿਮਿ ਗੰਗ।

ਜਿਮਿ ਬੁੰਦ ਸਿੰਧ ਮਝਾਰ। ਤਿਮ ਏਕ ਰੂਪ ਹਮਾਰ॥੨੭॥<sup>20</sup>

ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ (ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ) :

ਥਾਉਂ ਨਿਥਾਵਿਆਂ ਕਾ ਤੁਹੀਂ ਸਬ ਜਨ ਸੁਖ ਕਾਰੀ।

ਨੇਮਾਣਿਆ ਕਾ ਮਾਣ ਤੂੰ ਨਿਧਰਿਆ ਧਰਹੈਂ।

ਓਟ ਤਿਹੀਂ ਨਿਓਟਿਆਂ ਰਿਧਿ ਸਿਧਿਕੇ ਘਰ ਹੈਂ।

ਸਦਾ ਬਰਤ ਤੇਰਾ ਚਲੈ ਜਨ ਬਹੁ ਬਰਸਾਵੈਂ।

ਨਰ ਨਾਰੀ ਜੇ ਤੁਹਿ ਪਿਖੈ ਜਮ ਪੁਰ ਨਹਿ ਜਾਵੈਂ।

ਇਤਯਾਦਿਕ ਬਰ ਅਮਰ ਕੇ ਦੈ ਅਮਰ ਬਨਾਇਓ॥<sup>21</sup>

ਮਹਿਮਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ (ਸਰੂਪ ਦਾਸ ਭੱਲਾ):

ਤੁਮ ਹੇ ਨਿਥਾਵੇ ਥਾਉ। ਦੇਹੇ ਨਿਮਾਨੇ ਮਾਨ।

ਨਿਹ-ਓਟ ਓਟ ਤੁਮਾਰ। ਨਿਧਰਿਆ ਧਿਰ ਸੁਖਸਾਰ॥੨੮॥

ਤੁਮ ਦਿਆਲ ਗਈ-ਬਹੇੜ। ਸਭ ਜਗਤ ਬੰਦੀ ਛੇੜ।

ਭੰਨਨ ਘੜਨ ਸਮਰਥ। ਜਗ ਰਿਜਕ ਤੁਮਰੇ ਹਥ।

ਬਰ ਅਸਟ ਦੀਏ ਦਿਆਲ। ਕੀਨਾ ਬਚਨ ਤਤਕਾਲ॥<sup>22</sup>

ਤਵਾਰੀਖ ਗੁਰੂ ਖਾਲਸਾ (ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ):

ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਤਦ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਬੁੱਕਲ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ ਇਹ ਵਰ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੇ- “ਅਮਰਦਾਸ ਨਿਮਾਣਿਆਂ ਦਾ ਮਾਣ ਹੈ, ਨਿਥਾਵਿਆਂ ਦਾ ਥਾਉਂ, ਨਿਓਟਿਆਂ ਦੀ ਓਟ, ਨਿਧਰਿਆਂ ਦੀ ਧਿਰ, ਨਿਆਸਰਿਆਂ ਦਾ ਆਸਰਾ, “ਗਈ ਬਹੇੜ ਬੰਦੀ ਛੇੜ”<sup>23</sup> ਹੋਵੇਗਾ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਬਾਬਾ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਅਤੇ ਲਗਨ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਕੇ ਉਪਰੋਕਤ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਸਹਿਤ ਗੁਰਿਆਈ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਘਾਲਣਾ ਭਰਪੂਰ ਜੀਵਨ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਸੇਵਾ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਦੀ ਅਮਲੀ ਰੂਪ 'ਚ ਵਿਆਖਿਆ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ।

### ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿਪਣੀਆਂ

1. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਅੰਗ ੧੩੭੯.
2. ਉਹੀ, ਅੰਗ ੧੩੭੯
3. ਉੱਤਮ ਸਿੰਘ ਭਾਟੀਆ (ਸੰਪਾ.), ਮਹਿਮਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਭਾਗ ਦੂਜਾ (ਖੰਡ-1), ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ 2021, ਪੰਨਾ 112.
4. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 112.
5. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 112.
6. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 114.
7. ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ, ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, 2021, ਪੰਨਾ 85
8. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 85.
9. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 85.
10. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 86.
11. ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ, ਤਵਾਰੀਖ ਗੁਰੂ ਖਾਲਸਾ (ਭਾਗ-ਪਹਿਲਾ), ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, 2011, ਪੰਨਾ 339.
12. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 339.
13. ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰੰਥ, ਡਾ. ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ.), ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਮੇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2012, ਪੰਨਾ 254.
14. ਉਹੀ. 254.
15. ਉਹੀ. 256
16. ਉਹੀ. 256.
17. ਉਹੀ. 258
18. ਉਹੀ. 266.
19. ਉਹੀ. 266.
20. ਉਹੀ. 266.
21. ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ, ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, 2021, ਪੰਨਾ 87.
22. ਮਹਿਮਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਭਾਗ ਦੂਜਾ (ਖੰਡ-1), ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ 2021, ਪੰਨਾ 112.
23. ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ, ਤਵਾਰੀਖ ਗੁਰੂ ਖਾਲਸਾ (ਭਾਗ-ਪਹਿਲਾ), ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, 2011, ਪੰਨਾ 341

## ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵੰਡ (1947) ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਪ੍ਰੋ. ਸਰਬਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਤ੍ਰੈਲੜੀ ਵਿਚ ਕਲਾਸਿਕ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ

ਸਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ

**ਕੀ-ਵਰਡ** - ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਦਮਾ, ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਯਾਦਾਸ਼ਤ, ਸਰਬਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਕਲਾਸਿਕ ਚੇਤਨਾ, ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵੰਡ

ਇਹ ਖੋਜ ਪੱਤਰ ਪ੍ਰੋ. ਸਰਬਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਭਾਰਤ ਦੀ ਵੰਡ ਉੱਤੇ ਲਿਖੀ ਤ੍ਰੈਲੜੀ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਕਲਾਸਿਕ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਗੰਭੀਰ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਭਾਰਤ ਦੀ ਵੰਡ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਕਲਾਸਿਕ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਆਯਾਮਾਂ ਨੂੰ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਰਚਨਾਵਾਂ ਕਲਾਸਿਕ ਰੂਪਾਂ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਯਾਦਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ, ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਦਮੇ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਇੱਕ ਮਜ਼ਬੂਤ ਚੌਖਟਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਾਤਰ, ਸ਼ੈਲੀ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਸਾਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਦਮੇ ਨੂੰ ਨੇੜਿਓਂ ਵੇਖਣ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰੀਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਲੇਖਣੀ ਸਾਹਕਾਰ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਿਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਹੱਥਲਾ ਪੇਪਰ ਵਿਗਿਆਨਕ ਪੱਧਰੀ ਜ਼ਰੀਏ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਲਾਸਿਕ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਸਕੰਲਪ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਕੇ ਉਸਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਿਕ ਅਧਿਐਨ ਪੇਸ਼ ਕਰੇਗਾ।

ਕਿਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਸਾਂਝੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਅਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਤਿੰਨਾਂ ਭਾਗਾਂ ਦਾ ਚਲਚਿਤ੍ਰ, ਕਿਤਾਬ ਆਦਿ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਤ੍ਰੈਲੜੀ ਪਦ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤ੍ਰੈਲੜੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਪੰਜਾਬੀ ਅਨੁਵਾਦ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਅਸਲ ਸ਼ਬਦ Trilogy ਹੈ। ਸ਼ਬਦ Trilogy ਯੂਨਾਨੀ ਸ਼ਬਦ "trilogia" ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ "tri" ਭਾਵ "ਤਿੰਨ" ਅਤੇ "logia" ਜਿਸਦਾ ਅਰਥ ਹੈ "ਸ਼ਬਦ" ਜਾਂ "ਭਾਸ਼ਣ", ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਹੈ। ਉਤਪੱਤੀ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵੇਖੀਏ ਤਾਂ ਇਸਦੀ ਉਤਪਤੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਯੂਨਾਨ ਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਇਹ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਐਸਕਿਲਸ, ਜੋ ਮਹਾਨ ਯੂਨਾਨੀ ਨਾਟਕਕਾਰ ਸੀ, ਨੂੰ ਪਹਿਲੀਆਂ ਤ੍ਰੈਲੜੀਆਂ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਸ਼੍ਰੇਯ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਗ੍ਰੀਕ ਸ਼ਹਿਰ ਐਥਨਜ਼ ਵਿੱਚ ਤਿਉਹਾਰ ਵਿੱਚ ਨਾਟਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਉਸ ਦੀ ਟ੍ਰਿਲੋਜੀ ਓਰੇਸਟਿਆ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਯੂਨਾਨੀ ਟ੍ਰਿਲੋਜੀ ਦਾ ਇੱਕੋ-ਇੱਕ ਬਚਿਆ ਹੋਇਆ ਉਦਾਹਰਨ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਨਾਟਕ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ ਅਗਾਮੈਨਨ, ਦ ਲਿਬੇਸ਼ਨ ਬੇਅਰਰਜ਼, ਅਤੇ ਦ ਯੂਮੀਨੀਡਸ (Agamemnon, The Libation Bearers, and The Eumenides)। ਇਹ ਨਾਟਕ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਇਨਸਾਫ਼, ਬਦਲਾ ਅਤੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਆਧੁਨਿਕ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਤ੍ਰੈਲੜੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਆਰੰਭ 19ਵੀਂ ਅਤੇ 20ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਮੱਧਕਾਲ ਵਿਚ ਦਾਂਤੇ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਡਿਵਾਇਨ ਕਾਮੇਡੀ ਨੂੰ ਤ੍ਰੈਲੜੀ ਦਾ ਰੂਪ ਹੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਗਲਪ ਵਿਚ ਇਹ ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਹੀ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਹੈਨਰਿਕ ਇਬਸਨ ਦੇ ਨਾਟਕ ਦ ਪਿਲਰਜ਼ ਆਫ਼ ਸੁਸਾਇਟੀ, ਅ ਡੌਲਜ਼ ਹਾਊਸ, ਅਤੇ ਘੋਸਟਸ ਵਿਸ਼ਾਗਤ ਸੰਯੋਗ-ਸਬੰਧ ਸਿਰਜਦੇ ਹਨ। ਮਗਰੋਂ ਇਸਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਦੌਰ ਤੋਂ ਉੱਤਰ-ਤਕਨੋਲੋਜੀ ਦੌਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਤ੍ਰੈਲੜੀ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਰਹੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ

ਵਰਤਦਾ ਭਿਆਨਕ ਰਸ ਇਸਦੀਆਂ ਉੱਤਰ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਕਥਾਰਸ ਦੇ ਜ਼ਰੀਏ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਬੰਨੀ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਾਰਣ ਇਸਦਾ ਪਾਠਕ ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਤੁਰਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸਦੀ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਸਮੂਹਿਕ ਅਵਚੇਤਨ ਨੂੰ ਸਦੀਆਂ ਤੀਕਰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਕੇਸ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰਸਾਨੀ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬ ਵੰਡ ਦਾ ਸਦਮਾ ਪੰਜਾਬ ਨਫ਼ਸ ਵਿਚ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਦੇ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਡੂੰਘੀ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਲਗਾਤਾਰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਮੂਹਿਕ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਕੁਲਵੰਤ ਗਰੇਵਾਲ ਜੀ ਦੇ ਕਹਿਣ ਵਾਂਗੂ

“ਪੰਜਾਬ ਤਕਸੀਮ ਦਰ ਤਕਸੀਮ ਦਰ ਤਕਸੀਮ”<sup>1</sup>

ਹੋਇਆ ਹੈ। 1947 ਦੀ ਵੰਡ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਡੂੰਘੇ ਦਰਦ ਦਿੱਤੇ ਹਨ ਜਿਸ ਕਾਰਣ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕ ਮਨ ਨੇ ਇਸਨੂੰ “ਹੱਲੇ” ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ ਸੰਬੋਧਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਤਾਰ ਤਾਰ ਹੋਈ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦਾ ਉੱਜਾੜਾ ਹੈ ਜਿਸਨੇ ਆਰਥਿਕ ਸਮਾਜਿਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਨਾ ਪੂਰਿਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਘਾਟਾ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵੰਡ ਦੇ ਨਤੀਜਿਆਂ ਬਾਰੇ ਬਾਬਾ ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ;

“ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦਾ ਲੋਕ ਵਿਰਾਨ ਹੋਏ,

ਤੇੜ੍ਹ ਸੁੱਟਿਆ ਮੁਲੁਕ ਉਜਾੜਿਆ ਨੇ।”<sup>2</sup>

ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵੰਡ ਇੱਕ ਵੱਡੀ ਵਿਪਤਾ ਸੀ, ਜੋ ਉਦਾਰਨਕੁੱਲ ਨੀਤੀਆਂ, ਕੌਮਾਂਤਰੀ ਤਣਾਵਾਂ ਅਤੇ ਤੁਗਲਕੀ ਸੂਰਤਾਂ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਜਿਵੇਂ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਹਕੂਮਤ ਭਾਰਤ ਛੱਡਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋਈ, ਇੱਕ ਵੱਖਰੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਰਾਜ ਦੀ ਮੰਗ ਨੇ ਨਵੀਂ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦੀ ਖਿੱਚ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਵੰਡ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਵੰਡ ਨੇ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਦਰਿੰਦਗੀ ਭਰੀ ਹਿੰਸਾ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵੀਹ ਲੱਖ ਤੱਕ ਲੋਕ ਮਾਰੇ ਗਏ ਅਤੇ ਕਰੋੜ ਦੇ ਕਰੀਬ ਵਸੋਂ ਨੂੰ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਘਰ ਬਾਰ ਛੱਡਣ 'ਤੇ ਮਜਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਧੀਆਂ ਦੀ ਬੇਪੱਤੀ ਹੋਈ। ਆਪਣਿਆਂ ਹੱਥੋਂ ਆਪਣਿਆਂ ਦੇ ਕਤਲ ਹੋਏ, ਜਿਸਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਦੇ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਆਖਦੇ ਹਨ ਕਿ

“ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਝੱਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੀ ਕਹਿਣਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇਖੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੁੱਖ ਰੇਣੇ-ਸੁਣੇ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੇ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੁਣੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖੀਆਂ ਨਹੀਂ ਸੁਕਦੀਆਂ। ਭਾਣਾ, ‘ਬਿਖਮ ਤੇਰਾ ਹੈ ਭਾਣਾ’ ਅੱਗੇ ਵੀ ਭਾਣੇ ਵਰਤੇ, ਕਤਲਾਂ ਹੋਈਆਂ, ਪਰ ਉਹ ਬਦੇਸ਼ੀ ਜਰਵਾਣਿਆਂ ਯਾਂ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਆਦਿਕਾਂ ਨੇ ਵਰਤਾਏ, ਹੁਣ ਤਾਂ ਹਮਸਾਇਆਂ ਤੇ ਭਰਾਵਾਂ ਨੇ ਹੀ ਕਹਿਰ ਵਰਤਾ ਕੱਢੇ। ਹਾਂ,

ਵਾੜਾਂ ਨੇ ਹੀ ਖੇਤਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਨਾ ਕੀਤੀ।”<sup>3</sup>

ਇਸ ਵੰਡ ਪੈਮਾਨੇ ਦੇ ਉਜਾੜ ਵਿਚਾਲੇ, ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਗਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਜੋੜੀ ਹੋਈ ਇਸ ਮੂਲ ਵੰਡ ਨੇ ਇੱਕ ਅਜਿਹੇ ਖੇਤਰ ਦੇ ਸਮਾਜਕ ਢਾਂਚੇ ਨੂੰ ਤੋੜ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ, ਜੋ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੱਭਿਆਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਧਰਮਾਂ ਦਾ ਮਿਲਾਪ ਸਿੱਧ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਦਿਲ ਦਹਿਲਾ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਘਟਨਾ ਦੇ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਦੇ ਅਸਰ ਅੱਜ ਵੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਵੰਡ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਹਾਲੇ ਤੱਕ ਖੇਤਰ ਦੀ ਮੌਜੂਦਾ ਸਮਾਜਿਕ-ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ 'ਤੇ ਅਸਰ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਕਾਰਣ ਇਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਸਮੂਹਿਕ ਸਦਮੇ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਸਮਝਦੇ ਹਾਂ ਜਿਸਨੇ ਆਪਣੇ ਵਕਤ ਅਤੇ ਉਸਤੋਂ ਮਗਰ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਲਗਾਤਾਰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਹਰੇਕ ਵਿਧਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟਿਆ ਹੈ। ਵਕਤ ਦਰ ਵਕਤ ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਸਦਮੇ ਨੂੰ ਹੰਢਾਣ ਵਾਲੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਮੁਲਾਕਾਤੀ ਬਣਾ ਕੇ ਵੀ ਕਈ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਕਾਰਜ ਹੋਏ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿਚੋਂ ਤ੍ਰਿਲੜੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੋ. ਸਰਬਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ (ਡੀਨ ਫੈਕਲਟੀ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸਾਹਿਬ) ਦਾ ਕਾਰਜ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਜ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਕਿਤਾਬਾਂ ਹਿੱਸੇਦਾਰ ਹਨ;

1. ਦੀਜੈ ਬੁਧਿ ਬਿਬੇਕਾ, ਸਰਬਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ: ਪਟਿਆਲਾ, ਪੰਨੇ 76.
2. ਰੂਹਾਂ ਦਾ ਰੁਦਨ, ਸਰਬਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ: ਪਟਿਆਲਾ, ਪੰਨੇ 116.
3. ਬੇਗਾਨੀਆਂ ਜੂਹਾ, ਸਰਬਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ: ਪਟਿਆਲਾ, ਪੰਨੇ 144.

ਇਹ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਿਸ਼ੇ ਪੱਖੇ, ਸਿਧਾਂਤ ਪੱਖੇ ਇਕਸਾਰਤਾ ਰੱਖਣ ਕਾਰਣ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਤ੍ਰਿਲੜੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਇਹਨਾਂ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿਚ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ਾ 1947 ਦੀ ਪੰਜਾਬ ਵੰਡ ਵਿਚ ਸਮੂਹਿਕ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਸਮੂਹਿਕ ਦਰਦ ਨੂੰ ਉਸ ਵਕਤ ਦੇ ਹੰਢਾਉਣ ਹਾਰੀਆਂ ਸੁਰਤਾਂ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਨੂੰ ਕੇਸ-ਸਟੱਡੀ ਬਣਾ ਕੇ ਉਸ ਦਰਦ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਸਰਬਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਵਲੋਂ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਵਲੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲੋਕ ਭਾਖਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੀ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਪਾਠਕ ਦੀ ਸੁਰਤਿ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਉਸ ਹੰਢਣਹਾਰੀ ਸੁਰਤਿ ਦੇ ਦੇਸ਼ ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਸਕੇ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਉਸ ਦਰਦ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਨ ਸਿਮ੍ਰਿਤਿ ਦੇ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਸ਼ੋਭ ਦੇ ਸਨਮੁੱਖ ਕਰਕੇ ਉਹ ਪਾਠਕ ਦੀ ਬ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਲਗਾਤਾਰ ਸੰਪਾਦਨਾ ਕਰਕੇ ਉਸਨੂੰ ਉਸ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਵਲ ਲੈਕੇ ਚਲਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਉਹ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਉਦੇਸ਼ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਉਸ ਪੀੜ੍ਹ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਲੈਅ ਵਿਚ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਰਨਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਉਸ ਅਣਮਨੁੱਖੀ ਵਰਤਾਰੇ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਨਾ ਦੁਹਰਾ ਸਕੇ। ਇਸ ਅਨੁਬੰਧ ਦੇ ਨਿਭਾਅ ਕਾਰਣ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਉਹਨਾਂ ਚੁਨਿੰਦਾ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਅਗਲੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਲਈ ਚਾਨਣ ਮੁਨਾਰੇ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਲਈ ਅਸੀਂ ਸਾਹਿਤਕ ਪਦ ਕਲਾਸਿਕ ਵਰਤੋਂ ਵਿੱਚ ਲੈਕੇ ਆਉਂਦੇ ਹਾਂ, ਜਿਸਦੇ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਹਕਾਰ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਹਥਲੇ ਪੇਪਰ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਮੂਲ ਸ਼ਬਦ ਕਲਾਸਿਕ ਨੂੰ ਹੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿੱਚ ਲੈਕੇ ਆਵਾਂਗਾ ਕਾਤੋਂ ਕਿ ਅਨੁਵਾਦ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਾਲ ਸਾਡੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਅਤਿਵਿਅਪਤੀ ਹੋਣ ਦਾ ਦੇਸ਼ ਵੱਧ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਾਦ ਲਈ ਵੀ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚੀਨਵਾਦ, ਪਰੰਪਰਾਵਾਦ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤੋਂ ਵਿੱਚ ਲਿਆਂਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਲਈ ਵੀ ਮੈਂ ਕਲਾਸਿਕਵਾਦ ਸ਼ਬਦ ਹੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿੱਚ ਲੈਕੇ ਆਵਾਂਗਾ।

ਕਲਾਸਿਕ ਅਤੇ ਕਲਾਸਿਕ ਚੇਤਨਾ

ਮੁੱਢਲੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਕਲਾਸਿਕ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਉਹਨਾਂ ਰੋਮਨ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਾਸਤੇ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪਦਵੀ ਜਾਂ ਉੱਚੀ ਜਮਾਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਇਸ ਨੂੰ ਕਲਾ, ਸਾਹਿਤ, ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ

ਇਮਾਰਤਸਾਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹਾ ਪ੍ਰਤੀਮਾਨ ਮੰਨ ਲਿਆ ਗਿਆ ਜਿਹੜਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਸੰਪੂਰਨ ਅਤੇ ਅਨੁਕਰਣ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋਵੇ। ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਕਲਾਸਿਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਦਰਜਾ ਪਹਿਲੋਂ-ਪਹਿਲ ਯੂਨਾਨੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਰੋਮ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਵੀ ਸਿਸਰੋ, ਲੈਟਿਨ ਕਵੀ ਵਰਜਿਲ ਅਤੇ ਦਾਂਤੇ ਹੋਰ ਅਨੇਕਾਂ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਕਲਾਸਿਕ ਲਿਖਤਾਂ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਸਾਹਿਤ ਅੰਦਰ ਕਲਾਸਿਕ ਤੋਂ ਭਾਵ ਉਹਨਾਂ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਅਨੁਕਰਣ ਦੀ ਰੁਚੀ ਜਾਂ ਸਾਹਿਤਿਕ ਮਿਆਰਾਂ ਦੇ ਬੰਧੇਜ ਦੀ ਨਕਲ ਦੀ ਰੁਚੀ ਤੋਂ ਹੈ ਜਿਹੜੀਆਂ ਆਪਣੇ ਉੱਤਮ ਜਾਂ ਉਦਾਤ ਮਈ ਗੁਣਾਂ ਕਾਰਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਤੇ ਸਦੀਵੀ ਮਹੱਤਵ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਗਈਆਂ ਹੋਣ ਅਤੇ ਜਿਨਾਂ ਦਾ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੋਵੇ। ਇਸੇ ਗੁਣ ਨੂੰ ਦਿਸ਼ਾ ਬਣਾ ਕੇ ਸਾਹਿਤ ਸਿਧਾਂਤਕਾਰ ਗਿਲਬਰਟ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ;

"ਸਮੁੱਚੇ ਯੂਨਾਨ, ਰੋਮਨ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਅਨੁਕਰਣ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਕਲਾਸਿਕ ਹਨ।"<sup>4</sup>

ਇਸ ਕਲਾਸਿਕ ਸਾਹਿਤ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਵਾਦ ਨੂੰ ਕਲਾਸਿਕਿਜਮ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਲਾਸਿਕ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸਿਧਾਂਤਕਾਰੀ ਨੂੰ ਸਿਰਜਿਆ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਜੇਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੈਰੋਂ ਇਸਦੇ ਇਸਦੇ ਬਾਰੇ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਿਆਂ ਆਖਦੇ ਹਨ ਕਿ;

"ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਕਲਾ ਵਿੱਚ ਕਲਾਸਿਕਵਾਦ ਨੂੰ ਬੜਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਹਾਸਿਲ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਾਦ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਿਰਜਣਾਵਾਂ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਪਾਰ ਹੋ ਜਾਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਰੱਖਦੀਆਂ ਹਨ, ਭਾਵ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚਲੇ ਵਿਚਾਰ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਜਾਂ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕਤਾ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਤੋਂ ਪਾਰ ਹੋ ਕੇ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਅਮਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਰਚਨਾਵਾਂ ਸਮੇਂ ਦੇ ਹਾਣ ਦੀਆਂ ਹੋਣ ਦਾ ਦਰਜਾ ਹਾਸਿਲ ਕਰ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।"<sup>5</sup>

ਕਲਾਸਿਕ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਉੱਤਮਤਾ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਣ ਲਈ ਪੈਮਾਨਾ ਕੀ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇ ਇਸ ਲਈ ਕੁਝ ਨਿਯਮ ਨਿਰਧਾਰਤ ਹੋਏ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਯੂਨਾਨੀ ਵਾਗਮੀਆਂ ਸਿਧਾਂਤ (rhetorician) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਲਾਸਿਕ ਦੀਆਂ ਪੰਜ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹਨ;

1. ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ।
2. ਮਜ਼ਬੂਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰੀਤ ਭਾਵਨਾ।
3. ਚਿੱਤਰਾਂ ਦੀ ਸਹੀ ਉਸਾਰੀ (ਰੂਪਕਾਂ ਅਤੇ ਅਲੰਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ)।
4. ਬੋਲਚਾਲ ਦੀ ਕੁਲੀਨਤਾ (ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਸਹੀ ਚੋਣ)।
5. ਰਚਨਾ ਦਾ ਵਡੱਪਣ।

ਐਸ ਏਲੀਅਟ ਨੇ ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਕਲਾਸਿਕ ਸਾਹਿਤ ਦੀਆਂ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਦਾ ਨਵੇਂ ਸਿਰਿਓਂ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਲੇਖ "ਵਟ ਇਜ ਕਲਾਸਿਕ" ਵਿੱਚ ਕਲਾਸਿਕ ਸਬੰਧੀ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਅਤੇ ਨਵੀਨ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਸਥਾਰ ਸਹਿਤ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਕਲਾਸਿਕ ਰਚਨਾ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਤੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ "ਪ੍ਰੋਫਤ"। ਕੋਈ ਵੀ ਰਚਨਾ ਜਦ ਤੱਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਉੱਚੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ "ਪ੍ਰੋਫਤ" ਨਹੀਂ ਅਖਵਾ

ਸਕਦੀ। ਰਚਨਾ ਦੀ ਪ੍ਰੋਢਤਾ ਮਸਤਕ ਦੀ ਪ੍ਰੋਢਤਾ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਪ੍ਰੋਢਤਾ ਕਲਾਸਿਕ ਕਿਰਤ ਦਾ ਇੱਕ ਹੋਰ ਮੀਰੀ ਗੁਣ ਹੈ। ਏਲੀਅਟ ਦਾ ਇਹ ਵੀ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ ਸਰਲ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖੀ ਰਚਨਾ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਿਰਜਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਸਰਲ ਸ਼ੈਲੀ ਤੋਂ ਭਾਵ ਕਲਾਸੀਕਲ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀ ਵਾਰਤਕ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਵਾਕ ਰਚਨਾ, ਅਰਥ ਸ਼ਕਤੀ ਆਦਿ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਕੁਝ ਸਮਾਨ ਲੱਛਣਾਂ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਦੀ ਆਪਣੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸ਼ੈਲੀ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਕਲਾਸੀਕਲ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਪ੍ਰਪੱਕਤਾ ਲਈ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਚੇਤਨਾ ਵੀ ਸਹਿਯੋਗੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਚੇਤਨਾ ਸਾਨੂੰ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅਤੇ ਬੁੱਲੇ ਸ਼ਾਹ ਆਪ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੂਰਵਕਾਲੀ ਸਾਹਿਤ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਉਸ ਦਾ ਉਪਯੋਗ ਕਰਨਾ ਵੀ ਕਲਾਸੀਕਲ ਰਚਨਾਵਾਂ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਵਰਜਿਲ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਲੇਖਕ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੂਰਵ ਵਰਤੀ ਯੂਨਾਨੀ ਕਵੀਆਂ ਅਤੇ ਲੇਖਕਾਂ ਤੋਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਹਿਯੋਗ ਨਹੀਂ ਲਿਆ। ਏਲੀਅਟ ਵਰਜਿਲ ਨੂੰ ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਮਹਾਨ ਕਲਾਸਿਕ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਕਲਾਸੀਕਲ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਅਮੀਰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਵਰਜਿਲ ਨੂੰ ਹੋਮਰ ਤੋਂ ਨਿਖੇੜਦੀ ਹੈ।

ਕਲਾਸਿਕ ਕਿਰਤ ਦਾ ਇੱਕ ਹੋਰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਲੱਛਣ ਇਸ ਦਾ ਵਿਆਪਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤਾਂ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ ਜਦੋਂ ਲੇਖਕ ਸਮਕਾਲੀ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਉਣ ਸਮੇਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਿਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨੂੰ ਬੋਲਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਹੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਸਗੋਂ ਉਹ ਨਿੱਜੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੀਮਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਲੰਘ ਕੇ ਦੂਸਰੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਆਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਕਲਾਸਿਕ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਭਾਵਨਾ ਤੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਮੂਹਿਕ ਭਾਵਨਾ ਤੇ ਵੀ ਬਲ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿ ਦੇ ਰਚਨਹਾਰੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ, ਭਗਤ, ਸੂਫੀ ਕਵੀ ਅਤੇ ਕਿੱਸਾਕਾਰ ਸਾਡੇ ਕਲਾਸਿਕ ਰਚਨਾਕਾਰ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਅਜਿਹੇ ਮੀਰੀ ਗੁਣ ਵਿਦਵਾਨ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਆਪੀ ਕਲਾਸਿਕ ਰਚਨਾ ਕਰ ਲਈ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਬਾਣੀ ਵੱਖ ਵੱਖ ਧਰਮਾਂ, ਫਿਰਕਿਆਂ, ਵਰਗਾਂ ਅਤੇ ਜਾਤਾਂ ਨੂੰ ਆਪਸੀ ਵੈਰ ਵਿਰੋਧ ਅਤੇ ਟਕਰਾਓ ਦੇ ਰਾਹ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਸਦਭਾਵਨਾ, ਸੁਹਿਰਦਤਾ, ਸਹਿਯੋਗ ਅਤੇ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਸੰਚਾਰਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪ੍ਰਵਚਨ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸਾਂਤਮਈ ਸਹਿ-ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਦਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਮੱਧਕਾਲੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਉਸਰ ਰਹੇ ਸੰਯੁਕਤ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਕਿਸੇ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਕਲਾਸਿਕ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਕਲਾਸਿਕਵਾਦ ਅਧੀਨ ਸੱਤ ਲੱਖਣ ਉੱਘੜ੍ਹਵੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਕੋਂਸਿਸਨੈਂਸ ਪਦ (The consciousness) ਪੰਜਾਬੀ ਅੰਦਰ ਚੇਤਨਾ, ਬ੍ਰਿਤੀ, ਸੁਰਤਿ, ਸੂਝ ਕਈ ਵੱਖੋ ਵੱਖਰੀਆਂ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਦੇ ਲਈ ਸਮਾਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਤੋਂ ਅਤੇ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਾਰਣ ਇਸਦੀ ਸਹੀ ਅਰਥ ਵਿਚ ਸਮਝ ਨੂੰ ਪਾਠਕ ਦੀ ਪੜ੍ਹਤ ਉੱਤੇ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੱਛਮੀ ਫਲਸਫੇ ਅੰਦਰ ਕੋਂਸਿਸਨੈਂਸ ਦਾ ਮੁੱਢਲਾ ਰੂਪ

ਪਦਾਰਥਵਾਦੀ ਸਮਝ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਥੇ ਇਹ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਗੁਣ ਹੈ ਜੋ ਵਸਤੂ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਇੰਦ੍ਰੀਯ ਕਨਿਸ਼ਕ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਕਸਫੋਰਡ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਕੋਸ਼ ਵਿੱਚ ਇਹ ਅਰਥ ਦੂਸਰਾ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਪਹਿਲਾ ਅਰਥ ਸਵੈ-ਚੇਤਨ ਹੋਣ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਹੈ।<sup>6</sup> ਜਿਸਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ “ਛੇਭ ਕੇ ਸਨਮੁੱਖ” ਹੋਣ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਵੈ-ਚੇਤਨ ਹੋਣ ਦੌਰਾਨ ਜਦੋਂ ਬ੍ਰਿਤੀ ਅੰਤਰਮੁੱਖੀ ਹੋ ਕੇ ਮਨ ਨੂੰ ਚੇਤਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ “ਚੇਤਨ” ਮੰਨ ਕੇ ਹੱਥਲੇ ਪੇਪਰ ਵਿੱਚ ਅਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਅਰਥ ਛੱਡ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ।

ਕਲਾਸਿਕ ਚੇਤਨਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਨਿਰੋਲ ਨਵੀਨ ਪਦ ਹੈ (ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਪਦ ਪੁਰਾਣੇ ਹਨ ਪਰ ਸੰਯੋਗ-ਸੰਯੁਕਤ ਮੇਲ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਵੀਨ ਹੈ)। ਇਸਦੀ ਸਿਧਾਂਤਕਾਰੀ ਅਜੇ ਸਿਰਜੀ ਜਾਣੀ ਬਾਕੀ ਹੈ, ਜੋ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਅਗਲੀ ਖੋਜ ਵਿਚ ਸਿਰਜਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਾਂਗੇ। ਇਸ ਪੇਪਰ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ਼ ਇਸਦੀ ਰੂਪ ਰੇਖਾ ਦਾ ਚੱਖਟਾ (Frame work) ਖਿੱਚ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਕਲਾਸਿਕ ਚੇਤਨਾ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਚੇਤਨਾ, ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਚੇਤਨਾ ਆਦਿ ਸਿਧਾਂਤ ਪੂਰਣ ਖੋਜਾਂ ਵਿਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਇਹ ਚੇਤਨਾਵਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਿਧਾਂਤਕਾਰੀ ਦੌਰਾਨ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਚੱਖਟੇ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਸੁਰਤਿ ਕਿਸੇ ਰਚਨਾ ਉੱਤੇ ਢੁੱਕਾ ਕੇ ਉਸਦੀ ਪਰਖ ਕਰ ਨਿਰਣਾ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹਨ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਤੈਅ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਰਚਨਾ ਦਾ ਰੁਤਬਾ ਕੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਦੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਚੇਤਨਾ ਸਮੂਹਿਕ ਧਾਰਾ ਬਣ ਕੇ ਇਹ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਾਹਕਾਰ ਕੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਕਲਾਸਿਕ ਚੇਤਨਾ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਜਾਣੀਏ ਤਾਂ ਇਸਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ;

“ਕਲਾਸਿਕ ਚੇਤਨਾ ਅਜਿਹੀ ਸਯੋਗਤਾ ਜਾਂ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਕਲਾਸੀਕਲ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ, ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ

ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸੁਹਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਡੂੰਘੀ ਸੂਝ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਚੇਤਨਾ ਵਿੱਚ ਸਨਾਤਨ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਲਈ ਸਨਮਾਨ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਯੂਨਾਨੀ ਅਤੇ ਰੋਮਨ ਕਲਾ, ਸਾਹਿਤ, ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਸ਼ਾਹਕਾਰਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਉੱਤਮਤਾ ਵਰਗੇ ਸਥਾਈ ਗੁਣਾਂ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਰ ਪੀੜ੍ਹੀ ਸਦੀਵੀ ਮਿਆਰਾਂ ਵਜੋਂ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕੇ।”

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਲਾਸਿਕ ਚੇਤਨਾ ਕਲਾਸਿਕ ਸੂਝ ਦੇ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਉਨੀਂ ਸੌ ਚਰਾਸੀ ਦੇ ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਚੇਤਨਾ ਇਕ ਖ਼ਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ 1947 ਦੀ ਵੰਡ ਵਿਚ ਕਲਾਸਿਕ ਚੇਤਨਾ ਚਾਰ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਅਧਾਰ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ;

- ਸਿਮ੍ਰਿਤੀ,
- ਪਛਾਣ,
- ਸਦਮਾ ਅਤੇ
- ਇਤਿਹਾਸਕਾਰੀ

ਇਹਨਾਂ ਤੱਤਾਂ ਵਿਚ ਸਿਮ੍ਰਿਤਿ ਵਿਚ ਸਾਂਝੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਯਾਦ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਪੀੜ੍ਹ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਖਿੰਡਣ ਦਾ ਭੈਅ ਉਸਨੂੰ ਪਛਾਣ ਦੀ ਸੱਮਸਿਆ ਦੇ ਕੋਲ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਅਨੰਤ ਦਰਦ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ

ਜਿਸਨੂੰ ਹਰ ਕੋਮਲ ਮਨ ਨੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਾਰਣ ਇਸ ਵੰਡ ਦੇ ਸਦਮੇ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚੋਂ ਉਸ ਪਲ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਿੰਜਿਆ ਹਰ ਵਾਕ ਜੋ ਉਸ ਸਥਾਈਤਾ ਜਿਸਦੀ ਗੱਲ ਉੱਤੇ ਕੀਤੀ ਹੈ ਦੇ ਕੋਲ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਪਰੋਕਤ ਕਲਾਸਿਕ ਅਤੇ ਕਲਾਸਿਕ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋਣ ਮਗਰੋਂ ਇਸ ਚੋਖਟੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੋਸ ਸੰਦਰਭ ਪ੍ਰੇ ਸਰਬਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰਚਿਤ ਤ੍ਰੈਲੜੀ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ, ਜਿਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਮੁੱਢਲੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਖੋਜ ਸਵਾਲਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰ ਨਾਲ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਕੇ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ।

ਨਾਇਕਤਵ ਉਸਾਰੀ:

ਅਰਸਤੂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ ਪੋਇਟਿਕਸ ਵਿੱਚ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਦੁਖਦਾਈ ਨਾਇਕ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਨੇਕ ਅਤੇ ਗੰਭੀਰ ਹੋਈ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਦੁਖਦਾਈ ਨਾਇਕ ਨੂੰ ਉੱਚੇ ਰਾਜ ਅਤੇ ਕੱਦ ਦਾ ਇੱਕ ਨੇਕ ਸੁਭਾਅ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜੋ ਨੈਤਿਕ ਚੰਗਿਆਈ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਸੰਪੂਰਨਤਾ। ਸੰਪੂਰਣ ਪਾਤਰ ਦੁਖਦਾਈ ਨਾਇਕ ਬਣਨ ਦੇ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਦੁੱਖ ਤਰਸ ਅਤੇ ਡਰ ਨਹੀਂ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਨਾਇਕ ਦਾ ਬਿੰਬ Hamartia (ਹਮਾਰਟੀਆ) ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਯੂਨਾਨੀ ਵਿੱਚ ਅਰਥ ਹੈ 'ਨਿਸ਼ਾਨ ਗੁਆਉਣਾ' ਜਿਸ ਤੋਂ ਕਿ ਉਸਦਾ ਜੀਵਨ ਉਲਟ ਵਹਾਅ ਵਿਚ ਵਹਿਣ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਜਿਸਤੋਂ ਨਾਇਕ ਆਪਣੇ Anagnorisis (ਸਹੀ ਪਛਾਣ) ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਸ ਪਾਸ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਹੀ ਰੂਪ ਨੂੰ ਜਾਣ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸਤੋਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸੁਭਾਅ ਦੇ ਨਾਲ ਕੁਝ ਅਜਿਹਾ ਅਣਚਿਤਵਿਆ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਜਿਸਨੂੰ ਉਹ Peripeteia (ਪੇਰੀਪੇਟੀਆ) ਆਖਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਡਾ. ਸਰਬਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰਚਿਤ ਤ੍ਰੈਲੜੀ ਵਿਚ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਪਾਤਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਾਇਕਤਵ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਦੁਖਾਂਤ ਵਿਚੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਥੇ ਆਮ ਜਰੇ ਅਣਭੋਲ ਪਾਤਰ ਕਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਉੱਚ ਆਦਰਸ਼ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਮਹਾਂਪਾਤਰ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਅਨਾਗਨੇਰੀਸਿਸ ਭਾਵੇਂ ਨਿੱਕਾ ਜਿਹਾ ਪਲ ਹੈ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਖੜ੍ਹੇ ਵੱਡਿਆਂ ਵੱਡਿਆਂ ਤੂਫਾਨਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਭਿੜ੍ਹਨ ਲਗਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸਤੋਂ ਅਗਲਿਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਬਸ ਅਣਚਿਤਵਿਆ ਆਦਰਸ਼ ਹੈ ਜੋ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਅਗਲੇਰੀਆਂ ਨਸਲਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਰਗੀਮੇ ਦਾ ਬਸੰਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਧੀ ਪ੍ਰੀਤ ਨੂੰ ਮੁਸਲਿਮ ਫ਼ਸਾਦੀਆਂ ਹੱਥੋਂ ਬਚਾਉਣਾ ਸਾਂਝੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨਾਇਕ ਦਾ ਹੀ ਬਿੰਬ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਗਵਾ ਕੇ ਵੀ ਸਾਰੇ ਪਿੰਡ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਆਬਰੂ ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਇੰਝ ਹੀ ਫ਼ਤਹਿ ਖਾਨ ਦਾ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਜਮਾਲ ਦੀ ਜਾਨ ਖ਼ਤਰੇ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਛੱਡ ਕੇ ਜਾਣਾ ਇਕ ਸੁੱਧ ਨਾਇਕਤਵ ਬਿੰਬ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਸਭ ਕਾਸੇ ਵਿਚ ਜੇਕਰ ਅਰਸਤੂ ਦੇ ਚੋਖਟੇ ਵਿਚ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਹਮੀਦ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਅਤੇ ਬਾਨੇ ਦਾ ਭਰਾ ਕਾਲੇ ਖਾਂ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਬਦਮਾਸ਼ ਤੋਂ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਰੱਖ ਕਿਵੇਂ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਮੋੜ ਕਟਾ ਬਸ਼ੀਰ ਖਾਨ ਮੁਸ਼ਟੰਡੇ(ਬਸ਼ੀਰ ਕਾਜ਼ੀ) ਨੂੰ ਟਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੰਪੂਰਨ ਨਾਇਕ ਬਿੰਬ ਚਿਰਾਗਦੀਨ ਉਰਫ਼ ਚਿਰਾਗੇ ਦਾ ਦਾ ਹੈ ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਦੇਸਤੀ ਨੂੰ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਸਾਰੇ ਪਾਸੇ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਅੱਗ ਮਘੀ ਹੋਈ ਸੀ ਵਿਚ ਸਾਂਝੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਬਿੰਬ "ਰਾਜੀ ਬਹੁਤ ਰਹਿੰਦੇ" ਨੂੰ ਪ੍ਰਣਾਏ ਹੋਏ ਨੇ ਉਸ ਅੱਗ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸੁਰਖਿਅਤ ਭੇਜਣ ਵਿਚ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਦੀ

ਜਾਨ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਆਪਾਂ ਜੂਝ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚਿਆ ਜਿਥੇ ਕੇ ਉਸਨੇ ਉਸਨੂੰ ਬਚਾ ਕੇ ਆਪਣੀ ਦੇਸ਼ੀ ਰਿਣ ਨੂੰ ਅਦਾ ਕੀਤਾ।

ਇਸ ਤ੍ਰਿਲੜੀ ਦੇ ਹਿੱਸੇਦਾਰ ਦੇ ਖਲਨਾਇਕ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਚਾਹੇ ਕਰੀਮਦੀਨ ਮਾਸਟਰ ਤੇ ਬਸ਼ੀਰ ਖਾਨ ਵਰਗੇ ਹਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਅਸਿੱਧੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜ਼ਾਲਮਾਨਾ ਫਰੰਗੀ ਹਕੂਮਤ ਹੈ ਜਿਸਨੇ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਸਿਆਣਪ ਤੋਂ ਦੱਸ ਲੱਖ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਭਵਿੱਖ ਨੂੰ ਇਕ ਬੰਦ ਕਮਰੇ ਦੇ ਵਿਚ ਹੀ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਤ੍ਰਿਲੜੀ ਦਾ ਨਾਇਕਤਵ ਬਿੰਬ ਇਕ ਖਾਸ ਵਿਅਕਤੀਵਾਦੀ ਸਥਿਤ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਇਕ ਸੰਪੂਰਨ ਮਨੁੱਖਤਾਵਾਦ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਕੌਮ, ਧਰਮ, ਦੇਸ਼ ਦੀ ਬਜਾਏ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਨੂੰ ਬੁਲੰਦ ਕਰਨਾ ਪਹਿਲ ਸਮਝਿਆ ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿੰਨੀਆਂ ਹੀ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਕਿਓਂ ਨ ਝੱਲਣੀਆਂ ਪਈਆਂ।

ਸ਼ਾਹਕਾਰ ਦੇ ਗੁਣ (Properties of Classic)

ਵਾਗਮੀ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਟੀਐਸ ਏਲੀਅਟ ਨੇ ਕਲਾਸਿਕ ਰਚਨਾ ਲਈ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਦਿਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਗੁਣ ਬਣਾ ਬਾਕੀ ਲੱਖਣ ਉਸੇ ਦੇ ਗੌਣ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜ਼ਮ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਲਈ ਜਦ ਅਸੀਂ ਅਧਿਐਨ ਖੇਤਰ ਬਣਾਈ ਤ੍ਰਿਲੜੀ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਇਸ ਤ੍ਰਿਲੜੀ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਖੂਬੀ ਇਸਦਾ ਲੋਕ ਭਾਖਾ ਵਿਚ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਅਕਾਦਮਿਕ ਮੁਹਾਵਰੇ ਦੀ ਬਜਾਏ ਆਮ ਜਨ ਸਧਾਰਨ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਜੋਂ ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਭਾਖਾ ਵਿਚ ਉਸਦੇ ਪਾਤਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦਰਦ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਇਸ ਤ੍ਰਿਲੜੀ ਦੀ ਭਾਖਾ ਤੋਂ ਹੀ ਇਸ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਆਪ ਪਹਿਲੀ ਕਿਤਾਬ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵਿਚ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ: "ਇਸ ਅਜਬ ਮੇਲ ਦੀ ਗਾਥਾ ਦਾ ਪ੍ਰਾਰੰਭ ਉਸ ਵੇਲੇ ਹੋਇਆ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਭਾਵੁਕ ਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬੇਹੱਦ ਟੁੱਟਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਰੱਬ ਦੇ ਜਬਾਰ-ਕਹਾਰ ਵਾਲੇ ਰੂਪ ਦੇ ਸਾਖਸ਼ਾਤ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਸਾਂ ਤੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਮੇਰੀ ਕੁਲ ਪੂੰਜੀ ਸੀ ਬੱਸ ਇਕ ਲੰਮੀ ਹੂਕ, ਡੂੰਘਾ ਦਰਦ ਤੇ ਅੱਥਰੂਆਂ ਨਾਲ ਭਰੀਆਂ ਖਲਾਅ ਵੱਲ ਝਾਕਦੀਆਂ ਗਮਗੀਨ ਅੱਖਾਂ। ਉਹ ਨੰਨ੍ਹੀਆਂ ਰੂਹਾਂ, ਜੋ ਆਈਆਂ ਸਨ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਭਾਗ ਬਣ, ਇਕ ਰੂਹ ਹੋ ਜਿਊਣ ਲਈ, ਚਲੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ ਕਦੇ ਵੀ ਨਾ ਮੁੜ ਆਉਣ ਲਈ। ਇਸ ਅਣਕਿਆਸੇ ਕਹਿਰ ਨੇ ਸਭ ਕੁਝ ਨੇਸਤੋ-ਨਾਬੂਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਵਲੂੰਧਰਿਆ ਪਿਆ ਸੀ ਮਨ, ਰੁਦਨ ਸੀ ਤੇ ਸ਼ਿਕਵਾ ਵੀ ਅੱਖੀਆਂ ਦੇ ਵਿਚ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਮਿਆਂ 'ਚ ਹੀ ਉਬਰਾਏ ਚੱਲ ਕੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆਇਆ ਤੇ ਮੇਢੇ 'ਤੇ ਹੱਥ ਧਰ ਬੋਲਿਆ ਸੀ, 'ਜ਼ੋਰਾਵਰ ਦੇ ਹੁਕਮ 'ਚ ਚੱਲਣਾ ਹੀ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਣਾ ਮੰਨਣ ਤੇ ਰਜਾ ਵਿਚ ਜਿਊਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਹੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਹੈ।' ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ ਉਸ ਵੱਲ ਵੇਖਿਆ, ਉਹ ਬੋਲਿਆ, 'ਉਬਰਾਏ ਹਾਂ ਦੁਬਈ ਵਾਲਾ। ਕੁਲ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਦਰਦ ਆਪਣੀ ਹਿੱਕ ਵਿਚ

ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹਾਂ, ਪਤਾ ਚੱਲਿਆ ਸੀ ਬੱਸ, ਆ ਗਿਆ।"<sup>7</sup>

ਲੇਖਕ ਆਪ ਉਸ ਵਕਤ ਇਕ ਦਰਦ ਵਿਚ ਸਨ ਜੋ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕਿਸੇ ਪਿਆਰੇ ਦੇ ਵਿਛੋੜੇ ਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਕਾਰਣ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਮੁਲਾਕਾਤੀਆਂ ਦੇ ਦਰਦ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨ ਵਿਚ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋਏ ਬਲਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਮਜ਼ਬੂਤ ਪ੍ਰੇਰਨਾਂ ਵੀ ਮਿਲੀ ਜਿਸਨੇ ਉਸ ਦਰਦ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲੇ ਦੀ ਸੁਰਤ ਨੂੰ ਝੰਡੋੜਨ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਦਰਦ ਨੂੰ ਪਾਠਕ ਤੀਕ ਪੁਚਾਉਣ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋਏ ਹਨ ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਬਾਪੂ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਮਾਈ ਬਾਨੇ ਦੀ

ਮੁਲਾਕਾਤ ਦੌਰਾਨ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਰੂਹ ਵਿਚੋਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਰਚਨਾਂ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਕੀਤੀ ਚੋਣ ਜਿਵੇਂ ਫ਼ਸਾਦੀਆਂ ਲਈ ਮੁਲਖਈ/ਆਗਜ਼ਨੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ਬਦ ਚੋਣ ਪ੍ਰਤੀ ਸੁਚੇਤਤਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵਰਤੀ ਅਲਕਾਰੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਰਵਾਨਗੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਵਹਿੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਇਕ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਸ਼ਬਦ ਜੋੜ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਜੋ ਸਾਨੂੰ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਨਾਲ ਰੁਕਾਵਟ ਪਾ ਸਕਦਾ ਹੋਵੇ। ਆਖ਼ਿਰ ਇਸਦਾ ਪਾਠਕ ਉਸ ਸਾਰੇ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਉਸ ਪੀੜ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਹਿੱਕ ਦੇ ਵਿਚ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨ ਲਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਪੀੜ ਨੂੰ ਲੇਖਕ ਇਸ ਰਚਨਾਂ ਵਿਚ ਲੈਕੇ ਚਲਦਾ ਹੈ।

ਨਿਸ਼ਕਰਸ਼

ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਿਕ ਅਧਿਐਨ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਪੂਰਵ ਸਥਾਪਿਤ ਚੌਖਟੇ ਵਿੱਚ ਪਾ ਕੇ ਜਾਣਿਆਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਇਸ ਨਤੀਜੇ ਉੱਤੇ ਅਪੜਿਆ ਹਾਂ ਕਿ ਇਸ ਤ੍ਰਿਲੜੀ ਵਿਚ ਇਕ ਸੰਪੂਰਨ ਕਲਾਸਿਕ ਦੇ ਗੁਣ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਹ ਸੰਤਾਲੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬ ਵੰਡ ਉੱਤੇ ਹੋਈ ਸੰਪੂਰਨ ਸਾਹਿਤ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਪਾਠਨ ਵਿਚ ਕਾਲਿਸਕ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਸਾਰੇ ਤੱਤ ਮੌਜੂਦ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਕਲਾਸਿਕ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸਦੇ ਵਿਚ ਪਾਈ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਕਲਾਸਿਕ ਚੇਤਨਾ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਪਾਠਕ ਦੀ ਸੁਰਤਿ ਵਿਚ ਸਕਾਰ ਹੁੰਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵੰਡ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਕਾਰਕ ਸਿਮ੍ਰਿਤੀ, ਪਛਾਣ, ਸਦਮਾ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰੀ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਸੁਚੇਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਕੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਹਵਾਲੇ

1. ਗਰੇਵਾਲ, ਕੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ. ਤੇਰਾ ਅੰਬਰਾਂ 'ਚ ਨਾਂ ਲਿਖਿਆ. ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2005, ਸਫ਼ਾ 204.
2. ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ. ਦੋ ਜੰਗਨਾਮੇ. ਸੰਪਾਦਕ: ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਲਾਂਬਾ, ਲਾਂਬਾ ਰਿਸਰਚ ਐਂਡ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, 1988, ਸਫ਼ਾ 54
3. <https://www.punjabitribuneonline.com/news/literature/apocalypse-1947-and-bhai-vir-singh-unpublished-works-of-literature-196679/>.
4. ਡਾ. ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਘ, ਕਲਾਸੀਕਲ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਅਤੇ ਮੱਧਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ, ਪੰਨਾ ਨੰ 63.
5. ਡਾ. ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੈਰੋ, ਵਾਦ ਕੋਸ਼ ਸਾਹਿਤ, ਕਲਾ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨ, ਸਫ਼ਾ 206.
6. Colman, Andrew M., editor. A Dictionary of Psychology. 4th ed., Oxford University Press, 2015.
7. ਰੂਹਾਂ ਦਾ ਰੁਦਨ, ਸਰਬਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ: ਪਟਿਆਲਾ, ਪੰਨੇ 116.

## भारतीय समाज में न्याय की अवधारणा : प्राचीन और आधुनिक समाज का विधिशास्त्रीय दृष्टि से तुलनात्मक अध्ययन

डॉ. अखिल कुमार,  
डॉ. नरेंद्र कुमार बिश्नोई,

सार

न्याय किसी भी समाज की आधारशिला है जो नैतिक, सांस्कृतिक और विधिक ढांचे को प्रभावित करता है। भारतीय समाज में न्याय की अवधारणा प्राचीन काल से लेकर आधुनिक समय तक विकसित होती रही है। प्राचीन भारतीय न्याय प्रणाली धार्मिक, नैतिक और सामाजिक मान्यताओं पर आधारित थी, जबकि आधुनिक प्रणाली संविधान, विधि और मानवाधिकारों पर केंद्रित है। धर्म प्राचीन न्याय का प्रमुख सिद्धांत था, जो व्यक्ति और समाज के लिए आचरण और कर्तव्यों को निर्धारित करता था। मनुस्मृति और चाणक्य के अर्थशास्त्र ने समाज में न्याय की भूमिका को व्यापक रूप से परिभाषित किया। जाति व्यवस्था और धार्मिक कर्तव्यों पर आधारित प्राचीन न्याय आज की संवैधानिक समता और स्वतंत्रता से भिन्न है। आधुनिक भारतीय न्याय प्रणाली संविधान के सिद्धांतों पर आधारित है जो समता, स्वतंत्रता, और सामाजिक न्याय को प्राथमिकता देती है। इस अध्ययन में प्राचीन और आधुनिक न्याय प्रणाली का तुलनात्मक विश्लेषण किया गया है, जिससे यह समझा जा सके कि समय के साथ न्याय का अर्थ और उसकी परिभाषा कैसे बदली है।

**प्रस्तावना :**

न्याय की अवधारणा समाज के नैतिक सांस्कृतिक और विधिक ढांचे को निर्धारित करने वाली महत्वपूर्ण शक्ति है। भारतीय समाज में न्याय की अवधारणा की जड़ें प्राचीन काल से लेकर आधुनिक समय तक फैली हुई हैं। प्राचीन भारतीय न्याय प्रणाली का आधार धार्मिक, नैतिक और सांस्कृतिक मान्यताओं पर आधारित था, जबकि आधुनिक न्याय प्रणाली संविधान, विधि और मानवाधिकारों पर केंद्रित है। अरस्तु के अनुसार न्याय का अर्थ है समान लोगों के साथ समान व्यवहार और असमान लोगों के साथ असमान व्यवहार करना। जॉन रॉल्स मानते हैं कि न्याय वह प्राथमिक गुण है जिसके आधार पर समाज की संस्थाओं का मूल्यांकन किया जाता है। प्लेटो ने न्याय को समाज में समरसता और सामंजस्य बनाए रखने के लिए आवश्यक गुण के रूप में देखा। अम्बेडकर के विचार में न्याय एक ऐसा सिद्धांत है जो समाज में सबको समान अधिकार और अवसर प्रदान करता है। गांधीजी के अनुसार, न्याय का असली उद्देश्य व्यक्ति की आत्मा की पवित्रता और नैतिकता को संरक्षित करना है।

**प्राचीन भारतीय समाज में न्याय की अवधारणा :**

प्राचीन भारतीय समाज में न्याय की अवधारणा अत्यधिक महत्वपूर्ण और व्यापक थी। यह केवल विधिक प्रक्रियाओं और दंड के नियमों तक सीमित नहीं थी बल्कि जीवन के सभी क्षेत्रों, धार्मिक, नैतिक, सामाजिक, और राजनैतिक, में न्याय की भूमिका महत्वपूर्ण थी। "धर्म" इस अवधारणा का मुख्य स्तंभ था जो समाज के प्रत्येक व्यक्ति और संस्था के लिए आचरण और कर्तव्यों को निर्धारित करता था। धर्म का अर्थ केवल धार्मिक अनुष्ठानों और पूजा पद्धतियों से नहीं था, बल्कि इसमें नैतिकता, आचार, और विधिक व्यवस्था के सिद्धांत भी शामिल थे। यह पूरे समाज में संतुलन और सामंजस्य बनाए रखने का एक साधन था।

धर्म और न्याय का संबंध धर्म का मुख्य उद्देश्य समाज में नैतिकता, सद्भाव और अनुशासन स्थापित करना था। "धर्म" का अर्थ किसी धार्मिक ग्रंथों तक सीमित नहीं था, बल्कि यह समाज के नियमों, आचरण, और विधिक प्रणाली का एक अभिन्न हिस्सा था। प्राचीन भारत के ऋषियों ने धर्म को जीवन के हर पहलू में लागू किया चाहे वह व्यक्ति का व्यक्तिगत जीवन हो या सामाजिक और राजनीतिक ढांचा। धर्म के सिद्धांतों का पालन न केवल व्यक्तिगत रूप से आवश्यक था, बल्कि राज्य के संचालन में भी इसका महत्व था। राजा का कर्तव्य था कि वह अपने राज्य में धर्म की रक्षा करे और न्याय का पालन सुनिश्चित करे। राजा को न्याय का प्रतीक माना जाता था, और उसे 'धर्मराज' कहा जाता था। इस प्रकार धर्म के सिद्धांतों के आधार पर न्याय की परिभाषा और उसकी व्याख्या प्राचीन भारत में विशेष रूप से विस्तृत थी।

**मनुस्मृति और न्याय :**

प्राचीन भारतीय न्याय प्रणाली के प्रमुख स्रोतों में से एक 'मनुस्मृति' है। मनुस्मृति को प्राचीन भारतीय समाज में विधि और न्याय के नियमों का आधार माना जाता था। इसमें समाज के विभिन्न वर्गों के लिए आचार संहिता का उल्लेख है, जो जाति, धर्म, और लिंग के आधार पर विभाजित थी। मनुस्मृति के अनुसार, समाज के प्रत्येक व्यक्ति को उनके सामाजिक और धार्मिक कर्तव्यों का पालन करना आवश्यक था।

**जाति व्यवस्था और न्याय :** मनुस्मृति में वर्णित न्याय व्यवस्था में जाति के आधार पर आचार संहिता निर्धारित की गई थी। ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, और शूद्र इन चार वर्णों के लिए अलग-अलग नियम और कर्तव्य निर्धारित थे। उदाहरण के लिए ब्राह्मणों के लिए धार्मिक कर्तव्यों का पालन और शिक्षा का दायित्व था जबकि क्षत्रियों का कार्य राज्य की रक्षा और न्याय प्रदान करना था। वैश्य व्यापार और कृषि से संबंधित थे और शूद्रों का कार्य सेवा करना माना जाता था। हालांकि इस जाति-आधारित व्यवस्था को आज के संदर्भ में असमान और अन्यायपूर्ण माना जा सकता है, लेकिन उस समय इसे समाज में संतुलन और सामंजस्य बनाए रखने के लिए आवश्यक माना गया था। समाज के प्रत्येक वर्ग को उनके कर्तव्यों के आधार पर न्याय प्रदान किया जाता था और राजा का कर्तव्य था कि वह सभी वर्गों के साथ समान व्यवहार करे। उदाहरणस्वरूप, यदि कोई अपराध करता था, तो उसकी जाति के आधार पर दंड की व्यवस्था की जाती थी। यह व्यवस्था आज भले ही विवादास्पद मानी जाती हो लेकिन प्राचीन समाज में इसे नैतिकता और व्यवस्था के लिए आवश्यक माना जाता था।

**राजा का न्यायिक कर्तव्य :** मनुस्मृति में राजा को न्याय का पालन करने का कर्तव्य सौंपा गया था। राजा को समाज के सभी वर्गों के साथ निष्पक्षता से व्यवहार करना और उनके अधिकारों की रक्षा करना था। राजा को धर्म का रक्षक कहा जाता था और उसे न्याय प्रदान करने में निष्पक्ष होना आवश्यक था। प्राचीन समय में राजा का यह दायित्व था कि वह धर्म के अनुसार समाज में शांति और सद्भाव बनाए रखे। इसके अलावा राजा को अपने निर्णयों में न्याय के सिद्धांतों का पालन करना आवश्यक था ताकि समाज में संतुलन बना रहे।

**अर्थशास्त्र और न्याय:**

चाणक्य का अर्थशास्त्र प्राचीन भारतीय राज्य प्रशासन और न्याय व्यवस्था का एक महत्वपूर्ण स्रोत है। यह ग्रंथ न केवल राज्य की राजनीति और प्रशासन से संबंधित है बल्कि इसमें न्याय और विधिक प्रक्रिया का भी विस्तृत वर्णन किया गया है। चाणक्य ने न्याय को राज्य के प्रबंधन का अनिवार्य हिस्सा माना।

**न्यायपालिका की स्वतंत्रता :** अर्थशास्त्र के अनुसार न्यायपालिका को स्वतंत्र और निष्पक्ष होना चाहिए। यह न्यायपालिका की स्वतंत्रता राजा और प्रजा दोनों के हितों की रक्षा के लिए आवश्यक थी। चाणक्य ने कहा था कि न्यायपालिका को राजा के दबाव से मुक्त रहना चाहिए, ताकि वह निष्पक्ष निर्णय ले सके। यह दृष्टिकोण आज की न्यायपालिका की स्वतंत्रता की अवधारणा से मेल खाता है, जो विधिक प्रक्रिया में निष्पक्षता और पारदर्शिता को सुनिश्चित करती है।

**अपराध और दंड :** अर्थशास्त्र में अपराध और दंड की व्यवस्था का विशेष रूप से उल्लेख किया गया है। उदाहरण के लिए यदि कोई व्यक्ति चोरी करता था तो उसे कठोर दंड दिया जाता था। इसके अलावा अपराधों की गंभीरता के आधार पर दंड का निर्धारण किया जाता था। चाणक्य के अनुसार दंड का उद्देश्य अपराधी को सुधारना था न कि केवल उसे दंडित करना। यह दृष्टिकोण आज के विधिक सिद्धांतों में भी महत्वपूर्ण है जहां न्याय का उद्देश्य केवल दंड नहीं, बल्कि सुधार और पुनर्वास भी है।

**वेदों और उपनिषदों में न्याय की अवधारणा :**

वेदों और उपनिषदों में न्याय की अवधारणा को अत्यधिक महत्व दिया गया है। वेदों में ऋत को न्याय का मुख्य सिद्धांत माना गया है। ऋत का अर्थ सत्य अनुशासन और विश्व की प्राकृतिक व्यवस्था से है। वेदों के अनुसार, न्याय का आधार सत्य और अनुशासन है, जो समाज के सभी वर्गों को समान अवसर प्रदान करता है।

**सत्य और न्याय :** वेदों में न्याय की अवधारणा सत्य पर आधारित है। इसके अनुसार न्याय वही है जो सत्य पर आधारित हो। सत्य को सभी विधिक और सामाजिक व्यवस्थाओं का आधार माना जाता था। उदाहरण के लिए यदि कोई व्यक्ति सत्य का पालन करता था, तो उसे न्याय मिलता था। सत्य को एक सार्वभौमिक सिद्धांत के रूप में देखा गया जो केवल समाज के नियमों तक सीमित नहीं था, बल्कि पूरे ब्रह्मांड की व्यवस्था

को नियंत्रित करता था। यह दृष्टिकोण आज भी विधिक प्रणाली में महत्वपूर्ण है, जहां न्यायिक निर्णयों का आधार सत्य और साक्ष्य पर होता है।

**आत्मा और नैतिकता :** उपनिषदों में आत्मा की शुद्धता और नैतिकता को न्याय का आधार माना गया है। उपनिषदों में कहा गया है कि आत्मा की शुद्धता से ही व्यक्ति न्याय का पालन कर सकता है। यदि व्यक्ति नैतिकता का पालन नहीं करता, तो उसे न्याय नहीं मिल सकता। यह विचारधारा व्यक्ति के आंतरिक नैतिक मूल्यों और आचरण पर आधारित है, जो आज भी समाज में न्याय की अवधारणा के लिए महत्वपूर्ण है।

**आधुनिक भारतीय समाज में न्याय की अवधारणा :**

भारत की स्वतंत्रता के बाद एक लोकतांत्रिक शासन व्यवस्था की स्थापना की गई जिसका प्रमुख आधार संविधान और विधिक सिद्धांत हैं। भारतीय संविधान की संरचना न्याय स्वतंत्रता समानता और बंधुत्व के मूलभूत सिद्धांतों पर आधारित है। यह चार स्तंभ समाज में समावेशिता और सामाजिक न्याय सुनिश्चित करते हैं। आधुनिक भारतीय न्याय प्रणाली में न्यायपालिका स्वतंत्र और निष्पक्ष है जो नागरिकों के मौलिक अधिकारों की रक्षा करने के लिए एक मजबूत स्तंभ के रूप में कार्य करती है। आधुनिक भारतीय समाज में न्याय की अवधारणा केवल कानूनी प्रक्रियाओं तक सीमित नहीं है, बल्कि इसका प्रभाव सामाजिक, आर्थिक और राजनीतिक क्षेत्रों में भी गहरा है। इस विस्तृत अध्ययन में, हम भारतीय संविधान, न्यायपालिका की भूमिका, सामाजिक न्याय की अवधारणा और न्याय की आधुनिक चुनौतियों पर विस्तार से चर्चा करेंगे।

**भारतीय संविधान और न्याय :**

भारतीय संविधान को भारतीय लोकतंत्र का सबसे महत्वपूर्ण दस्तावेज माना जाता है, जो देश के समस्त नागरिकों के अधिकारों और कर्तव्यों की गारंटी देता है। संविधान का भाग तीन मौलिक अधिकारों को समर्पित है जिसमें न्याय, समानता, स्वतंत्रता और सुरक्षा के अधिकार शामिल हैं। यह मौलिक अधिकार आधुनिक न्याय प्रणाली का मूलभूत आधार हैं, और ये प्रत्येक भारतीय नागरिक को समानता और न्याय का अधिकार प्रदान करते हैं।

**समानता का अधिकार** भारतीय संविधान के अनुच्छेद 14 से 18 तक समानता के अधिकार की चर्चा की गई है। ये अनुच्छेद समाज के सभी वर्गों को कानून के समक्ष समान अधिकार प्रदान करते हैं।

- **अनुच्छेद 14** के तहत सभी व्यक्ति कानून के सामने समान माने जाते हैं और उनके साथ बिना किसी भेदभाव के समान व्यवहार किया जाएगा। इसका एक प्रमुख उदाहरण भारतीय न्यायालयों द्वारा दिए गए फैसले हैं जैसे कि '**इंदिरा साहनी बनाम भारत संघ**' जिसमें पिछड़े वर्गों के लिए आरक्षण को संवैधानिक रूप से मान्यता दी गई। यह फैसला सामाजिक समानता को बढ़ावा देने के लिए एक महत्वपूर्ण कदम था।
- **अनुच्छेद 15** जाति, धर्म, लिंग या जन्मस्थान के आधार पर भेदभाव पर रोक लगाता है। यह अनुच्छेद भारतीय समाज में जाति आधारित भेदभाव को समाप्त करने की दिशा में एक महत्वपूर्ण भूमिका निभाता है। उदाहरणस्वरूप **सुप्रीम कोर्ट** ने कई फैसलों में जाति आधारित भेदभाव को अवैध करार दिया है, जैसे कि **प्रेमचंद बनाम राज्य** मामले में, जिसमें अनुसूचित जाति के व्यक्तियों को उत्पीड़न से बचाने के लिए न्यायपालिका ने एक सख्त रुख अपनाया।

**स्वतंत्रता का अधिकार** अनुच्छेद 19 से 22 तक स्वतंत्रता के अधिकार की चर्चा की गई है। यह अधिकार

प्रत्येक नागरिक को स्वतंत्र रूप से बोलने, अभिव्यक्ति, और अपने विचारों को प्रकट करने की स्वतंत्रता प्रदान करता है।

- **अनुच्छेद 19** बोलने और अभिव्यक्ति की स्वतंत्रता का अधिकार देता है जिसे भारतीय लोकतंत्र के एक महत्वपूर्ण स्तंभ के रूप में देखा जाता है। उदाहरण के लिए '**श्रेया सिंहल बनाम भारत संघ**' मामले में

सुप्रीम कोर्ट ने सोशल मीडिया पर अभिव्यक्ति की स्वतंत्रता को सीमित करने वाले कानूनों को अवैध घोषित किया जिससे नागरिकों की व्यक्तिगत स्वतंत्रता की रक्षा हुई।

- **अनुच्छेद 21** में जीवन और व्यक्तिगत स्वतंत्रता के अधिकार की गारंटी दी गई है। इसे भारतीय न्यायपालिका ने कई महत्वपूर्ण फैसलों के माध्यम से विस्तृत किया है, जैसे कि **‘मानवाधिकार आयोग बनाम राज्य’** मामले में जहां कोर्ट ने जीवन की गरिमा के अधिकार को बढ़ावा देते हुए पुलिस हिरासत में होने वाले उत्पीड़न पर रोक लगाने का आदेश दिया।

**न्यायिक समीक्षा : अनुच्छेद 32** के तहत भारतीय नागरिकों को उनके मौलिक अधिकारों के उल्लंघन पर न्यायालय का दरवाजा खटखटाने का अधिकार दिया गया है। यह अनुच्छेद भारतीय न्यायपालिका को न्यायिक समीक्षा की शक्ति प्रदान करता है, जिससे वह कानूनों और नीतियों की संवैधानिकता की जांच कर सकती है। उदाहरणस्वरूप, **‘केशवानंद भारती बनाम राज्य केरल’**, मामले में सुप्रीम कोर्ट ने संविधान के मौलिक ढांचे को सुरक्षित रखने के लिए न्यायिक समीक्षा का अधिकार बनाए रखा जिससे संविधान की सर्वोच्चता को बनाए रखा गया।

#### न्यायपालिका की भूमिका :

भारत में **न्यायपालिका** की स्वतंत्रता लोकतंत्र की नींव मानी जाती है। भारतीय न्यायपालिका का मुख्य उद्देश्य संविधान की रक्षा करना और नागरिकों के मौलिक अधिकारों की सुरक्षा सुनिश्चित करना है।

**उच्चतम न्यायालय एवं उच्च न्यायालय:** भारत के **उच्चतम न्यायालय एवं उच्च न्यायालय** को संविधान की सर्वोच्चता को बनाए रखने और नागरिकों के अधिकारों की रक्षा करने का कार्य सौंपा गया है। यह न्यायपालिका स्वतंत्र है और इसके निर्णयों को न तो कार्यपालिका और न ही विधायिका प्रभावित कर सकती है।

- **‘केशवानंद भारती बनाम राज्य केरल’** मामले ने न्याय की अवधारणा को और व्यापक बना दिया। इस फैसले में न्यायपालिका ने यह स्पष्ट किया कि संविधान का मौलिक ढांचा नहीं बदला जा सकता। इस फैसले ने भारतीय लोकतंत्र को स्थिरता प्रदान की और न्यायपालिका की भूमिका को मजबूत किया।
- **‘मनुस्मृति बनाम संविधान’** जैसे मामलों ने भी यह सुनिश्चित किया कि संविधान के किसी भी भाग में जातिगत भेदभाव की गुंजाइश नहीं होनी चाहिए। सुप्रीम कोर्ट ने स्पष्ट किया कि आधुनिक भारतीय न्याय व्यवस्था जातिगत भेदभाव को समाप्त करने के लिए प्रतिबद्ध है।

#### सामाजिक न्याय और न्यायपालिका:

आधुनिक न्याय प्रणाली में सामाजिक न्याय की अवधारणा को भी प्रमुखता दी गई है। सामाजिक न्याय का

अर्थ है समाज के सभी वर्गों, विशेष रूप से पिछड़े और वंचित वर्गों, को समान अधिकार और अवसर प्रदान

करना।

**अनुसूचित जाति, जनजाति और अन्य पिछड़े वर्गों के लिए आरक्षण:** भारतीय संविधान में **अनुच्छेद 38 और 39** के तहत राज्य को यह निर्देश दिया गया है कि वह समाज के आर्थिक और सामाजिक रूप से कमजोर वर्गों के कल्याण के लिए प्रयास करे। न्यायपालिका ने सामाजिक न्याय की अवधारणा को मजबूत करने के लिए कई महत्वपूर्ण फैसले दिए हैं।

- **इंदिरा साहनी बनाम भारत संघ** मामले में सुप्रीम कोर्ट ने आरक्षण की संवैधानिकता की पुष्टि की और यह निर्णय लिया कि सामाजिक और शैक्षिक रूप से पिछड़े वर्गों के लिए आरक्षण देना संवैधानिक है। यह फैसला सामाजिक न्याय की दिशा में एक मील का पत्थर था, जिसने पिछड़े वर्गों को सामाजिक और आर्थिक रूप से समान अवसर प्रदान किए।

- इसी प्रकार 'नवतेज सिंह जोहर बनाम भारत संघ' मामले में सुप्रीम कोर्ट ने धारा 377 को असंवैधानिक करार दिया, जिससे समलैंगिक अधिकारों को मान्यता मिली और यह सामाजिक न्याय की दिशा में एक महत्वपूर्ण कदम था। न्यायपालिका ने इस फैसले के माध्यम से यह संदेश दिया कि सभी नागरिकों को बिना किसी भेदभाव के समान अधिकार मिलना चाहिए।

**महिलाओं के अधिकार और न्याय:** भारतीय न्याय प्रणाली में महिलाओं के अधिकारों की सुरक्षा पर भी विशेष जोर दिया गया है।

- 'विशाखा बनाम राज्य राजस्थान' मामले में, सुप्रीम कोर्ट ने कार्यस्थल पर महिलाओं के यौन उत्पीड़न से संबंधित दिशानिर्देश जारी किए। यह फैसला महिलाओं के कार्यस्थल के अधिकारों को संरक्षित करने की दिशा में एक महत्वपूर्ण कदम था। इसके बाद यौन उत्पीड़न से सुरक्षा अधिनियम, 2013 लागू किया गया, जिसने महिलाओं को कानूनी रूप से सुरक्षा प्रदान की।
- इसी प्रकार, 'शायरा बानो बनाम भारत संघ' मामले में, सुप्रीम कोर्ट ने तीन तलाक को असंवैधानिक करार दिया जिससे मुस्लिम महिलाओं के अधिकारों की सुरक्षा सुनिश्चित हुई। यह निर्णय महिलाओं के साथ समान और न्यायपूर्ण व्यवहार की दिशा में एक महत्वपूर्ण कदम था।

### प्राचीन और आधुनिक न्याय प्रणाली का तुलनात्मक अध्ययन

न्याय का विचार मानव सभ्यता के आरंभिक दिनों से ही प्रासंगिक रहा है। न्याय प्रणाली का विकास

सामाजिक आवश्यकताओं, सांस्कृतिक मानदंडों और राजनीतिक संरचनाओं के अनुसार हुआ है। प्राचीन और आधुनिक न्याय प्रणाली के तुलनात्मक अध्ययन से यह स्पष्ट होता है कि कैसे समय के साथ न्याय का अर्थ, विधि, और कार्यप्रणाली में परिवर्तन आया है। इस लेख में, हम प्राचीन और आधुनिक भारतीय न्याय प्रणाली के आधारभूत सिद्धांतों, न्यायाधीशों की भूमिका, न्याय की प्रक्रियाओं, और समानता के सिद्धांत पर विस्तृत चर्चा करेंगे।

क्रम संख्या	विषय बिंदु	प्राचीन न्याय प्रणाली	आधुनिक न्याय प्रणाली
1.	आधारभूत सिद्धांत	प्राचीन भारतीय न्याय प्रणाली का आधार धर्म और नैतिकता पर था। इस प्रणाली में धर्म का अर्थ केवल धार्मिक अनुष्ठानों और कर्तव्यों से नहीं था, बल्कि यह समाज के नैतिक और आचारिक नियमों को भी दर्शाता था। प्राचीन ग्रंथों जैसे मनुस्मृति, अर्थशास्त्र, और वेद में न्याय के नियमों का विस्तृत वर्णन मिलता है।	आधुनिक भारतीय न्याय प्रणाली का आधार संविधान और विधिक सिद्धांतों पर टिका है। स्वतंत्रता के बाद, भारत ने एक लोकतांत्रिक व्यवस्था अपनाई, जिसमें न्याय, स्वतंत्रता, समानता, और बंधुत्व को संविधान के प्रमुख स्तंभों के रूप में रखा गया।
2.	उद्देश्य	प्राचीन भारतीय समाज में न्याय का मुख्य उद्देश्य सामाजिक संतुलन और सामंजस्य बनाए रखना था। जैसे कि मनुस्मृति में	आधुनिक न्याय प्रणाली का उद्देश्य हर व्यक्ति को समान अधिकार और न्याय सुनिश्चित करना है। भारतीय संविधान के अनुच्छेद 14

क्रम संख्या	विषय बिंदु	प्राचीन न्याय प्रणाली	आधुनिक न्याय प्रणाली
		कहा गया है, जहां धर्म का पालन होता है, वहां न्याय अपने आप प्रकट होता है। यह विचार उस समय के भारतीय समाज में महत्वपूर्ण था, जहां समाज के विभिन्न वर्गों के बीच संतुलन बनाए रखना आवश्यक था।	से 22 में मौलिक अधिकारों का वर्णन किया गया है, जो हर नागरिक को समानता और स्वतंत्रता का अधिकार प्रदान करते हैं।
3.	न्यायाधीश की भूमिका	प्राचीन भारतीय न्याय प्रणाली में न्याय का प्रबंधन राजा और धर्मगुरुओं द्वारा किया जाता था। राजा को न्याय का पालन करने वाला माना जाता था, और धर्मगुरु समाज के नैतिक मानदंडों का पालन सुनिश्चित करते थे। उदाहरण के लिए, महाराज युधिष्ठिर को धर्मराज कहा जाता था, जो अपने न्याय और धर्म के लिए प्रसिद्ध थे।	आधुनिक न्याय प्रणाली में न्यायाधीश स्वतंत्र और निष्पक्ष होते हैं। उन्हें संविधान और विधि के अनुसार निर्णय लेने की शक्ति दी गई है।
4.	न्याय का आधार	प्राचीन न्याय में न्यायाधीश का निर्णय धार्मिक और नैतिक सिद्धांतों पर आधारित होता था। न्याय का स्वरूप अधिकतर धार्मिक ग्रंथों और परंपराओं पर निर्भर करता था। उदाहरण के लिए यदि कोई व्यक्ति किसी धर्म का उल्लंघन करता था, तो उसे समाज से बहिष्कृत कर दिया जाता था, जो न्याय का एक कठोर रूप था।	आधुनिक न्याय में न्यायाधीश विधिक साक्ष्यों और तर्कों के आधार पर निर्णय देते हैं। निर्णय लेने से पहले सभी पक्षों की दलीलें सुनी जाती हैं और साक्ष्यों का मूल्यांकन किया जाता है।
5.	न्याय की प्रक्रिया	विवादों को सुलझाने के लिए पंचायती व्यवस्था का भी प्रयोग किया जाता था। पंचायती व्यवस्था में, स्थानीय लोग एकत्रित होते थे और विवादों का समाधान करते थे। उदाहरण के लिए एक गाँव में दो पड़ोसियों के बीच भूमि विवाद होने पर गाँव के पंचों की सभा द्वारा निर्णय लिया जाता था। इस प्रणाली में औपचारिक कानूनी प्रक्रियाओं की कमी थी और निर्णय त्वरित होते थे। हालांकि यह	आधुनिक न्याय प्रणाली में कानूनी प्रक्रियाओं और साक्ष्यों को विशेष महत्व दिया जाता है। न्यायालय में दायर किए गए मामलों की विस्तृत सुनवाई होती है जिसमें दोनों पक्षों की दलीलें सुनी जाती हैं।

क्रम संख्या	विषय बिंदु	प्राचीन न्याय प्रणाली	आधुनिक न्याय प्रणाली
		प्रक्रिया कभी-कभी भेदभावपूर्ण भी हो सकती थी क्योंकि निर्णय अक्सर समाज के प्रभावशाली वर्गों के अनुसार होते थे।	
6.	समानता का सिद्धांत	प्राचीन भारतीय समाज में जाति, धर्म, और लिंग के आधार पर असमानता थी, जो न्याय प्रणाली में भी परिलक्षित होती थी। उच्च जातियों को विशेषाधिकार प्राप्त थे, जबकि निम्न जातियों और महिलाओं को समाज में नीचा माना जाता था। उदाहरण के लिए, मनुस्मृति में कहा गया है कि ब्राह्मणों के अधिकार सबसे ऊपर हैं, जो स्पष्ट रूप से सामाजिक असमानता को दर्शाता है। एक उदाहरण के रूप में, निम्न जातियों के लोगों को मंदिरों में प्रवेश की अनुमति नहीं होती थी, जो सामाजिक न्याय की अवधारणा के विपरीत था।	आधुनिक भारतीय समाज में संविधान ने समानता के सिद्धांत को लागू किया है, जहां जाति, धर्म, लिंग या वर्ग के आधार पर कोई भेदभाव नहीं किया जाता। भारतीय संविधान के अनुच्छेद 14 से 18 तक समानता का अधिकार स्पष्ट किया गया है। इंदिरा साहनी बनाम भारत संघ मामले में, सुप्रीम कोर्ट ने पिछड़े वर्गों के लिए आरक्षण को संवैधानिक रूप से मान्यता दी, जिससे समाज के वंचित वर्गों को समान अवसर प्रदान किया गया।

### निष्कर्ष

भारतीय समाज में न्याय की अवधारणा का विकास प्राचीन से आधुनिक समय तक अनेक परिवर्तन और सुधारों के माध्यम से हुआ है। प्राचीन न्याय प्रणाली धर्म और नैतिकता पर आधारित थी, जबकि आधुनिक न्याय प्रणाली संविधान और विधिक सिद्धांतों पर केंद्रित है। दोनों न्याय प्रणालियों का उद्देश्य समाज में संतुलन और समानता बनाए रखना था, लेकिन उनके सिद्धांत, प्रक्रियाएं और दृष्टिकोण भिन्न थे। आज के समय में न्याय की अवधारणा केवल विधिक अधिकारों तक सीमित नहीं है, बल्कि सामाजिक, आर्थिक और राजनीतिक न्याय की प्राप्ति भी इसका महत्वपूर्ण हिस्सा है। भारतीय समाज में न्याय की यह विकसित होती अवधारणा समाज के हर व्यक्ति को समान अवसर और अधिकार प्रदान करने की दिशा में अग्रसर है। प्राचीन और आधुनिक न्याय प्रणाली का तुलनात्मक अध्ययन यह दर्शाता है कि कैसे न्याय का अर्थ और कार्यप्रणाली समय के साथ विकसित हुई है। प्राचीन न्याय प्रणाली धर्म और नैतिकता पर आधारित थी, जबकि आधुनिक न्याय प्रणाली संविधान और विधिक सिद्धांतों पर आधारित है। आज, भारतीय न्याय प्रणाली में समानता और न्याय के सिद्धांतों का पालन किया जाता है, जिससे समाज में सामंजस्य और संतुलन बनाए रखने का प्रयास किया जाता है। यह तुलना न केवल हमें भारतीय न्याय प्रणाली के विकास को समझने में मदद करती है, बल्कि यह भी दर्शाती है कि समय के साथ न्याय की अवधारणा में कितना परिवर्तन आया है।

### संदर्भ

- वी-ए- शर्मा, भारतीय न्याय प्रणाली का विकास, दिल्ली: अनामिका प्रकाशन, 2010
- शंकरन नायर, प्राचीन भारत में न्याय और राजनीति; वाराणसी भारती भवन, 2005

3. पी-वी- काणे, धर्मशास्त्र का इतिहास, खंड 2; पुणे भंडारकर ओरिएंटल रिसर्च इंस्टीट्यूट, 1977
4. सत्यकेतु विद्यार्थी, वैदिक समाज और न्याय प्रणाली; पटना बिहार राष्ट्रभाषा परिषद 1983
5. जॉन रॉल्स अथोरी ऑफ जस्टिस; दिल्ली ऑक्सफोर्ड यूनिवर्सिटी प्रेस, 1999
6. बी-आर- अंबेडकर, जाति, न्याय और राजनीति; दिल्ली नवरंग पब्लिशर्स, 2002
7. अरस्तु, न्याय और राजनीति के सिद्धांत; अनुवादक राजेन्द्र पांडे; जयपुर साहित्य मंडल प्रकाशन, 1995
8. महात्मा गांधी हिंद स्वराज; अहमदाबाद नवजीवन ट्रस्ट 1938
9. लक्ष्मण सिंह प्राचीन भारतीय न्याय व्यवस्था में धर्म का स्थान; इलाहाबाद प्रकाशन संस्थान 2007
10. के-एस- शास्त्री, मनुस्मृति और न्याय एक अध्ययन; बनारस चंद्रा प्रकाशन
11. डॉ के-एल- जैन, भारतीय संविधान का न्यायिक दृष्टिकोण; नई दिल्ली प्रभात प्रकाशन 2017
12. डॉ अनिल भारद्वाज उपनिषदों में न्याय और धर्म; जयपुर साहित्यागार 2016
13. प्रो- वी-पी- गुप्ता, चाणक्य का अर्थशास्त्र; मुंबई लोकभारती प्रकाशन 2015
14. डॉ आर-एस- मिश्र, प्राचीन भारतीय विधि; वाराणसी भारतीय विद्या भवन 2018
15. डॉ अनिल वर्मा, महात्मा गांधी और न्याय; अहमदाबाद नवजीवन प्रकाशन 2014
16. डॉ सुरेश चंद्र, भारत में सामाजिक न्याय; लखनऊ पांडेय प्रकाशन 2019
17. डॉ सुधीर शर्मा, न्याय के सिद्धांत; भोपाल मप्र पब्लिकेशन हाउस 2018
18. डॉ- राजेंद्र यादव, प्राचीन दार्शनिक दृष्टिकोण; पटना आर्यावर्त प्रकाशन 2013

## भारत में जनजाति और वैश्वीकरण: एक समाजशास्त्रीय विश्लेषण

संजय कुमार वर्मा

### सारांशिका:

प्रस्तुत अध्ययन वैश्वीकरण के कारण जनजाति समुदाय के जीवन पर पड़ रहे प्रभाव पर आधारित है। यह अध्ययन सैद्धांतिक रूपरेखाओं, अनुभवजन्य शोध, गुणात्मक विधि और पिछले साहित्य की समीक्षा का उपयोग करके, इस प्रभाव के विभिन्न पहलुओं को देखता है। 1990 के उदारीकरण की नीति और संसाधनों के उपयोग की नई राज्य धारणाओं के कारण बढ़ती संसाधनों के दोहन पर जनजाति विश्व दृष्टिकोण के बिल्कुल विपरीत हैं और वैश्वीकरण के विकास के बाजार उन्मुख दर्शन के दखल के साथ यह विभाजन और अधिक बढ़ गया है। पूर्व शिक्षा और कौशल लाभ वाले लोगों को वैश्वीकरण से अब तक सबसे अधिक लाभ हुआ है। जनजाति वैश्वीकरण को बढ़ती लागत, नौकरी में स्थिरता की कमी और स्वास्थ्य देखभाल तक अपर्याप्त पहुंच के परिणामस्वरूप देखते हैं। इसलिए, सरकार को ऐसी नीतियां और गतिविधियां विकसित करनी चाहिए जो इन असमानताओं को कम करने के लिए आवश्यक हों, विशेषकर वैश्वीकरण के आलोक में। जनजातीय विकास की योजना बनाते समय हमें इन अंतरालों को ध्यान में रखना होगा, उनकी विशिष्ट परिस्थितियों और क्षमताओं पर बारीकी से ध्यान देना होगा और उन्हें अपने रास्ते पर चलने के लिए आवश्यक संसाधन उपलब्ध कराने चाहिए।

**मुख्य शब्द:** वैश्वीकरण, जनजातियाँ और जनजातीय पुनर्वास।

### प्रस्तावना

जनजातीय अर्थव्यवस्थाओं और जीवनशैली में जंगल महत्वपूर्ण भूमिका निभाते हैं। गर्भाधान से लेकर मृत्यु तक जंगल जनजाति लोगों के जीवनशैली को बहुत अधिक प्रभावित करते हैं। यह विडंबना है कि भारत के सबसे गरीब निवासी प्राकृतिक संसाधनों की सबसे समृद्ध क्षेत्रों में रहते हैं। इतिहास दर्शाता है कि विभिन्न शासक समूहों ने आर्थिक लक्ष्यों की प्राप्ति के लिए जनजातीय समाज को कठिन परिस्थितियों में रहने के लिए मजबूर किया है।

भारत में अनुसूचित जनजाति (एसटी) की आबादी देश के भीतर एक महत्वपूर्ण जनसांख्यिकीय समूह का प्रतिनिधित्व करती है, जो कुल आबादी का 8.6 प्रतिशत है। भारत की कुल जनसंख्या 12108.55 लाख (1.21 बिलियन) है, जिसमें एसटी आबादी 1045.46 लाख (104.55 मिलियन) है। आबादी का यह बड़ा हिस्सा विभिन्न राज्यों और केंद्र शासित प्रदेशों में असमान रूप से वितरित है। मिजोरम और लक्षद्वीप जैसे राज्यों में, एसटी आबादी एक भारी बहुमत बनाती है, जहाँ उनकी कुल आबादी का क्रमशः 94.4 प्रतिशत और 94.8 प्रतिशत अनुसूचित जनजातियों से संबंधित है। इसी तरह, मेघालय (86.1 प्रतिशत), नागालैंड (86.5 प्रतिशत), और अरुणाचल प्रदेश (68.8 प्रतिशत) में भी एसटी का उच्च अनुपात है। दूसरी ओर, हरियाणा, पंजाब, चंडीगढ़, दिल्ली और पुडुचेरी सहित कुछ राज्यों और केंद्र शासित प्रदेशों में कोई महत्वपूर्ण एसटी आबादी नहीं है, जैसा कि एनएसटी (कोई महत्वपूर्ण जनजाति नहीं) द्वारा दर्शाया गया है। भारत में कुल एसटी आबादी में विभिन्न राज्यों का योगदान काफी हद तक अलग-अलग है। मध्य प्रदेश सबसे ज्यादा योगदान के साथ सबसे अलग है, जहाँ भारत की कुल एसटी आबादी का 14.7 प्रतिशत हिस्सा रहता है। महत्वपूर्ण योगदान देने वाले अन्य राज्यों में महाराष्ट्र (10.1 प्रतिशत), उड़ीसा (9.2 प्रतिशत), गुजरात (8.5 प्रतिशत) और राजस्थान (8.8 प्रतिशत) शामिल हैं। अपनी बड़ी एसटी आबादी के साथ ये राज्य राष्ट्रीय जनसांख्यिकीय परिदृश्य में महत्वपूर्ण भूमिका निभाते हैं। एसटी आबादी के वितरण और अनुपात को समझना उनके कल्याण और विकास के उद्देश्य से लक्षित नीतियों और पहलों को विकसित करने के लिए आवश्यक है। राज्यों में

अलग-अलग प्रतिनिधित्व के कारण अलग-अलग क्षेत्रों में एसटी समुदायों की अनूठी चुनौतियों और जरूरतों को संबोधित करने के लिए अनुकूलित दृष्टिकोण की आवश्यकता होती है।

Table 1

State / UT wise overall population, ST population, percentage of STs in India / State to total population of India / State and percentage of STs in the State to total ST population

S. No	India / State	Total Population	ST Population	% STs in India/ State to total population of India/ State	% STs in the State to total ST population in India
		(in lakh)			
	India	12108.55	1045.46	8.6	-
1	Andhra Pradesh	493.87	26.31	5.3	2.5
2	Arunachal Pradesh	13.84	9.52	68.8	0.9
3	Assam	312.06	38.84	12.4	3.7
4	Bihar	1040.99	13.37	1.3	1.3
5	Chhattisgarh	255.45	78.23	30.6	7.5
6	Goa	14.59	1.49	10.2	0.1
7	Gujarat	604.40	89.17	14.8	8.5
8	Haryana	253.51	NST	NA	NA
9	Himachal Pradesh	68.65	3.92	5.7	0.4
10	J&K	125.41	14.93	11.9	1.4
11	Jharkhand	329.88	86.45	26.2	8.3
12	Karnataka	610.95	42.49	7.0	4.1
13	Kerala	334.06	4.85	1.5	0.5
14	Madhya Pradesh	726.27	153.17	21.1	14.7
15	Maharashtra	1123.74	105.1	9.4	10.1
16	Manipur	28.56	11.67	40.9	1.1
17	Meghalaya	29.67	25.56	86.1	2.4
18	Mizoram	10.97	10.36	94.4	1.0
19	Nagaland	19.79	17.11	86.5	1.6
20	Orissa	419.74	95.91	22.8	9.2
21	Punjab	277.43	NST	NA	NA
22	Rajasthan	685.48	92.39	13.5	8.8
23	Sikkim	6.11	2.06	33.8	0.2
24	Tamil Nadu	721.47	7.95	1.1	0.8

25	Telangana	351.94	32.87	9.3	3.1
26	Tripura	36.74	11.67	31.8	1.1
27	Uttarakhand	100.86	2.92	2.9	0.3
28	Uttar Pradesh	1998.12	11.34	0.6	1.1
29	West Bengal	912.76	52.97	5.8	5.1
30	A & N Islands	3.81	0.29	7.5	0.0
31	Chandigarh	10.55	NST	NA	NA
32	D & N Haveli	3.44	1.79	52.0	0.2
33	Daman & Diu.	2.43	0.15	6.3	0.0
34	Delhi	167.88	NST	NA	NA
35	Lakshadweep	0.64	0.61	94.8	0.1
36	Puducherry	12.48	NST	NA	NA

**Source:** Census 2011, Office of the Registrar General, India

### जनजाति का अर्थ

आदिम या कठिन परिस्थितियों में रहने वाले व्यक्तियों के समूह को जनजाति शब्द से संबंधित किया जा सकता है। अनुसूचित जनजातियों को उन समुदायों के रूप में परिभाषित किया गया है जैसा कि भारतीय संविधान के अनुच्छेद 342, अनुच्छेद 366(25) द्वारा परिभाषित किया गया है। इस लेख के अनुसार, समूहों को केवल अनुसूचित जनजाति के रूप में माना जाएगा यदि उन्हें राष्ट्रपति द्वारा या तो प्रारंभिक सार्वजनिक अधिसूचना या बाद में संसद के संशोधित अधिनियम द्वारा नामित किया गया हो। लोकुर समिति ने शुरू में एक समूह को अनुसूचित जनजाति के रूप में वर्गीकृत करने के लिए निम्नलिखित आवश्यकताओं की स्थापना की:

क) आदिम विशेषताओं के संकेत

ख) विशिष्ट संस्कृतिय

ग) बड़े समुदाय के साथ संपर्क करने की अनिच्छा

घ) भौगोलिक अलगाव और

ङ) पिछड़ापन

### वैश्वीकरण क्या है?

यह राष्ट्रीय सीमाओं के पार पूंजी, लोगों, उत्पादों, सेवाओं और सूचना प्रौद्योगिकी का अप्रतिबंधित प्रवाह है। यह एकीकृत वैश्विक अर्थव्यवस्था से प्रेरित है, जो राष्ट्रों के अंदर और बाहर दोनों जगह सामाजिक और आर्थिक संबंधों को प्रभावित करती है। किसी अर्थव्यवस्था के खुलने से संरचनात्मक परिवर्तन होते हैं, आंतरिक और बाहरी प्रतिस्पर्धा में वृद्धि होती है, और उपभोक्ताओं की प्राथमिकता, जीवन शैली और नागरिक मांगों में परिवर्तन होता है। कुछ मुख्यधारा के अर्थशास्त्रियों का तर्क है कि वैश्वीकरण राष्ट्रीय आर्थिक समानता प्राप्त करने के लिए एक शक्तिशाली उपकरण है, जबकि अन्य चेतावनी देते हैं कि इस प्रक्रिया के परिणामस्वरूप विकासशील राष्ट्र और भी अधिक हाशिए पर जा सकते हैं और अधिक भेदभाव के अधीन हो सकते हैं।

भूमंडलीकरण को कुछ विचारक सांस्कृतिक आदान-प्रदान और कुछ आर्थिक अवधारणा मानते हैं, जबकि दूसरे इसे एक व्यापक सामाजिक प्रक्रिया मानते हैं।

**एंथोनी गिडेंस** के अनुसार (दि कन्सिक्वेंसेज आफ मॉडर्निटी, 1990) "विभिन्न लोगों और दुनिया के विभिन्न क्षेत्रों के बीच में बढ़ती हुई अन्योन्याश्रयता या पारस्परिकता ही भूमंडलीकरण है। यह पारस्परिकता सामाजिक और आर्थिक संबंधों में होती है। इसमें समय और स्थान सिमट जाते हैं।"

**डी हार्वे** ने अपनी पुस्तक (दि कंडीशन आफ पोस्ट मॉडर्निटी, 1989) में भूमंडलीकरण के संदर्भ में अपनी बात रखी है— "वैश्वीकरण, इस लिए समय और स्थान की गति और गहनता से जुड़ा हुआ है। आपका, हमारा बाजार ब्याज दर भौगोलिक गतिशीलता आदि समय और स्थान उतार-चढ़ाव के साथ जुड़े हुए हैं। यह जुड़ाव सहज नहीं है।"

इसी प्रकार **मेलकाम वाटर्स** ने अपनी पुस्तक (ग्लोबलाइजेशन, 1998) में भूमंडलीकरण की परिभाषा यह दी है— "वैश्वीकरण एक सामाजिक प्रक्रिया है, जिसमें सामाजिक तथा सांस्कृतिक व्यवस्था पर जो भौगोलिक दबाव होते हैं, पीछे हट जाते हैं और लोग भी इस तथ्य से अवगत हो जाते हैं कि अब भूगोल की सीमाएं बेमतलब हैं।"

**रोजेनाऊ** (टरव्युलेंस इन वर्ल्ड पोलिटिक्स, 1990) की परिभाषा कुछ इस तरह है "उद्योगवाद और उत्तर-उद्योगवाद आज ऐसी वैश्वीय सामाजिक आर्थिक और राजनितिक शक्तियां बन गई हैं जो वैश्वीकरण का पोषण करती हैं।"

ऊपर दी गई परिभाषाओं को गहनता से विश्लेषित करने पर 'पूँजी' सबसे महत्वपूर्ण मुद्दा बनती है। भूमंडलीकरण, जो समाज और संस्कृति को एक मंच पर लाने की कोशिश करता है, के मूल में 'पूँजी' है। अब देखने वाली बात यह है कि समाज और संस्कृति किस वर्ग के हैं? क्या यह मानवता और विश्व कल्याण के हित में है...? या सिर्फ छलावा। इसलिए, यह कहा जा सकता है कि भूमंडलीकरण पूँजीपतियों की एक सोची-समझी चाल है, जिसमें कमजोर देश और आम आदमी बिना पूछे ही अपनी तिजोरी की चाबी उनके हाथों में थमा देता है।

आजकल, बहुत से लोग वैश्वीकरण को स्वीकार नहीं करते हैं, विशेषकर गरीब देशों में। वैश्वीकरण से संबंधित भय लंबे समय से व्याप्त हैं। जैसा कि **रॉबर्ट जे. सैमुएलसन** कहते हैं, "वैश्वीकरण एक दोधारी तलवार है। यह विवादास्पद प्रक्रिया जो स्थानीय रीति-रिवाजों और संस्कृति को कमजोर करती है, राष्ट्रीय संप्रभुता को चुनौती देती है तथा सामाजिक व आर्थिक स्थिरता को खतरे में डालती है।" यह सरकार को कमजोर करता है और श्रमिकों को आयात से प्रतिस्पर्धा के लिए उजागर करता है। यह अस्थिरता और अवांछित परिवर्तन को भी बढ़ावा देता है। (दीक्षित, निशि के. 2006)

### जनजातियों पर वैश्वीकरण का प्रभाव

ये लोग किसी भी अन्य की तुलना में वैश्वीकरण से सबसे अधिक प्रभावित हो रहे हैं क्योंकि इनके पास अपने अधिकारों के प्रति जागरूकता की कमी होती है और इस प्रकार वे बाजार और उसके समर्थकों के अदृश्य हाथों की ताकतों द्वारा अधिक आसानी से विस्थापित हो जाते हैं। स्वदेशी लोगों के लिए, वैश्वीकरण सिर्फ हाशिए पर जाने का मामला नहीं है। बल्कि, यह उनके अस्तित्व के मूल और निर्वाह के साधनों पर एक बहुआयामी हमला है, जैसे:

- जनजाति समुदाय के लोग ग्रामीण और नगरीय समाज के अंतिम अछूते क्षेत्रों में रहते हैं, जहां पानी, जंगल, खनिज और आनुवंशिक विविधता जैसे संसाधन अभी भी प्रचुर मात्रा में हैं। वे वैश्वीकरण की सीमा रेखा हैं। वैश्विक व्यवसाय पारंपरिक संस्कृतियों को अपनी भूमि से हटाने के प्रयास में आक्रामक रूप से उन सभी का अनुसरण कर रहे हैं।

- नई तकनीकी प्रगति और निर्यात आधारित विकास की ओर बदलाव के साथ-साथ वैश्विक वित्तीय बाजारों को खुश करने की अनिवार्यता ने उनके रास्ते में आने वाले कई मूल समुदायों के उन्मूलन को जन्म दिया है।
- जैसे-जैसे राष्ट्रीय सरकारें खुद को नई वैश्विक आर्थिक संधियों से बांधती हैं, शिकार और संग्रहण अधिकारों पर पारंपरिक संप्रभुता संदेह में आती जायेगी।?
- नए व्यापार और निवेश समझौतों के कारण स्वदेशी लोगों को अभूतपूर्व दर और पैमाने पर आक्रमण के खिलाफ अपनी मातृभूमि की रक्षा करने के लिए मजबूर किया जा रहा है, जो औद्योगिक संसाधन निष्कर्षण के लिए पहले से दुर्गम क्षेत्र खोल रहे हैं। बड़े बांध, खदानें, पाइपलाइनें, सड़कें, ऊर्जा विकास और सैन्य घुसपैठ सभी मूल भूमि के लिए खतरा हैं।
- विश्व व्यापार संगठन के माध्यम से आनुवंशिक संसाधनों की पेटेंट योग्यता को नियंत्रित करने वाले अंतर्राष्ट्रीय नियमों ने स्वदेशी लोगों के जीनोम, उन्हें बनाए रखने वाली जैविक विविधता और लाभ के लिए उस जैव विविधता का उपयोग कैसे किया जा सकता है, इसके ज्ञान के व्यावसायीकरण को सक्षम किया है।
- जब राष्ट्रीय सरकारें निर्यात विकास रणनीतियों या अंतर्राष्ट्रीय व्यापार और निवेश नियमों के बारे में निर्णय लेती हैं तो मूल समुदायों से परामर्श नहीं किया जाता है।

### **वैश्वीकरण से जनजातीय संवैधानिक सुरक्षा के लिए खतरे**

संविधान की पांचवीं और छठी अनुसूचियां स्पष्ट रूप से देश भर में फैले करोड़ों जनजाति सदस्यों की सुरक्षा के लिए बनाई गई थीं। भारतीय संविधान जनजाति समुदाय को कानूनी सुरक्षा देता है और जब भूमि, जल और जंगल जैसे संसाधनों के उपयोग की बात आती है तो इसकी सभी नीतियां बाजार अर्थव्यवस्था के बजाय सामाजिक समानता पर आधारित होती हैं।

हालाँकि, 1990 के दशक की नई आर्थिक नीति की शुरुआत के बाद से वैश्वीकरण की प्रक्रिया ने भारत पर भी आक्रमण किया है, जो भारतीय संविधान के कल्याणकारी और समाजवादी प्रवृत्ति बिल्कुल विपरीत है। एक बार जब राज्य ने इन प्राकृतिक संसाधनों को निजी और वैश्विक शक्तियों को उपलब्ध कराने का निर्णय लिया, तो राज्य द्वारा पहले निभाई गई सुरक्षात्मक और कल्याणकारी भूमिका अचानक कम हो गई। वैश्वीकृत दुनिया में, समुदाय नहीं, बल्कि बाजार मुख्य अभिनेता है। शक्तिशाली अंतर्राष्ट्रीय लॉबी के प्रभाव ने सरकारों पर दबाव डाला। परिणामस्वरूप, जनजाति निजी और अंतर्राष्ट्रीय उद्योग के अभिनेताओं के हाथों अपने संसाधनों पर संप्रभुता खो देते हैं, और भारत जैसे सम्मानित राष्ट्रों को अपने घटक लोगों की कीमत पर अपने संविधान को फिर से लिखने की अनुमति मिलती है।

वन अधिनियम, भूमि अधिग्रहण अधिनियम, भूमि हस्तांतरण विनियम और पर्यावरण संरक्षण अधिनियम सहित अनुसूचित क्षेत्रों से संबंधित सभी कानूनों और नीतियों को निरस्त करने, कमजोर करने या संशोधित करने का तत्काल खतरा है। ये कानून यह स्पष्ट करते हैं कि लोगों और संसाधनों की रक्षा की जानी चाहिए, फिर भी नई नीतियां मूल लोगों की कीमत पर संसाधनों के शोषण की वकालत करती हैं। नीतियों और कानून के बीच इन विसंगतियों के कारण, विधायी परिवर्तनों और यहां तक की संवैधानिक छेड़छाड़ के लिए उद्योग के नेतृत्व में दबाव बढ़ रहा है।

**नई आर्थिक नीतियों से जनजातियों पर उत्पन्न हुए खतरे**

नई आर्थिक नीतियों से जनजाति लोग बुरी तरह प्रभावित हैं। प्राकृतिक संसाधनों तक पहुंच, रोजगार के अवसर, प्राथमिक शिक्षा, स्वास्थ्य देखभाल, मानव अधिकारों के उल्लंघन से सुरक्षा, अपने रीति-रिवाजों और परंपराओं को बनाए रखने की क्षमता के अधिकार सभी कानूनों और नीतियों में इन परिवर्तनों से गंभीर रूप से खतरे में हैं।

पांचवीं अनुसूची पर दबाव, वर्तमान में देश की जनजाति समुदाय के सामने सबसे बड़ा मुद्दा है। निजी और कॉर्पोरेट संस्थाओं को जनजाति और वन क्षेत्रों पर कब्जा करने में सक्षम बनाने के लिए, राज्य सरकारें पांचवीं अनुसूची में उल्लिखित कानून और इसके अनुरूप राज्य कानूनों को बदलने के लिए सक्रिय रूप से कार्य कर रही हैं। कई राज्यों ने पांचवीं अनुसूची का उल्लंघन किया है, जैसे कि आंध्र प्रदेश, जहां भूमि हस्तांतरण विनियमन अधिनियम की अवहेलना के बावजूद निजी निगमों को अनुसूचित क्षेत्रों में खनन पट्टे पर दिए गए। राजस्थान, मध्य प्रदेश, ओडिशा, महाराष्ट्र और पाँचवीं अनुसूची में शामिल अन्य राज्यों में निजी खनन होता रहा है।

भारत में वैश्वीकरण का एक तरीका विनिवेश या निजीकरण है। राजकोषीय घाटे को पूरा करने और दक्षता में सुधार करने के लिए राजस्व बढ़ाने के उद्देश्य से कई सार्वजनिक क्षेत्र के उद्यमों को निजी क्षेत्रों को बेचा जा रहा है। जनजाति क्षेत्र में बाल्को जैसे लाभ संचालित व्यवसायों का निजीकरण कर दिया गया है। जनजातीय क्षेत्र में सार्वजनिक क्षेत्र के उद्यमों से जनजातीय लोगों को लाभ हुआ क्योंकि उन्होंने नौकरियों और आजीविका के साधन उपलब्ध कराए। इन व्यवसायों के निजीकरण से जनजाति समुदाय पर प्रतिकूल प्रभाव पड़ेगा और क्षेत्र में औद्योगीकरण संतुलन को बिगाड़ देगा।

नई औद्योगिक नीति से जनजातीय भूमि का हस्तांतरण संभव हुआ। परिणामस्वरूप, बांधों के निर्माण, खनन कार्यों, वन्यजीव अभयारण्यों, सरकारी बुनियादी ढांचे और गैर-जनजाति आक्रमण सहित कई कारणों से जनजाति भूमि अलग हो जाती है। जबकि जनजातियों को उखाड़ फेंका गया है और वैश्वीकरण की परिधि पर रहने के लिए मजबूर किया गया है, प्राकृतिक संसाधनों को प्रत्यक्ष रूप से उद्योग और अप्रत्यक्ष रूप से गैर-जनजाति लोगों से व्यापक क्षति हुई है। परिणामस्वरूप, जनजातीय लोग वैश्वीकरण नीतियों के मलबे बन गए, वैकल्पिक अर्थव्यवस्थाओं में शामिल होने के लिए मुख्यधारा के समाज के साथ प्रतिस्पर्धा करने या उन संसाधनों को प्राप्त करने में असमर्थ हो गए जो उनके अस्तित्व के लिए आवश्यक थे। नए उद्यमों और व्यवसायों में नियोजित लोगों की संख्या विस्थापित लोगों और नष्ट हो चुके जीवन-यापन के पुराने साधनों की संख्या की तुलना में बहुत कम है।

### निष्कर्ष

जनजाति लोग समाज से भिन्न होने के साथ-साथ, वे भारतीय समाज का भी हिस्सा हैं। जनजातीय शोषण और दमन के लंबे इतिहास ने उन्हें देश की समग्र सामाजिक-आर्थिक प्रगति से अलग कर दिया है। हमारे देश में रहने वाले मूल निवासियों को जनजाति समुदाय के नाम से जाना जाता है। वे हमारे समाज में सबसे कमजोर समूह हैं, जो सभ्यता से दूर स्वच्छ, प्राकृतिक वातावरण में रहते हुए भी अपने पारंपरिक मूल्यों, प्रथाओं और मान्यताओं के प्रति सच्चे रहते हैं। वैश्वीकरण का लाभ अब तक उन लोगों को मिला है, जो पहले से ही सुशिक्षित और कुशल हैं, बाजारों तक उनकी अधिक पहुंच है, और उनके पास ऐसी संपत्ति है जिसका उपयोग ऋण प्राप्त करने के लिए भिन्न शाखा के रूप में किया जा सकता है। जनजातीय लोगों के लिए, वैश्वीकरण का अर्थ बढ़ी हुई लागत, नौकरी की सुरक्षा की हानि, अपर्याप्त स्वास्थ्य देखभाल और जनजातीय विकास कार्यक्रमों से जुड़ा है। जनजातीय लोगों की रोजगार और शिक्षा तक पहुंच के लिए संवैधानिक सुरक्षा उपाय वैश्वीकरण से कमजोर हो सकते हैं। इसलिए, सरकार को ऐसी अनूठी नीतियां और

गतिविधियां विकसित करनी चाहिए जो इन असमानताओं को कम करने के लिए आवश्यक हों, खासकर वैश्वीकरण के आलोक में। जनजातीय विकास की योजना बनाने के लिए हमें इन अंतरों को ध्यान में रखना होगा, उनकी विशिष्ट परिस्थितियों और क्षमताओं पर बारीकी से ध्यान देना होगा और उन्हें अपने रास्ते पर चलने के लिए आवश्यक संसाधन उपलब्ध कराने होंगे।

### सन्दर्भ

- भारत सरकार, भारत की जनगणना, 2011.
- भारत के रजिस्ट्रार जनरल एवं जनगणना आयुक्त का कार्यालय. जनगणना जानकारी. गृह मंत्रालय, भारत सरकार. 2011. (2 सितंबर, 2018 को एक्सेस किया गया). यहां उपलब्ध है: <http://www.censusindia.gov.in/2011census/HLO/HH14.html>.
- जनजातीय कार्य मंत्रालय (2013) वार्षिक रिपोर्ट 2012-13, भारत सरकार.
- एस.एल. दोषी, आधुनिता, उत्तर-आधुनिकता एवं नव-समाजशास्त्रीय सिद्धांत, रावत पब्लिकेशन, जयपुर-2007, पृष्ठ-316.
- वही, पृष्ठ- 317.
- वही, पृष्ठ- 322.
- वही, पृष्ठ- 322.
- निशि. के. दीक्षित (2006)य जनजातियाँ और जनजातीय (अस्तित्व के लिए संघर्ष): विस्टा इंटरनेशनल पब्लिशिंग हाउस, नई दिल्ली.
- महापात्रा, एल.के. (1994), भारत में जनजातीय विकास: मिथक और वास्तविकता. विकास पब्लिशिंग हाउस, प्रा. लिमिटेड, नई दिल्ली.
- फादर जॉन फेलिक्स राज. एस.जे. द्वारा इम्पैक्ट ऑफ ग्लोबलाइजेशन ऑन ट्राइबल कम्युनिटीज.
- इंडियन जर्नल ऑफ एप्लाइड रिसर्च वॉल्यूम: 4. अंक: 10. अक्टूबर 2014. आई.एस.एस.एन.- 2249-555X- बी. एज़िलारासु द्वारा इम्पैक्ट ऑफ ग्लोबलाइजेशन ऑन ट्राइबल इन इंडिया अर्थशास्त्र में सहायक प्रोफेसर टी.एस. नारायणस्वामी कॉलेज ऑफ आर्ट्स एंड साइंस, नवलूर- 600103.
- जायसवाल नीलमणि, मार्जिनलाईजेशन ऑफ ट्राइबल कम्युनिटीज ड्यू टू ग्लोबलाइजेशन, जुलाई 2014, विश्वभारती विश्वविद्यालय.

## खरवार जनजाति के पारिवारिक संरचना का एक समाजशास्त्रीय विश्लेषण

शान्ति  
डॉ. दिनेश व्यास

### शोध सार

भारत में खरवार जनजाति झारखण्ड, बिहार उत्तर प्रदेश, मध्य प्रदेश, छत्तीसगढ़, पश्चिम बंगाल, उड़ीसा, राजस्थान एवं दिल्ली में निवास करती हैं। खरवार जनजाति की अधिकांश जनसंख्या झारखण्ड के पलामू जनपद में निवास करती है। कुछ लोग सोन घाटी में रहते हैं। उत्तरप्रदेश में खरवार जनजाति सघन रूप से सोनभद्र में रहती हैं। उत्तर प्रदेश के खरवार अपनी उत्पत्ति सूर्यवंश एवं खड़गवंश से मानते हैं और जो अपना संबंध रोहतास से बताते हैं। अन्य जनजाति समाजों की ही भांति खरवार जनजाति की भी पारिवारिक संरचना है जो उनके सामाजिक संरचना और सांस्कृतिक रीति-रिवाजों, एवं प्रथाओं में दृष्टिगत है। खरवार जनजाति में पितृसत्तात्मक परिवार पाया जाता है। जहां सभी अधिकार पिता या घर के सबसे बुजुर्ग व्यक्ति के पास होता है। विस्तारित परिवार में एक साथ रहते हुए सभी अपने दायित्वों का निर्वहन मिलकर करते हैं और एक-दूसरे का सहयोग करते हैं। ये अंतर्विवाही समूह हैं। इनमें समगोत्रीय विवाह निषेध है। खरवार समाज के लोग निरंतर आधुनिकता से सामंजस्य स्थापित कर रहे हैं, जिसका प्रभाव उनकी शिक्षा, कार्य और सामाजिक गतिशीलता पर परिलक्षित होता है। परंपराएं खरवार जनजाति की पारिवारिक संरचना का आधार हैं जिसमें रक्त संबंधों, बड़ों का सम्मान और निरंतर सामाजिक परिवर्तन होने के बावजूद परंपराओं को बनाए रखने पर बल दिया जाता है। इस शोध पत्र के लिए द्वितीयक स्रोत के माध्यम से आकड़े संग्रहीत किए गए हैं।

**मुख्य शब्द :** जनजाति, खरवार जनजाति, परिवार की विशेषता, पारिवारिक संरचना

### प्रस्तावना

खरवार एक जनजाति समुदाय है जो भारत के विभिन्न राज्यों में निवास करती है। झारखण्ड, बिहार, मध्यप्रदेश, छत्तीसगढ़, उत्तरप्रदेश, राजस्थान, दिल्ली में इनका निवास स्थान पाया जाता है। मुख्यतया ये लोग झारखण्ड के पलामू जिले में रहते हैं। वहाँ इन्हें अट्टारह हजारी कहा जाता है। इनका संबंध पलामू पर चरो राजा भागवत राय द्वारा हुए आक्रमण से है। जिनकी सेना में उतने ही खरवार सैनिक थे जितनी संख्या चरो सैनिकों की थी। ये द्रविड़ मूल प्रजाति की एक शाखा हैं। ये लोग स्वयं को क्षत्रिय और राजा हरिश्चंद्र के पुत्र रोहिताश्व का वंशज होने का दावा करते हैं।

खरवार जनजाति में परंपराओं, रीति-रिवाज एवं प्रथाओं का पालन बहुत कठोरता से किया जाता है। विवाह सामान्यतः समुदाय में ही होता है। जिसमें समगोत्रीय विवाह निषेध है। परिवार में आयु के आधार पर कार्यों का विभाजन देखा गया है, जिसमें पुरुष मुख्यतः कृषि और आर्थिक व्यवस्था में लगे रहते हैं, जो महिलाएं घर में रहती हैं गृह कार्य एवं बच्चों की देखभाल करती हैं और कुछ महिलाएं पुरुषों के साथ कृषि कार्य में

सहयोग करती है तथा धान की रोपाई, कटाई आदि कार्य करती हैं। संपत्ति पितृवंशीय होती है। कहीं-कहीं संपत्ति पुत्री को भी मिलती है किन्तु ये अपवाद स्वरूप हैं। समुदाय में आपसी समर्थन का भाव होता है जो एक-दूसरे को आपस में जोड़े रखता है। वर्तमान में निरंतर ये लोग आधुनिकता से अनुकूलन कर रहे हैं जिसका प्रभाव इनकी पारिवारिक गतिशीलता, शिक्षा एवं कार्यों में दिखाई पड़ता है।

### जनजाति

जनजाति एक ऐसा समूह है जिनका जीवन सामूहिक होता है। इनका निवास स्थान अधिकांशतः जंगलों या पर्वतीय क्षेत्रों में होता है। इनकी सामान्य संस्कृति होती है। ये वर्तमान में भी आर्थिक रूप से बहुत पिछड़े हुए हैं।

गिलिन एवं गिलीन के अनुसार, "स्थानीय आदिवासियों के किसी ऐसे संग्रह को हम जनजाति कहते हैं, जो एक सामान्य क्षेत्र में निवास करता हो, एक सामान्य भाषा बोलता हो तथा सामान्य संस्कृति के अनुसार व्यवहार करता हो।"<sup>1</sup>

मजूमदार का मत है कि, "एक जनजाति परिवारों तथा परिवारों के समूहों का संग्रह है और जिसके सदस्य एक ही भू-क्षेत्र में निवास करते हैं एक ही भाषा बोलते हैं और विवाह, वृत्ति या व्यवसाय के प्रति कुछ निषेधों का पालन करते हैं तथा उनमें परस्पर आदान-प्रदान एवं दायित्वों की पारस्परिकता की एक सुनिश्चित व्यवस्था विकसित हो गई है।"<sup>2</sup>

उपर्युक्त परिभाषाओं से स्पष्ट होता है कि जनजाति एक ऐसा समुदाय है जो एक सामान्य भूभाग पर निवास करते हैं, जिनकी सामान्य भाषा होती है, सामान्य संस्कृति का अनुसरण करते हैं, वैवाहिक निषेधों का पालन करते हैं तथा पारस्परिक रूप से आदान-प्रदान करते हैं।

### परिवार : अर्थ एवं विशेषता

परिवार समाज की वह इकाई होती है जिसके सदस्य सामान्यतः एक-दूसरे से आपस में रक्त संबंध अथवा विवाह के द्वारा संबंधित होते हैं। परिवार के सदस्य आपस में कानूनी, नैतिक आर्थिक अधिकार एवं कर्तव्यों प्रति जुड़े रहते हैं।<sup>3</sup>

परिवार एक जैविक समूह है जिसमें एक स्त्री व पुरुष को सामाजिक रूप से यौन संबंध स्थापित करने और संतानोत्पत्ति की स्वीकृति प्रदान होती है। परिवार एक सामाजिक इकाई है जहां स्त्री-पुरुष विवाह संबंध या रक्त संबंध अथवा अपनी संतान से बंधे रहते हैं तथा आयु, लिंग व अन्य संबंधों के आधार पर भूमिकाओं का निर्वहन करते हैं और जिसकी पहचान समाज में एक गृह के आकार में होती है।<sup>4</sup>

रॉस परिवार को परिभाषित करते हुए कहते हैं कि, "परिवार किसी विशेष प्रकार के बंधुओं के रूप में सामान्यतः संबंधित लोगों का एक समूह है जो एक ही गृह में रहते हैं और जिनकी एकता उनके अधिकारों, कर्तव्यों तथा भावनाओं के रूप में निहित रहती है।" रॉस ने चार प्रकार की पारिवारिक उप-संरचनाओं में

अंतर स्पष्ट किया है : (1) परिस्थितिक उप-संरचना यह घर की बनावट तथा परिवार के प्रकार का वर्णन करती है। (2) अधिकारों और कर्तव्यों की उप-संरचना जो घर में श्रम विभाजन की बताती है। (3) शक्ति और अधिकार की उप-संरचना यह सदस्यों के कार्य नियंत्रण को परिलक्षित करती है। और (4) भावनाओं की उप-संरचना अर्थात् परिवार के सदस्यों के मध्य संबंधों का वर्णन करती है जैसे पति-पत्नि के मध्य, माता-पिता और संतान के मध्य तथा भाई-भाई और भाई-बहन के मध्य या सहोदरों के मध्य के संबंध आदि।<sup>5</sup>

परिवार समाज की एक ऐसी संस्था है जहां संबंधों, विवाह संतानोत्पत्ति उनका पालन-पोषण होता है। परिवार में मनुष्य की सभी मूलभूत आवश्यकताओं की पूर्ति होती है। मनाव को सामाजिक प्राणी बनाने में परिवार की महत्वपूर्ण भूमिका अदा करता है।

### परिवार की विशेषता

मैकाइवर एवं पेज ने सभी समाजों एवं स्थानों में पाए जाने वाले परिवार की कुछ सामान्य विशेषताओं का उल्लेख किया है।<sup>6</sup>

#### (1) विवाह संबंध

विवाह के द्वारा ही परिवार का जन्म होता है। विवाह के उपरान्त एक स्त्री व पुरुष को सामाजिक रूप से यौन संबंध स्थापित करने की स्वीकृति मिलती है। परिणामस्वरूप बच्चों का जन्म होता है। स्त्री-पुरुष एवं उनकी संतान मिल कर एक परिवार निर्मित करते हैं। वैवाहिक संबंध जीवन पर्यंत चलता है। किन्तु दोनों में से किसी एक मृत्यु हो जाने पर या विवाह विच्छेद हो जाने पर यह संबंध समाप्त हो जाता है।

#### (2) विवाह का एक स्वरूप

समाज में विवाह के अनेकों स्वरूप प्रचलन में हो सकता है। एक समय में एक स्त्री व एक पुरुष का विवाह संबंध एक विवाह कहलाता है। आज के सभ्य समाजों एवं खासी, संथाल एवं कादर जनजातियों में यही विवाह प्रथा प्रचलित है। जब एक समय में एक पुरुष या महिला की एक से अधिक पत्नि या पति हो तो यह बहुविवाह प्रथा कहलाती है। गोंड, बैगा एवं की जनजातियों में बहुपत्नी विवाह तथा टोडा एवं खश राजपूतों में बहुपति विवाह पद्धति देखने को मिलती है। कहीं-कहीं ऐसा भी दृष्टिगत है कि पुरुषों का एक समूह महिलाओं के एक समूह से विवाह करता है। इसे समूह विवाह कहा जाता है। कुछ समय पहले नागाओं एवं ऑस्ट्रेलिया की कुछ जनजातियों में विवाह की यह पद्धति प्रचलित थी।

#### (3) वंशनाम की एक व्यवस्था

प्रत्येक परिवार में बच्चों का नामकरण किसी न किसी वंश के आधार पर होता है। वंश के नाम से ही बच्चों को पहचाना जाता है। इसे ही वंशनाम या उपनाम कहा जाता है। पितृवंशीय परिवारों में बच्चों का नामकरण पिता के वंश के आधार पर तथा मातृवंशीय परिवारों में माता के वंश के आधार पर किया जाता है। भील,

कंजर मीणा, संधाल, हो तथा अनेक जनजातियों में पिता के वंश के आधार पर नामकरण होता है। खासी, गारो, नायर आदि में बच्चों का नामकरण मातृवनशीय आधार पर होता है।

#### (4) आर्थिक व्यवस्था

परिवार के सदस्यों के पालन-पोषण एवं मूलभूत आवश्यकताओं की पूर्ति हेतु किसी न किसी प्रकार से आय अर्जित करने का साधन सभी परिवारों में पाया जाता है। अर्थ व्यवस्था के द्वारा ही परिवार का पालन-पोषण किया जाता है।

#### (5) सामान्य निवास

परिवार के सभी सदस्यों के रहने हेतु एक निवास अवश्य होता है। विवाहोपरांत जब नवदंपति पिता के घर पर रहते हैं तो यह पितृवंशीय परिवार कहलाता है। भारत में कुछ जनजातियों को छोड़कर अधिकतर यही व्यवस्था दृष्टिगत है। विवाह के पश्चात जब पति पत्नि के माता घर रहने जाता है तो ऐसे परिवार को मातृवंशीय परिवार कहा जाता है। ऐसी व्यवस्था नयार, खासी, गारो जनजाति में देखने को मिलती है। किन्तु जब नवदंपति न तो पिता के घर और ना ही माता के घर रहते हैं अपितु पृथक् रूप से गृह निर्माण करके रहते हैं तो ऐसे परिवार नवस्थानीय परिवार कहलाते हैं।

मैकाइवर एवं पेज ने परिवार की कुछ विशिष्ट विशेषताओं का उल्लेख करते हुए आठ प्रकार की विशेषताएं बतायी है –

- (1) सर्वभौमिकता
- (2) भावात्मक
- (3) रचनात्मक
- (4) सीमित आकार
- (5) सामाजिक संरचना में केन्द्रीय स्थिति
- (6) सदस्यों का उत्तरदायित्व
- (7) सामाजिक नियंत्रण
- (8) परिवार की स्थायी और अस्थायी प्रकृति

#### खरवार जनजाति

भारत में अनेक प्रकार की जनजातियाँ पायी जाती हैं। खरवार भी एक जनजाति है। अधिकांश इतिहासकारों का मत है कि खरवार आदिम जनजाति है। इनके संबंध में यह विचार प्रचलित है कि ये लोग वन में निवास करते हैं और प्रकृति से इनकी बहुत ही निकटता है। खरवार लोग गगन, जल, वायु, सूर्य, वन देवी आदि के पूजक हैं तथा सूर्य को अपना ईष्टदेव मानते हैं। उनके लिए सूर्य देवता की पूजा सर्वोपरि है। अनेक स्थानों पर ये लोग जनेऊ धारण करते हैं और स्वयं को सूर्यवंशी क्षत्रिय मानते हैं तथा स्वर्ण जाति की भाँति

इनका रहन-सहन होता है। किन्तु अधिकतर खरवारों का नाता वन एवं जंगलों से ही रहा है। देश के कुछ भागों में खरवारों की भी सत्ता रही है। कुछ इतिहासकारों ने इस संबंध में प्रमाण भी दी हैं। जिसके अभिलेख प्राप्त होते हैं। अन्य जनजातियों के समान इनकी अपनी कोई बोली नहीं है। ये लोग अधिकांशतः जिस क्षेत्र में रहते हैं वही की भाषा का उपयोग करते हैं। मुख्यतः हिन्दी भाषा का उपयोग करते हैं। जो लोग वनों के निकट निवास करते हैं। वे अधिकांशतः वहाँ की भाषा ही बोलते हैं। ये लोग हिन्दू धर्म से प्रभावित है और हिन्दू देवी-देवताओं को भी पूजते हैं। सामान्यतः खरवार जनजातियाँ अपने नाम के पाश्चात सिंह, मण्डल, साह, वर्मा, राम, प्रसाद आदि लगाते हैं।

### **खरवार जनजाति की पारिवारिक संरचना**

परिवार मानव समाज की आधारभूत इकाई है। विद्वानों ने परिवार का उल्लेख करते हुए कहा है कि परिवार मानव समाज का इतिहास है। पारिवारिक संगठन एवं विकास ही मानवीय सभ्यता के ऐतिहासिक विकास का आरंभ है। पारिवारिक संरचना के अंतर को स्पष्ट करते हुए डॉ मुखर्जी ने सात प्रकार के परिवारों का उल्लेख किया है:-

- (1) केन्द्रीय परिवार
- (2) विवाह संबंधी परिवार
- (3) संयुक्त एवं विस्तृत परिवार
- (4) एक विवाही परिवार
- (5) बहु विवाही परिवार
- (6) मातृसत्तात्मक एवं मातृवंशीय परिवार
- (7) पितृसत्तात्मक एवं पितृवंशीय परिवार

भारत में विभिन्न प्रकार की जनजातियाँ निवास करती हैं। अन्य स्वदेशी समुदायों की भांति ही खरवार जनजाति की भी अनूठी पारिवारिक संरचना है जिसकी जड़ें उनकी सामाजिक संगठन एवं सांस्कृतिक परंपराओं, प्रथाओं एवं रीति-रिवाजों में निहित है।

### **(1) संयुक्त एवं विस्तृत परिवार**

खरवार जनजाति में संयुक्त एवं विस्तृत परिवार पाया जाता है। विस्तारित परिवार में एक साथ रहते हुए लोग एक दूसरे का सहयोग करते हैं। इस परिवार में चाचा-चाची, दादा-दादी, चचेरे भाई-बहन और बच्चे रहते हैं। इनके भरण-पोषण और सांस्कृतिक मूल्यों को हस्तांतरित करने में अहम भूमिका का निर्वहन करते हैं।

### **(2) एक विवाही परिवार**

सामान्यतः खरवार जनजाति में एक विवाह ही प्रचलित है। ये एक विवाही समुदाय है। एक विवाह प्रथा होते हुए भी कहीं-कहीं बहु विवाह देखने को मिलता है किन्तु यह अपवाद है।

### (3) विवाह और नातेदारी

खरवार जनजाति में विवाह को एक महत्वपूर्ण संस्था माना गया है। अधिकांशतः विवाह माता-पिता के माध्यम से होता है। किन्तु वर्तमान समय में प्रेम विवाह को मान्यता मिल रही है। अब जीवन साथी का चुनाव करने की अनुमति धीरे धीरे बढ़ रही है। अपितु यह चुनाव अपने ही समुदाय में मान्य है। अन्तर्जातीय विवाह आज भी खरवार जनजाति में स्वीकार्य नहीं है। आपसी सौहार्द बनाए रखने हेतु लोग समुदाय द्वारा बनाए हुए नियम का बहुत ही कठोरता से पालन करते हैं। अपने गोत्र में विवाह करना निषेध है। इनमें नातेदारी का निर्धारण दो मुख्य आधारों पर होता है। रक्त संबंधी नातेदार और विवाह संबंधी नातेदार। इन नातेदारों के सम्बोधन हेतु भिन्न-भिन्न शब्दों का उपयोग होता है जो प्रत्येक क्षेत्र के अनुसार भिन्न होता है। परिवार में कुछ नातेदारों के मध्य हास्य संबंध जैसे देवर-भाभी, जीजा-साली आदि और कुछ नातेदारों के मध्य परिहार का संबंध होता है। जैसे- ससुर-पुत्र वधू, ज्येष्ठ व भवह आदि।

### (4) पितृसत्तात्मक एवं पितृवंशीय परिवार

खरवार जनजाति में पितृसत्तात्मक परिवार व्यवस्था पायी जाती है। यहाँ पिता या घर के सबसे बुजुर्ग पुरुष के पास समस्त अधिकार होता है और वही परिवार के मुखिया भी होते हैं। जिसका निर्णय घर के सभी सदस्य मानते हैं। खरवार समाज में कुल पितृवंशीय होते हैं। जहां बच्चे की पहचान पिता के गोत्र से होती है।

### (5) मातृसत्तात्मक एवं मातृवंशीय परिवार

सामान्यतः खरवारों में पितृसत्तात्मक परिवार ही पाया गया है। अपितु कुछ परिवारों का स्वरूप मातृसत्तात्मक है। जहां वंश माता की ओर से चलता है। विरासत पर पुत्रियों का अधिकार होता है। माता से पुत्री को सारी संपत्ति प्राप्त होती है। ऐसे परिवारों में की पीढ़ियों से पुत्रों का जन्म न होना और परिवार का पूर्ण दायित्व पुत्री का होना खरवारों में मातृसत्तात्मक एवं मातृवंशीय परिवार के अस्तित्व में आने के मुख्य कारणों में से एक है।

### (6) पारिवारिक भूमिका और उत्तरदायित्व

खरवार परिवारों में लिंग के आधार पर कार्यों का विभाजन होता है। पुरुष परिवार के पालन-पोषण हेतु कृषि कार्य एवं अर्थ व्यवस्था में लगे रहते हैं। स्त्री घरेलू कार्य एवं बच्चों की देख-भाल करती है तथा कुछ स्त्रियाँ गृह कार्यों के अतिरिक्त कृषि कार्यों जीविकोपार्जन के अन्य साधनों में भी पुरुषों की भांति लगी रहती हैं। अपितु वर्तमान में शिक्षा, नगरीकरण और आधुनिक विचारों के सम्पर्क स्वरूप लिंग भूमिकाओं में भी अंतर परिलक्षित होता है।

### (7) पारिवारिक संपत्ति

परिवार में संपत्ति का हस्तांतरण मुख्यतः पितृवंशीय आधार पर होता है। पिता की संपत्ति पर विरासत के रूप में पुत्रों का अधिकार होता है। अपितु कुछ विशेष परिस्थिति में संपत्ति पुत्री को हस्तांतरित होती है। किन्तु

ऐसा तभी होता है जब कोई परिवार मातृवंशीय होता है। परिवार में पुत्र का अभाव होता है। क्षेत्रीय मानदंडों और परिवार के नियमों के अनुसार यह व्यवस्था भिन्न-भिन्न रूप में दृष्टिगत है।

### (8) सामुदायिक समर्थन

खरवार जनजाति के लोग एक-दूसरे का सहयोग करते हैं और आपसी सामंजस्य को बहुत महत्व देते हैं। ये लोग निकटतम परिवार के अतिरिक्त भी जीवन के महत्वपूर्ण संस्कारों जैसे जन्म, विवाह और मृत्यु संस्कार में एक-दूसरे की सहायता करना, मिलजुल कर संसाधनों के आदान-प्रदान करने के साथ ही पारंपरिक रीति-रिवाजों और मूल्यों के संरक्षण हेतु एक साथ एकत्रित होते हैं।

### (9) आधुनिक विचार और खरवार परिवार

अन्य भारतीय जनजातीय परिवार की भांति ही खरवार जनजाति के परिवारों पर शिक्षा, नगरीकरण, आर्थिक अवसरों का लाभ उठाने जैसे विभिन्न आधुनिक कारकों का प्रभाव दृष्टिगत है। जिसके परिणामस्वरूप इनके सामाजिक भूमिकाओं और पारिवारिक गतिशीलता में परिवर्तन का अनुभव देखा जा सकता है। युवाओं का शिक्षा के प्रति झुकाव बढ़ता जा रहा है। जो युवा आधुनिक शिक्षा प्राप्त कर रहे हैं। वे कृषि के साथ-साथ आधुनिक रोजगार की ओर अग्रसर हैं।

### निष्कर्ष

खरवार जनजाति की पारिवारिक संरचना की जड़ें परंपराओं में गहनता से समाहित हैं। जिसमें रक्त संबंधी, बड़े बुजुर्गों का सम्मान और निरंतर सामाजिक परिवर्तन होने के पश्चात भी परंपराओं के बनाए रखने पर बल दिया जाता है। खरवारों में सयुक्त एवं विस्तृत परिवार के साथ ही एक विवाही परिवार की परंपरा है। कहीं-कहीं बहु विवाही परिवार देखने को मिलते हैं किन्तु ऐसे उदाहरण अपवाद ही हैं। इनमें विवाह एक महत्वपूर्ण संस्था है। सामान्यतः इन लोगों में वैवाहिक संबंध माता-पिता या नातेदारों द्वारा स्थापित किया जाता है। किन्तु अब इनमें लड़के एवं लड़कियां स्वयं जीवन साथी चुनते हैं। धीरे धीरे प्रेम विवाह की स्वीकार्यता बढ़ रही है। खरवार जनजाति में नातेदारी के मुख्यतः दो आधार हैं, रक्त संबंध और विवाह संबंध जो क्षेत्रानुसार पृथक-पृथक शब्दों के द्वारा संबोधित किए जाते हैं। इनके परिवार में दादा-दादी, ताऊ-तायी, चाचा-चची, माता-पिता, भाई-भाई, भाई-बहन एवं चचेरे भाई-बहन रहते हैं। खरवारों में वंश परम्परा पितृवंशीय रेखाओं पर चलता है। पारिवारिक संपत्ति पर पुत्रों का अधिकार होता है। अपितु कुछ परिवारों में संपत्ति पुत्रियों को मिलती है किन्तु ऐसा उनके पारिवारिक समझौते और क्षेत्रीय नियमों पर आधारित होती है। खरवार जनजाति में पुरुषों का दायित्व आजीविका की व्यवस्था करना है और स्त्रियों का दायित्व कार्य घर की देख-रेख करना तथा बच्चों का पालन पोषण करना है। किन्तु जैसे-जैसे शिक्षा, नगरीकरण, अन्य समाज से इनका सम्पर्क स्थापित हुआ। इनके विचारों परिवर्तन हो रहा है। अब घर की महिलाएं भी कृषि कार्य के साथ बाहर

आजीविका की व्यवस्था करने के लिए जाती हैं। खरवार जनजाति में सामुदायिक सहयोग का भाव होता है। वे आपसी सौहार्द को बहुत महत्व देते हैं। जीवन के महत्वपूर्ण संस्कारों में एक-दूसरे की सहायता करने के लिए सदैव तत्पर रहते हैं। सभी संसाधनों के आदान-प्रदान करने के साथ ही सामाजिक मूल्यों एवं परंपराओं को संरक्षित करने के लिए पूरे समुदाय का समर्थन होता है। खरवार जनजाति के लोग अब आधुनिकता से सामंजस्य स्थापित कर रहे हैं। शिक्षा के बढ़ते हुए महत्व का इनकी सामाजिक और पारिवारिक गतिशीलता में वृद्धि करने के साथ ही आर्थिक स्थिति को भी उत्कृष्ट करने में महती भूमिका है। अब वे जीविकोपार्जन हेतु कृषि या मजदूरी पर ही निर्भर नहीं हैं। वे नगरों में जाकर नए-नए रोजगार की तलाश कर रहे हैं। युवा पीढ़ी अच्छी शिक्षा प्राप्त कर सरकारी ही नहीं अपितु निजी क्षेत्रों में भी बेहतर रोजगार प्राप्त करने में योग्य हैं। अब इनके परिवार की स्थिति धीरे-धीरे पहले से उत्कृष्ट हो रही है। आधुनिक अनुकूलन और पारिवारिक गतिशीलता और सामाजिक स्थिति में परिवर्तन के बावजूद भी खरवार जनजाति ने अपनी परंपराओं का बनाए रखा है।

## संदर्भ सूची

- 1 गिलिन एण्ड गिलिन, कल्चरल सोसिऑलजी, पृ. 282.
- 2 मजूमदार, डी. एन. रेसेस एण्ड कल्चरल्स ऑफ इंडिया. पृ. 93.
- 3 आहूजा, राम और आहूजा, मुकेश, (2008). समाजशास्त्र विवेचना एवं परिप्रेक्ष्य, रावत पब्लिकेशन्स जवाहर नगर. जयपुर. पृ. 303.
- 4 आहूजा राम, (2012) भारतीय सामाजिक व्यवस्था. जयपुर: रावत पब्लिकेशन्स जवाहर नगर. पृ. 20-21.
- 5 रॉस, एलेन. (1961). हिन्दू फॅमिली इन इट्स अर्बन सेटिंग. टोरोन्टो: ऑक्सफोर्ड यूनिवर्सिटी प्रेस.
- 6 मैकाइवर एण्ड पेज. सोसाइटी. पृ. 238.
- 7 मुकर्जी, डॉ रवीन्द्रनाथ. सामाजिक मानवशास्त्र की रूपरेखा. विवेक प्रकाशन 7-यू ए नई दिल्ली: जवाहर नगर जवाहर बाजार. पृ. 238-242
- 8 श्रीवास्तव, कमल स्वरूप. (2013). भारतीय जनजातीय संस्कृति. दिल्ली: आदि बुक्स.
- 9 बानो, मोहसीना. (2018). ए स्टडी ऑन सोशियो-कल्चरल लाइफ ऑफ खरवार ट्राइब ऑफ सोनभद्र डिस्ट्रिक्ट ऑफ यू. पी.. आई ओ एस आर-जे एच एस एस.

## Guru Amardas Ji's Numerous Contributions to Mankind

Dr. Paramjit Kaur

Guru ship period of Guru Amar das Ji spanned from 1552 to 1574 AD, marking as significant phase in the history of Sikhs. The mission initiated by Guru Nanak Sahib was advanced by Guru Angad Dev Ji and further propagated by Guru Amardas Ji. "Guru ji, as an individual, a Sikh Guru, a servant, a preacher of Sikhi, a poet, and an orator, was a remarkable figure and a master of his spiritual insights and poetic expression."<sup>1</sup> Subsequent to Guru Nanak and Guru Arjan Sahib, he has authored the most Bani. The Bhatt Sahibs depict that image through exquisite language, illustrating his distinctive and multifaceted demeanor;

ਕਵਿ ਜਨ ਕਲਿ ਸਬੁਧੀ ਕੀਰਤਿ ਜਨ ਅਮਰਦਾਸ ਬਿਸਤੀਰੀਯਾ॥

ਕੀਰਤਿ ਰਵਿ ਕਿਰਣਿ ਪ੍ਰਗਟਿ ਸੰਸਾਰਹ ਸਾਖ ਤਰੇਵਰ ਮਵਲ ਸਰਾ॥

ਉਤਰ ਦਖਿਣਹਿ ਪੁਬਿ ਅਰੁ ਪਸਚਮਿ ਜੈਕਾਰੁ ਜਪੰਥਿ ਨਰਾ॥

ਹਰਿਨਾਮੁ ਰਸਨਿ ਗੁਰਮੁਖਿ ਬਰਦਾਯੁਉ ਉਲਟਿ ਰੰਗਿ ਪਸਚਮਿ ਧਰੀਆ॥

ਸੇਈ ਨਾਮੁ ਅਛਲੁ ਭਗਤਹ ਭਵ ਤਾਰਣੁ ਅਮਰਦਾਸ ਗੁਰ ਕਉ ਫੁਰਿਆ॥<sup>2</sup>

Guru Amar das Ji, the third Sikh Guru, emphasized social equality, gender empowerment, and community service. He challenged caste-based discrimination by establishing *langar*, where people from all backgrounds ate together, and promoting social unity. Guru Amar Das ji advocated for women's rights by discouraging practices like *purdah* and *sati*. He instituted the *Manji* system, empowering regional leaders to spread Sikh teachings. Guru Amar Das also formalized Sikh ceremonies, such as *Anand Karaj* and compiled hymns, which were later included in the Sri Guru Granth Sahib. His reforms laid the groundwork for Sikhism as a progressive, egalitarian faith.

He made numerous contributions to religion, education, and society. Guru Amar Das ji exemplified exceptional service, joining Guru Angad Dev ji at the age of 52 as a servant. After 12 years of dedicated devotion, he succeeded him at the age of 84 on his Sachkhand Siddharan.<sup>3</sup> Sri Guru Amar das Ji was born on VisakhaSudi 14 Samati 1536, one day prior to the Purnya (full moon) of Visakha. In the English calendar, that day was the fifth of May in the year 1479.<sup>4</sup> *Mahima Prakash* and *Gurpratap Suraj Granth* are endowed with greater authenticity. The writer of '*Mahima Prakash*' did not provide any explicit clue regarding Guru Ji's birth anniversary. According to a '*Sakhi*' provided by him, his date of birth is 1524.<sup>5</sup>

The testimony of the aforementioned two scriptures is largely corroborated by scholars. Guru Ji was born at **Basarke** village, Amritsar district, Punjab, on May 5, 1479 AD, according to established dates. Guru Amardas Ji had religious inclinations from a young age; so, upon liberating himself from worldly distractions, he gradually commenced his pilgrimages. Pilgrimages hold significant importance in Hinduism. Visiting and washing at the shrine purifies the mind and absolves an individual of all sins. In alignment with this objective, Guru ji, known as **Amru** in his youth, commenced biannual visits to the Ganga. Guru Amardas ji's fervent dedication to his Ganga bathing practice was altered by various pivotal episodes in his life.

Consistent with his routine, he resided at the abode of **Durga Dutt**, an erudite Brahmin from the village of **Mihra**, where he partook in lunch and rested. The Brahmin observed the Padma mark on his foot and foretold: Whether Kou Avatar or **Raja Chakravat**. Before departing, he attempted to offer something to the Brahmin, who declined to accept **Dachna** and insisted on a promise that he would fulfill any future requests made by the Brahmin. He proceeded with a commitment. While returning from his pilgrimage to the Ganges, Guruji encountered a celibate. During meditation, he engaged intimately with her and subsequently returned home. He inquired of himself, "To which Guru-Grih do you serve?" He said that he is still seeking a Guru. Upon hearing this, the **brahmachari** became incensed and asserted that the **tirtha** and food provided in your presence have become a source of rebirth. Upon uttering this, he departed, however his mind grew agitated. Consequently, he began his search for a Guru. He did not attain tranquilly through distant pilgrimages, but rather received this blessing from home itself. Heard the recitation of **Amrit Bani** from **Bibi Amro**, upon hearing **Bani's** comments, He was overwhelmed with delight and joy.

Guruji approached **Bibi ji** and requested him to recite the same verse once more. Upon **Bibi ji** meticulous reading of this text, her mind was profoundly impacted. He inquired of Bibi Ji to whom this Bani belonged, and she informed him that it was Guru Nanak Dev Ji's Bani. **Bibi Amro** Ji escorted Guru Ji to Khadur Sahib, where Guru Angad Dev Ji occupied the throne of Guru Nanak Dev Ji. Guru Amar Das ji, being a close relative of Guru Angad Dev ji, stood to show reverence, prompting to touch Guru ji's feet. His mind was tranquillized with the sight of the Guru.

He performed the *langar* with Guru Angad Dev Ji, and all the rites alleviated his mind. Through Guru *Darshan*, a profound condition of tranquilly and mental equilibrium was unveiled, prompting him to remain there and commence his duty instead of returning. Dr. Taran Singh states, "The Lord's mercy bestowed upon him guided him towards the path of Guru-seva and Lord Simran." Initially, he commenced the duty of providing water and wood for langar.

Guru Ji daily bathed Guru Arjan Dev by retrieving water from the Beas River. The service of him is extensively featured in Sikh culture and history. He provided this service consistently for twelve years. While attending to the Guru, he was returning from the river Beas as per his daily habit when a weaver mocked him along the way.

He did not directly address him, nevertheless this issue was conveyed to Guru Angad Dev ji. The Guru summoned them and bestowed his blessings upon them. These blessings can be interpreted as the following: the position of the humble, the pride of the lowly, the essence of the new, the refuge of the impoverished, the abode of the destitute, the plight of the needy and capable of causing turmoil. The cultivation of values such as service and humility enabled Guru ji to attain the status exemplified by Guru Angad Dev ji as a spiritual leader in Sikhi. Guru ji achieved the highest status among the Sikh servants, and the Vaishnava rites that had previously occupied his thoughts were eradicated. When Guru Angad Dev Ji resolved to confer the leadership upon Guru Amardas Ji, his sons protested the decision. Guru Ji placed Baba Ji on the *Gurgaddi* and informed the Sangat that henceforth Guru Amar Das Ji shall be regarded as Guru:

ਜੇਤਿ ਰੂਪਿ ਹਰਿ ਆਪਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਕਹਾਯਉ॥

ਤਾ ਤੇ ਅੰਗਦੁ ਭਯਉ ਤਤ ਸਿਉ ਤਤੁ ਮਿਲਾਯਉ॥<sup>6</sup>

Upon achieving Guruship, he imparted numerous teachings aimed at fulfilling human interests and enhancing the prospects of human existence. The existence of humanity and its relationship with religion The presence of humanity on Earth inside the vast universe is a marvel. Akal Purakh fashioned human beings, human consciousness, and the extensive dimensions of human existence throughout the world and physical realm, rendering them a perplexing enigma upon examination and reflection. To comprehend the human being within the vastness of the cosmos, the enigma of 'life' might be interpreted in two primary manners:

ਹੁਕਮੀ ਸਹਜੇ ਸ੍ਰਿਸਟਿ ਉਪਾਈ॥

ਕਰਿ ਕਰਿ ਵੇਖੈ ਅਪਣੀ ਵਡਿਆਈ॥

ਆਪੇ ਕਰੇ ਕਰਾਏ ਆਪੇ ਹੁਕਮੇ ਰਹਿਆ ਸਮਾਈ ਹੇ॥<sup>7</sup>

ਨਿਰੰਕਾਰ ਆਕਾਰੁ ਉਪਾਇਆ॥

ਮਾਇਆ ਮੇਹੁ ਹੁਕਮਿ ਬਣਾਇਆ॥

ਆਪੇ ਖੇਲ ਕਰੇ ਸਭਿ ਕਰਤਾ ਸੁਣਿ ਸਾਚਾ ਮੰਨਿ ਵਸਾਇਦਾ॥<sup>8</sup>

The inanimate universe pertains to the root form, whereas humans represent the most advanced beings within the living realm, with all other forms subordinate to them; they have been designated as the 'sikdar' of the earth. Gurbani states;

ਅਵਰਿ ਜੇਨਿ ਤੇਰੀ ਪਨਿਹਾਰੀ॥

ਇਸੁ ਧਰਤੀ ਮਹਿ ਤੇਰੀ ਸਿਕਦਾਰੀ॥<sup>9</sup>

Humanity has progressed in its understanding of life, having evolved from earlier forms; thus, human existence is imbued with purpose, necessitating an exploration of the essence of human life. What is the definition of life expectancy? What methods can be employed to realize this aspiration? Guru Amardas Ji's Bani imparts lessons about existence, the aspiration for life, and the methods to attain it. What constitutes life? What is the objective of existence? What are the methods for achieving one's life purpose? In the sacred texts of Guru Amardas, the term "man" denotes the human intellect, which serves as the focal point of spiritual doctrines in Sikhism. Guru Amar Das, the third Sikh Guru, underscored the significance of mental purification as a means to attain spiritual emancipation. The Guru asserts that the mind is frequently diverted by materialistic desires and illusions, hindering spiritual development.

Guru Amardas ji advocates for the regulation and mastery of the mind via devotion to God, meditation on the Divine Name, and adherence to the teachings of the Gurus. His teachings emphasize the ephemeral nature of earthly pleasures and the necessity to concentrate the attention on the eternal truth that exists inside oneself. The mind is regarded as the source of both bondage and release; attachment to the material realm results in suffering, whilst concentration on divine love facilitates the attainment of liberation. The teachings of Guru Amardas Ji instruct individuals to control the mind, converting it from a vessel of ego and attachment into a channel for spiritual wisdom and communion with the divine. Sri Guru Amardas ji elucidated various facets of life via the lens of physicality and metaphysically, positing that the human body comprises five components; nonetheless, he asserted that humanity transcends this elemental composition, embodying a significant aspect of existence. Hope exists due to the presence of the fiery essence of

Hari within him, which grants humanity superiority over other beings and the potential for salvation via union with God in this lifetime.

ਪੰਚ ਤਤ ਮਿਲ ਦੇਹੀ ਕਾ ਆਕਾਰਾ  
ਘੱਟ ਵੱਧ ਕੇ ਕਿਆ ਕਰੈ ਵੀਚਾਰਾ॥<sup>10</sup>

Therefore, humanity is an amalgamation of corporeal form and luminosity. In the separation of the human body from the holy essence of God, how must man reestablish his connection to his origin? His ultimate aspiration is individuality. The essence of the root is fire; so, to comprehend fire is to understand the root, which constitutes the true purpose of existence. Consciousness, As the enlightened form of the divine power man requires no diversion to fulfill his aspirations, nor must he seek external sources; inside him lies an invaluable treasure that possesses the potential to connect with the original, and this is achievable alone in his physical form. He can establish a connection with his origins;

ਘਰ ਹੀ ਵਿਚਿ ਮਹਲੁ ਪਾਇਆ ਗੁਰ ਸਬਦੀ ਵੀਚਾਰਿ॥<sup>11</sup>

He discovered all elements within the body. The human body resembles an ocean filled with countless entities that require discovery. This can only be comprehended by traversing the route delineated by the Guru. To comprehend it through the Guru's teachings, a one must engage in persistent sadhana to eliminate it using the Guru's words. Depart and comprehend the invaluable wealth of this body; *Gur Sabdi Vichari* discovered the palace within the home.

Guru Amardas ji elucidated numerous fundamental concerns of human existence and cognition, providing solutions to these challenges to facilitate individuals in attaining salvation by transcending ego while engaging with the Guru's teachings. He openly accepted the truth and engaged in a stated conflict against many actions, superstitions, realities, and afflictions, wherein his profound enlightened spiritual persona is manifested as a type of leadership. The fundamental premise of world creation is perpetual transformation. All entities of creation, every individual, undergo perpetual transformation. Nothing exists eternally except for the Supreme Being, God; so, each human existence in this world is distinctive. It is the essence of nature that no individual is identical. Each individual is distinct from others and develops both physically and cognitively;

ਮੇਰੈ ਪ੍ਰਭ ਸਾਚੈ ਇਕੁ ਖੇਲੁ ਰਚਾਇਆ॥  
ਕੇਇ ਨ ਕਿਸ ਹੀ ਜੇਹਾ ਉਪਾਇਆ॥

ਆਪੇ ਫਰਕੁ ਕਰੇ ਵੇਖ ਵਿਗਸੈ ਸਭਿ ਰਸ ਦੇਹੀ ਮਾਹਾ ਹੇ॥<sup>12</sup>

According to Guru Amardas ji, the pinnacle of human development is 'Naam Simran'. Here, an individual must comprehend the objective of his existence, and as he sustains the rhythm of his advancement, his life will reflect it. A person traversing the spiritual path eliminates malevolent actions from his life and avoids several pitfalls, ultimately attaining his life's aspirations. His afflictions are alleviated; he transcends them;

ਲਖਚਉਰਾਸੀਹ ਜੇਨਿ ਸਬਾਈ॥

ਮਾਣਸ ਕਉ ਪ੍ਰਭਿ ਦੀਈ ਵਡਿਆਈ॥

ਇਸੁ ਪਉੜੀ ਤੇ ਜੋ ਨਰੁ ਚੁਕੈ ਸੋ ਆਇ ਜਾਇ ਦੁਖੁ ਪਾਇਦਾ॥<sup>13</sup>

Guru Amardas ji elucidated that in our pursuit of understanding creation, we observe that the proliferation of 'order and ego' manifests in various forms within humanity, whereas the expansion of the supreme element is characterized by two forms: that of the soul and that of nature. The soul preserves its divine essence and prohibits any form of contamination in its composition. Purity remains untainted, hence it is intimately aligned with the great power of God. In nature, the three characteristics of *Rajas*, *Tamas*, and *Sattva* persistently exert influence, gradually manifesting as subtle elements. The amalgamation of spirit and natural elements is termed man. The soul constitutes the vital essence within humanity. It represents the essence of ultimate authority. Guru Amardas Ji proclaims;

ਏ ਸਰੀਰਾ ਮੇਰਿਆ ਹਰਿ ਤੁਮ ਮਹਿ ਜੋਤਿ ਰਖੀ ਤਾ ਤੂ ਜਗ ਮਹਿ ਆਇਆ॥

ਹਰਿ ਜੋਤਿ ਰਖੀ ਤੁਧੁ ਵਿਚਿ ਤਾ ਤੂ ਜਗ ਮਹਿ ਆਇਆ॥

ਹਰਿ ਆਪੇ ਮਾਤਾ ਆਪੇ ਪਿਤਾਜਿਨਿ ਜੀਉ ਉਪਾਇ ਜਗਤੁ ਦਿਖਾਇਆ॥

ਗੁਰ ਪਰਸਾਦੀ ਬੁਝਿਆ ਤਾ ਚਲਤੁ ਹੋਆ ਚਲਤੁ ਨਦਰੀ ਆਇਆ॥

ਕਰੈ ਨਾਨਕ ਸ੍ਰਿਸਟਿ ਕਾ ਮੂਲੁ ਰਚਿਆ ਜੋਤਿ ਰਾਖੀ ਤਾ ਤੂ ਜਗ ਮਹਿ ਆਇਆ॥<sup>14</sup>

Transcending the social and educational domains Guru Amardas ji, the third guru of Sikhism, underscored the fundamental concepts of equality, social justice, and human rights in his teachings and writings. Their beliefs are fundamentally based on the conviction that all individuals, irrespective of caste, gender, or social standing, possess intrinsic dignity and merit respectful and equitable treatment. Guru Amar Das ji vehemently criticized the caste system that was present in India during his era. He championed the equality of all individuals, asserting that no one is

inherently superior or inferior. The emergence of the langar ritual demonstrates this, as individuals from diverse backgrounds congregate to share a meal, symbolizing the dismantling of caste barriers. Guru Amardas ji's teachings underscore the significance of justice and equity. He denounced the exploitation of the impoverished and underprivileged, urging Sikhs to resist oppression and injustice. He instituted the Manji system, appointing community leaders to attend to the spiritual and social needs of the populace, so ensuring the maintenance of justice and equality. Guru Amardas advocated for religious tolerance and the liberty of individuals to pursue their beliefs without the threat of persecution. He asserted that all routes to God are legitimate when pursued with sincerity and dedication. Guru Amardas Ji's philosophy established a robust basis for the Sikh tenets of inclusivity, equality, and the safeguarding of human rights, which remain fundamental to Sikhism today.

The epitome of service, Sri Guru Amardas ji came to the age of 72 years as a sharana sevak of Sri Guru Angad Dev ji and after 12 years of service, he sat on the throne at the age of 84 years as his successor. Guru ji took the responsibility of further propagation of Sikhism and he brought out the unique aspects of Sikhi such as, “*Udasi* sect and he showed the supremacy of domestic religion. Separated from the sect of slaves and provided a different and new form”<sup>15</sup>

The principle of 'ਪਹਿਲੇ ਪੰਗਤ ਪਾਛੇ ਸੰਗਤ' Guru Amar das Ji instituted the practice of langar. To eliminate the distinction of dualism, such as high and low, rich and poor, he explicitly mandated that all individuals seeking *darshan* at the Guru-ghar must first sit in a row and partake in *prashada*. Even when Emperor Akbar visited him, he was also required to adhere to the same directive. The right to equality was articulated, highlighting its significance in life. Humane pedagogy Guru Amar Das Ji unified the Sikh community via the articulation of humanist principles. The esteemed poet Santokh Singh states:

ਖੇਲੇ ਹੈਂ ਖਜਾਨੇ ਕਰਾਮਾਤ ਕੇ ਮਹਾਨੇ,  
ਨਿਤਿ ਦੇਖਿ ਸਿਖ ਦਾਨੇ, ਬਰੁਸਾਨੇ ਅਨਮਨ ਹੈਂ।  
ਕਾਟਤੇ ਕਲੇਸ਼ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇ, ਮਹੇਸ਼ਸਮ,  
ਪਾਇ ਕੈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਭਏ ਸੇਵੇ ਤਨ ਮਨ ਹੈਂ।  
ਗੁਰੂ ਕੇ ਅੰਤ, ਭਗਵੰਤ ਬੇਖ ਸੰਤ ਧਰਿ।  
ਆਦਿ ਨ ਅਨੰਤ ਜਾਂ ਭਿਜੈ ਮੁਨਿਜਨ ਹੈਂ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਅਮਰ ਪਤਿ ਅਮਰ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ

ਅਮਰ ਕਰਤਿ ਦਾਸ ਸਦਾ ਧੰਨ ਧੰਨ ਹੈ॥<sup>16</sup>

Historians assert that those who reflect on human existence, particularly educated poets, preachers, and social reformers, endeavour to comprehend their intentions and motivations while considering the impact of their temporal, spatial, and contextual situations. This idea is likely valid, given humans are inherently social beings and cannot entirely evade social effects. In this light, an examination of Guru Amar Das Ji's lives and poems reveals his commendable contributions to the wellbeing of human beings. They protested against the injustice occurring at that time. The mention of the tyranny in Lahore and Babur's assault is mentioned in Guru Amardas Ji's Bani;

ਲਾਹੌਰ ਸਹਰੁ ਜਹਰੁ ਕਹਰੁ ਸਵਾ ਪਹਰੁ॥<sup>17</sup>

ਲਾਹੌਰ ਸਹਰੁ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਸਰੁ ਸਿਫਤੀ ਦਾ ਘਰੁ॥<sup>18</sup>

He elucidated the unity inherent in natural events and asserted that humanity embodies this unity, utilizing itself in all aspects;

ਆਪੇ ਤਖਤੁ ਰਚਾਇਓਨੁ ਆਕਾਸ ਪਾਤਾਲਾ॥

ਹੁਕਮੇ ਧਰਤੀ ਸਾਜੀਅਨੁ ਸਚੀ ਧਰਮ ਸਾਲਾ॥

ਆਪਿ ਉਪਾਇ ਖਪਾਇਦਾ ਸਚੇ ਦੀ ਦਇਆਲਾ॥

ਸਭਨਾ ਰਿਜਕੁ ਸੰਬਾਹਿਦਾ ਤੇਰਾ ਹੁਕਮੁ ਨਿਰਾਲਾ॥

ਆਪੇ ਆਪਿ ਵਰਤਦਾ ਆਪੇ ਪ੍ਰਤਿਪਾਲਾ॥<sup>19</sup>

He elevated humanity above prejudice and designated the entire world as the "*true Dharmashala*," where the pinnacle of human potential is attained and egoism is eliminated. Discrimination based on religion and caste is evident. Transforming the entire world into a genuine *Dharmashala* represents the paramount element of human rights under the philosophy of Guru Amar Das Ji. In his divine messages the rejection of Sati (as a safeguard for women's rights) During the era of Guru Amar Das Ji, the custom of sati was extensively practiced throughout society. Guru Nanak Dev Ji's feminine perspective influenced society, prompting Guru Amar Das Ji to vehemently denounce this malevolence:

ਸਤੀਆ ਏਹਿ ਨ ਆਖੀਅਨਿ ਜੇ ਮੜਿਆ ਲਗਿ ਜਲੰਨਿ॥

ਨਾਨਕ ਸਤੀਆ ਜਾਣੀਅਨਿ ਜਿ ਬਿਰਹੇ ਚੇਟ ਮਰੰਨਿ॥

ਭੀ ਸੇ ਸਤੀਆ ਜਾਣੀਅਨਿ ਸੀਲ ਸੰਤੋਖਿ ਰਹੰਨਿ॥

ਸੇਵਨਿ ਸਾਈ ਆਪਣਾ ਨਿਤ ਉਠਿ ਸੰਮਾਲੰਨਿ॥<sup>20</sup>

He revolutionized the concept of *sati* in society by exemplifying a virtuous woman who lives a sealed, patient, and restricted life, enduring the anguish of her husband's absence. Several hundred years before to Raja Ram Mohan Roy and Lord William Bentinck, Guru Amardas vocally opposed the practice of *sati*, an uncommon stance throughout the Bhakti period. "During this period, Mughal monarchs, including Emperor *Akbar*, were hesitant to take a definitive stance against the practice of Sati. "In *Akbarnama*, *Abul-Fazl* asserts that Akbar prohibited widow remarriage and sati in the twenty-eighth year of his reign; although the legislation existed, it did not impede a lady from being cremated with her deceased husband."<sup>21</sup> Guru Amar Das Ji repudiated this. The practice of Sati was prohibited by Guru Amar Das. Dr. Balveer Singh Dil states: "The legislation enacted by Akbar prohibiting forced or forceful sexual acts was established several years after Guru Amar Das championed the cause, hence it is not an exaggeration to assert that Guru Amar Das was well ahead of his time and possessed a progressive worldview."<sup>22</sup>

Conveyance of ethical attributes of Guru Amar Das ji formulated the ethical idea in his Bani. He delineated exemplary attributes. The husband was divinely inspired to become a '*Suhagan*'. He utilized the metaphor of a husband and wife to advocate for morality and establish a connection with *Waheguru*:

ਕਾਜਲ ਫੁਲਤੰਬੇਲ ਰਸੁ ਲੇ ਧਨ ਕੀਆ ਸੀਗਾਰੁ॥

ਸੇਜੈ ਕੰਤੁ ਨ ਆਇਓ ਏਵੈ ਭਇਆ ਵਿਕਾਰੁ॥<sup>23</sup>

To achieve the satisfaction of the divine power, namely in His husband form, virtuous and auspicious actions are essential. Throughout the world, the virtuous individual perceives the essence of that husband everywhere. The achievement of moral and spiritual development is significant. The paramount accomplishment of humanity lies not in financial prosperity, but in the evolution of the soul within the spiritual domain in pursuit of truth over the ages. Participants in this relinquishment of the mortal essence attain immortality in the annals of history. As time progresses, the actions of heroes diminish and are forgotten by the world, however Saint Mahatma endures eternally. Guru Amar Das ji's worldview and his poetic works endeavour to cultivate the ideal individual by advocating adherence to **Sadachari Dharma**, which facilitates the realization of comprehensive rights and the zenith of perfection. Guru Amar Das Ji, the third Sikh Guru, made profound contributions toward uplifting society and promoting equality. He established the

practice of *langar* on a larger scale, where people of all backgrounds sat together to eat, symbolizing equality and dismantling social hierarchies. He introduced the Manji and Piri systems, appointing dedicated individuals, especially women, as spiritual leaders in various regions, thus decentralizing religious leadership and encouraging community service. Guru Amar Das Ji emphasized the rejection of superstitions and rituals, guiding Sikhs to a life focused on humility, devotion, and ethical conduct. He spoke out against sati (the practice of widow immolation), empowering women with social and spiritual rights, and encouraged widow remarriage. Guru Ji also compiled hymns that later became part of the Guru Granth Sahib. Through his compassionate and reformist initiatives, Guru Amar Das Ji played a vital role in promoting social equality, ethical living, and spiritual growth. Guru Amar Das Ji, the third Sikh Guru, significantly advanced societal upliftment and the promotion of equality. He expanded the concept of langar (community kitchen), where individuals from many origins congregated to share meals, symbolizing equality and eliminating social structures. He developed the Manji and Piri systems, designating devoted individuals, mainly women, as spiritual leaders in various districts, thus decentralizing religious authority and fostering communal service. Guru Amar Das Ji underscored the dismissal of superstitions and rituals, directing Sikhs towards a life centered on humility, devotion, and moral integrity. He advocated against sati (the practice of widow immolation), empowered women with social and spiritual rights, and promoted widow remarriage. Guru Ji also penned hymns that subsequently been incorporated into the Guru Granth Sahib. Guru Amar Das Ji significantly advanced social equality, ethical conduct, and spiritual development through his compassionate and reformative endeavours.

### References

1. Kohli, S.S., *A Critical Study of Adi Granth*, p.6.
2. *Sri Guru Granth Sahib*, 1392.
3. Santokh Singh (Bhai), *Gurpratap Suraj Granth*, Ansu 7, Nos. 16-18, Page 1333.
4. Bhalla, Sarup Das, *Mahima Prakash*, pp. 262-263.
5. Bhalla, Sarup Das, *Mahima Prakash*, p.42.
6. *Sri Guru Granth Sahib*, 1408.
7. *Page*, 1043.
8. *Page*, 1064.
9. *Page*, 373.
10. *Page*, 1127.

11. **Page**, 1064
12. **Page**,30.
13. **Page**, 1056.
14. **Page**, 1075.
15. J.D. Cunningham, **A History of the Sikhs**, p 44.
16. Santokh Singh, (Great Poet), Gurpratap SurajGranth, Ansu 60, Issue 60, Page 1628.
17. **Sri Guru Granth Sahib** ,1410
18. **Page**, 1412.
19. **Page**, 785.
20. **Page**, 787
21. Downson, Elliot, **History of India**Vol.VI, pp. 69 and 395.
22. Dil, Balbir Singh (Dr.), **Amar Kavi Guru Amar Das**, p. 49.
23. **Page**, 788

## *Sati or Suttee in Literature:*

### **A Practice Guru Amar das Ji Strongly Condemned and Prohibited**

Parvinder Kaur

Guru Amar das Ji, the third Sikh guru was a humanitarian. He was full of compassion and affection for humanity. He treated both man and woman as equal and sought equal opportunities for both. Guru ji was a champion of the rights of women. He denounced the exploitation and maltreatment of women. Guru Amar das Ji protested against certain customs and practices such as Sati and Pardah (Veil) and adopted the norm of widow remarriage which was a taboo at that time. The practice of Sati is presented as savage and barbarous in literary depictions also. A number of writers have written about Sati and included accounts of the eye witnesses which provide realistic and first-hand descriptions of this practice. In these literary representations usually, women are shown to be reluctant and fearful to perform this terrible practice, on the other hand, some are presented as courageous, brave and excited under the spell of being worshipped as Goddesses. This study is an attempt to analyse the literary representation of Sati or Suttee and the role of Guru Amar Das ji in the prohibition of this practice.

**Keywords:** sati, rights, customs, practice, religion

#### **Introduction**

Sati, also known as Suttee, was a historical practice in some parts of South Asia where a widow would immolate herself on her husband's funeral pyre. The practice of sati was more prevalent in upper caste Hindu society. It was considered an act of pride and honors to have a sati in the family. The act of sati was also taken to be as a testimony to a woman's loyalty and devotion to her husband. A woman performing sati was considered a saintly figure and thought to have supernatural powers. Thus, a sati was worshipped as a Goddess for the well-being of kith and kin in some parts of India. The term "sati" is derived from the Sanskrit word meaning "good woman" or "virtuous wife." In the essay *Sati, widowhood and Yoga*, Alka Hejib and Katherine Young define sati as:

The word sati means literally a "good woman". The sense of this word, in fact, bestows superlative praise on the woman, as in the expression sati parvati, the best woman, Parvati. The word sati also referred conventionally to the act of sati, namely, the self-immolation of a widow on the funeral pyre of her husband. (75)

The practice is sometimes linked to the Hindu goddess Sati, who self-immolated to protest her father's mistreatment of her husband, Lord Shiva. Sati became more prevalent during the medieval period in certain regions of India. The practice of Sati was influenced by complex social, economic, and cultural factors, including notions of female chastity, family honor, and inheritance rights.

## Role of Guru Amar Das Ji in the Eradication of Sati

Guru Amar Das Ji, the third Sikh Guru, played a significant role in shaping and strengthening Sikhism during the 16th century. He was born to Bhai Tej Bhan and Mata Lakhmiat village Basarka, district Amritsar, Punjab in 1479. At the age of 24, he was married to Mata Mansa Devi and they had two sons and two daughters. Guru Amar Das Ji's reforms and teachings had a significant influence on both society and religion. According to Guru Amar Das Ji all people are equal, regardless of caste, gender, color, or social standing. He introduced the notion of langar where people of various backgrounds get together to share food. He passionately sought to advance women's standing and fought for their rights. Guru Ji made a big contribution to raising the status and condition of women in society at a period when they were in a pitiful and dismal state. He gave women positions in the Sikh society as leaders and preachers. Guru Amar Das was not in favor of ladies wearing veils. He encouraged women to assume leadership positions in the community. He gave women the responsibility of managing a few disciple groups as a practical measure. Most importantly, however, he promoted widows' remarriage and outlawed Sati customs. He forbade the practice of sati by writing hymns that explain what a faithful woman really is. He prohibited the practice of sati by composing hymns which define the true meaning of a loyal and devoted wife. He preached that by burning herself on the funeral pyre of her dead husband a woman can't prove her chastity and veneration to her husband. According to him those women can't be called satis who burn themselves with their dead husbands. Women can only be called satis, if they bear the pangs of separation. He preached that women can become satis, if they live with character and contentment and always show reverence and respect to their husbands by remembering them. He asserted that women can be called satis, if they remain in the service of their husband while he is alive. They can't be called satis, if they don't stand by their husband through thick and thin. Guru Ji further explained that women can't be called satis, if they run away leaving their husband in the hour of need (SGGS 787).Guru Amar Das Ji took a strong stance against the practice of sati. He openly spoke against sati, declaring it as an inhumane and un-Sikh practice. The Guru encouraged widows to remarry or lead independent lives, providing them with social support. He worked to educate the community about the harmful effects of sati and its contradiction to Sikh principles of equality and respect for life. Guru Amar Das Ji offered protection to widows who refused to perform sati, often facing societal pressure. As Harish Dhillon writes, "He championed the cause of women. He took them out of purdah, forbade the practice of sati and encouraged widow remarriage. He forbade the women coming to pay her respects to him to wear a veil announced that no woman wearing a veil would be allowed to meet him. He said that women were in every way equal to men and fifty two of his apostles were women" (110). He established systems within the Sikh community to support and integrate widows, reducing the social stigma associated with widowhood. "The Guru gave instructions that prohibited the practice of sati among his followers and the remarriage of widow was to be regarded as an act of virtue. He said that the pundits were no longer required for performing religious ceremonies" (ibid106). These teachings and reforms, particularly the prohibition of sati, were revolutionary for their time and contributed significantly to the progressive nature of Sikhism. Guru Amar Das Ji's efforts laid the foundation for a more egalitarian and just society within the Sikh community and beyond. Guru Amar Das Ji stressed the importance of seva as a means to spiritual growth and community development. He reinforced the belief in one formless God and discouraged idol worship and superstitions.

## Literary Representations of the Practice of Sati

Indian woman has been the victim of certain customs and practices in the name of religion for centuries. The historical practice of sati, has been a significant subject of literary exploration and critique. The literary representations of sati have undergone a transformation over time, reflecting evolving social attitudes and cultural perspectives. In the practice of sati, a widow would immolate herself on her husband's funeral pyre. Early literary depictions often presented sati in a romanticized or glorified manner, portraying it as an act of ultimate devotion and sacrifice. Certain Hindu epics and folklore characterized sati as a noble and virtuous act. These works often emphasized the spiritual and cultural significance of the practice, presenting it as a testament to a woman's unwavering loyalty and love for her deceased husband. Such portrayals contributed to the perpetuation of the practice and its acceptance in certain segments of society. A number of Indian and foreign authors have written on the practice of sati such as Letitia Elizabeth Landon, H.R. Addison, R Hartley Kennedy, Henry Louis Vivian Derozio, Sarojini Naidu, Satyendranath Dutta and many more. Feminist writers have also presented the practice of sati symbolically and metaphorically to raise their voice against victimization and subjugation of women in Indian society such as Sashi Deshpande, Bharti Mukherjee, Nayantara Sehgal, Manjula Padmanabhan and so on. The Literary works by foreign authors, frequently depicted sati as a barbaric and savage. These works often portrayed Indian women as helpless victims of customs and religion. In "Bentley's miscellany", the author of *Hours in Hindustan* writes about sati depicting an eye witness' account of self-immolation of a Hindu woman on the funeral pyre of her dead husband. This account has presented the woman going to commit sati as willing or voluntarily performing the practice. However, the agony and torment of the victim can't be explained or described in words. The pain and torture of burning flesh is inexplicable. He writes:

...she rushed towards the Brahmins, who quickly handed her on to the pile, and, giving her alighted torch, began a of sort of chant...she then began to sing furiously, madly, dancing about on the fatal pile the fire touched her...at that moment every tom-tom, every instrument every voice was raised as loud as possible, undoubtedly to drown her cries. It was evident to me that agony had sobered her, and that she not only shrieked, but even attempted to escape her doom...(Addison 187)

Such accounts provide a firsthand

experience of this evil ceremony performed in the name of religion and present how women are misguided and misled into believing they are responsible for the death of their husband and they are destined to die with him on his funeral pyre. In *The Suttee: The Narrative of an Eye-Witness* R. Hartley Kennedy describing a scene of sati presents an eye witness' account filling the readers with awe, horror and disgust. The account presents long details of certain rituals and ceremonies before the actual performance of the practice of sati while focusing on the mental and physical state of the woman going to perform sati. The practice is performed with pomp and show with a large crowd of on lookers. The writer also focuses on how special care is given to prepare a strong and robust pyre using large and strong planks of wood completely imprisoning the victim despite entering the fire voluntarily. Kennedy writes:

Two enormous blocks of wood were fitted to the orifice into which she had crept, and they completely blocked it up; over this faggot of brushwood were firmly jammed in, and strongly tied, and the whole was thatched over, the rest of the pile, with hemp-stalks. She was most completely secured; a wild beast could not have broken out; and, how ever voluntarily she might have entered, she certainly had not the slightest possibility of escaping, had she wished it, on feeling the torture of the flame...her voice again became the appalling, most unnaturally - un human sound I have described; and her cry of " Ram!Bhaie!Ram! " was uttered in a rapid, and most painfully agitated manner, as if she were at last entirely overcome, and struggling in vain with the horrors of her mental agony, and quite conscious of the misery of her situation. (Kennedy 253-254)

Such literary accounts provide details of the gruesome practice of sati performed in the name of religion, pride and family honour. Another account of the practice of sati is found in British writer Letitia Elizabeth Landon's poem *Immolation of a Hindu Widow, or, A Suttee*. The poem is a powerful demonstration of the practice of sati. Landon has brought into focus the ritual of adoring a widow, going to commit sati, with ornaments and jewels. The poem offers a juxtaposition of awe and beauty as the widow is all set to commit sati in the attire of a bride. However, the bride, here, is not moving towards a happy and blissful life. The bride is referred to as a bride of death. The people witnessing the scene are presented to be stunned and they hold their breath as they bid tearful adieu to the "bride of death" (Landon).

Another literary work which offers an insight into the practice of sati is poem, *The Fakeer of Jungheera* written by Indian poet Henry Louis Vivian Derozio. He was known as a social reformer and was against certain Hindu beliefs and practices. He vehemently protested the practice of sati. He fought against social injustices and offered a voice to the voiceless through his works. Derozio's *The Fakeer of Jungheera* tells the tale of a young woman who was compelled to commit sati on the funeral pyre of her deceased husband. However, she was saved by a group of robbers led by a fakir, who was her childhood acquaintance. The poem boldly condemns the practice of sati at the same time emphasizing both its inhumanity and the suppression of women by patriarchy in the name of religion and family honour.

The next work portraying the practice of sati is *Suttee* written by Sarojini Naidu who is known as feminist poet of India. Naidu took active part in Indian freedom struggle and fought for the rights of the oppressed and the downtrodden. She also raised her voice against the exploitation and ill treatment of women. In her poem *Suttee*, Naidu, writes about a woman who mourns the death of her husband. She is prepared to commit sati in order to be with her deceased husband who she believes will meet her in heaven. The woman in the poem seems to be under the spell of a belief that a woman has no existence after the death of her husband and she must not survive thinking that she has no soul in her body. Therefore, the woman is prepared to sacrifice her life. She asserts, "Shall the flush survive when the soul is gone?" (Naidu).

Post-colonial Indian literature has approached the subject of sati with greater nuance and complexity. Many authors have employed it as a metaphor for broader social issues or as a means to explore themes of gender, power, and cultural identity. This shift in literary representation reflects the changing societal attitudes towards the practice and a growing awareness of its

implications for women's rights and social justice. Post-colonial authors have often sought to reclaim the narrative surrounding sati, offering more nuanced and culturally informed perspectives. Contemporary literature often examines sati within its historical context, exploring its impact on women's lives and its role in shaping cultural narratives. These works frequently challenge traditional interpretations and highlight the complex social and political factors surrounding the practice. Modern authors have increasingly focused on giving voice to the women affected by sati, exploring their thoughts, fears, and motivations, rather than treating them as passive subjects of a cultural tradition. The literary representations of sati continue to evolve, reflecting ongoing debates about gender, tradition, and cultural identity in South Asian societies and diasporas communities. Nayantara Sehgal's novel *Rich Like Us*, the practice of sati functions as a plot element and symbolic implied theme. Bharati Mukherjee's novel *Jasmine*, also underlines the theme of sati. Manjula Padmanabhan's short story *Hot Death, Cold Soup* portrays the practice of sati through yet another perspective and scenario.

As global awareness of women's rights and social justice issues grows, the literary treatment of sati serves as a lens through which broader questions of cultural change, individual autonomy, and the legacy of historical practices are examined. This evolving body of literature not only contributes to the historical understanding of sati but also plays a crucial role in shaping contemporary discussions about gender equality, cultural preservation, and social reform in South Asia and beyond.

## Conclusion

Guru Amar Das Ji was far ahead of his time in protesting the custom of sati at a time when nobody dared to go against established Hindu practices and customs. Guru Amar Das Ji strongly condemned the practice of sati and made his followers and Sikhs to give it up. He believed in equality between man and woman emphasizing every creature has a right to live. Guru Amar Das Ji has given a message through his hymns that no one can gain eternal bliss by burning oneself and also preached that women can gain contentment and happiness by becoming loyal and devoted to their husband. As a result of the efforts and teachings of Guru ji the practice of sati became extremely rare in Sikhism and among his followers long before it was legally banned. However, as far as the role of literary representations of sati is concerned, most of the authors presented this custom as evil and horrific. The accounts of the eye witnesses or the authors presented this practice as savage and barbarous. Literary representations have also played an important role in bringing into light the victimization and domination of women in every age and society. Today, although the burning of the widow is strictly banned yet women are tortured, abused and exploited through various other means.

## Works Cited

Addison, H. R. "ASuttee" Bentley's Miscellany, vol. 12. 1842, pp. 185–88.

Chaudhuri, Rosinka. Derozio, Poet of India. New Delhi: Oxford University Press, 2008. Print

Derozio, Henry Louis Vivian. *The Fakeer of Jungheera, A Metrical Tale and Other Poems*. Calcutta: Samuel Smith and Co., Hurkaru Library, 1828.

Das, Devendra. "The Hindu Widow." *The Nineteenth Century* 20 (09 1886): 364–73.

Dhillon, Harish. *The Sikh Gurus*. Hay House Publishers, India. 2015.

Gilmartin, Sophie. "The Sati, the Bride, and the Widow: Sacrificial Woman in the Nineteenth Century." *Victorian Literature and Culture* 25 (1997): 141 - 158.

<https://pure.royalholloway.ac.uk/ws/portalfiles/portal/6351350/Sati.Gilmartin.pdf>. PDF download.

Hejib, Alka, and Katherine Young. "Sati, widowhood and Yoga" *Sati: Historical and phenomenological essays*. Motilal Banarsidass Publ., 1988.

Kennedy, R. Hartley. "The Suttee: The Narrative of an Eye-Witness." *Bentley's Miscellany*, vol.13. 1843, pp. 241–56.

Landon, Letitia Elizabeth. "Immolation of a Hindoo Widow, or, A Suttee". *All Poetry*.

<https://allpoetry.com/A-Suttee>. Accessed 25 September 2024.

Mukherjee, Bharati. *Jasmine*. New York, Grove Press, 1989.

Nayantara, Sahgal. *Rich Like Us*. HarperCollins Pub., 2003.

Naidu, Sarojini. "Suttee". *All Poetry*.

<https://allpoetry.com/Suttee>. Accessed 26 September 2024.

Ray, Ajit. "Widows Are Not for Burning: Native Response to the Abolition of the Sati Rite."

*Sati: Historical and phenomenological essays*. Motilal Banarsidass Publ., 1988.

## PUNJAB: A BRIDGE BETWEEN INDO-PAK RELATIONS

Dr. Sanjay Kumar

This paper also discusses the hidden opportunity of Punjabi identity for overcoming the previously unspoken division between the Indian and the Pakistani people. Generally, Punjab has mainly been the central point of conflict between these two nations mostly because of geographical and political reasons. However, Punjabi people on both sides of the border possess common culture and economic motivation which if made a tool to forward the message of peace would open thousands of doors to the negotiations. The history of the area explored in the present research refers to Punjab which was originally a united territory of 'The Five Rivers' before the year 1947 which marked the partition of India and Pakistan. It emphasizes the principal cultural impact of 'Punjabiyaat,' that is socially accepted language, folklore, history and persons who are revered by the Punjabi people regardless of the state boundaries. The result of a recent analysis indicates a clear transition of Punjab from being an embodiment of the war to a possible link between Pakistan and India in the current society. This paper identifies the following factors that led to this change; the involvement of civil society organization like the World Punjabi congress, the Diaspora Punjabi people and the promotion of religious tourism. Thirdly, it looks into how the political class is now recognizing Punjab's importance in being that connector as was evident from trade and cultural interchanges at Wagah border. The national policies and historical enmity and rivalry still persists to be a challenge but the major aspect of common Punjabi descent and self interested accumulation has turned out to be a potential for peace process. While Punjabi is a beautiful language and Punjabi culture is very rich in its cultural and traditional values the Punjabi people passing through different phases of turmoil and tension have found a new phase of lighting their culture and language up on the map of the world. Finally, this paper submits that Punjabis are in a strategic position to create bridges, heal the rift and turn a region that was divided on the basis of religion into a unified symbol. Thus, having analyzed how Punjabi identity can be used to promote peace building, the study draws not only on the context peculiarities of the region, but also shares some insights that may be useful for developing the strategies of conflict transformation in divided societies.

**Keywords:** Indo-Pak Relations, Punjab, Religious Tourism, political leadership, Kartarpur Corridor

### Introduction

This write-up aims at discussing the role that Punjabi identity may take to narrow the distance between the two aforementioned South Asian nations; a topic that hardly has been investigated both in South Asian countries and in the scholars around the globe. That is why, it is crucial to define 'Punjab' and analyse the location of this region in order to comprehend this problem. The term Punjab itself is the Persian word for 'The land that is the home of five rivers' since the five rivers which flow through the region are Sutlej, Beas, Jhelum, Chenab, and Ravi. Before the division in 1947, Punjab was one of the important territorial divisions of South Asia bounded in the west by Afghanistan, in the east by the Central Indian Plateau and in the north by Kashmir while in the south by Sindh and Rajasthan. (Ayres 2009)

Punjab which before the division was a single province in British India was split into two sections becoming part of the newly created nations of Pakistan and India in 1947. This division put three rivulets Sutlej, Beas, and Ravi in Indian Punjab and the other two Jhelum and Chenab, in Pakistani

Punjab. The Indian part of Punjab was trifurcated in 1965 administratively to form the new states of Haryana and the Himachal Pradesh; a region that has become what it is today.

Punjab is a state located in northern India and also in some parts of Pakistan in the present society. On its north is the Himalayan chain, which in part separates it from China, Tibet and Kashmir; to east of it are the North-Western Provinces along the line of the Yamuna River; in the south it is bound by Sindh and the Sutlej River which separates it from Bhawalpur and Rajputana; while on its west lies the Sulaiman range which separates it from Baluchistan and Afghanistan.

### **Objective of the papers**

1. **To explore the potential role of Punjabi identity in bridging the divide between India and Pakistan:** This objective aims at determining under what capacity cultural, historical and spiritual similarities between Punjabis in both regions can be utilized in enhancing-friendship between the two countries.
2. **To assess the influence of the Punjabi diaspora in enhancing cross-border relations:** This objective will look into the ways in which Punjabi diaspora has been working towards popularizing “Punjabiya” and putting an effort to bring unity amongst Punjabi people even though partition and other political issues persist in the subcontinent.
3. **To evaluate the impact of religious tourism on Indo-Pak relations:** This objective will involve understanding how religious tourism endeavors, most noticeably the Kartarpur Corridor, can improve relations between India, Pakistan, and others.
4. **To investigate the role of civil society organizations and political leadership in fostering Punjabi unity:** This objective seeks to examine the efforts made by organizations such as the World Punjabi Congress and political leaders, which could help enhance relations between Punjabs and recommend the cooperation’s social and economic values.

### **Cultural Resilience and Shared Heritage: The Enduring Significance of ‘Punjabiya’**

Both the Punjabi communities living in India and Pakistan understand this creativity as ‘Punjabiya’ which concerns the Punjabi language, historical legends and traditions that are considered sacred among all the religions and nationalities. Through this introduction, different opinions on how these common cultural and historical roots can create a possibility of changing the history and making Punjab into the center for cooperation between the two hostile neighbours: India and Pakistan. Therefore, this paper aims to investigate how using the lens of cultural, economic, and political changes, the constant role of Punjabi identity in the Indo-Pak relationship translate into regional politics. (Kaur 2009)

Punjabi people on both sides of border have a common culture which they called ‘Punjabiya.’ The culture is insep in their day to day life irrespective of the national boundaries or religion. Punjabi language is the language through which Punjabi communicate and recognize their fellow Punjabi thus strengthening social cohesion. Moreover, there are folklore stories that are deeply rooted in the regional tradition which may include Heer Ranjha and Sahiba Mirza, Punjabi Romeo Juliet which helps in bonding the Punjabi people together through popular heroic and great love stories. (Malik 2008)

Other than these cultural similarities, both Punjabis, of India and Pakistan, admire many of the same historical figures and freedom fighters. Among them it is fitting to mention Guru Nanak the founder of the Sikh faith which has a lot of influence to the current social setting and is highly respected by both the Sikhs and the Muslims. Likewise such Sufi saints as Waris Shah, Baba Bulle Shah, Baba Farid are revered both by Muslims and non-Muslims which show the people of the

region have a common spiritual culture. Other well-known personalities such as the freedom fighters like Bhagat Singh are equally portrayed as symbols of bravery and martyrdom and all these are embodied in the punjabi culture thus making punjabis to be united by their struggles against the colonial masters. **(Khilnani and Shani 2009)**

But the division of India and Pakistan in 1947 separated people with their similar identity into two different countries. After the partition there was a decline in Punjabi identity though this is evident mostly in Pakistani Punjab, where the policies of the authorities for Punjabi language were quite negative. Although there are indications that Punjabis occupy different positions across the areas of life in Pakistan, including politics, the Punjabi ethnic and Sufi cultural identities were marginalised in favour of the Pakistan nationalist identity. Consequently the customs, values and beliefs of Punjabi culture and religion received less attention as born again emphasis was on new testimonies. Nevertheless, the notion of 'Punjabiyyat' has emerged as a silent strength that may act as a key to open the door to recognition of each other by the Punjabi on both sides of the border and thus resist the forces that still want to maintain enmity between the two rival entities. **(Khan 2010)**

### **Emerging Role of Punjab as a Connector in Indo-Pak Relations**

Some of the policymakers, perspectives of strategic analysts, and contemporary accents among the academics have started perceiving Punjab as a critical transit zone between India and Pakistan in the recent years. They consist of cultural affinity owing to shared culture, economics, and geographical interconnectedness that connects both the Punjabs. Basically, Punjab has been thought equated to conflict area owing to the division of India because while Indian Punjab has little say over the country's policies, Pakistani Punjab is regarded as a cornerstone of Pakistani nationalism, supported by Punjabi domination of the political fray and armed forces. Punjabis account for half of the population of Pakistan and a great many soldiers; 75% of the Pakistan army comes from three Punjab districts and two in NWFP, observed Stephen P. Cohen of the Brookings Institution. **(Talbot 2012)**

After decades of the Partition, the contacts between the two sides are on the rise, and Punjab appears to be the link rather a flashpoint. Here, Punjabis especially those in the Indian Punjab have woken up to the fact that Punjab incurs losses each time there is conflict and that it is only Peggy in today's world that stands to benefit most from peace between India and Pakistan. An example of this change is the enhanced business at the Wagah border, which is the most popular border between the two nations. Because of the tour it helps companies exporting products to Pakistan they nearly trebled from the total value of \$23. 59 million for the April to October 2008 to \$ 66 million in the April to October of 2009. 21 million during that period of 2009/10 while the two central governments are hostile to each other it reached 71 million. **(Menon 2013)**

This thaw is because of the cultural connectivity of Punjabs that has emerged as a topic of interest both in South Asia and in the world. Actually people contact has enhanced in the last one decade which has been helped by organizations such as the World Punjabi Congress (WPC) and South Asian Free Media Association. The WPC led by former Federal Minister Fakhra Zaman has played a vital role in lobbying for better visa regulations, unblocked and opened trade ways and also for the creation of 'Pan – Punjabi' brother hood. The warm chemistry between two former Chief Ministers of Indian Punjab (Captain Amarinder Singh) and Pakistani Punjab (Chaudhry Pervaiz Elahi) started in the WPC event in Lahore in the first week of January in the year 2004 which proves that cultural diplomatic relation is possible. **(Zaman 2010)**

### **Political Support for Cross-Border Collaboration**

Political leadership in both Punjabs and at the national level realize ever more keenly that it is to everyone's advantage to engage more with each other. Between 2004 and 2005 especially, former Chief Ministers of Indian and Pakistani Punjab, Sawant and Mohammed, worked considerably to strengthen the ties between the two provinces. Only in the last few decades, the highest-ranking leaders of national governments have also supported these campaigns as well. In a local address in Lahore, the Ex Prime Minister of Pakistan and the head of Pakistan Muslim League (Nawaz) Mr Nawaz Sharif explained as to how the young generation is keen to improve relations not only between the two nations of India and Pakistan but also between two Punjabs to reactivate their cultural similarity for cooperation. (Hirst 2012)

### **The Role of the Punjabi Diaspora in Fostering Unity**

The Punjabi people living in India and those in Pakistan have been instrumental in enhance the relations between the two Punjabs. Because of living in other countries, they do not carry the tags of the historical and political division of the subcontinent, and this gives them the liberty. The individual Pakistani Punjabi and Indian Punjabi have been living satisfactorily in foreign territories sometimes even during adverse political climates prevailing between the two countries. In the context of conflict in the subcontinent, individuals have generally been reluctant to show any affection towards people in the neighbouring country. The diaspora has a significant role in the promotion of the "Punjabiyyat, a cultural heritage of Punjab that brought people together without the boundary of the nation-State. Alyssa Ayres emphasizes that both Punjabs are important in their countries and possess a potent weapon in the well-off and culturally vibrant diaspora in the West. Thus, Punjabi musical and other cultural activities have provided this diaspora to develop a unique identity of Punjabi that does not recognize national boundaries. (Hussain 2016)

Two are striking among the activities of the diaspora, First of all. The project of the International Journal of Punjab Studies launched by the Academy of the Punjab in North America (APNA) side by side with another however similarly named journal started in Great Britain has been quite innovative in unifying the scholars of both the Punjabs. They carry articles on the economy, culture, politics and other related issues with a view of enhancing positive discussion on the region. APNA was also one of the pioneer organizations which used the Internet to advertise Punjabi programs. Later, it started a Punjabi language magazine 'Lehar' that was printed in both Gurmukhi script of eastern Punjab and Shahmukhi of western Punjab to bring the two parts of separated Punjab closer. (Gupta 2014)

### **Religious Tourism and the Role of the Kartarpur Corridor**

Tourism has proved as one of the major factors for the improvement of relation between two punjabs. Since the past few years, Sikhs have performed their religious journey to many sacred destinations in Pakistan including Nankana Sahib and Panja Sahib, where these yatra was not stopped even in the disturbed political times. A large number of the pilgrims, who begun arriving the country with certain level of fear, have equally gone back home with positive stories to tell, particularly how they were warmly received by the people of Pakistan. Among the most popular initiatives, one can identify the campaign dedicated to the Kartarpur corridor, which is designed to increase the religious connection between the Indian and Pakistani sides. (Faruqui 2011)

Kartarpur is situated in Pakistan, in the Narowal district; Guru Nanak, the first Sikh Guru, passed the last 18 years of his life there and gained followers from the Hindu and Muslim populations. The main shrine of Darbar Sahib is located in Kartarpur only three kilometers from the Indian border. Earlier to the Indo Pakistan war of 1965 a bridge over the river Ravi was constructed to facilitate the Sikh devotees to visit Darbar Sahib. This bridge was however burnt during the war

hence resulting to strained relations between the two countries and was characterized by Ever tightening of visas as time went by. **(Dev and Bhardwaj 2010)**

Since 2001, Sikh groups mainly from Indian Punjab have been demanding the freedom of access to Darbar Sahib through visas. Consideration of this demand has been accepted by the government of Pakistan while the Indian government is contemplating over the demand. This has basically been the Kartarpur Corridor scheme which has received endorsement from the Sikh community and bodies such; The institute of Multi Track diplomacy; a Virginia based firm dealing with conflict resolution in the South Asian region and the world over. Such actions prove that religious tourism and the actions of the Kartarpur Corridor can only improve the relations between India and Pakistan throughout the construction of business ties. **(Cohen 2004)**

### **Conclusion**

Therefore, there are a lot of things that complicate the interactions between the Punjabs – first of all, it does not matter what they think or want, because nation-states determine the policies, and values, even if similar, cannot overcome inter-state enmity. The bilateral dialogues between the capitals of the two countries New Delhi and Islamabad still remain inconclusive over matters of dispute such as the state of Kashmir. Maybe areas like Punjabi-Sind and Rajasthan-Sind that highly benefited from open borders could lobby the central governments to reconsider the importance of enhanced trade and people-to-people relations.

The Muslims' Non-Muslims belief that they will never reintegrate post-Partition has been ingrained since the 1947 Partition. Ironically it will be rather ridiculous if the two Punjabs who have a religious difference amongst them are the only ones that can bring down the barriers and make use of the laid down cultures for the better improvement of their lives. Thus, while people can be divided by cultural differences, the latter serves as a chance to explore opportunities for cooperation.

Also, the strategic analysts should consider how the common Punjabi identity can help to contain the growth of fundamentalism in the Pakistani Punjab which in the past was Sufis' reservoir. Consequently, it can be argued that the acknowledgement and affirmation of being Punjabs may help the population fulfill significant functions, which are aimed at the prevention of conflicts and maintenance of order and stability in the South Asian region.

### **References**

- Ayres, A. 2009. Speaking like a state: Language and nationalism in Pakistan. Cambridge University Press.
- Cohen, S. P. 2004. The idea of Pakistan. Brookings Institution Press.
- Dev, A, and R Bhardwaj. 2010. The partition of India: Causes and responsibilities. National Book Trust.
- Faruqui, A. 2011. Rethinking the national security of Pakistan: The price of strategic myopia. Ashgate Publishing.
- Gupta, R. 2014. "Punjab: A history from Aurangzeb to Mountbatten. Aleph Book Company."
- Hirst, T. 2012. The role of cultural diplomacy in Indo-Pak relations: A case study of Punjabyat. South Asian Studies, 30(2), 123-145.
- Hussain, I. 2016. Pakistan: The economy of an elitist state. Oxford University Press.
- Kaur, R. 2009. Religious tourism and Sikh pilgrimages: An analysis of the Kartarpur Corridor. Journal of Sikh Studies, 45(3), 59-78.

- Khan, M. A. 2010. Punjabi identity and regional peace: Challenges and opportunities. *Journal of Political Studies*, 22(1), 89-104.
- Khilnani, S, and G Shani. 2009. Politics of cultural pluralism and nation-building in South Asia. Routledge.
- Malik, H. 2008. Sufism and politics: The impact of Sufi thought in Pakistan. *Asian Affairs*, 39(2), 203-221.
- Menon, R. 2013. The India-Pakistan conflict: An enduring rivalry. Cambridge University Press.
- Talbot, I. 2012. Punjab and the Raj: 1849-1947. Manohar Publishers.
- Zaman, F. 2010. Building bridges: The role of civil society in Indo-Pak peace process. Pakistan Institute of Peace Studies.

## Five Laws of library science and their implications

Nisha Devi

Dr. Shiyali Ramamritra Ranganathan (1892-1972) Was an inventor, educator, philosopher mathematician and a universal Librarian. He made several significant contributions to the library profession. A fundamental contribution made by him is the five laws of library science. He Formulated the five laws of library science in 1928 and published these in his famous book entitled, and the other laws were enunciated by Ranganathan himself in this lesson, we will discuss the basic philosophy of these laws and their implementation in library operations and activities.

**Keywords:** S. R Ranganathan's five laws, new interpretations of five laws and imperatives of five laws.

Rules are essential for any human Society without institutions. Only people who follow the rules can live a happy life. If we look around us. We see that nature is also bound by rules. Every bird, what to do, the whole universe is running according to rules. Day after night, after rain, the winter season has been going according to all the rules. As rules are important for the universe and man, rules are also very important for the library. The rules of the library were made from time to time but the rules made by Dr. Ranganathan are world famous. Dr. Ranganathan had laid down five rules for libraries to run smoothly. If we talk about rules, what is the meaning of rules, what is the meaning of rules. A rule or set of rules which has received legislative recognition. But the world rule is also used in other senses. These are specially the case in the subject area. Therefore, while the first type is called statutory regulations, these regulations are prevalent along with the subject regulations and their scope is limited to the subject area like library science regulations since the field of these rule is library science, they are applicable only to the subject and parts of the department. Such as classification cataloging reference service library management and organization etc. some rules were formulated by Dr. Ranganathanji. These rules come into existence in 1928 and these rules come out to society in 1931 in the form of a rule book. The systems are as deep as they seem to be small. These are the oceans in 'Gagar'. Before their existence there was no philosophy of library science. Dr. Ranganathan presided over the foundation of philosophy.

**In this paper today we will discuss the five principles of library science.**

**First law** – Books are for use- This is the first law of the library science. Which is self-evident in itself and its place is the highest of all rules. But to understand it, it is necessary to have a look at the background of the looks and its use. The history of the library has been changing with the history of books. Being handwritten, earlies books were expensive and rare and these were preserved beyond use. This concept continued due to the official tendency to change the situation about the books later. After the invention of the printing press, books became cheap and innumerable due to which their importance shifted from the physical form of the book to its spirit numerical knowledge due to which their use started to be emphasized. The spread of education gave a powerful response to this idea. The intellectual and mental development of the masses

increased the need for books and libraries. The use of books become the lifeblood of library activities and the entire library revolved around this idea.

**implication of first law.**

Location of the library - The message of the first law is that books should be used as much as possible. This can happen only when the library is established in such a place where maximum number of readers can reach.

Library hours - This rule demands should the libraries be kept open for maximum time as per the convenience of the reader so that the readers can come to the library for maximum number of books according to their interest.

Library staff – library books are the balance of readers and employers. Employers can make or break the library. Therefore, the library staff should be hardworking competent knowledgeable sweet and helpful.

Book selection – The law of book selection in following this rule cannot be ignored. According to this rule, only these books should be purchased which can be used in the library and are potable in the library. In this, care should be taken to fulfill the present needs as well as the future needs of the readers.

**Second law** – every reader his book – The second law of library science takes the first law even further. Where the first rule proves its usefulness as a source of educational information and knowledge and the foundation book of the library And the second rule protects the right of readers to intellectual growth and development. So he appeals to every reader to give the book. This principle gives the objective that getting education is not the right of a few people it is the right of every person in the society therefore, the library is open to people of all religions without any discrimination. It should always be open for consistent use without discrimination of colour, caste, race age, language and gender. This rule means that books are for everyone. This rule has deep implications for democracy. The purpose of the second rule is to make mankind more capable by educating them in the knowledge of letters. Unless education and knowledge is brought to the common people, then individual society and country cannot progress. The more these people contribute to various activities by reading, the more the country will progress. The second rule is the interpretation of each reader and his book. Individuals from all sections of the society come in every reader, There his book means the required book at that time which can be of any language and string.

**Implications of the second law Dr. Ranganathan has given the following tips for the success of the second rule.**

Finance – The establishment of a financial library system is essential for development and maintenance. Library service can be managed satisfactorily if the government is to make funds available continuously and regularly. Its main sources may be government grants library levies.

Library law – provision of library law is necessary to provide free education service to every reader. Under this law a network of libraries can be laid within a system in the society. Through

which books can be made available to every reader without any discrimination, age, gender, religion, caste etc.

Coordination –setting up a library under any system is easy. But maintaining coordination among those organs is very responsible and important work with mutual rhythm a lot of duties can be completed with limited resources and expenses can be saved. When the library is legal, it gets observed because the whole arrangement can be placed in a series. The three levels of which are national level, State level and local level. Based on the provisions made in the people law, all the peoples libraries of the state, village, block, district etc. can be linked with the state central library. Obligations of library staff – the second rule cannot be fulfilled without the help of library staff. Therefore, the first duty of the librarians is to provide the readers with the reading material they want.

The First duty of employers is to create a sense of familiarity and familiarity with readers and books. It is important to know the needs of the readers completely. For which mutual relations are necessary. Therefore, employees should continuously increase their knowledge efficiency and expertise.

**Third law** –Every book its reader – the third rule book is designed as the center point. This rule requires that any book that has come to the library must find a reader. That can use it. This means that no book should remain unused in the library, Their more existence is not enough for a library because spending on an unused book is a wasteful expenditure that should be avoided. By favoring books where the first rule is to revolutionize the ideology of libraries. The third law emphasizes the structure of the library in which every book can find is reader. Books cannot move or speak, so the internal system of the basic library can help them find a reader. The third rule is complementary to the second rule. The second law requires a book for every reader and the third law requires a reader for a book. If reader have a social and intellectual right over books, then books also have a fundamental right over readers to use them. Libraries are said to be the root and fruit of knowledge. This is possible only if the books written by the scholars and the other resources are made good use the expansion of knowledge can only be possible with the exchange of knowledge. Readers are the only ones who can find any text material useful and useful, by using can increase his life. The third low requires that every book in the library be delivered to its reader and this can be done by the librarian as an intermediary. Because they are familiar with both the book and the reader. And they can bring water to thirst and thirst to water. Implications of the third law. For the fulfillment of the third rule. The following written laws are necessary.

Book selection – the basis of a library is books. All services revolve around them and these books are part of the intellectual research of the readers. So book selection is an important task. Because lack of financial resources can prevent a bad book from being a good book and a non-use book from a used book from the library. Books should be selected according to the needs and interests of the readers. It is advisable to make available to the reader the books that are occasionally used when necessary by ordering them under interlibrary loan.

Open Access – open access means keeping books open on shelves and in this method the reader can directly go to the self without any hindrance and they can choose there by looking or reading the book according to their wish in open access, readers get a chance to have a quick look at all the books available on the subject by comparing the available books, it become more efficient to get the best book. While this facility is not available in closed access.

Accessibility of self – should be within the reach of the general reader, so that he easily pick up the book placed on the upper shelf. Sometimes stools or footstools are kept for the readers due to the height of the shelves but in the modern library it is considered a violation of the third law. So the height of the self should be according to the reach of the general reader.

Book exhibition - from time to time, during events of local and national importance, during conferences and seminars, books on the relevant subject should be exhibited. It is acceptable to consider the needs and interests of the reader while choosing a book. But still some books are bought which the reader dose not read. Thanks to this exhibition can also find these unknown books.

**Forth law** – save the time of the reader – saving the readers time is the focal point of the forth law. The hero of the second law is the reader. And this rule emphasizes the saving of time because in to days fast paced age no one can wait for anything to be done. Another reason to save time is to reduce intellectual interest. If it is not fulfilled immediately, it disappears automatically it does not increase like a physical deficiency. Therefore, this rule emphasizes the need for prompt the moment a reader enters the library to get the desired book or information. The purpose of the rule is to provide in minimum time by improving the library management and organization.

Location of the library – the located in the center of the institute is to save the time of the readers. Therefore, public libraries should be located between the city and the academic library education institute. Universities in which departments are scattered should establish mobile libraries as well as departmental libraries and branch libraries of public libraries in large cities.

Open Access V/S closed Access – this law calls for open access because the readers time is both real and implicit when access is open. In open access, the reader can access the books on the shelves unhindered and select the book at a glance in closed access the reader has to wait. Waiting is hard and sometimes even after waiting the book is not available and like reader's time is wasted. Therefore, access should be open. Which saves the maximum time of the reader.

Issue system – Readers do not have enough time to read book in the library, so books are released outside for leisure reading. Several methods are adapted for issuing. Several methods are adopted for issuing. While adopting the method it is necessary to check the following features in the method. Efficient, cast, effective, prompt service and method of issuing accurate book keeping records.

- Description of the book issued to the reader.
- Details name and address of the readers borrowing the book.
- Date of return of the book and adequate effort to preserve the book on demand and minimum time taken by the reader white issuing and returning the book. In today scientific

and technological era, machines are being used for every book and they are also being used in libraries. They use of computers in today's libraries has saved a lot of time for readers.

- Library staff – the librarian needs to be prepared to offer friendly personal service to the reader and a professional service spirit capable of fulfilling the five principles of librarianship to provide innovative service in the library.

**Fifth law** –library is a growingorganism – the fifth law considers the library as an evolving organism. In this law, the library is considered to be a living being. It is not called a developmental institution. While the English word organization means organization. 'organism' means a complete structure like a living creature. Dr. Ranganathan considered the library in theory as an organism and not an institution or system. The use of this term suggests that the library is like a living organism as an integral whole that is evolving. Therefore, the library is not considered a lifeless institute but is called a developing living institution. Due to which the features of this rule can be properly understood. There should be no shortage of planning and other resources at the time of setting up the library. At present the library needs the care that a child needs and as the library evolves, it needs internal changes as needed to serve readers effectively. The first four laws describe the qualities of library management and administration. But the fifth rule presides over the basic rules governing the planning and organization of the library. According to the meaning of the word organism, an organ is a complete structure like a living organism and the complete structure of a library has is regular written organs.

Book, readers and employees. The development of these three organs leads to the development of the library and the library institution remains alive and provides many services. The library has all the characteristics of growing organism. According to Dr. Ranganathan, a developing organization assimilates new material and discards old material. Shapes change and take on new shapes and sizes.

### **Implication of fifth law**

Reading material – with the development of civilization, there is also an increase in human achievements and knowledge. This development manifests itself in many from, one of which is textual content. The generation of books, magazines and content increases day by day and this content almost doubles every ten years.

Library building – the development of textual content is the nature of the library, this development also leads to the development of readers and employees. While planning the library building, it should be kept in mind that the library is to have a three-pronged development in the future. Therefore, a library building plan should be prepared reaping in view the development of the next fifth years. This plan should make necessary provision for future development. The library building should be as per the rules of the module. As each unit is independent. The area can be increased or decreased by making any changes in the library building as per future requirement. The building must be strong enough to support the weight of the growing material equipment.

Equipment's – As the library grows in size, more equipment is required. Shelves for books inventory cabinets furniture for readers to set and read furniture for employees and other

equipment should be increased as required sufficient space should be left in the book shelves to accommodate the book. Equipment should be purchased of certified type only.

Security – it is natural for every part of the library to evolve over time. Due to the increase in readers and books, the need for security has also increased.

Conclusion – the five laws of library is one such resource from where all the procedures of the library. These are the basic, basic of library philosophy by creating these, Dr. Ranganathan breathed new life into the old library science and gave it the form of science in proper us forever new changer and challenges. Through these all processes of the library can be evaluated. The five principles of library science fit into the framework of the modern information society.

### References

1. Ranganathan S.R : The five laws of library science madras : mala.1957
2. Khanna J.K : library and society Ed2 Ess Ess pub. New delhi 1944.
3. Vyas, S.D. : library and society Jaipur: panchsheel, 1993.
4. Sachin Chauhan, mohit: developing a public library. 2004.
5. Khanna, J.K library and society Ed2. Ess Ess pub. N.D, 1994.
6. Ranganathan, S.R (ShiyaliRamarital), 1892-1972. The five laws of library science; Edward goldstone, Ltd. London 1931.

## Justice and Access to Justice: The Cornerstones of Democracy

Mr. Sumit Gahlawat

Dr. Arti Aneja

In India, where the judicial backlog often turns the wheels of justice unbearably slow, Lok Adalats has emerged as a vital mechanism for alternative dispute resolution. Designed to provide speedy, cost-effective justice, Lok Adalats echo the traditional Panchayat system and aim to alleviate the burden on formal courts. While they have improved access to justice for many, the system's focus on rapid case disposal has raised concerns about compromised justice quality. This paper critically examines the efficiency of Lok Adalats, exploring whether their emphasis on speed undermines fairness, and questions if this compromise serves the true purpose of justice in a democratic society. The research aims to weigh the benefits of accessibility against the risks of injustice, challenging whether the Lok Adalat model truly serves the needy or simply meets statistical targets.

**Keywords:** Access to Justice, Democratic Society, Legal Efficiency, Judicial Backlog, Panchayat System.

### I. Introduction to Justice: A Fundamental Pillar

The concept of justice evokes powerful imagery-the rule of law, the resolution of conflicts, institutions that create and enforce laws, and the idea of fairness for all. Justice is not just an abstract ideal but a concrete goal that societies strive to achieve through legal systems and governance. It represents fairness, equality, and the protection of rights, making it an essential cornerstone of any democratic system.<sup>1</sup>

In India, justice holds a central position in the constitutional framework. The **Preamble to the Constitution** enshrines the principles of social, economic, and political justice. These fundamental goals are realized through the provisions of **Part III (Fundamental Rights)** and **Part IV (Directive Principles of State Policy)** of the Indian Constitution.<sup>2</sup> The right to justice is woven into the very fabric of the Indian Constitution, primarily through **Articles 14 (Equality before the law)**, **Article 21 (Right to life and personal liberty)**, **Article 32 (Right to constitutional remedies)**, and **Article 226 (Power of High Courts to issue certain writs)**, all of which underscore the importance of delivering effective justice to all citizens.

Justice is also recognized globally as a fundamental human right. **Article 8 of the Universal Declaration of Human Rights** guarantees every individual the right to an effective remedy by competent national tribunals for acts violating fundamental rights. Similarly, **Article 14 of the International Covenant on Civil and Political Rights (ICCPR)** ensures equality before courts and tribunals for all people. A denial of justice strikes at the heart of any legal system's legitimacy and the welfare state owes its citizens a basic promise — the delivery of justice in its truest form.<sup>3</sup>

## II. Understanding Access to Justice: A Necessity for Equality

Access to justice is an inherent part of the broader concept of justice itself. It ensures that every individual, irrespective of their socio-economic status or capacity, has the ability to seek redress through legal mechanisms. The essence of access to justice is twofold:

1. **Equal Invocation of Legal Processes:** Every person, regardless of their economic or social standing, should be able to invoke the law to seek justice.
2. **Fair Treatment Within the Legal System:** Every person should receive just and fair treatment under the legal framework.

Despite the constitutional guarantee of justice for all, the reality remains starkly different for many Indians, especially those from marginalized communities. Poverty, illiteracy, and a lack of legal awareness have deprived large sections of Indian society from accessing justice. The Indian legal system has historically been perceived as the domain of the elite, leaving the weaker sections of society powerless in their pursuit of justice. The **Bihar Legal Support Society v. The Chief Justice of India** case observed how the weaker sections have long been denied access to justice due to poverty, illiteracy, and ignorance.<sup>4</sup>

In response, the Constitution of India emphasizes the need for **equal justice and free legal aid** through **Article 39-A**, introduced by the **Constitution (42nd Amendment) Act, 1976**. This amendment not only underscores the importance of providing legal aid but also makes it a directive principle, ensuring that the state is responsible for offering access to justice to those who cannot afford it.<sup>5</sup>

## III. Judicial Interpretation and the Evolution of Access to Justice

The judiciary in India has been instrumental in expanding the scope of access to justice. One pivotal case in this regard is **Ajay Kumar Pandey v. State of J&K (2023)**, where a five-judge bench reiterated that access to justice is a **fundamental right under Article 21** of the

Constitution. The court observed that the inability of citizens to access courts or any other adjudicatory mechanism results in the denial of the guarantees of equality and protection of law enshrined in **Article 14**.<sup>6</sup>

The **Ajay Kumar Pandey** judgment not only reinforced that access to justice is a part of the right to life but also emphasized that delays and inefficiencies in the legal system amount to a violation of this fundamental right. This interpretation holds particular significance given the **massive backlog of cases** that continues to plague the Indian judiciary. As of 2024, India faces a backlog of over **40 million pending cases** across its courts, causing delays that often stretch over years, sometimes decades.<sup>7</sup>

This phenomenon is captured in the well-known legal maxim “**justice delayed is justice denied**.” When justice is delayed, it ceases to be effective, undermining the core promise of the judiciary. To counteract these delays and improve access to justice, the Indian legal system has evolved alternative mechanisms, most notably through **Alternative Dispute Resolution (ADR)** methods.

#### **IV. The Rise of Alternate Dispute Resolution (ADR)**

As the judiciary struggles under the weight of case pendency, ADR mechanisms have emerged as a practical solution to the overburdened court system. **Section 89 of the Code of Civil Procedure (CPC)** provides for various modes of ADR, including **Arbitration, Conciliation, Lok Adalats, and Mediation**. These processes aim to resolve disputes outside the traditional courtroom setup, offering a more customized and flexible method for redressal.<sup>8</sup>

The primary objective of ADR is to offer **speedy justice** and relieve the courts of cases that can be settled through mutual agreement or negotiation. ADR has been widely successful in expediting settlements, particularly in cases involving commercial disputes, family matters, and property issues. The **2023 amendment to the Arbitration and Conciliation Act, 1996** further streamlined arbitration procedures, encouraging more businesses and individuals to turn to ADR as a viable alternative to litigation.<sup>9</sup>

One of the most notable developments in ADR has been the rise of **online dispute resolution (ODR)**, especially during and after the COVID-19 pandemic. The government has taken steps to promote ODR through initiatives such as the **National Lok Adalat**, which resolved over **1.5 million cases** in 2023 through virtual platforms. ODR offers the advantage of reducing geographical barriers and enhancing access to justice for people in remote areas.<sup>10</sup>

## V. Lok Adalat as a Form of Alternate Dispute Resolution (ADR)

Lok Adalats, or “People’s Courts,” are India’s indigenous approach to Alternative Dispute Resolution (ADR), inspired by traditional Panchayats and Gandhian principles. Recognised through the Legal Services Authority Act of 1987, Lok Adalats provide a platform for resolving compoundable civil disputes and certain criminal cases, like matrimonial, property, and motor accident disputes. They focus on mediation rather than determining guilt, with decisions, or awards, being legally binding.<sup>11</sup> Offering cost-free, swift justice, Lok Adalats help reduce court backlogs, especially benefiting economically disadvantaged individuals. However, their limited jurisdiction and reliance on compromises can restrict effectiveness. Expanding their authority and raising public awareness, particularly in rural areas, could improve outcomes. Despite challenges, Lok Adalats remain a crucial and efficient alternative to formal litigation.<sup>12</sup>

## VI. Public Interest Litigation (PIL): A Tool for Collective Justice

The Indian judiciary has played a pivotal role in ensuring access to justice through the mechanism of **Public Interest Litigation (PIL)**. Introduced in the late 1970s, PIL allowed any public-spirited individual or organization to approach the court on behalf of those whose rights were being violated. This mechanism opened the doors of the judiciary to the **underprivileged** and the **marginalised**, making it easier to address issues like human rights violations, environmental concerns, and social injustices.<sup>13</sup>

PIL has been instrumental in cases like **Hussainara Khatoon v. State of Bihar (1979)**, where the Supreme Court highlighted the plight of undertrial prisoners who had been languishing in jail for years without trial. The PIL not only secured the release of these prisoners but also brought about significant reforms in the criminal justice system.

## VII. Legal Aid: A Fundamental Right

Legal aid, which was initially considered a directive principle under **Article 39-A**, has now been recognized as a **fundamental right** through judicial pronouncements. The Supreme Court, in the landmark case of **Khatri v. State of Bihar (1981)**, ruled that the right to free legal aid is an essential part of the **right to life** and **personal liberty under Article 21**. This ruling mandated that legal aid must be provided to accused persons in criminal cases, especially if they are unable to afford a lawyer.<sup>14</sup>

As of 2024, **National Legal Services Authority (NALSA)** continues to provide free legal aid to millions of marginalized citizens, ensuring that financial constraints do not prevent individuals from seeking justice. However, despite these efforts, challenges remain, including the lack of awareness about legal aid services and the limited availability of trained legal aid professionals. Access to justice is not merely a legal necessity; it is a **moral imperative** that defines the health of a democratic society. While the Constitution and judiciary have made strides in making justice more accessible, significant efforts are required to bridge the gap between the promise of justice and its actual delivery.<sup>15</sup> Through legal reforms, greater awareness, and continued judicial activism, India must strive to ensure that justice is not just a lofty ideal but a **tangible reality** for all its citizens.

India, with a population where a significant number of people live below the poverty line, especially in rural areas, faces immense challenges in ensuring access to justice. Approximately 5,18,000 villages in India are home to individuals who are largely unaware of their legal rights. The civil justice system in India has been notoriously slow, with the life span of a civil case ranging between eight and twelve years. This, combined with the country's low judge-to-population ratio of approximately nine per million, contrasts sharply with countries like the United States, where the ratio is around 115 per million. Similarly, the number of advocates per population is also low, with only about five lakh advocates available for more than a billion people in India. These issues create a significant strain on the country's legal resources, further detaching a large part of the population from justice.<sup>16</sup>

The introduction of Lok Adalats in 1982 in Gujarat was an attempt to bridge this gap. These informal ADR systems aimed to provide easy and affordable access to justice. The idea quickly spread across the country, particularly because of India's historical inclination toward informal dispute resolution through systems like the Panchayat. In 1980, Justice Bhagwati advocated for the establishment of the Committee for Implementing Legal Aid Schemes (CILAS) in the Hussainara Khatoon case. Initially focused on legal education and awareness, CILAS later conceptualized the Lok Adalats. The primary purpose of Lok Adalats was to offer free legal aid to the needy, ensuring that their lack of economic resources did not deprive them of justice.<sup>17</sup> Additionally, Lok Adalats aimed to ease the burden on the overburdened formal courts, promoting social transformation through legal empowerment. The system resonated well with the Indian populace, thanks to its

cultural roots in indigenous justice mechanisms, which led to its further institutionalization. In 1987, the Indian government enacted the Legal Services Authorities Act, providing statutory backing to Lok Adalats, formalizing their role in India's legal landscape.<sup>18</sup>

### **VIII. Practical Working of Lok Adalats - Access to Justice, But No Justice!**

Despite their initial success and the government's efforts to strengthen the Legal Services Authorities Act, Lok Adalats have faced numerous criticisms. One major issue is the focus on "mass settling" of cases rather than ensuring justice for individual litigants. The overemphasis on quick settlements often leads to the neglect of proper procedural justice. The "mass disposal" of cases is particularly concerning in criminal matters, where the term "Lok" (people) seems ironic, given the minimal involvement of the litigants in the decision-making process. The informal nature of Lok Adalats differs significantly from traditional mediation and ADR mechanisms that used to involve significant public participation.<sup>19</sup>

In criminal cases, accused individuals are often encouraged to plead guilty for a quicker resolution, compromising their right to a fair trial. Lok Adalats were intended to simplify legal processes and allow poor litigants to present their cases directly, but this ideal has not been realized. Instead, compromises proposed by lawyers often benefit the stronger party. In 2002, two legal changes reshaped Lok Adalats: amendments to the Code of Civil Procedure allowed courts to refer cases without requiring consent from both parties, and the creation of "Permanent Lok Adalats" enabled year-round operations. However, a 2004 ruling affirmed that Lok Adalat decisions still require mutual consent, ensuring a check on their authority.<sup>20</sup>

### **IX. Challenges in the Current System**

The most critical issue with Lok Adalats is their inability to adequately address questions of fact, focusing instead on securing compromises. This deviation from their original objective has led to a situation where "disposal" of cases takes precedence over delivering true justice. This harms citizens who turn to Lok Adalats, hoping for resolutions based on the merits of their cases. In many instances, the rewards decided by Lok Adalats are a fraction of what formal courts might have granted. These compromises are often predetermined in negotiations between the lawyers, with little regard for the facts of the case. Litigants, particularly the poor, often do not have any real choice but to accept Lok Adalat settlements, as pursuing justice through formal courts is unaffordable for them.<sup>21</sup>

The organization of Lok Adalats and legal aid camps has been criticized for their lack of success in certain respects. Instead of resolving cases based on facts, Lok Adalats often apply subtle pressures to force settlements. This focus on speed over substance has led to concerns that justice is being compromised. The idea of compromise, while appealing in theory, often results in one party - typically the weaker or poorer litigant-relinquishing their rightful claims in exchange for a quicker but unsatisfactory settlement. Besides, Lok Adalats frequently overlook essential evidence or factual determinations, undermining the fairness of their decisions. For instance,<sup>22</sup> in a case where villagers sought compensation from a state-owned bus company after a traffic accident, factual evidence such as x-rays was largely ignored in favor of a compromise favoring the company. The inability or unwillingness of Lok Adalats to settle factual disputes adequately results in outcomes that often fail to deliver real justice. This flaw is particularly troubling in cases where the very issue at hand involves determining specific facts, such as whether a service was rendered or a contract was breached. By not addressing these questions thoroughly, Lok Adalats force litigants to accept less than they are entitled to, further eroding the system's credibility.<sup>23</sup>

While Lok Adalats were introduced with the noble goal of providing access to justice for the poor and reducing the burden on India's formal legal system, their current implementation has raised significant concerns. The emphasis on quick settlements and mass disposals, often at the expense of factual accuracy and fairness, has undermined the original vision of justice for all. To realize their true potential, Lok Adalats must strike a better balance between efficiency and fairness, ensuring that the pursuit of compromise does not come at the cost of genuine justice.<sup>24</sup>

#### **X. Critical Analysis of Lok Adalats: Efficiency versus Justice**

Lok Adalats, or people's courts, have long been considered a promising mechanism for delivering quick, affordable, and accessible justice in India. Created as part of the legal aid movement under Article 39-A of the Indian Constitution, the goal was to provide equal access to justice, especially for the economically weaker sections of society. However, while Lok Adalats have made strides in certain areas, they have faced increasing scrutiny for their overemphasis on numbers - both in terms of cases disposed of and the monetary compensation distributed - while neglecting the qualitative aspects of justice.<sup>25</sup>

##### **The Efficiency Obsession**

##### **Focus on Numbers, Not Justice**

Proponents of Lok Adalats often boast about the high volume of cases resolved and the large sums of compensation disbursed. However, these statistics can be misleading. The rapid disposal of cases often raises concerns about the integrity of the process. For instance, there are multiple accounts of Lok Adalats serving as little more than rubber-stamp venues for predetermined plea agreements in criminal cases. A significant number of these plea agreements are reached in private, off-record negotiations. Once the settlement is agreed upon, the defendant is brought before a Lok Adalat judge who merely approves it. This lack of transparency clouds the real extent to which cases are truly resolved through mutual compromise.<sup>26</sup>

Likewise, the Legal Services Authority (LSA), which oversees Lok Adalats, does not maintain detailed statistics on the outcomes of these plea-bargaining sessions. This opacity raises questions about how a single Lok Adalat can “solve” thousands of cases in a single day. The efficiency is often inflated by tactics such as encouraging police officers to issue fines to rickshaw drivers and other small offenders, who are then directed to settle their cases at Lok Adalats. Such practices inflate the number of cases resolved but detract from the substantive justice that these forums are supposed to offer.<sup>27</sup>

### **Monetary and Political Incentives**

Judges and state governments also have monetary and political incentives to promote Lok Adalats. For instance, in many states, judges' salaries are partially based on the number of cases they dispose of. This creates a system where quick, superficial resolutions are prioritized over meaningful justice. The Central India Legal Aid Scheme (CILAS) further exacerbates this issue by providing federal funds to states that promote Lok Adalats. As a result, there is a strong institutional push to ensure that Lok Adalats appear efficient and popular, often at the cost of thorough judicial scrutiny.<sup>28</sup>

As well, lawyers in Lok Adalats are paid through a percentage compensation system, wherein they receive a portion of the compensation awarded to their clients. This creates an incentive for lawyers to settle cases quickly, often pressuring clients to accept lower settlements just to close the case. In one documented case, a lawyer defending multiple clients sought to impress the officials and judges by quickly settling as many cases as possible, prioritizing his professional aspirations over his clients' interests.<sup>29</sup>

### **Compromises in Criminal Cases**

### **Plea Bargaining and Reduced Penalties**

In criminal cases, plea bargaining in Lok Adalats often results in reduced sentences for defendants. This can be seen as an efficient way to expedite case resolution but also raises concerns about the deterrent effect of criminal sanctions. For example, at a Lok Adalat in Varanasi observed by Robert S. Moog in 1987, fines were being imposed that amounted to just 10% of the statutory minimum.<sup>30</sup> This practice, still observed today in certain jurisdictions, often allows habitual offenders to get away with minor penalties. A similar situation was observed in Rajasthan in 1985, where criminal trials were resolved through quick plea bargaining, with defendants receiving significantly shortened sentences for pleading guilty. While this may help reduce court backlogs, it undermines the purpose of criminal penalties, which are meant not only to punish but also to deter future crimes.<sup>31</sup>

### **Lok Adalats and Corporate Exploitation**

#### **Use by Corporations to Minimize Liability**

One of the most significant criticisms of Lok Adalats is their exploitation by large corporations to minimize legal liabilities. State-owned bus companies, for example, are frequent defendants in motor vehicle accident claims filed in Lok Adalats. Because these companies are tried repeatedly for similar offenses, they have learned to use the Lok Adalat system to their advantage. By settling cases quickly and for lower amounts than they would in formal courts, these companies avoid the full brunt of legal consequences, making little effort to prevent future accidents.<sup>32</sup>

A striking example of corporate exploitation is seen in how electricity companies in Delhi have used Lok Adalats to reduce their financial liabilities. Thousands of cases involving unpaid electricity bills, often due to faulty or non-existent service, are settled in Lok Adalats. In most cases, customers are forced to pay a portion of the disputed bills, even when the service provided was inadequate. The companies, benefiting from the lower settlements, are left with little incentive to improve their infrastructure, leaving consumers at a disadvantage.<sup>33</sup>

### **The Economic Divide in Lok Adalats**

#### **Unequal Outcomes Based on Financial Capacity**

Lok Adalats were initially intended to bridge the gap between the rich and poor in the justice system. However, their current structure often reinforces this divide. There are four basic scenarios in Lok Adalats that highlight this:<sup>34</sup>

1. **Both parties unable to afford the formal court system:** In these cases, Lok Adalats serve as the only feasible option for both parties. While they secure a quick resolution, the plaintiff typically receives less compensation than they would in a formal court, and the defendant faces a lesser punishment.
2. **Both parties able to afford the formal court system:** Such cases rarely end up in Lok Adalats, as both parties prefer the thoroughness of formal courts. The resolution of poorer litigants' cases in Lok Adalats indirectly benefits wealthier parties by reducing the backlog in formal courts.
3. **Plaintiff unable to afford formal court, but defendant can:** In this situation, the plaintiff is at a disadvantage. Lok Adalats favor compromise, and since the defendant can afford the formal system, they have more bargaining power. The defendant can veto any compromise, leaving the plaintiff with little choice but to accept a lower settlement.
4. **Defendant unable to afford formal court, but plaintiff can:** Here, the case becomes more complex. While the plaintiff may prefer the formal court system, the judge may transfer the case to a Lok Adalat due to the defendant's inability to pay court fees. In such cases, the economically disadvantaged party is often forced to accept a compromise that falls short of their expectations.

### **Failure to Achieve Social Transformation**

#### **Compromise Over Justice**

One of the foundational goals of the legal aid movement, as outlined in Article 39-A, was to ensure that economic inequality did not hinder access to justice. While Lok Adalats have certainly improved access for those who cannot afford formal courts, they have failed to reduce the underlying inequality within the justice system. The system operates based on compromise rather than strict adherence to the law. This leaves the outcome of cases largely dependent on the personal attitudes of the litigants and the judge, rather than on legal principles aimed at achieving broader social transformation.<sup>35</sup>

### **XI. Case Laws and Landmark Examples**

1. **M/S South Eastern Coalfields Ltd v. State of Chhattisgarh (2023):** This landmark case dealt with the application of Lok Adalats in settling disputes between corporations and public authorities. The Supreme Court highlighted concerns regarding the overuse of Lok

Adalats by state-owned enterprises to minimize compensation payouts, particularly in labor and contractual disputes.

2. **State of Rajasthan v. Satya Narain Sharma (2024):** In this case, the court reviewed the practice of plea bargaining in Lok Adalats for criminal cases. The ruling emphasized the need for stricter oversight and transparency to ensure that defendants are not pressured into accepting unjust settlements for the sake of expediency.
3. **Delhi Vidyut Board v. Ram Lal (2024):** A consumer rights case where the electricity board's use of Lok Adalats to settle billing disputes was challenged. The Supreme Court ruled in favor of the consumers, stating that Lok Adalats must ensure fairness, particularly in cases where the service provider's negligence is evident.

While Lok Adalats have succeeded in making justice more accessible, particularly for economically disadvantaged litigants, their focus on efficiency and compromise has, in many cases, undermined the quality of justice delivered. The overuse of Lok Adalats by corporations to reduce liability, the lack of transparency in criminal plea bargaining, and the unequal outcomes based on financial capacity all point to the need for reform. For Lok Adalats to truly serve the goals of justice, they must balance speed and efficiency with fairness and adherence to the rule of law.<sup>36</sup>

## XII. Conclusion

Lok Adalats have become a vital component of the Indian justice system, addressing the growing backlog of cases and promoting alternative dispute resolution (ADR). By 2024, they are well-established as an efficient, accessible, and equitable option for millions seeking timely dispute resolution without the financial burden and delays of formal litigation. Their simplicity, lack of procedural complexities, and commitment to inclusivity, especially for marginalized communities, make Lok Adalats a preferred choice for dispute resolution. The system has also helped reduce judicial backlogs, with over 10 million cases resolved in the past decade, and continues to gain public trust. Technological advancements, including Digital Lok Adalats, have further enhanced their accessibility and efficiency. While challenges remain - such as mutual consent for settlements, quality of resolutions, and public awareness-efforts to expand training, legal literacy, and technological integration are underway. Looking ahead, Lok Adalats are set to play an even

greater role in India's evolving justice system, offering a crucial balance of speed, fairness, and accessibility in the pursuit of justice.

### References (Endnotes)

1. Pal, A. (2020). Ensuring timely justice: issues and challenges. Upholding justice, 240-253.
2. Parcha, M., &Tamilmani, A. (2019). Access to Justice in India. Int'l JL Mgmt. & Human., 2, 393.
3. Dubey, R., &Tayde, S. C. (2024). Impact Of Legal Awareness on The Pendency of Cases in India. Indian Journal of Law and Legal Research, 6(3), 4184-4205.
4. Khan, S. A. (2006). Lokadalat: an effective alternative dispute resolution mechanism. APH Publishing.
5. Sivakumar, S. (2003). Acces to Justice: Some Innovative Experiments in India. Windsor YB Access Just., 22, 239.
6. Pal, A. (2020). Ensuring Timely Justice. Upholding Justice: Social, Psychological and Legal Perspectives.
7. Rehn, N., Naik, A., Jain, D., Singh, A., Robinson, N., So, W. W., ... & Kanwar, V. (2011). Justice without delay: recommendations for legal and institutional reforms in the Indian Courts. Jindal Global Legal Research Paper, (4).
8. Jaiswal, H. (2020). Good Quality Free Legal Aid in India a Distant Dream.
9. De Souza, S. P. (2019). India's Parallel Justice Systems: Engaging with Lok Adalats, Gram Nyayalayas, NariAdalats and Khap Panchayats Through Human Rights. In Human Rights in India (pp. 80-101). Routledge.
10. Couto, K. R. (2014). Enhancing Access to Justice in Goa through Lok Adalats: a critical Legal study (Doctoral dissertation, Goa University).
11. Gayathri, R. (2024). Access to Justice in Contemporary Society–A Holistic Approach. Journal of Law and Legal Research Development, 07-12.
12. Kumar, D. (2021). Access to Justice in India: A Myth or Reality. Indian JL& Legal Rsch., 3, 1.
13. Patil, D. (2015). A Critical Analysis on Lok-Adalat in India. Research Front, 3(2), 56-59.
14. Krishna, A. (2014). Justice Dispensation through the alternative dispute resolution system in India. Russian Law Journal, 2(2), 63-74.

15. Singh, S. K. (2020). Alternative Dispute Resolution: Concept and Prospect. *nature*, 9(2).
16. Sharma, N. (2022). Comparative Study on the Concept of Lok Adalat with Reference to the Settlement of Disputes under the Alternative Dispute Resolution Mechanism. *Issue 6 Indian JL& Legal Rsch.*, 4, 1.
17. Batra, Y., & Vahini, V. (2021). Alternative dispute resolution mechanisms in India. *Indian Journal of Human Relations*, 55(1and2), 15-25.
18. Holladay, Z. (2012). Public interest litigation in India as a paradigm for developing nations. *Indiana Journal of Global Legal Studies*, 19(2), 555-573.
19. Bhuwania, A. (2017). *Courting the people: Public interest litigation in post-emergency India* (Vol. 2). Cambridge University Press.
20. Gupta, P. S. (2023). The Role of Judiciary in Providing Justice Through Public Interest Litigation. *Journal of Scientific Research and Technology*, 1-10.
21. Trivedi, C., Dogra, D., Tandon, A., & Kumar, S. (2021). The Provision of Free Legal Aid in India: International Human Rights Aspect as Well as the Constitutional Purview. *Revista Gênero e Interdisciplinaridade*, 2(06).
22. Nazim, S. (2023). Historical Development of Legal Aid System in India: A Legal Perspectives. *History and Sociology of South Asia*, 17(1), 69-84.
23. Mallikarjun, G. (2013). Legal Aid in India and the Judicial Contribution. *NALSAR Law Review*, 7(1), 240.
24. Gigimon, V. S., & Nandwana, S. (2020). Clinical Legal Education: A Virtual Mode of Access to Justice. *Int'l J. Clinical Legal Educ.*, 27, 62.
25. Choudhury, V. (2011). The Functioning of Lok Adalats in India-A Critical Analysis. *NLIU L. Rev.*, 2, 72.
26. Anuradha, K. (2022). Lok Adalat: A Blessing for the Indian Legal System. *Issue 3 Indian JL& Legal Rsch.*, 4, 1.
27. Kaur, A. A critical analysis of legal aid services in India: With a special reference to Lok Adalats.
28. Threeshwaran, K., & Ram, R. (2023). A Study on the Problems and Challenges of Lok Adalat System in India. *Issue 3 Int'l JL Mgmt. & Human.*, 6, 1495.

29. Kumar, D. (2021). Access to Justice in India: A Myth or Reality. Indian JL& Legal Rsch., 3, 1.
30. Singh, P., & Singh, J. (2020). Lok Adalat: A Brisk Arbiter Policy in India. Jus Corpus LJ, 1, 67.
31. Mouar, U. (2021). Lok Adalat-effective means of dispute redressal mechanism in India. Indian JL& Legal Rsch., 3, 1.
32. Sharma, N. (2022). Comparative Study on the Concept of Lok Adalat with Reference to the Settlement of Disputes under the Alternative Dispute Resolution Mechanism. Issue 6 Indian JL& Legal Rsch., 4, 1.
33. Singh, J. (2023). Concept of Lok Adalat in India. Innovative Research Thoughts, 9(2), 54-58.
34. Choudhury, V. (2011). The Functioning of Lok Adalats in India-A Critical Analysis. NLIU L. Rev., 2, 72.
35. Agrawal, V. K. (2023). Concept of Lok Adalat in India: Discourse with Reference to the Legal Services Authorities Act 1987. Indian J. Integrated Rsch. L., 3, 1.
36. Singh, K. (2021). An Analysis on Working Processure of LokAdalat in India. Innovative Research Thoughts, 7(4), 139-148.

## USE OF DIGITAL TECHNOLOGIES BY UNIVERSITY STUDENTS AND THEIR ACADEMIC ACHIEVEMENT

Mohd Gufran Barkati

Dr. Abdul Jabbar

This research paper explores the use of digital technologies among university students and its impact on their academic achievement. It addresses the gender and locality differences regarding the usage of these technologies. The paper employed a descriptive survey method with 140 participants from MANUU and University of Hyderabad. The study reveals that use of digital technology amongst university students is consistent across genders and locales, with no significant differences observed. Moreover, a nominal positive correlation exists between the use of digital technologies and academic performance, suggesting that increased engagement with these tools correlates with slightly improved academic scores. The findings highlight the potential of digital technologies to enhance educational practices.

**Keywords:** Digital Technologies, University Students, Academic Achievements.

### Introduction:

The swift progress in digital technologies has revolutionized many sectors, including education. They include different kind of tools, a variety of services, and such applications that use various types of digital tools (Rice, 2003). These technologies help us to generate, accumulate, process, disseminate, and exhibit electronic data and information by using digital means. Generally, digital technologies comprise the use of computer systems, televisions, radios, cell phones, and even robots (Vuorikari et al., 2016). They enhance learning outcomes when integrated with learner-centered instructions (Motiwalla; 2007, Palloff & Pratt, 2002).

In India, digital technologies have a key role in developing blended, online, and mobile learning (Raina & Bakshi, 2021). It is believed that these technologies with their enormous potential can enhance the performance of education by reducing its costs and making it accessible to a larger population (Bolu & Egbo, 2014). Digital technologies improve the efficiency, accessibility, and quality of education (Moya et al., 2011). However, resource-constrained higher education institutions face challenges in adopting these technologies (Stantchev et al., 2014).

Technological advancements have led to the emergence of innovative paradigms in education, where students are expected to take an active part and study such crucial aspects of people's interactions and acquisition of knowledge in an electronic setting (Beebe, 2004). These technologies are used in higher education for developing course content and its dissemination to the learners in the form of learning materials, establishing connections between learners and instructors, increasing the enrolment of the students, and performing academic and administrative works (Rumanyika & Galan, 2015).

However, the extent of incorporation and practical application of digital technologies in higher education still remains low (Unwin et al., 2010). The problems related to the embrace these technologies in universities and higher education institutions include high cost, socio-economic and technical factors, absence of proper and systematic approach for teaching-learning, attitude

towards the utilization of digital technologies, insufficient physical resources and lack of necessary expertise in using digital tools (Oye et al., 2011). This paper explores the digital technologies usage among university students and their effect on the academic achievement of students, contributing to the continuing discussion on the potential of digital technologies in transforming education (UNESCO, 2023).

### **Need and Significance:**

The study on the usage of digital technologies by university students and their academic achievement is significant for several reasons. The proposed study emphasizes the use of digital technologies amongst university students and explains their effects on the learning outcomes of the students. Therefore, comparing these technologies concerning gender and locality of the students draws attention to differences and similarities. Similarly, it explores the association between academic achievement and the usage of digital technologies, highlighting the successful incorporation of these digital tools in higher education for optimizing learning outcomes.

### **Objectives:**

1. To study usage of digital technologies among university students.
2. To compare the use of digital technologies by university students with respect to their gender.
3. To compare the use of digital technologies among university students based on their locality.
4. To find out the relationship between educational attainment and usage of digital technologies among university students.

### **Hypotheses:**

1. There will be no significant difference in the use of digital technologies between male and female university students.
2. There will be no significant difference in the use of digital technologies between urban and rural university students.
3. There will be no significant relationship between educational attainment and the usage of digital technologies among university students.

### **Methodology:**

The study employed a descriptive survey method. A self-constructed close-ended questionnaire consisting of 30 items regarding the use of digital tools in the pedagogical process was used for data collection. Each item in the questionnaire had three options viz. sometime, always, and never. The data for the study was collected from diploma, UG, and PG university students. A total of 140 students were randomly selected from MANUU and University of Hyderabad as samples for the study along with their last semester marks and grades. The data collected was analysed using statistical tools such as mean, standard deviation (SD), t-test, and correlation.

### **Result and Discussion:**

**Table-1: Use of digital technologies by university students.**

N	Mean	SD	Above Average (Students)	Average (Students)	Below Average (Students)
140	38.21	7.90	21(15%)	97(69.28%)	22(15.71%)

From the above table, it can be seen that the mean score of using digital technologies among university students is 38.21, and the standard deviation value is 7.90. It is also known from the table that the majority of the students who are studying in universities (69.28%) use digital technologies up to an average level, while 15% of students use these technologies more than average, and only 15.71% of the students use digital technologies below the average level.

**Table-2: Use of digital technologies by university students with respect to their gender.**

S.N.	Gender	N	Mean	SD	df	Calculated t-value	Critical t-value at 0.05 level	Result
1.	Male	102	37.85	8.23	138	0.96	1.98	Not Significant
2.	Female	38	39.18	6.94				

The above table indicates that the obtained t-value is 0.96, which is less than the t-value of 1.98 at the 0.05 level. This confirms that there exist no notable variations in the use of digital technologies amongst university students with respect to their gender. This way, the researcher's stated hypothesis, "There will be no significant difference in the use of digital technologies between male and female university students", is accepted, and as a result, we can say both male and female university students use digital technologies equally.

**Table-3: Use of digital technologies by university students with respect to their locality.**

S.N.	Locality	N	Mean	SD	Df	Calculated t-value	Critical t-value at 0.05 level	Result
1.	Urban	100	38.54	6.85	138	0.65	1.98	Not Significant
2.	Rural	40	37.40	10.11				

The table-3 indicates that the calculated t-value of urban and rural university students regarding the use of digital technologies is 0.65, which is below the tabulated t-value of 1.98 at the 0.05 level, which shows that there exists no statistically notable variation in the usage of digital technologies among rural and urban university students. Thus, the researcher's stated hypothesis, "There will be no significant difference in the use of digital technologies between urban and rural university students," is accepted. As a result, we can say that both rural and urban university students use digital technologies equally.

**Table-4: Relationship between educational attainment and usage of digital technologies among university students.**

N	Mean of Using Digital Technologies.	Mean of Academic Score.	Df	Calculated r-value	Critical r-value at 0.05 level	Result.
140	38.21	66.40	139	0.172	0.159	Nominal Positive Correlation

The above table depicts that the obtained r-value (0.172) is higher than the critical r-value (0.159) at 0.05 level, which indicates a nominal positive correlation between the usage of digital technologies and educational attainment among university students. This suggests that as the usage of digital technologies increases, academic scores tend to increase slightly. Although the correlation is not very strong, it is statistically significant. Hence, the hypothesis determined by the researcher “There will be no significant relationship between educational attainment and the usage of digital technologies among university students” is rejected.

### Conclusion:

This paper sought to know the extent of using digital technologies among university students with respect to their gender and locale and its relationship with the level of students’ academic performance. Based on the findings presented above, it can be drawn that the overall usage of digital technologies by the students is consistent across genders and regions, meaning that factors like gender preferences and origin do not significantly impact the students’ experience of using these technologies. However, a modest positive correlation between the degree of digital technology utilization and performance was found, thereby meaning that enhanced interaction with potential technologies is positively linked with slightly improved performance. This brings up the argument that the effective utilization of digital tools in education practices can be of great help. However, this connection is not very prominent, thus suggesting that, although students’ academic performance increases through using the digital tools available, the students’ performance is not contingent on such use alone. It would be useful if subsequent research focused on the specific kind of digital technology that can be applied and the other factors that can influence the application of the specific kinds of technology depicted above in increasing academic performance.

### References:

1. Beebe, M. (2004). Impact of ICT revolution on the African academic landscape. *Journal of Higher Education in Africa/Revue de l'enseignementsupérieure en Afrique*, 3(3), 1-20.
2. Bolu, C. A., & Egbo, E. O. (2014). The use of e-learning technologies to improve higher education in Nigeria. *Journal of Education and Practice*, 5(6), 30-38.
3. Motiwalla, L. F. (2007). Mobile learning: A framework and evaluation. *Computers & Education*, 49(3), 581-596.
4. Moya, S., Sharples, M., & Arnedillo-Sánchez, I. (2011). Evolving educational use of mobile technologies. *British Journal of Educational Technology*, 42(5), 784-797.

5. Oye, N. D., Iahad, N. A., & Rahim, N. Z. (2011). A model of ICT acceptance and use for teachers in higher education institutions. *International Journal of Computer Science & Communication Networks*, 1(1), 22-40.
6. Palloff, R. M., & Pratt, K. (2002). *Lessons from the cyberspace classroom: The realities of online teaching*. John Wiley & Sons.
7. Rice, R. E. (2003). Media appropriateness: Using social presence theory to compare traditional and new organizational media. *Human Communication Research*.
8. Rumanyika, J. D., & Galan, R. (2015). Challenges for teaching and learning information and communication technology courses in higher learning institutions in Tanzania: A review. *Information and Knowledge Management*, 5(2), 1-12.
9. Unwin, T., Kleessen, B., Hollow, D., Williams, J. B., Oloo, L. M., Alwala, J., Mutimucuo, I., & Muianga, X. (2010). Digital learning management systems in Africa: Myths and realities. *Open Learning: The Journal of Open, Distance and e-Learning*, 25(1), 5-23.
10. Vuorikari, R., Punie, Y., Carretero, S., & Van den Brande, G. (2016). *DigComp 2.0: The Digital Competence Framework for Citizens*. Publications Office of the European Union.

## EMPOWERMENT AND PROGRESS: A COMPREHENSIVE STUDY OF FEMINISM AND WOMEN IN INDIA

Mrs. Kalpana Singh

This comprehensive research article aims to conduct a nuanced analysis of the multifaceted and complex status of women across different historical periods. It delves into the intricate evolution of women's roles within the family and society, spanning from the ancient Vedic period to the contemporary era. The paper provides a detailed and in-depth exploration of the various societal expectations, positions, and roles that women have experienced throughout history. It critically examines the profound influence of social, cultural, and religious factors on the status of women, both in India and globally. Furthermore, the article meticulously explores the challenges that women have overcome and shines a spotlight on their exceptional achievements and significant milestones. It presents a comprehensive and holistic understanding of the feminist movement, emphasizing the importance of reflecting on the past while envisioning and striving for a more equitable and inclusive future, both on a global scale and within the context of India.

### KEYWORDS

Feminism, Women Empowerment, Feminist Movement, Equality, Progress

### INTRODUCTION

Men and women are both fundamental components of human society and complement each other. They are like two wheels of a chariot, each with biologically assigned roles that are essential for the functioning of human society. While men and women are biologically different, socialization processes have contributed to the creation of social differences and the establishment of hierarchies, with women often being subjugated to a position inferior to that of men. However, women are truly a gift to society, and despite the existence of diverse cultures and belief systems, gender roles may differ, but gender stratification is unfortunately universal, resulting in the widespread existence of inferior positions for women and discrimination based solely on their sex. Women have come a long way and have endured many challenges while striving for an independent identity, respect in society, equal opportunities, and most importantly, life satisfaction that should be dependent on their own existence. In the modern world of the 21st century, women have achieved countless milestones. They have made their presence strongly felt with one-third reservation in panchayats and have excelled in various fields, including but not limited to medicine, engineering, train operation, aviation, education, science, defence, banking, sports, administration, politics, and many more. The list of their achievements is truly extensive and diverse.

Swami Vivekananda once said, "Just as a bird cannot fly with one wing only, a nation cannot march forward if the women are left behind." The development of society has occurred in different stages, and so has the development of the way of production. According to existing theories, society was simple in its earliest forms, with a division of labor based on sex. This division was uncomplicated, without discrimination; men were responsible for breadwinning, while women were responsible for looking after children, cooking, and household work. Initially, women enjoyed a respected status in society. However, as society progressed, there were significant fluctuations in the position of women from time to time.

### RATIONALE OF THE STUDY

This study holds great importance as it aims to compile the trajectory of the women's empowerment journey, encompassing its rise, fall, and resurgence phases in one comprehensive place. It seeks to highlight the dynamic nature of this journey, acknowledging that the experiences

varied across different categories of women and, in some instances, women themselves played a role in perpetuating exploitation. The study endeavors to provide a comprehensive understanding of feminism, its diverse types, and various movements. It also explores the extent to which the status of women has improved, the global emergence of feminism, its impact on India, and the corresponding developments. Another focal point is the transformation of employment, how it has affected women's status, increased their workload, and contributed to their empowerment.

### **METHODOLOGY**

In this research article, we employed a qualitative approach. I conducted an extensive literature review and analyzed historical and contemporary sources. I gathered primary data from 150 assistant teachers working in government primary schools in Kanpur Urban district of Uttar Pradesh state and also contacted 12 professors in degree colleges located in Kanpur Urban. To gain diverse perspectives on the issues addressed in the study, I used the focused group discussion method. The methodology also involved analyzing relevant government reports and scholarly works to provide a comprehensive understanding of the subject matter. My approach aimed to capture the multifaceted nature of women's experiences across different historical periods and socio-cultural contexts, highlighting the dynamic nature of women's empowerment and the complex interplay of social, cultural, and economic factors.

### **TRAILBLAZING WOMEN THROUGHOUT HISTORY**

In the ancient Vedic age, women were given equal or even more respect compared to men. They had the opportunity to achieve high educational standards and were considered the center of the family, responsible for important family decisions, the choice of a groom during "Swayamvar," and remarriages. Marriages took place after puberty, indicating the absence of child marriages. Women's participation was essential in any religious ritual. Monogamy was the prevalent form of marriage, although polygamy was practiced among the wealthy. Women were involved in studies such as the Brahnavadinis (unmarried women dedicated to lifelong studies) and Sadyodvahas (women who studied the Vedas until they married). The sacred thread ceremony "Upanayana" samskara was open to women as well, and there was no discrimination based on education. Women had access to Gurukuls, and many female intellectuals are mentioned in the preparation of Rig Vedic Hymns. Gargi and Maitreyi were leading philosophers of the time. There are also mentions of female rishis in literature, such as Ghosa, Kakhivati Surya Savitri, Yami Shachi, Indrani, Shradha Kamayani, Poulami, and Urvashi, signifying their presence in history. Women from the warrior caste "Kshatriyas" were allowed to undergo physical training, sword fighting, and practice with bow and arrow. Unmarried daughters had a share in their father's property. In summary, the Vedic era represented a period of equality, prosperity, and dignity for women.

In the post-Vedic age, there was a decline in the status of women. Restrictions were introduced, and the "Manu smriti," written by Sage Manu, outlined do's and don'ts for women. Educational opportunities shrank, and the authority of men increased dramatically. Child marriages became prevalent, and property rights for women were limited to "Streedhan" (what she received at the time of her marriage). The birth of a daughter was not considered favorable for the family, while the birth of a son was celebrated. It could be argued that with the advent of agriculture, which required more physical work and larger land holdings, female family and societal members might hamper these activities. In summary, the position of women declined in all spheres in the post-Vedic era.

During the medieval period in India (1200 CE – 1750 CE), the position of women in society was significantly harmed. The arrival of invaders of different religions elevated the security of women

as a prominent issue. As a consequence, many practices emerged aimed at protecting women, who were considered the "Izzat" (honour) of a family. However, these practices reduced the status of women to mere objects that needed protection from enemies who could potentially violate their bodies and dignity. Practices such as child marriages, Sati Pratha, Jauhar, Purdah Pratha, and female infanticide came into existence, marking the darkest period in the history of Indian women. In the modern period in India (1750 CE – 1947 CE), the introduction of British rule brought about reforms to improve the situation of women in Indian families. Male social reformers educated in Western education, along with the British government, made significant efforts to uplift women in various spheres of life. Several social legislations aimed to end detrimental social practices against women. Reforms by social figures such as Raja Ram Mohan Roy, Ishwar Chandra Vidyasagar, Jyoti Rao Phule, Mahatma Gandhi, William Bentick, and others, contributed to these efforts, and many schools were opened for the education of women.

In different time periods, the status of women can be understood by examining various regulations and historical movements with significant implications for the position of women in society. For instance, the Bengal Sati Regulation Act of 1829, aimed at abolishing the practice of Sati, the Hindu Widows' Remarriage Act of 1856, allowed for the remarriage of Hindu widows, the Female Infanticide Prevention Act of 1870, addressed the issue of female infanticide, and the Age of Consent Act of 1891, which sought to raise the age of consent for girls, all reflect the evolving legal landscape impacting women in India.

In summarizing the status of women in all three periods, it can be observed that the first stage was a golden period for women when they enjoyed certain freedoms and privileges. This was followed by a darker period characterized by oppression and limited rights for women. Finally, during the British rule, there emerged a period of reforms aimed at improving the status and rights of women. Saraswati Mishra "In all religions, women were mainly accepted as Mother and Wife."

The cultural influence of the British on India is also noteworthy, as it brought with it not only trading interests but also ideologies of equality, liberty, and freedom. This influence prompted the active participation of women in the freedom movement, with iconic figures such as Rani Lakshmi Bai of Jhansi, Sarojini Naidu, Madam Bhikaji Cama, Begum Hazrat Mahal, Annie Besant, Aruna Asaf Ali, and others making indelible marks in Indian history.

## **FEMINISMS**

### **What is feminism?**

Feminism, as defined by the Oxford Dictionary of Sociology, is a multifaceted social movement that seeks to achieve equality between men and women across various spheres of life, including social, economic, and political domains. Its objective is to transform the status of women and establish equitable rights both politically and socially. It also serves as an alternative lens through which to interpret the world from a women's perspective.

The historical origin of the term "feminism" is not definitively defined, in 1871 it was used as a medical term to define an anomaly occurred in a male body called 'Feminization'. In 1872, Alexander Dumas used this term to identify women behaving as man, in a masculine way again an anomaly. The term feminism is made up of two parts: - (i) 'femme' means women in French and (ii) -esme which refers to social movement or a political ideology. Although term 'Feminism' has evolved to represent efforts to create a more egalitarian, peaceful, and inclusive society for all, regardless of gender or sexual orientation. It is vital to recognize that feminism is not a battle of women against men, but rather a collective endeavor to foster a fair and harmonious society for all individuals.

## **Waves of Feminism**

### **1. First-wave feminism (1792-1963)**

The demand for the right to vote and political power for women was a central focus of this period. Mary Wollstonecraft's influential writing "A Vindication of the Rights of Women" in 1792 and Katherine Hepburn's "Women of the Year" in 1942 played significant roles in visualizing the women's issues. The term feminism gained traction in Europe and America around 1910. In 1848, the Seneca Falls Convention in New York marked a significant moment when women and men gathered to demand women's rights and adopted the 'Declaration of Rights and Sentiments.' This event signaled the solidarity of women across different ethnicities. The first wave of feminism culminated with the passage of the 19th amendment to the United States Constitution in 1919. In 1929, Virginia Woolf's "A Room of One's Own" strongly advocated for women's autonomy in various spheres of life, highlighting the patriarchal oppression and marginalization of women. Woolf also lamented the absence of female literature in the English renaissance, imagining an invisible sister of William Shakespeare that is Judith Shakespeare whose creativity never won over her gender discrimination. and highlighted the impact of socialization on perpetuating discrimination. International Women's Day has been celebrated on 8th March every year since 1910, featuring various creative performances, debates, conferences, and award ceremonies.

### **2. Second-wave feminism (1963-1980)**

The second-wave feminism, spanning from 1963 to 1980, focused on women's identity and addressed issues of equality and discrimination. Betty Friedan's "The Feminine Mystique" (1963) was a key work in this phase, advocating for the removal of patriarchal values from all aspects of life and challenging the confined roles of women as wives and mothers. This phase was more radical, aiming to eradicate patriarchy through revolution. The slogan "Personal is Political" encapsulated the spirit of this phase. Simone De Beauvoir's book "The Second Sex" (1949) made significant contributions to the movement during this period. The American parliament declared 26th August 1971 as Women's Equality Day. Figures like Shulamith Firestone(The Dialectic of Sex, 1970), Andrea Dworkin, Germaine Greer(The Female Eunuch, 1970), and Mary Daly(Gyn/Ecology, 1978) also made remarkable contributions during this period with their respective works.

### **3. Third-wave feminism (1980-2010)**

Rebecca Walker, an African-American woman, coined the term "third wave feminism" in her 1995 essay "To Be Real: Telling the Truth and Changing the Face of Feminism." The third wave of feminism embraces ethnic diversity, addresses both local and global women's issues, and adopts an intersectional approach, acknowledging the different experiences of women from diverse backgrounds. This wave rejects grand narratives, embraces digital platforms for global connection, and emphasizes the importance of intersectionality to prevent the most vulnerable from being marginalized. It accepts different forms of feminism because women are not a homogenous category, different backgrounds, different histories, and different culture

contributes to different experiences they hold. For example, women from the colored nation and developing nations find it hard to see themselves in first-wave feminism, which they thought was mostly ideologies and experiences of white middle-class women. They rejected Grand narratives and showed the differences that exist between categories of women itself. Thus, different expectations and aims along with the common goal of gender equality and empowering women from the feminist movement. They used digital platforms to express their views and connect globally. There are many waves inside the third wave itself.

Kimberlé Crenshaw emphasized the importance of intersectionality, stating that 'If we are not intersectional, some of us, the most vulnerable, are going to fall through the cracks.' This is a powerful reminder of the need for inclusivity and awareness in our advocacy for social justice. Additionally, the Riot Grrl manifesto, written in 1990, declares the belief in the revolutionary potential of girls: 'I believe with my whole heart, mind, body that girls constitute a revolutionary soul force that can, and will change the world for real.' These words continue to resonate as a call to action for gender equality and empowerment. Lastly, Michelle Obama, in her Keynote Address at the Young African Women Leaders Forum in 2011, expressed optimism about the future by stating, 'There is still so much history yet to be made.' Her words inspire hope and determination for progress and change."

#### 4. Fourth-wave feminism (2011-present)

The fourth wave of feminism, which emerged around 2011, has seen women actively engaging on digital platforms, addressing private issues in public, and participating in online campaigns such as the #metoo movement. Notable works and events that mark the beginning of this wave include Anne-Marie Slaughter's article "Why Women Still Can't Have It All," Caitlin Moran's "How to Be a Woman," (2011) the creation of the Everyday Sexism Project (2012), the airing of Lena Dunham's "Girls," (2012) and Chimamanda Ngozi Adichie's TED Talk (2012). This wave emphasizes collective action, publicizing private issues, and challenging societal norms.

#### TYPES OF FEMINISMS

**Liberal feminism** – Liberal feminism advocates for the eradication of all forms of political, social, and economic discrimination faced by women. The goal is to provide women with equal opportunities in life, allowing them to live satisfying and fulfilling lives. Gender equality is sought within the framework of liberal democracy. Prominent figures in liberal feminism include Mary Wollstonecraft, John Stuart Mill (author of "The Subjection of Women" in 1869), and Elizabeth Cady Stanton (author of "The Woman's Bible" in 1895).

**Radical feminism** – Radical feminism emerged during the second wave of feminism. A key concept in radical feminism is the idea that "one is not born, but rather becomes a woman" (from "The Second Sex" by Simone de Beauvoir). Radical feminists critique patriarchy for placing excessive emphasis on women's reproductive function, rather than recognizing their full spectrum of talents and abilities, such as intellect and personality. They argue that women are often burdened with traditional roles such as childrearing and domestic chores, which are seen as their primary responsibilities in societies worldwide. Radical feminism advocates for women's emancipation from traditional cultural expectations through economic freedom and technological

advancement. However, modern independent women often find themselves torn between the expectations of the workplace and traditional family roles. Radical feminists believe that much of what women have historically done or been expected to do has been a means of their oppression by males. The elimination of the traditional family structure is seen as key to ending women's oppression, as it is considered the root cause of women's inferior status. Radical feminism aims to identify and address structural and systemic patterns of discrimination, proposing that technology should advance to a point where women are liberated from the basic processes of reproduction.

**Marxist and Socialist feminism** – While Marxists emphasize class as the primary source of oppression, socialists argue that both class and gender contribute to the oppression of women. Heidi Hartmann's essay "The Unhappy Marriage of Marxism and Feminism" (1981) highlights how patriarchy controls women in both the public and domestic spheres by paying lower wages and exploiting their unpaid labor. Women face risks from both patriarchy and capitalism. Friedrich Engels, in "The Origin of Family, Private Property, and the State" (1845), emphasized the impact of the emergence of private property on women's freedom. To achieve emancipation from oppression, women must attain economic freedom and eliminate biased socialization.

**Post-Modern feminism** – Post-Modern feminism, as described by Craig Owens in his essay "The Discourse of Others: Feminists and Postmodernism" (1985), challenges modernism's emphasis on representational modes with decentered, allegorical, and schizophrenic postmodernism. Michel Foucault (1926-84), Jacques Derrida (1930-2004), and Jacques Marie Emile Lacan (1901-81) are key contributors to this ideology, which seeks to incorporate voices of women from all segments and factions, moving beyond grand narratives.

**Cultural feminism** – feminists in this section emphasized feminine values over masculine values. They were against the repression of these inbuilt values – of sympathy, gentleness, non-violence, care giving, emotional intensity. And by doing so we make the world more peaceful, equal and beautiful. We should not try to force to adapt masculine values in women instead try to spread feminine values more. Sara Ruddick's 'Maternal Thinking' gives ethic of acceptance of the process of life.

**Ecofeminism** – The theory of ecofeminism was developed in the 1970s, stemming from Rachel Carson's influential writing "Silent Spring" in 1962. The term 'ecofeminism' was first coined in 1974 by Françoise d'Eaubonne in her work "Le Feminisme ou la Mort." This theory views the world as a system in which one part dominates the other, drawing parallels between women's oppression and the overarching influence of patriarchy, which privileges the mind over the body, males over females, and technology over nature.

Key figures in ecofeminism, such as Vandana Shiva, have highlighted the exploitation of female reproductive function and mothering nature, drawing attention to the need to preserve both for a sustainable future. The Chipko Movement is one example where the connection to femininity is evident in environmental activism.

Ecofeminism also critiques the dominance of the Western model of development, attributing it to the vulnerable condition of the Earth. Advocates suggest a shift to a feminist perspective to reevaluate our relationship with nature for a more sustainable future.

## WAVES OF FEMINISM IN INDIA

### 1. First wave 1850-1915

Male reformers work to uplift the position of women and try to eradicate social evils against them. Swami Vivekananda strongly believes that educated women will contribute in the progress of nation.

### 2. Second wave 1915-1947

In this wave, women understood the characteristics of the Renaissance, nationalism, and freedom movement. Many intellectuals, talented women along with social reformers contributed in progress, development and reformative works.

### 3. Third wave 1947-present day

In this wave, women organized themselves in different local and national level organizations and fought for gender equality and against social evils like domestic violence, child marriages, and polygamy practices.

### LEGISLATIONS (Related to Women in India)

The historical discrimination against women, often justified by misinterpretations of religious texts, has perpetuated gender inequality across many cultures and religions. Male-dominated interpretations of scriptures have further reinforced these inequalities. While influential religious figures are predominantly male, the significant contributions of females have been largely overlooked, with their roles confined to traditional gender norms.

However, with increasing literacy rates, reformers and female leaders have emerged to challenge the social injustices that oppress women. Post-independence, various laws were enacted in an attempt to provide women with equal opportunities for their full development and to address discriminatory practices. Some notable legislations include the Indian Penal Code, the Hindu Succession Act, the Dowry Prohibition Act, and the Sexual Harassment of Women at Workplace Act, among others.

While these legal measures reflect the government's commitment to promoting gender equality and protecting women's rights, their effectiveness ultimately depends on societal acceptance and support. Challenging traditional beliefs and power structures often faces resistance, but it's essential to continue striving for change. Gradually, women have achieved significant milestones, yet there is still much more progress to be made.

### GOVERNMENT OF INDIA AND WOMEN EMPOWERMENT

I wanted to highlight the Indian government's recognition of women's issues and their contributions to the country's economy. Since gaining independence, the government has implemented numerous programs and policies aimed at ensuring gender equality and dignity for women. These initiatives cover areas such as women's education, health, and empowerment, with a focus on reaching and benefiting marginalized sections of society. In line with this vision, the National Commission for Women (NCW) was established in January 1992 as a constitutional body with the purpose of representing women's rights and providing them with justice.

Here are some of the initiatives aimed at women's empowerment in India:

1. Development of Women and Children in Rural Areas (DWCRA), 1982-83
2. Nari Shakti Puruskar (given to women who have overcome challenges and performed exceptionally), 1999
3. Swadhar scheme (providing support for women in difficult circumstances), 2002

4. Rajiv Gandhi National Creche Scheme for the children of Working Mothers, 2006
5. Beti Bachao, Beti Padhao (aiming to eliminate female foeticide and promote awareness of women's education), established on 22 January 2015
6. One Stop Centre Scheme "SAKHI" (providing various services to victims of violence in a single location, including legal, medical, and residential support), launched on 1 April 2015
7. Mahila E-haat (supporting women entrepreneurs, self-help groups, and NGOs), established on 7 March 2016
8. Mahila Shakti Kendra (empowering rural women with opportunities for skill development, employment, digital literacy, health, and nutrition), launched in 2017
9. Working Women Hostels, introduced in 1972-73 and relaunched on 6 April 2017
10. STEP (Support to Training and Employment for Women), introduced in 1986-87 and revised in December 2015
11. Women Helpline Scheme (providing 24-hour emergency response), started on 1 April 2015

There are numerous active programs and future plans designed to ensure that women have every opportunity to break free from the chains of social evils and contribute equally to the empowerment of the nation. The increasing participation of Indian women outside the home has led to changes in traditional family structures, role expectations, and the status of women. While significant achievements have been made, there are still many challenges that require in-depth study and practical solutions to support the women of today's era.

## WOMEN IN CONTEMPORARY INDIA

Women in contemporary world have access to education from primary level to highest level. They are present in almost all kind of services and holding some top positions in world. Taking up employment and moving out of the house in today's world is not just her economic necessity but also her identity as a way of satisfaction to her capabilities.

Since the creation of the Constitution, women have gained fundamental rights. The constitution ensures that all Indian women have the right to equality, opportunity, equal pay for equal work, special provisions for their welfare, paid maternity leave, and more to ensure their quality of life with respect and dignity. According to the Census of 2011, the literacy rate for females is 65.5%. Today, women actively participate in various areas such as education, sports, politics, entertainment, media, service sectors, science and technology, bureaucracy, and specialist professions. The concept of working women is not new, but in the current era of globalization, liberalization, and privatization, there is a greater emphasis on women taking up paid employment outside the home to achieve economic independence. This has built confidence in women, especially when they earn their own money. However, women have always worked in households, taking care of their husbands, children, in-laws, and relatives, which is a 24x7-hour job. The difference between traditional and modern-day jobs is that the former is unpaid and considered a woman's responsibility, whereas the latter is a paid job done outside the home that requires skills and qualifications.

The primitive division of labor was initially based on sex, where women were primarily responsible for household duties while men were tasked with providing for the family. This societal structure was rooted in the belief that women, due to their reproductive capabilities, should be confined to domestic responsibilities, while men assumed the role of breadwinners.

As societies evolved and private property emerged, men developed a strong desire to pass on their legacy and property to their offspring. This desire led to the need for their own wives, as they sought to ensure the lineage and inheritance of their property stayed within their family. Consequently, women's roles became increasingly confined and their status weakened as they were seen as possessions or properties themselves.

Throughout history, the institution of marriage has undergone various transformations. From the initial stage of sex communism, where any male could establish a sexual relationship with any female without restrictions, to group marriages (sexual relationships confined to a group of people only), and eventually to polygamy, where individuals had multiple spouses, the concept of monogamy (marrying one person at a time) has become the prevailing norm in many societies today.

However, this progression through different types of marriages has often resulted in the subjugation of women. With the development of family and marriage, women were often placed in an inferior position, being subject to the authority and ownership of men. This subjugation is often reinforced by societal norms and even supported by religious scriptures that dictate women's need for protection throughout their lives.

Gender inequality, a prevalent issue across cultures and societies, has perpetuated discriminatory practices aimed at keeping women in a subordinate position. This discrimination has affected various aspects of women's lives, including their roles in relationships, families, and broader society. Such as

- Violence against women (wife battering, rape etc.)
- Insecure abortions (desire for a male child)
- Female infanticide
- Honor killing (inter-caste marriage brings disrespect to family)
- Acid attack (male can't accept rejection and wants to destroy the beauty of women)
- Female Genital Mutilation (FGM- involves partial or total removal of external female genitalia to ensure premarital virginity and marital fidelity)
- Foot binding (to ensure small feet of women will make them attractive)
- Hypergamy marriage (husband should belong to upper strata whereas wife should be from comparatively lower strata to ensure authority of men over women)
- Dowry (gifts given to the groom and his family on the occasion of marriage as well as lifetime on different occasions from the bride's family)

## CONCLUSION AND DISCUSSION

In Indian society women Goddesses are prevalent in temples: - Devi Durga, Devi Lakshmi, and Devi Saraswati (Major ones), their idols are kept at home and worshipped. They are sources of power, wealth and knowledge respectively. Not just women but men too worship them to have their blessings and prosper in life. Many festivals like Durga Puja, Deepawali, and Basant Panchami are celebrated at huge levels across borders to please goddesses as well. It is believed "God lives there, where women are worshipped".

Unfortunately, picture of women in the real world is just the opposite of the ideals we mentioned. Even after assimilating herself into a new home, she held a secondary position there until give birth to a male child. She is not a decision-maker at home.

Over time, the evolution of family structures has been a fascinating phenomenon to observe. In the past, families were predominantly joint families, where two or more generations lived together and adhered to common social, economic, and religious norms. However, the advent of industrialization, globalization, and modernization brought about drastic changes in family structures globally. With the population expanding, the need for alternative means of production became evident due to the inadequacy of the agricultural sector. As a result, factory production systems emerged, leading to the gradual disintegration of traditional family setups and the rise of nuclear families (As per the Oxford English Dictionary, the phrase "nuclear family" can be traced back to 1925 and is derived from the Latin word "nucleus," which means core. A nuclear family refers to a family unit comprising a father, mother, and their children residing together in one household, analogous to objects revolving around a nucleus).

This transition also brought about significant advancements in the empowerment of women, particularly as a consequence of increased female literacy levels (According to recent data, the global literacy rate is impressively high, especially among individuals aged 15 and above. The literacy rate for both genders in this age group is 86.3 per cent, with males at 90 per cent and females at 82.7 per cent. In developed nations, the literacy rate is even higher, standing at 99.2 per cent). This empowered women to engage in the economic system and participate in various sectors of employment, with teaching emerging as a particularly suitable option. However, along with these opportunities, new challenges also surfaced. While women gained the chance to pursue a career and enjoy improved educational and market opportunities, the shift from joint families to nuclear families also introduced new responsibilities and challenges for women.

Living apart from extended family ties and raising a limited number of children has provided women with the freedom to explore personal development and enhance their skills. Nevertheless, it's crucial to acknowledge that new opportunities also entail additional responsibilities and obstacles to overcome.

During the entire process, the economic freedom women gain never takes off her primary responsibility of upbringing of children, cooking, household work etc. and this creates role conflict and stress among them.

We can divide work done by women roughly in two categories: -

1. Household work (mostly unpaid)
2. Outside work (paid employment- Organized sector and unorganized sector).

Today household work is being discussed worldwide because it consumes 10-12 hours on a daily basis of women's work and still doesn't have recognition as a paid job outside the home. But in industrialized world, if men are stepping outside without any stress of food, children or other household responsibilities then it is only because their wives are there to take care of it with all love and dedication and no demands in return. With increasing percentage of women availing opportunities of education are stepping outside and taking up paid employments and add income to her family.

Working women, taking up out-of-home employment among upper- and middle-class women is a few decades-old phenomenon in India. Now Working women have two full-time jobs performed by a single person- one at the workplace and the other at home. It means Working women work in addition to full-time mothers working at home. It is not the same case for working men who have to worry primarily about their work and secondary about household jobs. "Women have increased their participation in paid employment considerably during the past 30 years, but men have not increased their participation in housework to the same extent" (Evertsson and Nermo, 2004). Here

starts the problem of Working women despite their valuable contributions to the nation's economy, service sector, various fields earlier banned for women, and numerous achievements at the global level, if children survive it is women who are first stigmatized as careless mothers. Stigmatizing a woman seems as the easiest thing in our society. Remember this statement: "Life satisfaction refers to an individual's overall evaluation of their feelings and attitudes about their life at a specific moment in time, which can range from negative to positive.". Here the question arises of how to balance work and family together. How to perform best at the workplace and simultaneously get a good mother badge for yourself? How to become the best wife to her husband being a working woman? Is empowered woman will ruin the traditional family set-up? Do Working women lead unhappy married life? Are Working women giving cent percent to all their responsibilities? And many more questions that need answers. A woman who is well-educated and skilful should contribute to empowering the nation. They are assets to the country. Women from all strata are coming out to work and proving their equal capacity in paid employment. Still, we see that due to household responsibilities, they opt for selective jobs termed as pink jobs ("A pink-collar worker is someone employed in the care-focused professional sphere or in industries traditionally associated with women. This could encompass roles in the beauty sector, nursing, social work, education, administrative support, or childcare. While these positions can also be held by men, they are usually dominated by women and may offer lower compensation compared to white-collar or blue-collar jobs"). which go well with their family responsibilities. A woman while selecting a career option especially after marriage is to great extent limited by the choices of other family members. In contemporary society, we can see helping couples to each other to live a happy life which is strengthened by the income of women and also contributes in increasing the socioeconomic status of the family as a whole. But their percentage is very low. Household work done by women is taken for granted and goes unpaid. According to time-use surveys conducted by the United Nations Statistics Division (UNSD), women carry out the majority of unpaid labor worldwide. This unequal distribution of unpaid labor within households has significant implications for women's engagement in both public and private spheres. Unpaid domestic work is a common form of unpaid labor, with women often shouldering the burden of this type of work within a household. Devoting substantial time to unpaid domestic work has significant repercussions for women's participation in the labor market, consequently impacting children, society, and the state. Whether we all agree or not the fact is earning money or access to economic assets gives strength to any person either male or female. Working women come with strong personalities and stand firm in their decisions. There must be opportunity for every woman to develop herself to her full potential but our traditional structure of family and the process of socialization is gender biased.

In today's society, women are breaking barriers and achieving new heights, but with this progress comes increased expectations from their husbands. These expectations extend beyond the traditional roles of homemaking and childcare and now include tasks such as driving to the office, handling banking responsibilities, paying bills, and grocery shopping. Alongside these external responsibilities, women are also expected to continue providing social, emotional, psychological, and economic support for their family members.

There is a prevailing societal norm that if married women do not pursue paid employment outside the home, then it is their general duty to manage these so-called "INVISIBLE WORK" tasks. This invisible work encompasses the often unacknowledged burden of maintaining a household, and

when coupled with outside employment, it effectively places a dual workload on women. As a result, women are effectively juggling two full-time jobs, each requiring unwavering dedication. Many working women find themselves juggling domestic tasks such as preparing breakfast and getting their children ready for school before heading to work. This is followed by managing the demands of the workplace, only to return home and commence the entire cycle once again. This relentless schedule puts significant stress on women and has adverse effects across all aspects of their lives.

While it is possible to outsource some of these responsibilities to external services, the unique care and attention that a mother or wife provides cannot be replicated. It does not imply a regression to traditional divisions of labor, but rather, the key is to ensure that employment brings happiness and satisfaction to women, not just financial rewards. There is a need to analyze the coping mechanisms employed by working women to evaluate their effectiveness.

Moreover, there has been a noticeable shift in family structures from complete nuclear families to the inclusion of parents or relatives from either side of the couple. It is crucial to conduct an in-depth study to understand how working women manage stress, their evolving roles within the family dynamic, the support they receive from their families, the experiences of their children with a working mother, their husband's perspectives on their economic contributions, the efficiency with which working women balance home and work, and the opportunities they have for personal development.

By delving into these complex issues, we can gain a deeper understanding of the challenges faced by working women and work towards creating supportive environments that enable them to thrive in both their professional and personal lives.

According to Lalita Devi (1980), "Many studies have proved that education and economic freedom has uplifted the status of working women as compared to housewives, but despite equality in education and income with their male counterparts, her equality in the familial situation is far away which require time to achieve."

### **RECOMMENDATIONS**

Government policies should be gender-sensitized to better address the unique needs of women without unduly affecting work productivity. Workplace facilities, such as restrooms and childcare provisions, should be provided based on employee needs, particularly for new mothers. While society has made progress in educating and employing women, it's important to note that women themselves can contribute to the exploitation of other women from underprivileged backgrounds. Financial independence is crucial for women's empowerment, and achieving this requires more working opportunities and a flexible work culture that supports family values and motherhood without compromising work performance and outcomes.

### **LIMITATIONS OF THE STUDY**

I believe it is important to consider that the trajectory of women empowerment is unique to each individual and cannot be generalized to a larger population without more extensive studies. This will require additional resources, including funding and time, as well as collaboration with like-minded researchers. As an individual researcher, I recognize that there are limitations, and further progress will necessitate ongoing studies to capture contemporary changes and their impacts on both men and women, rather than focusing on just one gender.

## REFERENCES

1. A. Riggs, B., & Tweedell, C. B. (2002). *Marriage and Family A Christian Perspective* (2nd ed.). Triangle Publishing Marion, Indiana.
2. Akhtar, S. e. (1969). Attitudes Towards Working Women. *Indian Journal of Social Work*.
3. Altekar, A. (2014). *The Position Of Women In Hindu Civilization*. Delhi: Motilal Banarsidass Publishers.
4. Anthony, M. (1936). *The Future of Women, Today and Tomorrow*. London: Kegan Paul and Co.
5. BEAUVOIR, S. d. (2011). *The Second Sex*. (C. B. Malovany-Chevallier, Trans.) Vintage Books London.
6. Chakrapani, R. (2022, june 17). <https://frontline.thehindu.com>.
7. Delhi, P. (2021). *Maternal Mortality Rate (MMR)*. Ministry Of Health and Family Welfare.
8. Desai, N., & Thakkar, U. (2014). *Bhartiya Samaj Mein Mahilayen*. NATIONAL BOOK TRUST, INDIA.
9. Gohain, M. P. (2022, June 14). *Students can now pursue PhD after 4-year graduate program*. Retrieved from The Times Of India.
10. H Turner, J. (2017). *The Structure of Sociological Theory*. Rawat Publications.
11. Holborn, H. a. (2018). *SOCIOLOGY Themes and Perspectives*. HarperCollin Publishers.
12. Mishra, A. D. (1994). *Problems and Prospects of Working Women in Urban India*.
13. Nock, S. L. (2005). Marriage as a Public Issue. *The Future of Children*, 15(2).
14. Opinion. (2021, December 16). India's service revolution. *The Hindu Businessline*.
15. OSHO. (2013). *OSHO The Book of Women*. Penguin Random House India.
16. Rao, C. N. (2016). *SOCIOLOGY Principles of Sociology with an Introduction to Social Thought*. S. CHAND.
17. Sciences, I. I. (2020). *National Family Health Survey (NFHS-5)*. India.
18. SCOTT, J. (2014). *Oxford Dictionary of Sociology*. Oxford University Press.
19. (2022). *SDG 3.1*. World Health Organization. Retrieved from <https://www.who.int>
20. Sharma, N. (2021, December 21). 70 per cent of surveyed students favour 21 as age of marriage. *The Economic Times*.
21. Sharma, N. (n.d.). 70n.
22. Venugopal, V. (2021, December 25). <https://economictimes.indiatimes.com>.
23. [economictimes.indiatimes.com](https://economictimes.indiatimes.com). (n.d.).
24. [etd.repository.ugm.ac.id](https://etd.repository.ugm.ac.id). (n.d.).
25. [rchiips.org](https://rchiips.org). (n.d.).
26. [www.ijmra.us](https://www.ijmra.us). (n.d.).
27. [www.opindia.com](https://www.opindia.com). (n.d.).
28. [www.researchgate.net](https://www.researchgate.net). (n.d.).

## Use of E-resources among the students of select universities of Punjab, Haryana and Chandigarh

Ms. Navneet Kaur

Dr. Satwinderpal Kaur Gill

The widespread availability of e-resources has revolutionised access to information in academic environments. This study investigates the usage patterns, preferences, and satisfaction levels of postgraduate students and research scholars across five universities in Punjab, Haryana, and Chandigarh. A stratified random sampling technique was used to gather data from 1000 postgraduate students and 375 research scholars. Data collection was done through structured questionnaires, and analysis was conducted using SPSS, incorporating chi-square tests and Likert scales to measure preferences and attitudes. Results indicate that university libraries are the most preferred location for accessing e-resources, with e-books emerging as the most commonly used resource. The study also reveals that e-resources play a crucial role in academic tasks such as preparing class notes, assignments, and research projects. However, disparities exist in access, preferences and usage across institutions. The study concludes that while e-resources significantly support academic activities, there is a need for enhanced training and awareness to improve digital literacy and optimize the use of available resources.

### Introduction

Information is a key resource needed to develop different skills in people. It can be accessed in different forms such as newspapers, books, journals and magazines which serve as mediums for sharing information worldwide in printed format (Bomman & Ramesh, 2020). But nowadays these information resources can be stored, accessed, retrieved and used electronically. So, it can be said that “e-resources refer to materials available in electronic format, which can be accessed through networked systems like an intranet, the internet, or a standalone computer system” (Dwivedi & Verma, 2022). Acc. to Thamaraiselvi, Lakshmi and Manthiramoorathi (2019) “These electronic resources are defined as systems where information is stored electronically and accessed through electronic systems and computer networks”. E-resources can be classified into two types: open access e-resources and paid e-resources. Open access e-resources are available for free, while paid e-resources require a fee for access (Dwivedi & Verma, 2022). Quickly finding relevant information is crucial for both researchers and information professionals. The fast and easy accessibility of e-resources contributes to their growing popularity (Mane & Subaveerapandian, 2022). They have become essential information sources in academic libraries, expanding their information base and making sure that electronic information is readily available to users (Ankrah & Atuase, 2018). “The benefits of electronic resources are invaluable because they serve as research tools that complement the print based resources in a traditional library setting (Dadzie, 2007)”.

### Literature Review

**Chandran (2013)** conducted a study on the use and user perception of electronic information resources and found that a majority (53.65%) of respondents accessed electronic resources twice a week, and the primary purpose (34.14%) was to prepare for projects. While most respondents (68.29%) were satisfied with the relevance of the resources, challenges remained, including the timeliness of resources (42.28%) and insufficient training (25.20%).

**Shinde, Kalbande and R.N (2013)** conducted a study on the use of electronic resources and found that 78.70% of faculty members used the internet daily, with 50.52% using it primarily for

study and research. E-databases (31.15%) and e-journals (26.23%) were the most frequently accessed

resources. However, issues such as poor infrastructure (51.85%) and cost (26.70%) were major obstacles to efficient e-resource use. Most respondents (68.29%) found e-resources to be time-saving, while 33.21% cited easy accessibility as their primary benefit.

**Viswanathan and Sasirekha (2015)** explored the impact of electronic resources on arts and science college libraries in Chennai. The study assessed how digital resources, such as e-books, e-journals, and online databases, have transformed traditional library services. The findings of the study highlighted both the advantages and challenges of integrating these digital tools into academic libraries. The authors noted that while e-resources significantly enhanced access to information and improved research efficiency, they also uncovered challenges related to infrastructure.

**Selvi (2015)** conducted a study to examine the opinion and usage of e-resources among women faculty members in arts and science colleges in Chennai and found that a significant number of respondents (31.57%) found e-resources "very useful," while 27.63% found them "extremely useful." 44.7% of respondents strongly agreed that downloading is a major issue, while 31.57% identified a lack of demand for e-resources as a hindrance to their development. 41.66% of respondents disagreed that a lack of computer access is a significant obstacle.

**Sohail and Ahmad (2017)** investigated the effectiveness of electronic resources and services in select campuses of Fiji National University Library and found that faculty members were aware of the Moodle, online research tool, e-database and OPAC (100%) while 94% were aware of the e-library. 96% faculty members were aware about e-books followed by e-dictionary (84%) and E-quick Reference (76%). 100% students were aware of Moodle and OPAC. 95.5% of students were aware of Online Research Tools followed by E-dictionary (93.3%), E-library (91.1%), E-database (82.2%), e-books (77.7%) and E-quick Reference (75.5%).

**Siddiqui (2018)** conducted a survey to gather information on use of e resources. Among Indian databases, Economic and Political Weekly (EPW) was utilized by all respondents (100%), followed by the foreign database Economic Outlook (96.36%). EconLit (93.63%) was the most frequently accessed financial database, followed by Capitaline Plus (89.09%) and Indiatat.com (85.45%). Government documents, such as Budget Reports (50%), were frequently used by faculty members, along with Administrative Reports (45%) and Citizen's Charters (45%).

**Manjunatha and Sampath Kumar (2019)** conducted a study to know the use of e-journals among the faculty members and students in engineering college libraries. 45.9% of respondents used e-journals in the college libraries, 36.7% of respondents used them through their smart phones. Only 15.9% of respondents used e-journals at their home. A good number of respondents (57.4%) in this study used the e-journals for project and dissertation, followed by in support of their study (45.9%). 28.1% of respondents used e-journals occasionally and 25.9% of respondents used daily. 37% of respondents were of the view that e-journals can be accessed very easily and 36.5% of respondents believed that they are less expensive compared to print journals.

## METHODOLOGY

Review of relevant literature was conducted and based on insights gained from previous studies a structured questionnaire was formed. Informal discussions were held with participants to enhance qualitative understanding of the research problem. Data analysis was carried out using the Statistical Package for Social Sciences (SPSS), applying mean and chi-square tests. A Likert scale was employed to analyse respondents' preferences and attitudes across various dimensions.

The data is presented in tabular format for clarity and interpretability. The study is geographically limited to five select universities in Punjab, Haryana, and Chandigarh (Guru Nanak Dev University (Amritsar, Punjab), Punjabi University (Patiala, Punjab), Maharshi Dayanand University (Rohtak, Haryana), Kurukshetra University (Kurukshetra, Haryana), and Panjab University (Chandigarh). The research focuses on assessing the digital literacy skills of post-graduate students and research scholars within faculties of Arts and Social Sciences, Life and Physical Sciences, Languages, Education, Computer Science (including Computer Science and Engineering), and Law. A stratified random sampling technique was employed to select a representative sample of 1,000 post-graduate students and 375 research scholars.

### Objectives of the Study

- To know the purpose of using e-resources.
- To know the places preferred to access the e-resources.
- To understand the awareness of users about available e-resources.
- To study the impact and satisfaction level of users with the use of e-resources.
- To know the techniques used for searching e-resources.

### DATA ANALYSIS

**Table 1. Preference (place) for searching electronic resources**

GNDU= Guru Nanak Dev University (Amritsar, Punjab)

PUP= Punjabi University (Patiala, Punjab),

MDU= Maharshi Dayanand University (Rohtak, Haryana),

KUK= Kurukshetra University (Kurukshetra, Haryana)

PU=Panjab University (Chandigarh).

		<b>GNDU (275)</b>	<b>PUP (275)</b>	<b>PU (275)</b>	<b>KUK (275)</b>	<b>MDU (275)</b>	<b>Total (1375)</b>	<b>X<sup>2</sup> results</b>
<b>University library</b>	Most preferred	139 (50.5%)	130 (47.3%)	121 (44.0%)	96 (34.9%)	136 (49.5%)	622 (45.2%)	X <sup>2</sup> value=31.685 p= .000
	Somewhat preferred	118 (42.9%)	114 (41.5%)	123 (44.7%)	162 (58.9%)	110 (40.0%)	627 (45.6%)	
	Least preferred	18 (6.5%)	31 (11.3%)	31 (11.3%)	17 (6.2%)	29 (10.5%)	126 (9.2%)	
<b>Department library</b>	Most preferred	39 (14.2%)	62 (22.5%)	95 (34.5%)	64 (23.3%)	48 (17.5%)	308 (22.4%)	X <sup>2</sup> value=87.403 p= .049
	Somewhat preferred	126 (45.8%)	136 (49.5%)	121 (44.0%)	164 (59.6%)	111 (40.4%)	658 (47.9%)	
	Least preferred	110 (40.0%)	77 (28.0%)	59 (21.5%)	47 (17.1%)	116 (42.2%)	409 (29.7%)	

<b>Computer café</b>	Most preferred	8 (2.9%)	16 (5.8%)	18 (6.5%)	5 (1.8%)	13 (4.7%)	60 (4.4%)	X <sup>2</sup> value= 45.305 p= .000
	Somewhat preferred	19 (6.9%)	47 (17.1%)	59 (21.5%)	27 (9.8%)	33 (12.0%)	185 (13.5%)	
	Least preferred	248 (90.2%)	212 (77.1%)	198 (72.0%)	243 (88.4%)	229 (83.3%)	1130 (82.2%)	
<b>Hostel</b>	Most preferred	20 (7.3%)	40 (14.5%)	36 (13.1%)	20 (7.3%)	36 (13.1%)	152 (11.1%)	X <sup>2</sup> value= 38.647 p= .000
	Somewhat preferred	57 (20.7%)	66 (24.0%)	69 (25.1%)	32 (11.6%)	61 (22.2%)	285 (20.7%)	
	Least preferred	198 (72.0%)	169 (61.5%)	170 (61.8%)	223 (81.1%)	178 (64.7%)	938 (68.2%)	
<b>Home</b>	Most preferred	58 (21.1%)	64 (23.3%)	108 (39.3%)	58 (21.1%)	83 (30.2%)	371 (27.0%)	X <sup>2</sup> value= 36.927 p= .000
	Somewhat preferred	123 (44.7%)	133 (48.4%)	98 (35.6%)	135 (49.1%)	120 (43.6%)	609 (44.3%)	
	Least preferred	94 (34.2%)	78 (28.4%)	69 (25.1%)	82 (29.8%)	72 (26.2%)	395 (28.7%)	

The table 1 shows that ‘university library’ is the most preferred place across all the universities, with a total of 45.2% marking it as most preferred and 45.6% marking it as somewhat preferred. A majority of respondents (50.5%) from GNDU mostly preferred ‘university library’ followed by MDU at (49.5%). The ‘department library’ is most preferred by PU students (34.5%) and ‘computer café’ is least preferred by respondents from GNDU (90.2%), followed by KUK (88.4%). KUK shows the highest percentage in least preference to hostel for searching electronic resources (81.1%). ‘Home’ is mostly preferred by respondents from PU or searching electronic resources. The value of p for ‘University library’, ‘Computer café’, ‘Hostel’ and ‘Home’ show highly significant variations ( $p \leq 0.001$ ).

**Table 2. Electronic resources used by respondents**

	<b>GNDU (275)</b>	<b>PUP (275)</b>	<b>PU (275)</b>	<b>KUK (275)</b>	<b>MDU (275)</b>	<b>Total (1375)</b>	<b>X2 results</b>
<b>E-Books</b>	220 (80.0%)	205 (74.5%)	201 (73.1%)	263 (95.6%)	226 (82.2%)	1115 (81.1%)	X2 value = 57.533 p= .000

<b>E-Journals</b>	100 (36.4%)	96 (34.9%)	122 (44.4%)	106 (38.5%)	98 (35.6%)	522 (38.0%)	X2 value= 6.843 p= .144
<b>E-Newspaper</b>	114 (41.5%)	157 (57.1%)	130 (47.3%)	141 (51.3%)	143 (52.0%)	685 (49.8%)	X2 value= 14.982 p= .005
<b>E-Magazines</b>	58 (21.1%)	104 (37.8%)	85 (30.9%)	69 (25.1%)	80 (29.1%)	396 (28.8%)	X2 value= 21.330 p= .000
<b>E-Theses</b>	53 (19.3%)	79 (28.7%)	61 (22.2%)	61 (22.2%)	52 (18.9%)	306 (22.3%)	X2 value= 9.853 p= .043
<b>E-Clipping</b>	12 (4.4%)	18 (6.5%)	14 (5.1%)	7 (2.5%)	18 (6.5%)	69 (5.0%)	X2 value = 6.470 p= .167
<b>E-Standards</b>	10 (3.6%)	10 (3.6%)	6 (2.2%)	4 (1.5%)	11 (4.0%)	41 (3.0%)	X2 value= 4.626 p= .328
<b>E-Patents</b>	11 (4.0%)	9 (3.3%)	18 (6.5%)	6 (2.2%)	9 (3.3%)	53 (3.9%)	X2 value= 7.967 p= .093
<b>Databases</b>	34 (12.4%)	105 (38.2%)	87 (31.6%)	151 (54.9%)	32 (11.6%)	409 (29.7%)	X2 value= 176.076 p= .000

In table 2 it is presented that ‘E-books’ are the most frequently used electronic resource across all universities, with (81.1%) indicating usage.

A large number of respondents from KUK (95.6%) used ‘E-books’. In the use ‘E-Journals’ respondents from PU lead with 44.4%, followed by KUK at 38.5%. ‘E-newspapers’ are used by a majority of respondents (57.1%) from PUP followed by respondents from MDU (52.0%). GNDU reports the lowest usage at 41.5%. ‘E-magazines’ are used by 37.8% of respondents from PUP. ‘E-theses’ is mostly used by PUP students at 28.7%, while MDU shows the lowest at 18.9%. In the terms of the use of ‘Databases’ KUK reports the highest usage (54.9%), while GNDU has the lowest (12.4%). The value of p for ‘E-Books’, ‘E-Magazines’ and ‘Databases’ show highly significant differences ( $p \leq 0.001$ ). For ‘E-Newspaper’ the p-value shows a statistically significant difference ( $p \leq 0.05$ ).

**Table 3. Purpose of using e-resources**

	<b>GNDU (275)</b>	<b>PUP (275)</b>	<b>PU (275)</b>	<b>KUK (275)</b>	<b>MDU (275)</b>	<b>Total (1375)</b>	<b>X2 results</b>
<b>To prepare class notes</b>	157 (57.1%)	161 (58.5%)	177 (64.4%)	149 (54.2%)	170 (61.8%)	814 (59.2%)	X2 value

							= 7.239 p= .124
<b>To prepare assignments</b>	105 (38.2%)	133 (48.4%)	151 (54.9%)	115 (41.8%)	131 (47.6%)	635 (46.2%)	X2 value= 18.376 p= .001
<b>For leisure reading</b>	30 (10.9%)	51 (18.5%)	73 (26.5%)	26 (9.5%)	46 (16.7%)	226 (16.4%)	X2 value= 37.246 p= .000
<b>For research purpose</b>	81 (29.5%)	90 (32.7%)	102 (37.1%)	76 (27.6%)	78 (28.4%)	427 (31.1%)	X2 value= 7.799 p= .099
<b>Updated knowledge</b>	186 (67.6%)	194 (70.5%)	175 (63.6%)	222 (80.7%)	182 (66.2%)	959 (69.7%)	X2 value = 22.899 p= .000
<b>Learning content</b>	188 (68.4%)	143 (52.0%)	147 (53.5%)	224 (81.5%)	168 (61.1%)	870 (63.3%)	X2 value = 69.196 p= .000
<b>For teaching</b>	34 (12.4%)	53 (19.3%)	55 (20.0%)	29 (10.5%)	56 (20.4%)	227 (16.5%)	X2 value= 17.444 p= .002
<b>For writing and publishing articles/books</b>	33 (12.0%)	39 (14.2%)	69 (25.1%)	37 (13.5%)	58 (21.1%)	236 (17.2%)	X2 value = 24.676 p= .000
<b>To prepare research proposal</b>	34 (12.4%)	15 (5.5%)	41 (14.9%)	9 (3.3%)	40 (14.5%)	139 (10.1%)	X2 value =

							35.167 p= .000
--	--	--	--	--	--	--	----------------------

Table 3 exhibits that 'updated knowledge is one of the most common reasons for using e-resources, with 69.7% of respondents using it overall. KUK has the highest usage at 80.7%, followed by PU (63.6%). 81.5% from KUK make use of e-resources for 'Learning Content' followed by GNDU (68.4%). 64.4% respondents from PU used e-resources 'to prepare class notes'. 'To prepare assignments' PU leads with 54.9%, while GNDU shows the lowest at 38.2%. The value of p for 'to prepare assignments', 'for leisure reading', 'updated knowledge, 'learning content', 'for writing and publishing articles/books' and 'To prepare research proposal' show highly significant differences ( $p \leq 0.001$ ). The p-value of 'for teaching' shows a statistically significant difference ( $p \leq 0.05$ ).

**Table 4. Impacts of using E-Resources**

	<b>GNDU (275)</b>	<b>PUP (275)</b>	<b>PU (275)</b>	<b>KUK (275)</b>	<b>MDU (275)</b>	<b>Total (1375)</b>	<b>X2 results</b>
<b>Reading skills have been improved</b>	106 (38.5%)	125 (45.5%)	126 (45.8%)	170 (61.8%)	124 (45.1%)	651 (47.3%)	X2 value = 32.861 p= .000
<b>Academic performance has been improved</b>	176 (64.0%)	98 (35.6%)	113 (41.1%)	64 (23.3%)	161 (58.5%)	612 (44.5%)	X2 value= 124.515 p= .000
<b>Helped in writing for publications</b>	50 (18.2%)	52 (18.9%)	82 (29.8%)	32 (11.6%)	59 (21.5%)	275 (20.0%)	X2 value= 29.727 p= .000
<b>Increased research output</b>	76 (27.6%)	85 (30.9%)	90 (32.7%)	63 (22.9%)	64 (23.3%)	378 (27.5%)	X2 value= 10.749 p= .030
<b>Improved life- long learning skills</b>	112 (40.7%)	143 (52.0%)	111 (40.4%)	127 (46.2%)	112 (40.7%)	605 (44.0%)	X2 value = 11.541 p= .021

In table 4 it is presented that 47.3% respondents believe that by using e-resources their 'reading skills have been improved'. 64% of GNDU respondents felt their 'academic performance improved' with the use of e-resources. 61.8% from reported 'improved reading skills'. 29.8% of PU respondents reported that e-resources 'helped with writing publications'. PU shows the highest response (32.7%) for 'increased research output'. The impact on independent learning skills was reported by 52% of respondents from PUP. For 'reading skills have been improved', 'academic

performance has been improved' and 'helped in writing for publications' show highly significant variations ( $p \leq 0.001$ ).

**Table 5. Use of search techniques**

	<b>GNDU (275)</b>	<b>PUP (275)</b>	<b>PU (275)</b>	<b>KUK (275)</b>	<b>MDU (275)</b>	<b>Total (1375)</b>	<b>X2 results</b>
<b>Field searching</b>	90 (32.7%)	108 (39.3%)	123 (44.7%)	134 (48.7%)	95 (34.5%)	550 (40.0%)	X2 value = 20.818 p= .000
<b>Boolean operators</b>	123 (44.7%)	110 (40.0%)	109 (39.6%)	120 (43.6%)	112 (40.7%)	574 (41.7%)	X2 value= 2.375 p= .667
<b>Keyword searching</b>	215 (78.2%)	195 (70.9%)	193 (70.2%)	207 (75.3%)	224 (81.5%)	1034 (75.2%)	X2 value= 13.508 p= .009
<b>Phase searching</b>	51 (18.5%)	59 (21.5%)	57 (20.7%)	33 (12.0%)	61 (22.2%)	261 (19.0%)	X2 value= 12.220 p= .016
<b>Proximity searching</b>	21 (7.6%)	26 (9.5%)	12 (4.4%)	14 (5.1%)	21 (7.6%)	94 (6.8%)	X2 value = 7.468 p= .113
<b>Truncation</b>	13 (4.7%)	11 (4.0%)	13 (4.7%)	10 (3.6%)	7 (2.5%)	54 (3.9%)	X2 value= 2.390 p= .664
<b>Wildcard</b>	11 (4.0%)	10 (3.6%)	11 (4.0%)	12 (4.4%)	8 (2.9%)	52 (3.8%)	X2 value= .919 p= .922

Table 5 exhibit s that a majorit y of respon dents (75.2% ) prefer 'keywo rd searchi ng'. A large numbe r of respon dents (81.5% ) from MDU use 'keywo

rd searching', followed by GNDU at 78.2%. 48.7% of KUK respondents use 'field searching' followed by GNDU (32.7%). 'Boolean operators' are used by 44.7% of respondents from GNDU. The use of 'phrase searching' is reported by 22.2% of MDU respondents. The p-value for 'Field searching' shows highly significant differences ( $p \leq 0.001$ ). For all other options the values of p show non-significant differences ( $p \geq 0.05$ ).

## Findings

1. The 'university library' (45.2%) emerges as the most preferred place for searching electronic materials across the universities studied. GNDU shows the highest preference for the university library at 50.5%. This suggests that university libraries continue to play a crucial role in providing access to e-resources.
2. The use of different types of e-resources varies significantly across universities. 'E-books' are highly utilised at KUK (95.6%), whereas 'e-journals' are most popular at PU (44.4%). The use of databases also differs, with KUK showing the highest usage (54.9%) and GNDU the lowest (12.4%).

3. PU students lead in using e-resources for 'preparing assignments and class projects' (54.9%) and for 'research purposes' (37.1%), indicating that e-resources play a more critical role in academic and research activities at this institution. A notable portion of respondents from MDU and KUK use e-resources for 'learning content' (81.5% and 68.4% respectively).
4. PU respondents report the highest increase in 'research output' (32.7%) due to the use of e-resources, while KUK has the lowest response in this regard (22.9%).
5. Keyword searching is the most frequently used technique, particularly at MDU (81.5%) and GNDU (78.2%). However, field searching shows significant variation, with KUK leading at 48.7%. This indicates that search techniques like field and Boolean searching are less frequently used, suggesting a potential area for improving search skills among students.

## References

1. Ankrah, E., & Atuase, D. (2018). The use of electronic resources by postgraduate students of the University of Cape Coast. *Library Philosophy and Practice*, (1632). <https://digitalcommons.unl.edu/libphilprac/1632/>
2. Bomman, S. M., & Ramesh, K. (2020). Use of e-resources: Opinion about the growth of academic development among the engineering college faculty members in Tamilnadu, India. *Library Philosophy and Practice*, (3719). <https://digitalcommons.unl.edu/libphilprac/3719/>
3. Chandran, V. (2013). Use and user perception of electronic information resources: A case study of Siva Institute of Frontier Technology, India. *Chinese Librarianship: An International Electronic Journal*, 36. <http://www.iclc.us/cliej/cl36chandran.pdf>
4. Dadzie, P. S. (2007). Information literacy: assessing the readiness of Ghanaian universities. *Information development*, 2(4), 266-81.
5. Dwivedi, S. K., & Verma, S. (2022). Use of electronic resources by users of the Gautam Buddha Central Library at the B.B.A.U., Lucknow, Uttar Pradesh: A study. *Library Philosophy and Practice*, (6968). <https://digitalcommons.unl.edu/libphilprac/6968/>
6. Manjunatha, G., & Sampath Kumar, B. T. (2019). E-journals usage among faculty members and students: A survey. *Library Philosophy and Practice*, (3666). <https://digitalcommons.unl.edu/libphilprac/3666/>
7. Selvi, M. (2015). Opinion and usage of e-resources among the women faculty in Chennai: A study. *Journal of Advances in Library and Information Science*, 4(3), 253-259.
8. Shinde, P. A., & Kalbande, D. T. (2013). Use of e-resources by the faculty members: A case study. *International Research: Journal of Library & Information Science*, 3(3), 459-469.
9. Siddiqui, S. (2018). Use of E-resources by the Faculty Members and Students in Economics in University of Delhi: A Study. *SRELS Journal of Information Management*, 55(6), 343-353. <https://doi.org/10.17821/srels/2018/v55i6/132329>
10. Sohail, M., & Ahmad, S. (2017). Use of Electronic Resources and Services by Faculty Members and Students of Fiji National University. *DESIDOC Journal of Library & Information Technology*, 37(3), 165-171.

<https://doi.org/10.14429/djlit.37.3.10567>

11. Thamaraiselvi, M., Lakshmi, S. D., & Manthiramoorthi, M. (2019). Awareness and perception about e-resources among faculty members in selected self-financing arts and science colleges of Chennai: A study. *Library Philosophy and Practice*, (2995). <https://digitalcommons.unl.edu/libphilprac/2995>/<https://digitalcommons.unl.edu/libphilprac/2995>
12. Viswanathan, V., & Sasirekha, D. I. (2015). Electronic resources and their impact on selected arts and science college libraries in Chennai: A study. *Library Progress (International)*, 35(1), 5-10

## STUDY THE IX CLASS STUDENTS' OPINIONS TOWARDS HOMEWORK IN INDORE

Dr. Neeraj Joshi

**Key word:** Academic performance, Involvement, Practice, Homework Completion

### INTRODUCTION

This study is intended to find out more about the opinions of IX-class students toward homework. The practice of giving homework has provoked debate among parents, teachers, and educators. Many people see homework as an after-school activity that enables students to enthusiastically pick up new skills and enhance their learning (Corno, 1996). Parents and educators alike frequently hold the view that homework fosters academic achievement and models effective instruction and self-control. Although assigning homework is a standard educational practice, there has long been debate about the subject (Buell, 2008). Vanderrott (2009) asserts that changes in family dynamics, education, and society have made homework more challenging for students, parents, and teachers. According to Daniels (2011), middle and high school students may receive homework assignments from four to eight teachers, each of whom may assign a substantial quantity of homework. In contrast, elementary school students only receive homework from one teacher. Teenagers' cognitive development reaches a tipping point as their workload increases since their ability to reason and think consequentially is still developing (Chamberlin & Chambers, 1991). Policies that regulate when homework should be assigned, whether it should be mandatory, how much feedback teachers give, and how homework is evaluated have already been adopted by many schools (Suskind, 2012). Do teachers who issued homework in the past fail their students, or do teachers who do not assign homework today fail their students? Do higher-quality, more purposeful homework and feedback produce better learning outcomes? The advantages of homework seem to differ, despite the fact that a great deal of research has been done on a wide range of topics.

Teachers, researchers, parents, and politicians sometimes got into heated arguments regarding homework during the 20th century. Supporters of homework claim that it lengthens the time needed to complete assignments and encourages academic excellence and self-discipline. Some who are against homework claim that it takes away from social and recreational activities and interferes excessively with learning. There is a lengthy history of conflicting views that present homework as either positive or wholly detrimental (Bryan & Nelson, 1994; Gill & Schlossman,

2000). Around the beginning of the 20th century, it was thought that homework was a crucial component of a student's mental growth. Since homework was simple to memorize and was believed to speed up the acquisition of knowledge, it was considered an effective teaching tool back then (Cooper, Lindsay, Nye, & Great house, 1998; Gill & Schlossman, 2000). Some, with a more liberal perspective, began attempting to modify homework assignments in order to enhance students' learning and encourage their curiosity and initiative (Cooper, Lindsay, Nye, & Great house, 1998; Gill & Schlossman, 2000).

As two reasonable people began discussing the benefits and downsides of homework, the opponents and proponents of homework emerged. At first, those who opposed homework seemed involved, while those who supported it made a flimsy sectional. In the 1930s and 1940s, homework was prohibited for K–6 pupils in a number of school districts. However, the reformers' worries gained hold and began to influence the way that homework was discussed in schools just after World War II. It was crucial to develop a new educational purpose for students attempting to switch tasks (Gill & Schlossman, 1996, 2000). The primary objective of the campaigners was to go beyond textbook memorization and toward making homework task-oriented. They also work very hard at coming up with strategies to keep children and their families from having too much homework. The activists' goal was to simplify the kind of homework assignments that should be given, as opposed to fighting against it. Reformer educators' ideas were heavily influenced by the reformists; their publications are full of phrases like "learning by doing," "educating the whole child," and "child-centered, learner-driven education." (Gill & Schlossman, 1996, 2000). This trend was reinforced in the twenty-first century when many schools were forced to give more homework due to the No Child Left Behind Act, which mandated annual testing requirements and sanctions for underperforming schools (Bennett & Kalish, 2006; Kohn, 2006). But parents and teachers disapproved of homework because they believed it would make kids stressed (Kohn, 2006; Kralovec & Buell, 2001).

## **RATIONALE**

It has long been known that assigning homework boosts student achievement and should be tailored to the interests of each student, improving the application of skills and information and increasing pace and retention. Homework is given to students to help them better understand the content because there has been a recent focus on giving them rigorous and understandable training. However, the rates at which homework is turned in locally vary, and it is becoming more difficult

to keep pupils' attention. High school students benefit most from completing their tasks. According to Cooper (1994), there is a focus on long-term academics, encouragement of self-discipline and curiosity, and facilitation of school involvement. The study found that homework offers students a great opportunity to become more self-sufficient learners who don't require quick help from others. Research from Queensland indicates that students who complete their assignments tend to score better across a range of courses than their peers (Queensland, The Smart State, 2004). However, experts claim that homework is useless and has little impact on students' learning (Bennet & Kalish, 2006). According to Kohn (2006), children who do homework may find it challenging and draining, and their time for extracurricular activities may be limited. In 2010, Erika A. Patall, Harris Cooper, and Wynn conducted research at two urban high schools with 207 grade 9 students. Their findings showed that when students have choice in their assignments, they feel more competent and motivated, and they score higher on tests relevant to the subject. According to Ferguson (2011), giving feedback is an essential tactic for assisting students in developing into self-directed learners who are capable of monitoring, evaluating, and managing their own education. According to research, academic performance is significantly impacted by homework at each grade level. Pope (2013) examined the views of 4,317 children in California neighborhoods about behavioral engagement, homework, and general well-being. The research states that a high school student should have homework every night that takes them between 90 and 2.5 hours to complete. This study also demonstrated that students' desires for social connection aren't always taken into account when assigning homework. Kids who finish their schoolwork are better equipped for both life in the classroom and as community members (Davidovitch, Yavich, Druckman, 2016). NEP (2020) states that middle school students should only have one hour of homework per day (or about five to six hours per week), secondary and higher secondary students should have two hours of homework per day (or about 10 to 12 hours per week), and primary students should not have any homework for classes I through V. Thus, the study's conclusions offer a distinctive look at homework from the viewpoints of the students themselves, including the advantages they see, the difficulties they encounter, the things that drive them, and their recommendations for improving it. The purpose of this study is to demonstrate the wide disparity between students' aspirations and the assigned schoolwork. As a result, the question of whether homework is beneficial is still debatable because an increasing number of students attempt to

complete their assignments but never actually do. These worries prompted the researcher to conduct this study, which looks at students' opinions and experiences with homework.

## STATEMENT OF PROBLEM

“Study the IX class students' opinions towards homework in Indore”

## OPERATIONAL DEFINITION OF KEY TERMS

**Opinion:** Opinion refers to a student's beliefs or feelings regarding the practice of assigning and completing homework outside of designated class periods, which includes their views regarding the workload, necessity, and overall significance of homework in the educational process.

**Homework:** Any work given to students needs to be finished outside of scheduled class time.

## RESEARCH OBJECTIVES

1. To study the impact of homework on students' academic performance.
2. To study the involvement of students in homework completion.
3. To study the homework practices used by students.
4. To study the opinions of students towards homework in terms of relevance.

## DELIMITATION

- a. The study was limited to the Central Board of Secondary Education and the Madhya Pradesh Board of Secondary Education.

## SAMPLE

Purposive sampling was used to gather data from 80 class IX students at three schools in the Indore district: Vidya Children Academy, ILVA Higher Secondary School, and Surya Higher Secondary School. Of them, 40 were from Vidya Children Academy, 25 from ILVA Higher Secondary School, and 15 from Surya Higher Secondary School. 30 female students and 50 male students made up the total of 80 students. The age range of the students taking part in this study was 14 to 16.

## TOOL

The study included a 21-item questionnaire to gather data, from which students were asked to respond to 19 closed-ended and 2 open-ended questions about their opinions toward homework. In addition, the researcher categorized the items in order to do both qualitative and quantitative analysis and find themes that align with the research objectives.

## DATA COLLECTION

To collect data, the researcher visited the relevant schools bearing a letter of authorization, spoke with the school principal to get their support, and described the objectives and methodology of the study. After getting permission, ask the IX-class students to participate in the study. The purpose of the study was explained to the students, who were also told that any information obtained from their questionnaire answers would be handled with strict confidence and utilized exclusively for research purposes.

## DATA ANALYSIS AND INTERPRETATION

Data were analyzed by frequency count, percentage analysis and presented objective- wise below.

### Objective 1: Impact of homework on students' academic performance

*Table 1: Impact of Home work*

No.	Question	Option	
1	Is there any subject where you receive no homework from teachers?	<b>Yes(Specify)</b>	<b>No(All Subjects)</b>
		0%	100%
2	Do you think that the homework assigned to you has a positive influence on your academic performance?	<b>Yes</b>	<b>No</b>
		85%	15%
3	Do you think that homework has helped you become an independent learner?	<b>Yes</b>	<b>No</b>
		52.5%	47.5%

In response to the first question, "Is there any subject where you receive no homework from teachers?" 100% of students indicated that they receive homework from all subjects, thereby implying that it is a trend among teachers to give homework to students from every subject.

The second question was, "Do you think that the homework assigned to you has a positive influence on your academic performance?" A greater number of respondents, i.e., 85%, indicated that the homework assigned to them has a positive influence on their academic performance. This is because doing homework improves understanding of subjects and helps students finish the syllabus simultaneously. This is much needed for exam preparation; as they have already developed the habit of doing homework, they will face no issue in studying or revising.

The third question was, "Do you think that homework has helped you become an independent learner?" 52.5% of students agreed that homework has helped them become independent learners. The opinion shows that homework develops important study skills, thereby teaching independent learning. When students do their homework without the help of a teacher or anyone else, this makes them self-reliant and confident. 47.5% replied that homework has not helped them become

independent learners; it shows that individuals perceive homework as ineffective for fostering independent learning skills.

### Objective 2: Involvement of students in homework completion

*Table 2: Involvement in homework*

No.	Question	Options				
4	Why do you remain engaged when completing homework?	<b>Real-world value</b>	<b>Angry Parents</b>	<b>Disappointed Teacher</b>	<b>Struggle in class</b>	<b>Other</b>
		42.5%	10%	15%	30%	2.5%
5	What could your teacher do to help you do your homework each week?	<b>Spare sheets</b>	<b>HW club</b>	<b>Weekly prize</b>	<b>No help</b>	<b>Other</b>
		32.5%	35%	32.5%	0%	0%
6	If you require help with homework, whom do you usually get help from?	<b>Parents</b>	<b>Siblings</b>	<b>Tutor</b>	<b>No one</b>	<b>Other</b>
		22.5%	12.5%	20%	30%	15%
7	Which subject has the most interesting homework?	<b>Science</b>	<b>Maths</b>	<b>So. Science</b>	<b>Language</b>	<b>Other</b>
		37.5%	37.5%	15%	10%	0%

The fourth question was, “Why do you remain engaged when completing your homework?” 42.5% of students replied that they remain engaged when completing homework because they see real-world value in it. 30% of students responded that they struggled in class. This is perhaps because teachers assign homework typically rooted in real-world problems and ask them to provide possible solutions.

On the fifth question, “What could your teacher do to help you do your homework each week?” 35% of respondents indicated that they can have a homework club at break time to help them do their homework each week. 32.5% of students replied that the teacher provides spare sheets, and again, 32.5% said that the teacher offers a weekly prize for the completion of homework! The homework club provides a quiet, structured, and safe environment for students to complete their homework. Hence, it is the most preferred alternative.

When the sixth question, “If you require help with homework, whom do you usually get help from?” was asked, 30% of students replied that they don’t need help with homework from anyone because it itself encourages them to practice self-study, research, and time management. It also makes them confident in their ability to solve problems without assistance. 22.5% of students

responded that parents help with the completion of homework, and 20% of students take the help of a tutor.

The seventh question was, “Which subject has the most interesting homework?” 37.5% of students responded that they find science homework most interesting. It may be because their science homework covers a variety of different science topics, which develops their investigative skills and their knowledge of life and living things, materials, and physical processes. Perhaps their science homework helps them research a topic, create a poster or presentation, carry out experiments, record results, or even identify places of scientific importance. Another 37.5% of respondents replied that they find mathematics homework interesting. The data indicates that mathematics homework presents them with problems that keep them engaged and motivate them to make sense of problems using context and reasoning, creating a purposeful and fulfilling learning experience. In Social Science (15%) and Language (10%), students found the homework interesting, which may be because of more repetition and a lack of novelty.

### Objective 3: Homework practices used by students

*Table 3: Homework practices*

No.	Question	Option				
8	What is the type of homework you are usually assigned?	<b>Preparator y</b> 7.5%	<b>Extension</b> 0%	<b>Practice</b> 92.5%	<b>Integratio n</b> 0%	<b>Other</b> 0%
9	What type of homework do you most prefer?	<b>Reading (a)</b> 17.5%	<b>Writing (b)</b> 2.5%	<b>Both (a) &amp; (b)</b> 35%	<b>Book Exercise</b> 12.5%	<b>Other</b> 32.5%
10	Under what conditions do you enjoy doing homework?	<b>Well Explained</b> 17.5%	<b>Collaborativ e</b> 7.5%	<b>Learned the lesson</b> 42.5%	<b>Short</b> 12.5%	<b>Desire d</b> 20%
11	What do you usually do when you get stuck on homework?	<b>Stick with it</b> 40%	<b>Ask for help</b> 52.5%	<b>Give up</b> 7.5%	<b>Nothing</b> 0%	<b>Other</b> 0%
12	What difficulties do you encounter while doing homework?	<b>Lack of informatio n</b> 15%	<b>Home environment</b> 27.5%	<b>Time managemen t</b> 12.5%	<b>Lengthy</b> 37.5%	<b>Other</b> 7.5%
13	Does homework completion boost	<b>Yes</b>	<b>No</b>	<b>Don't do HW</b>	<b>Less Confident</b>	<b>Other</b>

	your confidence for tests?	77.5%	15%	0%	7.5%	0%
14	Do you think that homework has helped you develop study skills?	<b>Yes</b> 45%	<b>No</b> 0%	<b>Usually</b> 37.5%	<b>Sometimes</b> 17.5%	<b>Other</b> 0%

The eighth question was, “What is the type of homework you are usually assigned?” 92.5% indicated that they are usually assigned practice-based homework. This is because teachers generally reinforce material that they have already covered in class.

In response to the ninth question, “What type of homework do you most prefer?” 35% of respondents replied that they prefer homework, which involves both reading and writing. Students prefer them because, through homework, they can apply their reading skills independently as well as deepen their understanding of the subject matter. 32.5% of students preferred other skills that needed to be practiced, whereas 17.5% of students preferred reading-based homework because it was easier for them. According to 12.5%, students’ homework should be based on exercises from the book because they will be easily completed and helpful for tests and exams as well. Only 2.5% of students preferred writing-based homework!

In response to the tenth question, “Under what condition do you enjoy doing homework?” 42.5% of students indicated that they enjoy doing homework when they have learned the given lesson. Most of the students feel so because homework gets a lot easier when they are actively learning the material. When they pay attention in class, ask questions, and take good notes, they absorb the information they’ll need to succeed on homework. 20% of students replied that they enjoy homework when it is based on their desires because such a type of homework will be interesting for them. 17.5% of students specified that they enjoy doing homework when the goal of homework is explained well, because many times students want to know the reason or purpose behind the homework.

On the eleventh question, “What do you usually do when you get stuck on homework?” 52.5% of respondents agreed that they usually help when they get stuck on homework. Aside from just not understanding the lesson or homework, students ask for assistance with homework for other reasons as well. Some may experience that asking for help and support with difficult tasks enables them to improve and that mistakes are all part of the process. They learn that perseverance and practice strengthen skills and broaden horizons.

The twelfth question was, “What difficulties do you encounter while doing homework?” 37.5% of students replied that they find homework lengthy. After a full school day, homework typically takes a lot of time. As a result, students are enhanced when they get home, and the vast amount of homework they must complete often leads to complete burnout. 27.5% of students face difficulty with homework due to a noisy home environment; 15% said that due to a lack of information on the topic, they face problems; and 12.5% of students face time management problems.

In response to the thirteenth question, “Does homework completion boost your confidence for tests?” The majority of respondents, i.e., 77.5%, indicated that homework completion boosts their confidence for tests. The data reveals that taking the lessons learned during class and applying them independently to homework can give students the confidence necessary to trust their learning process and fight through failures to their eventual understanding.

In response to the fourteenth question, “Do you think that homework has helped you develop study skills?” 45% of respondents agreed that homework has helped them a lot to develop their study skills. 37.5% of students said that it is usually helpful, and 17.5% believed that it is helpful sometimes. The data reveals that homework increases awareness of how to study, thereby developing organizational skills, time management, prioritizing, learning how to analyze, problem solving, and the and the self-discipline required to remain motivated.

#### Objective 4: Opinions of students towards homework in terms of relevance

*Table 4: Homework Completion*

No	Question	Always	Often	Sometimes	Rarely	Never
15	How often are you able to do homework according to your interpersonal preferences?	20%	35%	37.5%	5%	2.5%
16	Are new concepts or topics introduced in your homework?	47.5%	0%	52.5%	0%	0%
17	Is the homework that you receive relevant to your classwork?	47.5%	0%	52.5%	0%	0%
18	Have you ever been rewarded for doing your homework?	0%	5%	32.5%	35%	27.5%
19	Have you ever been punished for not doing your homework?	0%	2.5%	22.5%	10%	65%

On the fifteenth question, “How often are you able to do homework according to your interpersonal preferences?” 37.5% of students responded that they sometimes get homework according to their interpersonal preferences. It hints at the fact that teachers sometimes encourage

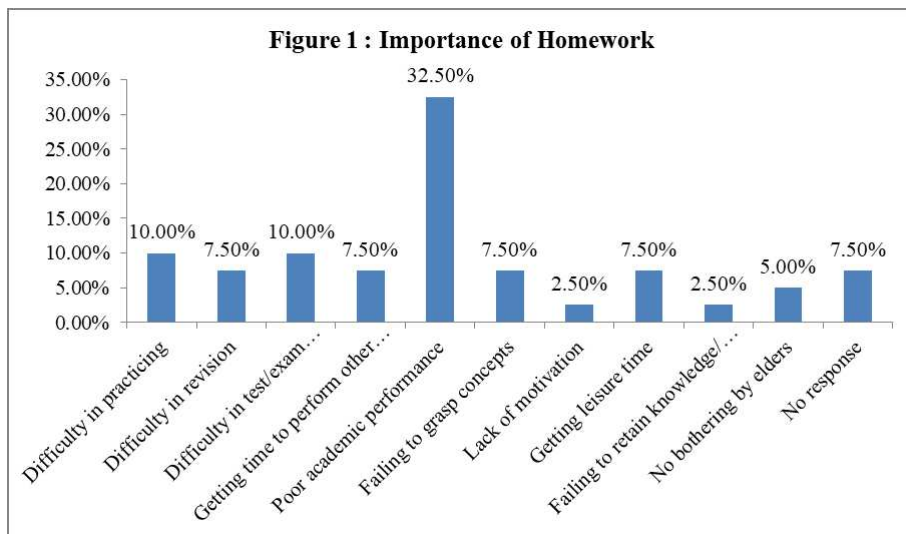
and utilize the choice of students and provide them with the freedom to choose their homework. They also just don't always have time to tailor homework as per the interpersonal preferences of learners. 35% of students responded that they often get homework according to their interpersonal inclinations. 20% of students said that they always get homework according to their interpersonal preferences.

In response to the sixteenth question, "Are new concepts or topics introduced in your homework?" 52.5% of students replied that new concepts or topics are sometimes introduced in their homework, and 47.5% of students answered that new concepts are always introduced in their homework. It reveals that teachers come up with creative homework ideas and variety.

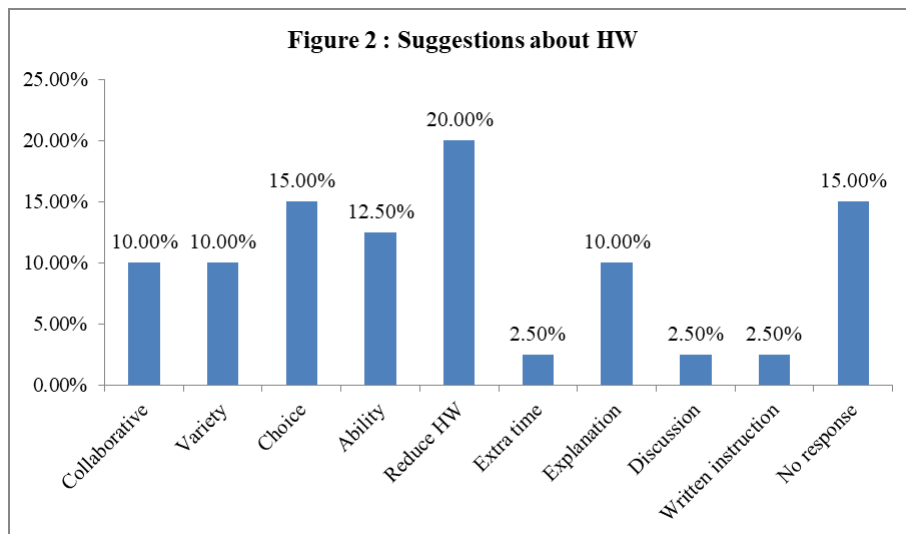
In response to the seventeenth question, "Is the homework that you receive relevant to your classwork?" 52.5% of respondents replied that the homework they receive is sometimes relevant to their classwork. This may be because teachers assign homework that is not directly connected with what is being taught or discussed in the classroom. 47.5% of students thought that the homework received was always relevant to classwork.

In response to the twenty-eighth question, "Have you ever been rewarded for doing your homework?" 35% of students indicated that they are rarely rewarded for doing homework. 32.5% of students showed that they are sometimes rewarded for doing homework, and 27.5% of students said that they never received any reward for the completion of homework. The data indicates that teachers may be of the view that it is far better to build confidence from the inside by designing activities that challenge children than it is to simply reward them. Rewards also lead to satiation and thus become expected, and their effect is greatly reduced. And it ultimately leads to addiction, and students won't work without them. Rewards also tend to produce finishers rather than learners, thus making learning from work less significant.

Question eighteenth asked the students, "Have you ever been punished for not doing your homework?" 65% responded that they have never been punished for not doing homework. This may be because teachers consider that punishing one student will make the rest of the class anxious and worried. The more anxious students are, the less they'll learn and complete tasks. 22.5% of students said that sometimes teachers punished students for not doing homework.



The twenty items was subjective in nature and asked, “Would you have any difficulty if no homework is assigned to you?” According to Figure 1, 32.5% of students replied that the absence of homework would result in poor academic performance. Students also thought that in the absence of daily homework, they would face difficulty practicing for tests and exams. 10% of students believe that homework serves as a means of practicing what they've learned in class. Without homework, they might feel they lack opportunities to reinforce their understanding through practice exercises or assignments. 10% of students who rely on homework for exam preparation might feel unprepared or anxious about their performance without it. 7.5% of students who value homework for revision purposes may feel that without it, they have fewer structured opportunities to review and consolidate their learning. Similarly, 7.5% of students thought that without home work they were failing to grasp concepts, and 7.5% thought they would get leisure time as well as time for other activities. The data indicates that completing homework conscientiously may keep students more academically inclined and therefore get better grades and marks. Academic performance would decline if homework was not purposeful.



The twenty-first question was subjective in nature and asked respondents, “According to you, how can teachers change their homework practices for successful student learning?” According to Figure 2, 20% of students suggested that teachers should reduce the amount of homework. The study indicates that the amount of homework that students are assigned has increased in recent years. Too much homework can lead to students feeling overwhelmed or stressed, and it can also take their time and energy away from other activities. An increased amount of homework can cause students to lose interest in the subject matter. 15% of students advocate for choice-based homework, implying that they prefer having some degree of autonomy in selecting their assignments. This approach may foster a sense of ownership and personalization in the learning process. 12.5% of students suggest that tailoring homework assignments according to individual abilities could be beneficial. This indicates awareness among students that personalized homework tasks may better accommodate their learning needs and capabilities. 10% of students highlight the importance of receiving proper explanations for homework assignments. 10% of students believe that doing homework collaboratively, possibly in groups or pairs, would enhance their learning experience. 10% of students emphasize the importance of having variety in their homework assignments. Finally, 15% of students did not provide a response. The above data suggests that students have diverse opinions on how teachers can modify homework practices to facilitate successful learning.

## FINDINGS

1. All students receive homework from all subjects, as indicated by 100% of respondents.
2. Students have a generally positive outlook on the benefits associated with homework activities (improved academic performance, personal skill development, effective study plan).
3. A significant portion of students do not require help with homework, with parents and tutors being the main sources of assistance for those who do seek help.
4. The majority of students prefer to complete homework independently. If they get stuck on homework, they ask for assistance.
5. Science and mathematics are the most interesting subjects for homework among students, with social science and language trailing behind in terms of interest.
6. The majority of students (92.5%) reported being assigned practice-based homework as the most common type of homework.
7. The majority of students enjoy doing homework when they have learned the lesson, while a smaller percentage enjoy it when it aligns with their desires or when the goal is clearly explained.
8. The main difficulties encountered by students while doing homework include finding it lengthy, dealing with a noisy home environment, lacking information on the topic, and facing time management problems.
9. Most of the students prefer to complete their homework if they learn the lesson well and see real-world value in it. Also, they prefer a safe and congenial environment to do their homework.
10. A large number of students indicated that they are usually assigned practice-based homework. They are not always assigned homework in accordance with their interpersonal preferences. New concepts or topics are sometimes introduced in homework. Furthermore, students claimed that they get homework from all subjects and check it regularly. But their homework is not always graded.
11. The majority of students reported that new concepts or topics are introduced in their homework, either sometimes or always.
12. The majority of students (52.5%) indicated that the homework they receive is sometimes relevant to their classwork, while 47.5% of students believed that the homework received is always relevant to classwork.

13. The majority of students have never been punished for not doing homework, while a smaller percentage mentioned that teachers sometimes enforce consequences for incomplete homework.

14. A significant portion of students believe that the absence of homework would negatively impact their academic performance.

15. Students have varying opinions on how teachers can change their homework practices, with suggestions including reducing homework load, offering choice-based assignments, tailoring tasks to individual abilities, providing proper explanations, promoting collaborative work, and incorporating variety in assignments.

## CONCLUSION

The survey reveals that homework is a universal practice among students, who generally view it positively for its academic and personal development benefits. Most students prefer to work independently, seeking help from parents or tutors if needed. Science and mathematics are the favored subjects for homework, while social science and language are less popular. Practice-based homework is the most common type assigned, though it often introduces new concepts and is not always graded or aligned with student preferences. Students enjoy homework more when they understand the lesson and see its real-world relevance, but they also face challenges such as lengthy assignments, noisy environments, a lack of information, and time management issues. While the majority believes that homework positively impacts their academic performance, they suggest improvements such as reducing the homework load, offering choice-based and ability-tailored assignments, providing clear explanations, encouraging collaborative work, and incorporating a variety of tasks.

## REFERENCE

- Bennett, S., & Kalish, N. (2006). *The case against homework: How homework is hurting our children and what we can do about it*. New York: Crown.
- Buell, J. (2008). *Closing the book on homework: Enhancing public education*. Retrieved from <https://ebookcentralproquest.com>
- Carr, N. (2013). Increasing the effectiveness of homework for the learners in the inclusive classroom. *School Community Journal*, 23(1), 169-82
- Cooper, H. (1994). Homework research and policy: A review of the literature. *Research/Practice*, 2(2).
- Cooper, H. (2007). *The Battle over homework: Common ground for administrators, teachers and parents*. (Rev./Expanded Ed.) Thousand Oaks, CA: Corwin Press
- Cooper, H., & Hedges, L. B. (Eds.). (1994). *Handbook of research synthesis*. New York: Russell Sage Foundation.
- Cooper, H., Lindsay, J. J., Nye, B., & Greathouse, S. (1998). Relationships among attitudes about homework, amount of homework assigned and completed, and student achievement. *Journal of Educational Psychology*, 90(1), 70–83. <https://doi.org/10.1037/0022-0663.90.1.70>
- Corno, L. (1996). *Homework is a complicated thing*. *Educational Researches*, 25(8), 27-30. Retrieved from <http://www.jstor.org/stable/1176489>

- Davidovitch, N., Yavich, R, and Druckman, E. (2016) '*Don't throw out paper and pens yet: on the reading habits of students*', *Journal of International Research*, 12c(4), 129-144.
- Ferguson, P. (2011). Student perceptions of quality feedback in teacher education. *Assessment & Evaluation in Higher Education*. 36. 51-62. 10.1080/02602930903197883.
- Gill, B., & Schlossman, S. (1996). "A Sin against Childhood": Progressive Education and the Crusade to Abolish Homework, 1897-1941. *American Journal of Education*, 105(1), 27-66. <http://www.jstor.org/stable/1085472>
- Gill, B., & Schlossman, S. (2000). The Lost Cause of Homework Reform. *American Journal of Education*, 109(1), 27-62. <http://www.jstor.org/stable/1085422>
- Homework Literature Review: Summary of key research findings. (2004). Queensland: Department of Education and the Arts.
- Kohn, A. (2006). *The homework myth: Why our kids get too much of a bad thing*. Cambridge, Da Capo Press.
- Patall, E.A, Cooper, H, & Wynn, S. R. (2010). The effectiveness and relative importance of choice in the classroom. *Journal of Educational Psychology*, 102, 896-915.
- Pope, D. (2013). Nonacademic effects of homework in privileged, high-performing high schools. *Journal of Experimental Education*.
- Xu J., Yuan R. (2003). *Doing homework: listening to students', parents', and teachers' voices in the middle school community*. Sch. Commun. J. 13 23-44 [Google Scholar]

## E-Governance Initiatives in Punjab: A Study of SEWA Kendra

Dr. Anil Kumar

Although the government has introduced e-governance services in Punjab, many citizens remain unaware of how to effectively use these services due to a lack of literacy and knowledge. As a result, they continue to rely on middlemen to complete tasks, which is neither cost-effective nor time-efficient. To address these challenges in public service delivery, digital or e-governance initiatives have gained importance. One key initiative by the Punjab government has been the establishment of SEWA Kendras in all districts, providing a one-stop solution for citizens to handle tasks such as issuing or renewing driving licenses, passports, birth and death certificates, and other essential documents. This paper seeks to assess the impact of e-governance projects implemented in Punjab by analyzing citizens' perspectives to determine the potential and effectiveness of e-governance for improved outcomes. It also evaluates the feedback from both users and service providers. Due to certain constraints, such as time, scope, and budget, the study is limited to the Hoshiarpur district in the state of Punjab, India.

**Keywords:** E-Governance, public service delivery, accessibility, efficiency, transparency, citizen engagement, Accountability

### Introduction

Efficiency and transparency are crucial to public service delivery. By leveraging online platforms and digital processes, e-Government enhances the efficiency of these services. One of the key challenges for governments today is developing a governance infrastructure that delivers public services in the most efficient, effective, and transparent manner. Traditionally, public service delivery has been managed by the state and its bureaucracy through direct connections between departments and citizens. However, this conventional approach has drawn criticism for focusing too heavily on rules and procedures, often neglecting the needs of the citizens. Governments around the world are undergoing significant changes, particularly in governance models, to better meet the growing demand for improved public service delivery. Digital governance promotes transparency, accountability, responsiveness, and 24/7 service availability, ensuring that citizens receive full value for their money. Additionally, it fosters greater innovation, reduces duplication and costs, increases accessibility and citizen engagement, and simplifies bureaucratic procedures. In Punjab, the SEWA Kendra initiative was launched in all districts to reduce public interaction with multiple offices and enhance the efficiency and effectiveness of service delivery. This paper evaluates the effectiveness of these e-services from the users' perspective, explores the practical challenges faced by both users and frontline service providers, and examines the perception of ICT among users and service providers.

### Problem of the Statement

Despite the Punjab government's efforts to implement e-governance through the establishment of SEWA Kendras, challenges such as low public awareness, limited digital literacy, and inefficiencies in service delivery continue to hinder the full potential of these centers. Many citizens still rely on traditional methods or intermediaries to access government services, resulting in higher costs, delays, and dissatisfaction. This study seeks to investigate the effectiveness of SEWA Kendras in improving service delivery, assess user satisfaction, and identify the practical barriers faced by both citizens and service providers. It aims to analyze the overall impact of e-governance initiatives in Punjab and propose solutions for enhancing the accessibility, efficiency, and transparency of public services through SEWA Kendras.

### Objectives

- To study the role of SEWA Kendra in enhancing accountability and reducing corruption in service delivery
- To study the role of SEWA Kendra in enhancing citizen satisfaction while accessing services at the district level.
- The experience and practical difficulties faced by users and immediate service providers in the front end

### E-Governance

E-governance is a form of e-business comprising processes and structures involved in delivering services to the public, viz., citizens, by using electronic means. (It also involves collaboration with government business partners by conducting electronic transactions with them. Besides, it enables the general public to interact with the government electronically to get the desired services. In other words, e-governance means the application of electronic means in the interaction between:

1. government (G) and citizens (C), both ways (i.e. G2C and C2G),
2. government or businesses (B), both ways (i.e. G2B and B2G), and
3. internal government operation (G2G).

The aim, ultimately, is to simplify and improve governance and enable people's participation in governance through the mail and the Internet. E-Government, defined as "the use of electronic technologies to enhance the access to and delivery of government services, has emerged as a pivotal avenue to revolutionize public service delivery"(UNDP, 2020; United Nations, 2020) Various manifestations of e-governance initiatives in terms of the government delivering services to citizens of transacting business, offering general information or conducting interactions with the general public and business using such IT tools as:

- E-mail.
- Internet website publishing (including online interactive transactions)
- WAP application and publishing.
- SMS connectivity
- Intranet development and usage;
- Promotion of citizen access

The advent of these other components and Information and Communication Technology (ICT) as a highly leveraged enabling tool for the delivery of services in the public and private sectors has now been universally recognized. This has resulted in a redefinition of the fundamental concept of governance and in recognizing its potential to change both institutions and delivery mechanisms of services for the betterment of people. The basic advantages are:

- Cut costs and improve administrative efficiency.
- Meet citizen expectations and improve citizen relationships.
- Create transparency in administration.
- Informing the citizen.
- Encouraging the citizens to participate.
- Facilitate economic development.
- Taking the govt. to the doorstep rather than inside.
- Simplify the process/procedures.

The strategic objective of e-governance is to support and simplify governance for all parties such as government, citizens and business. The use of the internet can help to connect these three parties. The objectives of e-governance can be classified into external and internal. The external objective of e-governance is to fulfil public needs and expectations by simplifying the interaction with various online services. Internet use in government operations facilitates speedy, transparent, accountable, efficient and effective interaction with the public and other agencies (Basu Subhagit, 2004). The internal objective of e-governance in government operations is to facilitate a speedy, transparent, accountable, efficient and effective process for performing governmental administrative activities. There can be significant cost savings (per transaction) in government operations. "E-Government can potentially reduce corruption and enhance transparency by digitizing records and transactions" (De Blasio & Selva, 2018; Urman & Makhortykh, 2023).

#### **About SEWA Kendra in Punjab**

It is one of the recent e-governance projects of the government of Punjab. "Under this project, the state government provides citizen-centric services like death and birth certificates as defined under the Punjab Right to Services Act, 2011. There have been 516 Sewa Kendra's activated (<https://prakashpurb550.mha.gov.in/kpr/resources/pdf/SewaKendraPunjab.pdf>). Currently, 327 services are being delivered at Sewa Kendra's. Sewa Kendras were operationalised in August – November 2016 to minimise public interaction with various offices and enhance efficiency and delivery of services to the citizens of Punjab state by addressing the following aspects of citizen service delivery (<https://connect.punjab.gov.in/about-sewa-kendra>):

- "Do away with the current approach of departments working in silos and having their separate service delivery channels.
- Optimization of manpower and resources engaged in service delivery mechanism
- Provide efficient and cost-effective methods of service delivery to departments.
- Enable the government departments to focus on their core functions and responsibilities.
- Bring uniformity across States in the service delivery mechanism

- Delivery of all services covered under RTS in a time-bound manner
- Good ambience and amenities for citizens
- Services on sewa Kendra's are being delivered through an online portal named "e-Sewa"
- The project was implemented through the Punjab State e-Governance Society (PSeGS), the implementing agency of DoGR, Government of Punjab".

### Classification of Sewa Kendras

516 Sewa Kendras covering the entire population of Punjab.

- "Sewa Kendras at District Headquarters are known as Type-1 Sewa Kendras. On average, at type- 1 Sewa Kendra, there are 10+ counters to provide various services.
- Sewa Kendras at the tehsil level/ City /town is Type -2 Sewa Kendras. There are 5 counters to provide various services.
- Sewa Kendras at the village level or rural area is known as Type-3 Sewa Kendras. There are 3 counters at type-2 Sewa Kendra to provide various services".

### Sewa Kendras in Operation

For providing quick and easy delivery of 375 public services like Birth-Death Certificates, Aadhaar Card, Residence Certificate, Caste Certificates, Marriage Certificates, Labour Registration and services, Pensions Schemes, Arms License, Fard, Saanjh Kendra services, Learner License, RC and Driving License etc.

#### Total G2C Services Delivered: 375

"207 Online Services:

- i. The entire process &and work-flow have been digitized
- ii. Officials receive and process the applications online.
- iii. Applicant can track the status of his application at every stage.
- iv. A digitally signed certificate, which can be verified online, is delivered to the applicant.

168 Offline Services:

- v. The application form is submitted by the applicant at Sewa Kendra.
- vi. A physical file containing the required documents is created and sent to the concerned office by the SK operator.
- vii. After processing, a manually signed certificate is delivered to the applicant.

Recently the following services have been added:

- viii. Fard
- ix. Document Attestation by NRI Cell
- x. RC and Driving License related 35 + services
- xi. Technical Education Related 20 Services"

### Rationale of Study

All of the important documents that are required by the citizens from the government are provided by the Sewa Kendra. The government is aiming to eliminate the middleman entirely via Sewa Kendra. Furthermore, the research of this study was done in Hoshiarpur, which has the highest literacy rate (84.6%) in Punjab. One of the biggest challenges the government faces in E-governance is illiteracy, as it is difficult to make people understand the new services provided to them, especially when the services have been computerized. This study tries to understand if the most literate district can work to its utmost capacity and help the government deliver services and reduce corruption.

### **Research Methodology**

This research incorporates both qualitative and quantitative data. Primary data was gathered through questionnaires and interviews. The qualitative aspect involved in-depth interviews with government office personnel to gain insights into the mindset and functioning of these offices. These interviews provided valuable understanding of areas where the government is lacking and where improvements are needed. Secondary data was sourced from various materials such as published articles in national and international journals, newspaper clippings, and more. The study included a total of 50 respondents, comprising 38 citizens, 10 Sewa Kendra employees, and 2 administrative officers. Data from citizens was collected using a random stratified sampling technique.

### **Data Collection and Analysis**

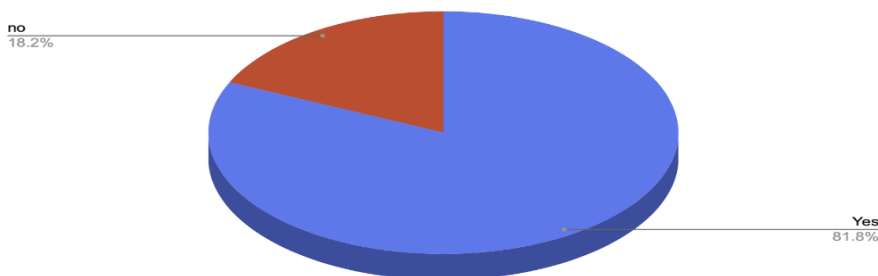
Two sets of questionnaires were designed for data collection—one targeting the general public and the other for employees working at Sewa Kendra, the focus of the study. The data collected helped assess the satisfaction levels of respondents regarding e-Governance initiatives in Hoshiarpur. Additionally, the study's sample design is explained. After a thorough analysis, recommendations for improving e-Governance in Punjab have been put forward. Primary data was gathered through a combination of questionnaires and interviews with selected participants. While most respondents completed the questionnaires themselves, in some cases, the researcher filled them out based on the participants' responses. Partially structured discussions were also held with engaged respondents in various functional areas to gain deeper insights into the work culture and practices at Sewa Kendra. Moreover, senior administrative officers from the Deputy Commissioner's Office were interviewed to better understand the Sewa Kendra's infrastructure, working culture, challenges, and future plans. The data was collected using a random stratified sampling technique. Secondary data was sourced from books, publications, annual reports, and records related to the e-Governance project under study.

### **Research Findings**

Survey via Questionnaire: Respondents were asked whether they could complete their forms independently during the survey. Although Hoshiarpur is considered the most literate district in Punjab, survey results revealed a gap between theory and practice. As shown in Figure 1.1, 18.2%

of respondents could not fill out the forms independently and relied on middlemen for assistance despite the availability of help desks at the SEWA Kendras. The survey highlighted that many citizens were unaware of the help desk service, leading them to believe that SEWA Kendras did not provide such assistance. This points to a gap where the government has offered a facility, but due to a lack of awareness among citizens—and insufficient efforts by the government to promote this service—the problem persists. Even in Punjab's most literate district, many citizens still depend on middlemen or external help to complete their tasks.

#### FILLING FORMS INDEPENDENTLY



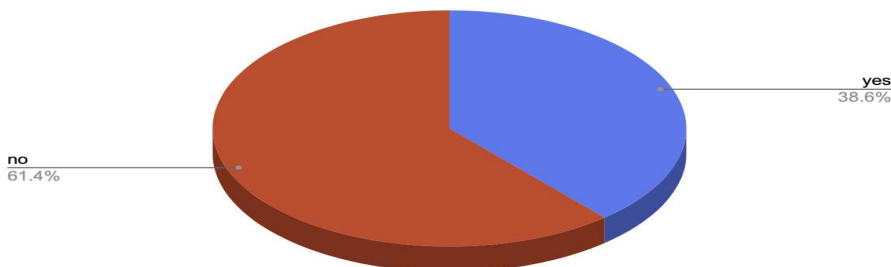
**Figure 1.1**

The biggest problem that the citizens

face while getting work done in the government sector is delay. Being referred from one window to another can be mentally and physically tiresome. The government, through E-governance, wanted to ease this problem for the citizens by introducing e-services and setting up the Sewa Kendra, which has given the facility of getting work done quicker.

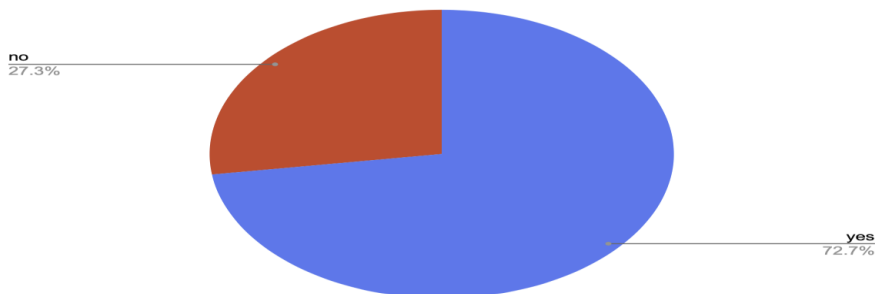
The respondents suggested that more and more services must be included in E-services so that the delay in work would decrease, but the respondents still felt that there was a delay in work. Even though, as shown in Figure 1.2, the majority of the respondents did feel that there was no delay in work, we cannot ignore that 38.6% percentage did feel a delay in their work. During the survey, it was noticed that even though there are segregated counters in the Sewa Kendra to get the work fast-tracked, there are still delays due to the employees' mismanagement and the citizens' unawareness.

## EXPERIENCE DELAY

**Figure 1.2**

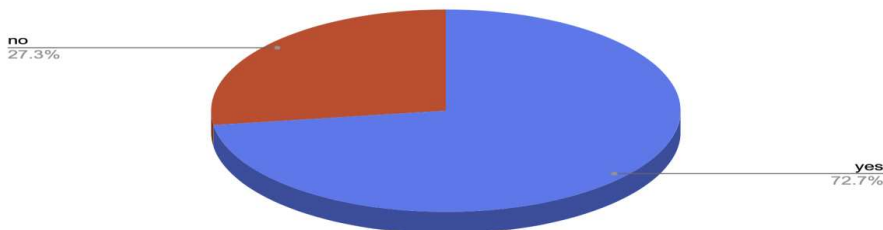
The main concern for every government is to eradicate corruption from the system, which is a very difficult task as corruption is deeply rooted in the system of the government. There spondents were asked if in their experience they felt that corruption has decreased with Sewa Kendra coming into the pictures the majority did feel that corruption has reduced but obviously not everyone is satisfied with the work as shown in Figure 1.3 In comparison to the service provider, they were of the opinion that the corruption has been eradicated to a very good level. Another insight that came to light via the survey is that corruption can still be encouraged when the employees intentionally delay their work by giving an excuse to their superior, which will lead to a delay in work and corruption.

## REDUCE CORRUPTION

**Figure 1.3**

While conducting the survey, it came to light that while there were 27.3% of the people believed that Sewa Kendra did not require improvement, which means that they were satisfied with the delivery system of Sewa Kendra. On the other hand, a maximum of 72.7% of respondents in the survey believed that Sewa Kendra requires improvement (Fig 1.4). Sewa Kendra provides services that are very crucial, and time efficiency is of utmost importance.

## IMPROVEMENT REQUIRED

**Figure 1.4**

The delay can cause a loss of time and money to the citizens. Due to lack of knowledge and maybe hesitation, not all of them gave their suggestions, but citizens do have to face problems; however, some people did give their suggestions and have been duly noted down at the end of the study as they could prove very beneficial in the near future.

**Survey via Interviews**

The respondents were not only the citizens but also the service providers of the Sewa Kendra, the employees who had filled out the questionnaire were very much satisfied with the working of the Sewa Kendra as they feel that they are accountable to their superiors which has reduced the delay in work and also has brought corruption top the minimum has all the respondents had agreed that Sewa Kendra has reduced the level of corruption. But as I proceeded with my interviews with the higher-level authorities, like the district coordinator, they also revealed that if a certain employee is smart enough to know how to answer to his/her superior, there still can be some negligence in work, which will result in the delay of work. Delay of work will automatically affect the service delivery. This survey interviewed the head of the Sewa Kendra, the DC (district level) and SDM (tehsil level). They also were positive about Sewa Kendra's work. When asked about the grievance cell, they were very confident about their work as they receive grievances daily, and solutions are provided to the citizens periodically.

**Suggestion and Conclusion**

The questionnaires were distributed among the service providers and the citizens. The service provider did not have any suggestions as, according to them, the working of Sewa Kendra is very much in order. According to them, it has reduced corruption and delivers work on time. But the same could not be said for the citizens as they had ample suggestions for the Kendra. Not all the citizens who were unhappy with the working of the Sewa Kendra were open to suggestions because of hesitation but the ones who did give their suggestions were worth giving a thought.

**Suggestions by the citizens:**

1. The majority of respondents felt that in Sewa Kendra there must be a different line for the Senior Citizens and Women, as at the peak hours the Centres are very crowded and some assistance might be helpful
2. The certificates that are of utmost priority, like the Birth/Death/Marriage Certificates etc, should be streamlined in case of emergency. For instance, Punjab has a vast number of NRIs, and they visit India for a very brief period of time and then have to head back, so it is important for them to get the required certificates before they have to leave India.
3. Not all the services are available on the E-services portal; more and more services should be included.
4. The employees at the Sewa Kendra are not very efficient, and sometimes, it is difficult to make them understand the queries. Hence, it was suggested that more efficient staff must be appointed.
5. It has also been noted that at times, few windows are open, which results in huge lines and delays in work, so more staff should be hired to get more efficient.
6. More Sewa Kendra must be opened in the villages to decrease the workload and have better delivery of services. It is difficult for people living in villages to commute to the nearest city, resulting in work delays.

### Conclusion

Over the past decade, India and Punjab have experienced significant growth in e-governance. The Government of India has increasingly utilized Information and Communication Technology (ICT) to enhance governance and improve service delivery. This study explores the role of e-governance in elevating service delivery and its impact on citizens' perceptions. The government has adopted a new public management approach to achieve results, with research indicating that e-governance holds the potential to reduce corruption and provide quality services. However, due to a lack of public awareness, e-governance has not been fully implemented effectively, even in highly literate districts. This highlights the need for education and awareness around e-governance initiatives. Both qualitative and quantitative research methods reveal that citizens are not fully satisfied with the performance of Sewa Kendras. This paper aims to assist both the government and citizens in designing a framework for successfully implementing e-government projects in Punjab. The study also provides insights into the differing perspectives between service providers and citizens, as reflected in the questionnaire responses. It concludes with specific recommendations for the efficient and effective implementation of e-governance, emphasizing that it is the key to closing the gap between the government and its citizens.

### Bibliography

- Bhattacharya, D., Gulla, U., & Gupta, M. P. (2012). E-service quality model for Indian government portals: citizens' perspective. *Journal of Enterprise Information Management*, 25(3), 246-271.  
<https://doi.org/10.1108/17410391211224408>
- Basu Subhajit. (2004). 'E-Government and Developing Countries: An Overview' in *International Review of Law Computers & Technology*, vol.18 no. 1, pp.109-132.

- Cruz, D. V. (2019). The public value of e-government services through emerging technologies. *International Journal of Public Sector Management*, 32(5), 530–545.  
<https://www.emerald.com/insight/content/doi/10.1108/IJPSM-03-2018-0072/full/pdf?title=public-value-of-e-government-services-through-emerging-technologies>
- Digital India. (2021). *Digital India: Transforming India into a Digitally Empowered Society and Knowledge Economy*. Ministry of Electronics & Information Technology, Government Of India. Digital India: <https://digitalindia.gov.in/>
- De Blasio, E., & Selva, D. (2018). Implementing open government: a qualitative comparative analysis of digital platforms in France, Italy and United Kingdom. *Quality & Quantity*, 53(2), 871–896.  
<https://doi.org/10.1007/s11135-018-0793-7>
- LeRoux, K., Fusi, F., & Brown, A. G. (2020). Assessing e-government capacity to increase voter participation: Evidence from the U.S. *Government Information Quarterly*, 37(3).  
<https://doi.org/10.1016/j.giq.2020.101483>
- Pedersen, K. (2018). E-government transformations: challenges and strategies. *Transforming Government: People, Process and Policy*, 12(1), 84–109. <https://doi.org/10.1108/tg-06-2017-0028>
- Thulaseedharan, S. (2013). Right to Public Services in India New Legal Scenario. *Journal of the Indian Law Institute*. 55(1), 59–72. <https://www.jstor.org/stable/43953627>
- United Nations. (2020, July 10). UN E-Government Survey 2020. Department of Economic and Social Affairs Publications. <https://desapublications.un.org/publications/un-e-government-survey-2020>  
[file:///C:/Users/ANIL%20KUMAR/Downloads/E\\_Government\\_and\\_Developing\\_Countries.pdf](file:///C:/Users/ANIL%20KUMAR/Downloads/E_Government_and_Developing_Countries.pdf)  
<https://prakashpurb550.mha.gov.in/kpr/resources/pdf/SewaKendraPunjab.pdf>  
<https://cdn.s3waas.gov.in/s3c5ab0bc60ac7929182aadd08703f1ec6/uploads/2021/05/2021050465.pdf>  
<https://connect.punjab.gov.in/about-sewa-kendra>

## ਇਸ ਅੰਕ ਦੇ ਲੇਖਕ

1. ਡਾ. ਬਲਕਾਰ ਸਿੰਘ - ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਿੱਖ ਚਿੰਤਕ, ਪਟਿਆਲਾ ।
2. ਡਾ. ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ - ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਿੱਖ ਚਿੰਤਕ, ਪਟਿਆਲਾ ।
3. ਡਾ. ਸ਼ਮੀਰ ਸਿੰਘ - (ਰਿਟਾ.) ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ।
4. ਡਾ. ਰਾਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ - ਸੀਨੀਅਰ ਲੈਕਚਰਾਰ, ਕੁਰਾਲੀ ।
5. ਡਾ. ਤੇਜਿੰਦਰ ਪਾਲ ਸਿੰਘ - ਅਸਿਸਟੈਂਟ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ ।
6. ਡਾ. ਸੋਹਨ ਸਿੰਘ - ਅਸਿਸਟੈਂਟ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ, ਲੁਧਿਆਣਾ ।
7. ਪ੍ਰਿੰਸ ਕੁਮਾਰ - ਸਕਾਲਰ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ।
8. ਗੁਰਮੁੱਖ ਸਿੰਘ - ਸਕਾਲਰ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ।
9. ਡਾ. ਨਵਜੋਤ ਸਿੰਘ - ਸਕਾਲਰ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ।
10. ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ - ਸਕਾਲਰ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ।
11. ਡਾ. ਅਖਿਲ ਕੁਮਾਰ - ਨਿਦੇਸ਼ਕ, ਰਾਜਸਥਾਨ ਵਿਸ਼ਵਵਿਦਿਆਲ, ਜਯਪੁਰ ।
- ਡਾ. ਨਰੇਂਦਰ ਕੁਮਾਰ ਬਿਸ਼ਨੋਈ - ਸਹਾਯਕ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਦਿੱਲੀ ਵਿਸ਼ਵਵਿਦਿਆਲ ।
12. ਸੰਜਯ ਕੁਮਾਰ ਰਮਾ - ਸ਼ੋਧ ਚਾਤਰ, ਕੇਂਦਰੀਯ ਵਿਸ਼ਵਵਿਦਿਆਲ, ਗਯਾ (ਬਿਹਾਰ) ।
13. ਸ਼ਾਂਤਿ - ਸ਼ੋਧਾਰਥੀ, ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਕੇਂਦਰੀਯ ਵਿਸ਼ਵਵਿਦਿਆਲ, ਸੋਨਿਹਾਰੀ, ਬਿਹਾਰ ।
- ਡਾ. ਦਿਨੇਸ਼ ਘੋਸ਼ - ਸ਼ੋਧ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ, ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਕੇਂਦਰੀਯ ਵਿਸ਼ਵਵਿਦਿਆਲ, ਸੋਨਿਹਾਰੀ, ਬਿਹਾਰ ।
14. Dr. Parmjit Kaur - Associate professor, SGTB Khalsa College, Sri Anandpur Sahib
15. Parvinder Kaur - Assistant professor, SGTB Khalsa College, Sri Anandpur Sahib
16. Dr. Sanjay Kumar - Associate Professor, A N College, Patna
17. Nisha Devi - Librarian, Sunny Oberoi vivek sadan, Sri Anandpur Sahib
18. Mr. Sumit Gahlawat - Research Scholar, University of Delhi
- Dr. Arti Aneja - Assistant Professor, University of Delhi
19. M.G. Barkati - Assistant Professor, MANUU (A Central University), Hyderabad
- Dr. Abdul Jabbar - Assistant Professor, MANUU (A Central University), Hyderabad
20. Mrs. Kalpana Singh - Research scholar, P.G. College, Kanpur
21. Ms. Navneet Kaur - Research scholar, GNDU, Amritsar (Punjab).
- Dr. S. Kaur Gill - Assistant Professor, GNDU, Amritsar (Punjab).
22. Dr. Neeraj Joshi - Assistant Professor, Central University, Srinagar, Uttarakhand
23. Dr. Anil Kumar - Punjab University, Chandigarh

ਨੋਟ: ਲੇਖਕ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਸੰਪਾਦਕ ਮੰਡਲ ਸਹਿਮਤ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਖੁਦ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹਨ ।

ਮੁੱਖ ਸੰਪਾਦਕ

ਸੰਨੀ ਓਬਰਾਏ ਵਿਵੇਕ ਸਦਨ:  
ਐਡਵਾਂਸ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਆਫ਼ ਸੋਸ਼ਲ ਸਾਇੰਸਜ਼  
ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ 2024 ਦੀਆਂ ਝਲਕੀਆਂ

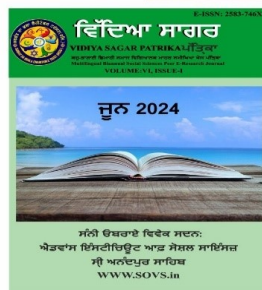
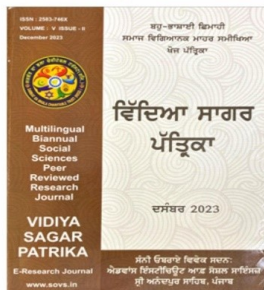
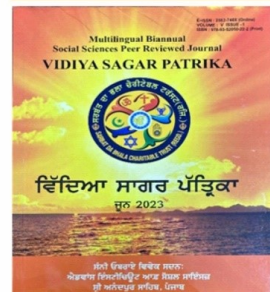
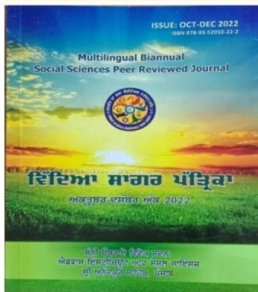
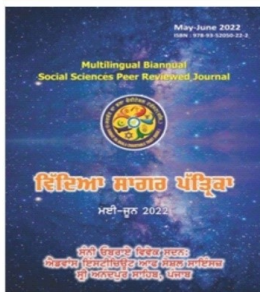
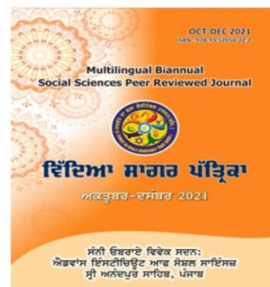
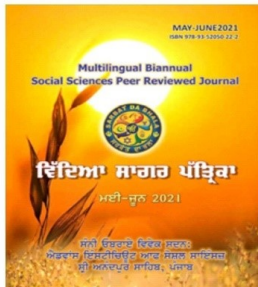
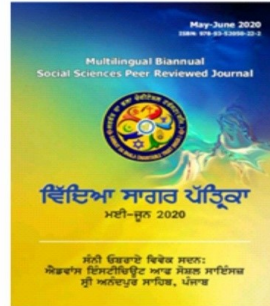
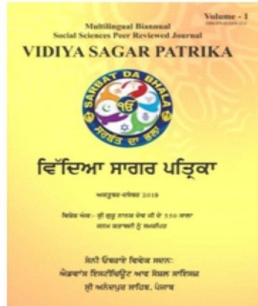
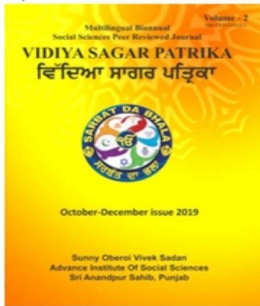






# ਸੰਨੀ ਓਬਰਾਏ ਵਿਵੇਕ ਸਦਨ: ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਕਨਵੇਕੇਸ਼ਨ ਸੈਰਾਮਨੀ ਅਤੇ ਦਿਵਾਲੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪਲ





**THIRD SIKH GURU  
SHRI GURU AMARDAS SAHIB JI  
(1479-1574)**





ਅਨਦੁ ਸੁਣੁ ਵਡਭਾਗੀਓ  
ਸਗਰ ਮਨੋਰਥ ਪੂਰੇ ॥  
ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਪ੍ਰਭ ਪਾਇਆ  
ਉਤਰੇ ਸਗਰ ਵਿਸੂਰੇ ॥  
ਦੂਖ ਰੋਗ ਸੰਤਾਪ ਉਤਰੇ  
ਸੁਖੀ ਸਚੀ ਬਾਣੀ ॥  
ਸੰਤ ਸਾਜਨ ਭਏ ਸਰਸੇ  
ਪੂਰੇ ਗੁਰ ਤੇ ਜਾਣੀ ॥  
ਸੁਣਤੇ ਪੁਨੀਤ ਕਹਤੇ ਪਵਿਤ੍ਰ  
ਸਤਿਗੁਰੁ ਰਹਿਆ ਭਰਪੂਰੇ ॥  
ਬਿਨਵੰਤਿ ਨਾਨਕੁ ਗੁਰ ਚਰਣ  
ਜਾਗੇ ਵਾਜੇ ਅਨਾਦ ਤੂਰੇ ॥

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ 450 ਸਾਲਾ  
ਜੋਤੀ-ਜੋਤਿ ਪੁਰਬ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ



## SRI GOINDWAL SAHIB



**UGC Care Listed E-Journal**

**ਵੈੱਬਸਾਈਟ: [WWW.SOVS.in](http://WWW.SOVS.in)**

**ਈ-ਮੇਲ: [editorinchief@sovs.in](mailto:editorinchief@sovs.in)**